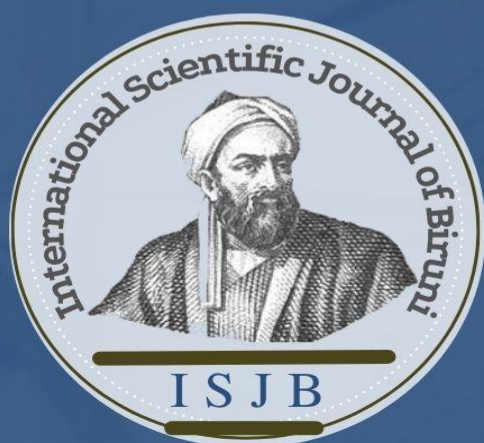

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF BIRUNI

**VOLUME 3
ISSUE 2
2024**

*Exact sciences
Natural sciences
Medical sciences
Technical sciences
Economic sciences
Pedagogical sciences
Philological sciences
Philosophical sciences
Humanitarian sciences*

ISSN (E) 2181-2993

www.birunijournal.uz

www.birunijournal.uz

International Scientific Journal of Biruni

№ 3 (2)
2024

OCTOBER
&
DECEMBER

“**International scientific journal of Biruni**”. Ilmiy maqolalar to’plami. Uzbekistan:
www.birunijournal.uz. 2024. - 372 b.

ISSN 2181-2993

MAS'UL MUHARRIRLAR:

Adilbekova, D.B. - t.f.d., professor
(O'zbekiston)

Pulatov, Sh.N. – PhD., dotsent
(O'zbekiston)

TAHRIR KENGASHI:**FALSAFA FANLARI:**

Huseynov, Sakit – Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasi falsafa va sotsiologiya instituti professori, fal.f.d., prof. (Ozarbayjon)

FILOLOGIYA FANLARI:

Sayilov, Qalib – Turkiy Jahon Fanlar Akademiyasi direktorlar kengashi raisi, Fil.f.d., prof. (Ozarbayjon)

IJTIMOIIY FANLAR:

Manzarov, Y.X. – Qarshi muhandislik-iqtisodiyoti instituti dotsenti, t.f.n., dots.

PEDAGOGIKA FANLARI:

Jumayeva, G.T. – Termiz davlat universiteti dotsenti, PhD.

HUQUQ FANLARI:

Sharaxmetova, U.Sh. – Toshkent davlat yuridik universiteti professori, h.f.n., prof.

IQTISODIYOT FANLARI:

Rahimov, A.M. – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, PhD.

ANIQ FANLAR:

Metin, Orbay – Amasya universiteti professori, fiz.mat.f.d., prof. (Turkiya)

Kuramboev, Y. – TTA Termiz filiali dotsenti, t.f.d., dots.

Aliqulov, T.A. – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, f.m.f.n., dots.

Batirov, Z.L. – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, t.f.d. (DSc), dots.

Eshmatov, B.E. – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, f.m.f.n., dots.

Bozorov, O.N. – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti prorektori, tex.f.n., dots.

Ochilov, Sh.A. – Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti dotsenti, PhD., dots.

TEXNIKA FANLARI:

Usmanov, R.M. – Urganch davlat universiteti dotsenti, PhD.,

Haydarov, S.S. – Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti dotsenti, PhD.,

TIBBIYOT FANLARI:

Ibragimov, A.J. – Termiz davlat universiteti O'quv metodik boshqarma boshlig'i, b.f.n., dots.

SHARQ VA G'ARB MUTAFAKKIRLARI INSON RUHIY TABIATI HAQIDAGI QARASHLARINING QIYOSIY TAHLILI

RUZMATOVA Gulnoz Miraxrarovna

“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat oliy ta’lim tashkiloti professori,

falsafa fanlari doktori

ORCID: 0000-0001-7046-1732

ANNOTATSIYA

Sharq hamda G'arbning tarixiy tajribasi, keskin falsafiy baxs munozaralar olib borish an'analari, falsafiy baxs munozara an'analari, qadriyatlari favqulodda muhim o'rin tutadi. Erix Fromm va Forobiyning ilmiy faoliyatlari, boy, madaniy va ma'naviy meroslarini chuqur o'rganish orqali bugungi kunda mamlakatimizda fuqarolik jamiyatini barpo qilish, ma'naviy hayotni yuksaltirishda, avvalo yosh avlodni barkamol avlod qilib tarbiyalashda, ulardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. xalqimizning madaniy merosi, yuksak ma'naviy qadriyatlarini chuqur va atroflicha o'rganib, ularni Respublikamizda yashovchi har bir insonning ongiga singdirish, ayniqsa, yosh avlodni ma'naviy yetuk, fidoyi kishilar etib tarbiyalash hozirgi kunda eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Erix Fromm va Forobiyning asarini chuqurroq o'rganish va tatbiq etish orqali rahbar kadrlarning ma'naviy va kasbiy salohiyatini yuksaltirish, ularni vatan tuyg'usi, mehnatsevarlik, vatanparvarlik ruhida tarbiyalash. Ayniqsa, yoshlarni xalqimiz turmish tarziga, ma'naviyatiga yod illatlardan asrashda allomalarning ma'naviy merosi beqiyos ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: *muallimi-soniy, inson xulqi, antropologiya, ruhiy «quvvatlar», totalitarhilik, insonparvarlik, tiriksevarlik (biofillik) va o'liksevarlik (nekrofillik), bixeviorizm.*

ABSTRACT

The historical experience of the East and the West, the traditions of conducting sharp philosophical debates, the traditions of philosophical debates, and values are extremely important. Using Erich Fromm's and Farabi's scientific activities, rich, cultural and spiritual heritage in depth, it is important to use them to build a civil society in our country, to improve spiritual life, and first of all, to educate the young generation into a well-rounded generation. studying the cultural heritage and high spiritual values of our people deeply and comprehensively, inculcating them in the mind of every person living in our Republic, especially educating the young generation to be spiritually mature and selfless people is one of the most urgent

problems today. To increase the spiritual and professional potential of the leading personnel by studying and applying the works of Erich Fromm and Farobiy, to educate them in the spirit of patriotism, diligence and patriotism. In particular, the spiritual heritage of scholars is of incomparable importance in protecting young people from vices alien to the way of life and spirituality of our people.

Key words: *teacher, human behavior, anthropology, spiritual "powers", totalitarianism, humanitarianism, love of life (biophilia) and love of death (necrophilia), behaviorism.*

KIRISH

Bugun nafaqat ajdodlarimiz merosiga, balki qardosh xalqlar merosiga, fanning zamonaviy muhim muammolariga dadilroq yondashish, jamiyat salohiyatini yuksaltirish kabi muammolarga ham alohida e'tibor qaratildi. Zamondoshlarimiz ijodi bilan bir qatorda, turli xalqlardagi ijtimoiy fikr tarixi, mutafakkir, faylasuflar va ularning ijodini hamda ilmiy faoliyatini teranroq tadqiq etishga keng yo'l ochildi. Hozirda, yangi davr sharq faylasuflari bilan g'arb faylasuflarining, xususan Abu Nasr Forobiy va Erix Fromning ijtimoiy-falsafiy, antropologik fikrlarini o'rganish orqali tahlil qilish ham muhim va dolzarb vazifalardan biri, deb o'ylayman. O'zbekiston o'zining erkin demokratik jamiyat qurish, barqaror demokratik taraqqiyot yo'lini, uning yuksak ma'naviy, falsafiy, siyosiy qadriyatlarini asoslashda "O'zbek milliy falsafasi" an'ana, qadriyatlari bilan birga jahon falsafiy tafakkur tajribalari, umuminsoniy qadriyatlarga tayanish lozim. Tadqiqotning nazariy ahamiyati unda bayon etilgan mulohazalar, ijtimoiy fikrlar va qarashlar, nazariy xulosalardan falsafiy tafakkurni kengaytirishga, mustaqil fikrni o'stirishda, ontologik va gnoseologik qarashlarni boyitishga o'ziga xos hissa qo'shishida, zamonaviy G'arb va Sharq falsafasiga bo'lgan ijobiy munosabatni shakllantirishda, hamda ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar uchun muayyan nazariy manba bo'lib xizmat qilishda o'z ifodasini topadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Forobiy ilmiy merosini ayniqsa, uning ijtimoiy-falsafiy va axloqiy qarashlarini o'rganishda, tahlil qilishda katta ilmiy izlanishlar, amalga oshirilgan. Jumladan, M.M.Xayrullayev, X.A.Aliqulov, T.I.Raynov, I.Mo'minov, M.S.Bo'riboev, S.N.Grigoryan Forobiy ta'limotini o'rganishga salmoqli hissa qo'shganlar. Bundan tashqari G'arb faylasufi Erix Fromning falsafiy-psixologik ilmiy meroslarini A.I.Titarenko, M.G.Stepanyan, A.Konstantinov, A.I.Fet, G.F.Shveynika, P.S.Gurevcha, Semen Frank "Inson qalbi" asari asarini falsafa savollariga javob tariqasida o'rganganlar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot olib borish mobaynida dialektik, tizimlashtirish, taqqoslash va sinergetik metodlardan hamda to'ldiuvchanlik, verifikatsiya, tarixiylik va vorisiylik tamoyillaridan foydalanildi.

NATIJA VA TAHLILLAR

Go'zal xulq fazilatlarini egallash, ta'lim-tarbiya masalalari moziydagi buyuk siymolar va donishmandlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Insondagi ezgulikka, yaratuvchanlikka undovchi xushsifat kuchlari qanchalik muhim bo'lsa, undagi yovuzlikka, buzg'unchilikka yetaklovchi badsifat kuchlarni tadqiq qilish ham shunchalik muhimdir. Agar inson xushsifat kuchlaridan ayriqcha qolsa, u biologik ehtiyojlari bilangina yashovchi va ushbu ehtiyojlarini qondirish uchun har qanday zo'ravonlikka, vahshiylikka tayyor mahluqotga, agar badsifat kuchlaridan xoli o'rganilsa, insoniy his-tuyg'usiz, ehtirossiz va maslaksiz mavjudodga aylantiriladi.

Sharq uyg'onish davrining buyuk olimi, o'z davri ilg'or falsafiy fikrining asosiy printsiplarini o'z ijodida aks ettirgan mutafakkir Abu Nasr Forobiydir. U o'rta asrning mashhur olimi – o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotning harakteridan kelib chiqqan holda, o'z dunyoqarashida zamonasining g'oyaviy turmushidagi ilg'or, taraqqiyot va reaksiya kuchlarning kurashini, Sharq va qadimgi yunon madaniyatining birikishi natijasida vujudga kelgan turli ta'limotlarning to'qnashuvini o'zida ifodalagan. Shu qatorda, XX asrning mashhur mutafakkiri, neofreydizm asoschilaridan biri, Erix Frommning asarlari butun dunyoda o'ta keng shuhrat qozongan – uning hayotligidayoq inson tabiatining axloqiy va ijtimoiy – psixologik muammolarga bag'ishlangan asosiy asarlari millionlab tirajlarda bir necha o'n marta qayta nashr qilingan.

Bu ikkita buyuk allomalar biri Sharq va ikkinchisi G'arb faylasuflari bo'lishi va yashab ijod etgan davrlari turli xil bo'lsa ham inson xulqi va ruhiyatiga oid meroslari bir-birlarini to'ldirib turadi. Har ikkala alloma, Abu Nasr Forobiy va Erix Fromm antropologik, ijtimoiy-falsafiy dunyoqarashlarida inson xulqi, joni-ruhi, jamiyatda tutgan o'rni, ruhiy ma'naviyati haqida o'z davrlarida o'z ta'limotlarini yaratishgan. Abu Nasr Forobiy va Erix Frommning inson xulqi va joni haqidagi qarashlarini solishtirar ekanmiz hamohang qirralarini ko'rishimiz mumkin.

Bu masalada O'rta Osiyoning ulug' faylasufi Abu Nasr Forobiy G'arb faylasufidan farqli o'laroq – insoniy xislatlar, ta'lim-tarbiya haqida maxsus asar yozmagan. Uning insoniy fazilatlarini haqidagi fikrlari olimning turli risolalarida bayon qilingan. Bu borada allomaning "Baxt-saodatga erishuv haqida", "Fozil shahar aholisining fikrlari", "Baxt saodatga erishuv yo'llari haqida risolasi", "Buyuk

kishilarning naqllari”, “Musiqqa haqida katta kitob”, “Fuqarolik siyosati” va boshqa risolalarida jamiyat va uni boshqarish, insoniy fazilatlar, axloq-odob, aqliy va xulqiy tarbiya haqida masalalarga bag‘ishlangan [O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005: 291]. “Baxt-saodatga erishuv haqida” risolasida insoniy fazilatlarni egallash yo‘llari, ta’lim-tarbiya usullari, yosh avlodni maktabda o‘qitishning yo‘l-yo‘riqlari to‘g‘risida fikr yuritiladi. Forobiyning fikricha, yaxshilik va yomonlik, ayniqsa, adolat va adolatsizlik yaqin turuvchi tushunchalardir. Yaxshilik va yomonlik iroda erkinligiga asoslanadi va faqat insonga xosdir. Yaxshilik insonning 5 ta ruhiy quvvatiga tegishlidir. Bular: aqliy-nazariy, aqliy-amaliy, intiluvchi, tasavvur va his qilish quvvatlaridir [Aliqulov, 2013: 55]. Inson baxt-saodatga faqat nazariy quvvat orqali idrok qilib yetishadi. Ulug‘ faylasufning ta’kidlashicha, ya’ni yaxshilik baxt-saodatga erishish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Yaxshiliksiz va adolatsiz – ijtimoiy ideal va baxt-saodatga erishib bo‘lmaydi [Al-Farabi, 1975: 114]. Bu yerda ko‘rinib turibdiki, har ikkala allomaning hammohang jihatlari sifatida insonning axloqiy qarashlarida – insoniy holatiga xos hislatlariga, yaxshilik va yomonlikning faqatgina insonga xos ekanligini aytib o‘tishadi. Frommning “Yovuzlik faqat insonga xos hodisa. U insoniylik holatidan ortga qaytish, insonga xos, aql, muhabbat, erk xususiyatlarini yo‘q qilishga bo‘lgan intilish” fikrlari, shu jumladan Forobiyning esa “yaxshilik va yomonlik, ayniqsa, adolat va adolatsizlik yaqin turuvchi tushunchalardir. Yaxshilik va yomonlik iroda erkinligiga asoslandi va faqat insonga xosdir” - degan fikrlari bir biriga o‘xshashdir. Forobiy inson tabiatini tahlil qilar ekan, har tomonlama: biologik, ruhiy – fiziologik, intellektual va ijtimoiy-siyosiy jihatlardan o‘rganishga yondashadi. Forobiyning odam haqidagi ta’limotining muhim ahamiyati uning odam tabiatining asosiy hususiyatlarini har tomonlama tahlil qilishga intilishda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Uning fikricha, odam-avvalo hayvondir, sezish esa odamga ham, hayvonga ham xosdir. Shu bilan birga, odam – aqlga ega. Ana shu aql bilan ruh odamning tabiiy ibtidosi hisoblanadi. Lekin “bu ibtidolar – odamning tabiiy ibtidosi ta’siri ostida kamol topib, insonga aylanishiga kifoya qilmaydi, chunki inson inson bo‘lib, kamolotga erishuvi uchun so‘zlash va kasb-hunarga muhtojdir” [Xayrullayev, 1963: 260] - deb ta’kidlaydi Forobiy.

Forobiy boshqaruvni sharti sifatida falsafaga murojat qilishining asl mohiyati shundaki, falsafa aql va dalillar bilan ish ko‘radi. Aql va dalil bilan ish ko‘rish esa, ayrim millat va ummatgagina xos bo‘lgan narsa bo‘lmay, jahonshumul ahamiyatga egadir. Agar diniy e’tiqodlar bilangina ish ko‘riladigan bo‘lsa, unda ma’lum va mashhur narsalarga xitob qilish va ularga qoniqish bilangina ish tutishga to‘g‘ri keladiki, unda muayyan asr, shaxs va makon aks etadi, xolos. Ammo aqliy dalillarga tayanilsa, yuqoridagi chegaralanishlarga xojat qolmaydi. Aql o‘z-o‘zicha shunday

qoidalarga egadirki, hamma joyda va har qanday zamonda qo‘llansa bo‘laveradi [Abu Nasr Forobiy, 2002: 54].

Forobiy inson, uning bilishi, ilm-fan va aql haqida ham o‘zining falsafiy qarashlarini ilgari suradi. Garchi u insonni «aqli hayvon» desa ham aqli inson haqida shunday yozadi: «Aqli deb shunday kishilarga aytiladiki, ular fazilatli, o‘tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsa va hodisalarni kashf va ixtiro etishga zo‘r iste‘dodga ega, (ular) yomon ishlardan o‘zini chetga olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil, deydilar. Yomon ishlarni o‘ylab topish uchun zehn-idrokka ega bo‘lganlarni aqli, deb bo‘lmaydi, ularni ayyor, (muttaham), aldoqchi, degan nomlar bilan atamoq lozim» Forobiy, borliqni insoning bila olishini qayd qilib, insonning bilishini, uning ruhiy qobiliyatlarini inson miyasi boshqaradi, barcha ruhiy «quvvatlar», jumladan, bilish qobiliyati ham unga bog‘liq, deydi. U o‘zining «Ilm va san‘atning fazilatlarini» risolasida insonning tabiatni bilishi cheksizligini, bilim bilmaslikdan bilishga, sababiyatni bilishdan oqibatni bilishga, aktsidenttsiya (al-oraz)lardan, ya‘ni sifatlardan substansiyani-mohiyat (javhar)ni bilishga qarab borishini, ilmning borgan sari ortib, chuqurlashib borishni aytadi. Forobiy inson bilishi jarayonini ikki bosqichga bo‘lib, bu bosqichlarning o‘zaro bog‘liqligini, aqliy bilim hissiy bilishsiz yuzaga kelmasligini alohida ta‘kidlaydi.

Erix Frommning asosiy diqqatini inson qalbining axloqiy talablariga munosabatini ochishga, totalitarchilik, insonparvarlik, tiriksevarlik (biofillik) va o‘liksevarlik (nekrofillik) haqidagi mulohazalarga qaratadi. U inson qalbini, ruhiyatini, xulqini o‘rganar ekan, u “Sevish san‘ati”, “Inson qalbi”, “Uning ezgulik va yovuzlik qobiliyati” kabi asarlarida axloqiy muammolarga keng e‘tibor berib, yorqin ifodalab bergan [Niyazimbetov, 2017: 61]. Erix Fromm o‘z falsafiy konstepstiyasini asoslash uchun ko‘plab ustoz faylasuflar kabi «Shoh Edip» asariga murojaat etdi. Fromm «Shoh Edip» qismatida insoniyat taqdirini, tug‘ilishi, yuksalishi va inqirozi ramzini ko‘rdi hamda asardagi taqdiri azal hukmi Shoh Edipning otasini o‘ldirib, bilmasdan onasiga uylanishi voqeasida emas, balki Shoh Edipning o‘zida yashirindir, dedi. Ya‘ni Shoh Edip yashash uchun kurashayotgan inson obrazidir. “Bu mif, – deb yozadi Fromm, – onasiga uylanishning timsoli emas, balki o‘g‘ilning patriarxat otaga va uning tartiblariga munosabati timsolidir. Edipning onasiga uylanishi taqdiri azalni emas, balki bolalikda onasiga muhabbati kuchli bo‘lgan bolaning tabiat hukmiga ko‘ra, er bo‘lib yetishgach xuddi otasi kabi patraxal tartib tarafdoriga aylanganidadir. Ya‘ni bu asar inson evolyustiyasini o‘zida timsollashtiradi”. Fromm Shoh Edipning otasini o‘ldirishi va onasiga uylanishini shunday tahlil qiladi. Edip va otasi o‘rtasidagi qarama-qarshilik oqibatida o‘g‘il otani o‘ldirish voqeasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri tushunmay, timsollar nazariyasiga ko‘ra baholash kerak. Bu degani

Edip onasiga – matrarxatga bo‘lgan muhabbati tufayli otasini inkor qildi. Inkor esa o‘limdir. Onasiga uylanishini ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri tushunmaslik lozim. Onaga uylanish yaratuvchi kuchga, yaratishga o‘zni bag‘ishlashdir. Sofokl otasiga isyon qilgan Edip timsolida ona ma‘budlar o‘rnini egallagan ota ma‘budlarga va ularning mustabid tuzumi, tartiblariga, umuman, patriarxal tuzum qiyofasida kirib kelayotgan insonni qul qilish an‘anasiga qarshi kurashgan ozod inson obrazini yaratdi. Ozod inson Edip otasini yenggach, onalik bilan birlashgach, ma‘lum davr o‘tib uning o‘zi despotga aylandi, oqibatda xilvat va noma‘lum ibodatxonada o‘lim topdi, ya‘ni uning hayoti ham barcha mustabidlar kabi yo‘qlikka aylandi. Bunday talqinlar XX asr faylasuflari orasida ko‘plab topiladi. Frommning fikriga ko‘ra, yovuzlik faqat insonga xos hodisa [Abdulla Sher, 2010: 167]. U insoniylik holatidan ortga qaytish, insonga xos, aql, muhabbat, erk xususiyatlarini yo‘q qilishga bo‘lgan intilish. Ayni paytda, insoniylikni yo‘qotish fojiviy holatdir. Chunki inson, hayvoniy darajaga qaytsa-da, u biror bir soniya odam ekanini unutmaydi, demak, uni yovuzlik masalani hal qilishning yo‘li sifatida hech qachon qoniqtirmaydi. Insonning yovuzlik holati – o‘zini ezib turgan insoniy turmushi og‘irligidan ozod bo‘lishga fojiviy urinishi tufayli ro‘y beradi, u o‘zini yo‘qotishdan iborat. Ezgulik bizning mavjudligimizni tobora mohiyatimizga yaqinlashtirib boradi, yovuzlik esa turmushimiz bilan mohiyatimizning o‘rib boruvchi begonalashuvi demakdir. Inson ortga va oldinga intilishga, boshqacha aytganda, ezgulik va yovuzlikka moyil. Toki ikkala mayl teng ekan, agar u o‘z ahvolini anglab etishga qobil bo‘lsa, tanlash borasida erkin. Biroq, agar insonning yuragi tosh qotib, mayllari ortiq tenglashmaydigan darajaga kelsa, u bundan buyon tanlovda erkin bo‘lolmaydi. Inson to tanlash erki qolmaydigan nuqttagacha o‘z xatti-harakatiga javobgardir. Inson yuragi qanchalik tosh bo‘lmasin, u insoniy yurak bo‘lib qolaveradi. Biz inson bo‘lib tug‘ilganmiz va shu bois oldimizda doimo qaror qabul qilish masalasi ko‘ndalang turadi. O‘z maqsadlarimiz bilan birga, biz vositalarimizni ham tanlashimiz kerak. Agar kimki hayotga befarq - loqayd qarasa, unday odamning ezgulikni tanlashiga umid yo‘q [Abdulla Sher, 2010: 168].

Forobiy Fozil shahar, undagi madaniy ravnaq munosabati bilan axloq, xulq-odob masalalariga juda katta e‘tibor beradi. Bu borada alloma, xulq-odob masalalarini intellektual sifatlari – “aqliligi”, “donoligi” bilan uzviy bog‘liq holda olib tekshiradi. Shuning uchun u tahlil etgan axloqiy tushunchalar, kategoriyalar kishilarning o‘zaro munosabatlarida mavjud bo‘lgan xulq normalarining ifodasi bo‘libgina qolmay, balki kishilarning o‘z tarixlari davomida olib borgan aqliy faoliyatlarining ham natijalari sifatida talqin etiladi. Aqliy faoliyat esa, insonning tabiatidan, o‘z mohiyatidan kelib chiqqanligi uchun, Forobiy xulq normalarini ham

insonning kundalik hayot faoliyatidan keltirib chiqaradi. Salibiy axloqiy hislatlarni: johillik, ayyorlik, yolg'ochilik, adolatsizlik, zolimlik, xasislik, ochko'zlik, boylikka intilish, turli hirslarga berilishni qoralaydi. Bundan tashqari u, xalqni aldab, diniy yo'lda qurbonlik qilish, din talablariga bo'ysunish zarurligini da'vo qilib, ulardan o'z maqsadida foydalanishga urunuvchi ruhoniylarni keskin tanqid qiladi va qoralaydi. Ammo Forobiy adolatsizlik, zo'ravonlikni qoralasa-da, ularni keltirib chiqaradigan sabablarni tushunib yetmaydi, u oliy axloqiy ideallar uchun kurash olib boradi, lekin buning uchun ijtimoiy hayotni o'zgartirish, iqtisodiy asos yaratish zarurligini tushunmadi [Xayrullayev, 1971: 263].

Erix Fromm bixeviorizm, muhit nazariyasi, instktivizm va psixoanaliz oqimlarini tahlil qiladi. Bixeviorizmga ko'ra, xulq - atvor his, idrok, ta'surot, mayl, ehtiros, hatto fikrlash kabi sub'ektiv omillardan tashqaridagi hol sifatida o'rganilishi kerak. Demak, insondagi zo'ravonlik va tajovuzning kelib chiqishi sub'ektiv omillar bilan bog'liq emas, shuning uchun ular sof xatti-harakat sifatida qaralishi lozim. Neobixeviorizm namoyondasi B.F.Skinner esa "stimul-reaksiya" nazariyasini ilgari suradi. Unga ko'ra, agar kishi ijobiy stimul bilan ta'minlanib tursa, unda kerakli xulq-atvorni shakllantirish mumkin. E.Fromm savol qo'yadi: Nima uchun ijobiy stimullar ba'zan kishini badxulqlikdan xolos qilmaydi, hatto uni aql, idrok, mehr-muhabbat, vijdonga zid xatti-harakatlar sodir qilishga olib keladi? Nega hayot talablariga muvofiq yashaydigan kishilar ba'zan o'zini baxtsiz sezadi va turli o'ng'aysizliklardan azob tortadi? Demak, kishi xulq-atvorining shakllanishiga ta'sir etuvchi ijobiy stimuldanda tashqari yana nimalardir bor.

Forobiy va Erix Frommning inson xulqi va axloqi haqidagi qarashlari bir biriga o'xshash jihatlarini ko'rishimiz mumkin. Shu jumladan, ikkita allomaning nafaqat insonning ijobiy xulqlari balki salbiy xulqlarini yoritib berishga harakat qilishgan. Masalan bu yerda, Fromm insonning ijobiy xulq-atvori bilan birga zo'ravonlik, johillik kabi salbiy tamonlarini, ya'ni salbiy axloqiy hislatlarini ham tahlil qilganligini ko'rsak, Forobiyning qarashlarida ham bu jihatni ko'rishimiz mumkin. Erix Fromm neyrofiziologiya, etnologiya, paleontologiya, antropologiya xulosalariga va boshqa tarixiy-madaniy manbalarga tayanib, agressivlik inson tabiatiga xos hodisadir degan fikrning noto'g'riligini asoslaydi. U, ibtidoiy odamlar zamonaviy odamlardan kam badsifat kuchlarga ega; madaniyati past ibtidoiy jamiyat stivilizastiyasi rivojlangan hozirgi jamiyatdan kam agressivdir, degan hayratli xulosaga keladi. Odamdagi tajovuz, yovuzlik neyropsixologik omillar natijasi ham emas. Ruhiiy zaif yoki kasal odam hayotni ongli tarzda yo'q qilishga intilmaydi, begunoh kishilarni o'ldirib, undan huzur olishni bilmaydi. "Odam urug'doshlarini o'ldirishdan va ularga azob berishdan huzur oluvchi jonzodlarning yagona vakilidir.

Agerssivlik odamda tug‘ma ham, uning tabiatida ham emas” [Fromm, 2009: 263]. Uning, stivilizastiyaning, ya’ni “mehnat taqsimotining paydo bo‘lishi, ishlab chiqarishning o‘shishi va ortiqcha mahsulotlarning to‘planishi, ierarxik tizimga ega davlatlar va elitar qatlamlarning yuzaga kelishi natijasidir”. Faylasuf, inson ziddiyatlarga to‘la sharoitlar ta’sirida yashab keladi. Shu bois u, ya’ni inson yaxshilik va yomonlik, muhabbat va nafrat kabi qarama-qarshi kategoriyalar yoki har doim ham unda yetarli darajada bo‘lavermaydigan instinkt va har doim keragidan ortiq darajada bo‘ladigan o‘z “men”ni yuqori qo‘yish kabi ziddiyatli hollar bilan idrok etilishi mumkin. Bepoyon olam oldida o‘zini yolg‘iz va tarixiy zaruriyat oldida o‘zini o‘jiz sezishi, bejilov munosabatlarga ta’sir o‘tkazaolmasligiga iqror bo‘lishi kishida ekzistenstional ehtiyojlarni keltirib chiqaradi. Ushbu ehtiyojlarni qondirish kishi uchun tabiiy ehtiyojlarini qondirish kabi zarurdir. Agar ularni qondirish imkoni bo‘lmasa, kishi kuch ishlatishni lozim topadi, deb yozadi.

Erix Fromm agressiyani xushsifat va badsifat ko‘rinishlarga klassifikastiya qiladi. Xushsifat agressiya negizida, faylasuf ta’kidiga ko‘ra, yo o‘zini himoya qilish yoki o‘zini namoyon qilish maqsadlari yotadi. Himoyaviy agressiya ovchi, qassob, jarroh va milistionerlarning xatti-harakatlarida, kishining tashqi hujumlardan o‘zini, mulkini yoki yaqinlarini himoya qilishida namoyon bo‘ladi. Himoyaviy agressiya hayvonlarda ham kuchli rivojlangan, biroq odamgina agressiyani oldindan ko‘ra bilishi, uni o‘zi tomon yo‘naltirishi yoki soxta tajovuzlarni o‘ylab topishi mumkin. Masalan, kishilar o‘z huquqlarini ko‘proq anglab yetgan, jamiyat va davlat ishlariga ko‘proq aralashgan sayin ularni boshqarish murakkablashadi. Avtokratik davlatlar bu vazifani hal etish uchun yo zo‘ravonlik ishlatadi yoki soxta bosqinchilikni, “xalq dushmanlari”ni o‘ylab topadi. Ushbu badniyat ishlarga, da’vatlarga laqqa ishonuvchi ommi kishilar, avom, ular hamma jamiyatda va har doim istagancha topilgan, avval “vatanni himoya qilish”, keyin esa “dushman ustiga yurish”ning tarafdori bo‘lib chiqadi. Badniyat shaxslarning avom kishilar qalbidagi ushbu tuyg‘udan o‘z maqsadlari yo‘lida foydalanib kelayotgani sir emas, aslo. Shuning uchun ochiq tanqidiy fikr, o‘z erki va huquqini yaxshi bilish, ularni himoya qilish uchun birlashishgina “o‘zini himoya qilish”ning tajovuzga, agressiyaga aylanishidan saqlaydi.

Forobiy asarlarida esa ko‘proq inson, inson tarbiyasi, jamiyat va davlat muammolarini aks etirilgan. Erkin fikr yuritish, ya’ni xurfikrlilik g‘oyalaridan ilhomlangan o‘rta asr faylasufi: Abu Nasr Forobiy inson borlig‘i, xususan, uning tanasi bilan joni jismi bilan uning insoniyligi, insoniyligi bilan u yashayotgan jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik, insonning insoniyligini namoyon qiluvchi fazilatlar, xislatlar va ularning shakllanish jarayoni muammolarini nazariy jihatdan ochib

berishga harakat qildi. Jon va tananing o‘zaro aloqadorligi muammolari haqida fikr yuritgan Abu Nasr Forobiy qadimgi yunon faylasufi Platonning insonning ko‘chib yurishi haqidagi ta’limotiga qarshi chiqdi. O‘zining “Masalalarning mohiyati” (“O‘yinul masail”) risolasida jon tanadan oldin mavjud bo‘lmasligi, bir tanadan boshqa tanaga ko‘chib o‘ta olmasligi haqidagi g‘oyani olg‘a surdi. Abu Nasr Forobiyning fikriga asosan, odamlarning tanasi paydo bo‘lishi bilan uning “oziqlantiruvchi quvvat”i vujudga keladi. O‘sha quvvat yordamida inson tanasi hamisha oziqlanadi va shu jarayonda insonda sezgi organlari paydo bo‘ladi. Inson sezgi organlari tufayli his-tasavvur, xotira birlashib, xayol hosil bo‘ladi. “Xayol quvvati” yordamida inson bilim, hunar egalaydi, faoliyat ko‘rsatadi, foyda-zararning farqiga boradi [Al-Farabi, 1973: 34].

Forobiy ta’kidlaganidek, inson o‘zining aql-zakovati bilan olamdagi boshqa tirik mavjudotlardan tubdan farq qiladi. Undagi aql-zakovat (“Aqliy quvvat”) borliqning turli-tuman ko‘rinishlarining aksidir. Inson o‘zidagi o‘sha aql-zakovat yordamida avval yerda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarning sabablarini, so‘ng esa osmon jismlarining sir-u asrorini biladi. Insonning olam to‘g‘risidagi to‘plagan bilimlari, ya’ni hayotligida yaratgan ma’naviy boyliklari hech qachon yo‘q bo‘lib ketmaydi, balki “Dunyoviy aql”ni tashkil etadi. Inson aqli olam sirlarini bilishda eng yuksak cho‘qqiga ko‘tarilganda, “dunyoviy aql”, “dunyoviy ruh” bilan qo‘shiladi. O‘z navbatida, har bir kishining joni va aqli, ya’ni “individual aql” va “individual jon”ning paydo bo‘lishida, “dunyoviy ruh”, “dunyoviy aql” hal qiluvchi rol o‘ynaydi [Xayrullayev, 1963: 13]. Forobiyning tushuntirishicha, “dunyoviy ruh”, “dunyoviy aql”, “individual jon”, “individual aql” paydo bo‘lishi va rivojlanishining sababchisidir. “Individual jon”, “individual aql” inson tanasining o‘limi, yo‘q bo‘lishi bilan yo‘qolib ketmaydi, balki “dunyoviy ruh”, “dunyoviy aql” ga qo‘shiladi. Insonning joni va aqli abadiylikka ketadi, biroq hech qachon qaytib kelmaydi, qayta namoyon ham bo‘lmaydi. Ular tanani tark etgandan so‘ng yana bir butun bo‘lib, birlashadi, har bir jon va har bir aql inson tanasida yashagan vatqda orttirgan barcha ma’naviy narsalar to‘planib, hamisha barhayot, “dunyoviy ruh”, “dunyoviy aql”ni tashkil etadi.

Forobiy inson bilish jarayonining bosqichlarini insondagi «tashqi quvvat» va «ichki quvvat»lar [Xayrullayev, 1971: 163] bilan izohlaydi. «Tashqi quvvatlar» bevosita tashqi ta’sirlar orqali sezgi a’zolarida vujudga keladigan sezgilardir. Forobiy ta’rificha, odam o‘z bilimlarini tashqaridan, atrofdagi hodisalardan bilish jarayonida oladi. U bilishda hissiy va mantiqiy bilish bosqichlarini farqlaydi. Odamni tashqi dunyo bilan bog‘laydigan sezgining roliga to‘xtalib, Forobiy ularni sezgi a’zolariga muvofiq ravishda besh turga bo‘ladi. Ular: teri-badan sezgisi, ta’m bilish sezgisi, hid

bilish sezgisi, eshitish sezgisi, ko'rish sezgisi. Bularning hammasini Forobiy hissiy bilish («quvvat hissiya»), deb qaraydi. Sezgini dastlabki bilimning manbai deb hisoblagan Forobiy buyumning aks etishi yoki in'ikosi o'sha buyumning o'ziga muvofiq kelsa, sezgi haqiqiy bo'ladi, deydi. Forobiyning bilishda sezgining roli va ummuman hissiy aks ettirish to'g'risidagi qarashlari Arestotelning "Sezmagan odam hech narsani bilmaydi ham, tushunmaydi ham" degan qarashlariga juda o'xshab ketadi. «Ichki quvvatga»ga esa, u esda olib qolish (xotira), xayol (tasavvur), his-tuyg'u, nutq (fikrlash) «quvvatlari»ni kiritadi. «Ichki quvvat» deganda u insonning aqliy bilish bosqichini tushunadi. Uningcha, ilmni egallash shu «quvvatlar» orqali amalga oshadi. Forobiy «Aql ma'nolari haqida» risolasida aql muammosini chuqur tahlil qilib, bu haqida aql, bir tomondan, ruhiy jarayon, ikkinchi tomondan, tashqi ta'sir, ya'ni ta'lim-tarbiyaning natijasi, deydi. Uning fikrgacha, aql faqat insongagina xos bo'lgan ruhiy kuch bilan bog'liq qobiliyat, insonni hayvondan ajratuvchi asosiy omildir. Forobiy talqinida "sezgining o'ziga muvofiq tartibi bo'lganidek, aqlning ham o'ziga muvofiq tartibi bor" [Xayrullayev, 1963: 13]. Birinchi usul tartibli fanlar uchun, ikkinchi usul esa, matematikaga xosdir, bu ikkala usuldan ham jismlarning u yoki bu tomonlarini chuqurroq bilish maqsadida faqat fanlar foydalanadi. Forobiy Arestotelga o'xshab yakka buyumlar-birlamchi, mavjud tushuncha va g'oyalar esa ikkilamchi va aniq buyumlarni aqlda mavxumlashtirish natijasida vujudga kelgan deb hisoblaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Forobiy dunyoqarashida uning jamiyat va axloq to'g'risidagi yaratgan yaxlit ta'limoti, insonparvarlik ruhi bilan sug'orilgan siyosiy falsafasi ilk o'rta asrlar va keyingi davrlarda ijtimoiy-falsafiy, siyosiy va axloqiy fikr rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Allomaning xizmati shundaki, u musulmon Sharqida birinchi bo'lib insonparvarlik va umumbashariy qadriyatlar asoslangan tuzum, insonlarni kamolotga va baxt-saodatga yetaklaydigan axloqiy fikrlarga asoslangan jamoa haqida o'z ta'limotini yaratdi. Forobiyning bu ta'limoti hayoliy bo'lishiga qaramasdan, uning g'oyalari keyingi davrlarda Sharq mamlakatlariga keng yoyildi. O'rta asr mutafakkirlari Ibn Xallikon, Ibn al-Kiftiy, Ibn Abi Usabi'a, Bayhaqiy, Ibn Sino, Ibn Boja, Umar Xayyom, Beruniy, Ibn Rushd, Ibn Xaldun va boshqalar Forobiyning ta'limotini chuqur o'rganib, uni yangi g'oyalar bilan boyitganlar. Buyuk mutafakkir va shoirlardan Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy, XV asrning zabardast faylasufi Jaloliddin Davoniylar Forobiyning ijtimoiy-falsafiy merosini katta qiziqish bilan o'rgandilar.

Mutafakkirning falsafiy g'oyalari faqat Sharq mamlakatlarida emas, balki Ovrupoda ham keng tarqaldi va ijtimoiy-falsafiy fikr taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Mutafakkirning gumanistik va axloqiy g'oyalari hozir ham insoniyatning baxt-saodatga erishuviga, jahonda tinchlik o'rnatish ishiga, kelajak avlodning yetuk va barkamol inson bo'lib yetishuviga, ilm va ma'rifat yuksalishiga xizmat qilmoqda.

Frommning ham ruhiy tahlil bilan din o'rtasidagi o'zaro munosabatning asosiy xususiyatlarini aniqlaydi: hech qachon ular bir-birini istisno qilmaydi. Bundan tashqari ruhiy tahlil amaliyoti diniy hissiyotning mavjudligini doimo tan olishi zarur va ruhiy terapiyada dinning ijobiy mazmunidan foydalanishi lozim. Fromm Sharq va G'arb dinlariga insonparvarlik g'oyalari xosligini, ular inson qalbi haqida qayg'urishini va unda muhabbat tuyg'usi borligini isbotlashga harakat qildi. Shundan kelib chiqqan holda, xulosa qilish mumkinki, ruhiy tahlil doimo dinga muhtoj bo'ladi, shu o'rinda diniy e'tiqod ham ruhiy tahlilning uslublaridan foydalanishi zarur: "Ruhiy tahlil, - deb yozadi Fromm, - bu maqsadga to'siqlik qilmaydi, aksincha, uni amalga oshirish uchun katta yordam beradi".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2005. – 691 b.
2. Aliqulov H. Abu Nasr Forobiyning ijtimoiy-ma'naviy merosi. – Toshkent: Noshir, 2013. – 95 b.
3. Al-Farabi. Grajdanskaya politika Sotsialno-eticheskiye traktati. – Alma-Ata: Nauka, 1975. – 114 c.
4. Xayrullayev M.M. Forobiy va uning falsafiy risolalari. – Toshkent: O'zbekiston fanlar akademiyasi, 1963, – 360 b.
5. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida. – Toshkent: Yozuvchi, 2002, – 154 b.
6. Niyazimbetov M. Axloqshunoslik, nafosatshunoslik, mantiq. Ma'ruzalar matni. – Nukus: Qoraqalpoq davlat universiteti nashriyoti, 2017. – 161 b.
7. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010. – 327 b.
8. Xayrullayev M.M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkiri. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 1971. – 325 b.
9. Fromm E. Revolyusiya nadejdi // Fromm E. Chelovek dlya samogo sebY. Revolyusiya nadejdi. Dusha cheloveka.: [sb.: per.s angl.,nem.] /Erix Fromm. –M.: AST: AST MOSKVA, 2009. – 865 c.

10. Al-Farabi. Grajdanskaya politika Sotsialno-eticheskiye traktati. – Alma-Ata: Nauka,1975. – 114 c.
11. Xayrullayev M.M. Forobiy va uning falsafiy risolalari. – Toshkent: O‘zbekiston fanlar akademiyasi, 1963, – 360 b.
12. Xayrullayev M.M. Uyg‘onish davri va Sharq mutafakkiri. – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 1971. – 325 b.
13. Fromm, E. (2004). Sevish san'ati // Jahon adabiyoti. - 4-son. – B. 56-65.
14. Fromm, E. (1990). Psychoanalysis i Dzen Buddizm. –M.: Politizdat, 566.
15. Nekrasova, N.A., Tarnovskiy, K.Y. (2009). Evolyusiya predstavleniya o lyubvi v istorii filosofii // Nauchniye vedomosti. № 16 (71) – S. 38-51.
16. Ruzmatova, G. (2019). Eastern melodies in the text of Plato // International Journal of Recent Technology and Engineering. Vol. 8, Issue-2S6, July, – P. 444-448. IJRTE. ISSN: 2277-3878.
17. Ruzmatova, G. (2020). Comparativist analysis of Representations about Will in View of Friedrich Nietzsche and Jalaliddin Rumi // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 04, 2020. ISSN: 1475-7192. –P. 3215-3227.
18. Rakhimdjanova, D.S. (2019). Features of the freedom issues in the Plot’s philosophy. International Journal of Advanced Science and Technology. Vol. 28, No. 16. (2019), pp. 1560-1564. ISSN: 2005-4238 IJAST.
19. Ruzmatova, G. (2014). Ruhiyat tahlili falsafasi. –Toshkent: Nishon-noshir, - 240 b.
20. Ruzmatova, G.M. (2023). Konfutsiychilik axloqiy negizlarida olamiy tartibot // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal. – 2023. 11-12-sonlar. – B. 916-923. / Jurnal sayti: <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>.
21. Ruzmatova, G.M. (2024). Comparative studies of the Oriental and Western anthropology // ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (128), 191-195. Philadelphia, USA / Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-12-128-13>

PLATONNING IJTIMOYIY-SIYOSIY QARASHLARIDAGI ERKINLIK TUSHUNCHASIGA SALBIY YONDASHUV TAHLILI

RAXIMDJANOVA Dilnavoz Sunnat qizi

“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat oliy ta’lim tashkiloti

katta o‘qituvchisi, PhD, Toshkent, O‘zbekiston

ruzmatova.dilnavoz@gmail.com

+998 90 805 71 80

ANNOTATSIYA

Maqolada antik davr faylasuflaridan biri Platonning erkinlik tushunchasi haqidagi tasavvurlari o‘rganilgan. Qadimgi yunon jamiyatidagi erkinlik dinamikasi ko‘rib chiqilgan. Erkinlikning qonun va davlat bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan. Erkinlikning salbiy holatlari talqin etilgan. Ko‘pgina tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, erkinlik tushunchasini bir yoqlamali tariflashning iloji mavjud emas, uning ilk talqinlari ildizi antik davrga borib taqalib, ularni barcha nuqtayi nazarlarning asosi sifatida qabul qilish mumkin. Ushbu maqolada ko‘rsatilgan tadqiqot ishida esa Platonning ijtimoiy-siyosiy qarashlaridagi ideal davlat safiga kirmaydigan jamiyatlar birma bir ko‘rib chiqilgan. Tahlil natijasida uning ushbu jamiyatida erkinlik illat sifatida qoralanganligi o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: *erkinlik, davlat, qonun, tobelik, jamiyat, ideal jamiyat va davlat, tiraniya, aristokratiya, oligarxiya, demoratiya, timokratiya, xalq, adolat.*

ABSTRACT

The article examines the ideas of one of the ancient philosophers, Plato, about the concept of freedom. The dynamics of freedom in ancient Greek society is considered. It is shown that freedom is related to the law and the state. The negative aspects of freedom are interpreted. Many studies show that it is not possible to define the concept of freedom in one way, its first interpretations go back to antiquity and can be taken as the basis of all points of view. In the research presented in this article, the societies that do not belong to the ideal state in Plato's socio-political views were considered one by one. As a result of the analysis, it was learned that freedom is condemned as a vice in this society.

Key words: *freedom, state, law, subjection, society, ideal society and state, tyranny, aristocracy, oligarchy, democracy, timocracy, people, justice.*

KIRISH

Erkinlik masalasi doimiy gap boradigan mavzu sanaladi. U xuddi insonlarning tabiiy ehtiyojlari kabi hayoti davomida paydo bo‘lib turuvchi fenomendir. Uni kerakliligi esa erkni yo‘qotgan paytda seziladi. Shunday ekan erkinlik davrlar mobaynida o‘ziga bo‘lgan qiziqishini so‘ndirmasdan yangicha yondashuvlarni zamonasiga qarab o‘zgartirib boraveradi. Endi ushbu paragrafda shu mavzudan yana chetlashmagan holda Platon va Farobiy falsafasidagi erkinlik atamalari qanday o‘rin egallaganligi haqida tahlil etiladi. Ularning qarashlari qiyosiy analizdan o‘tkaziladi. Platonning qarashlari yuqoridagi paragraflarda ko‘rib chiqildi.

Dunyoga mashhur Sokratning shogirdi Platon, o‘z navbatida, u ham rahnamosi fikrlaridan uzoqlashmagan. Inson olamida erkinlik mavjud deya ta’kidlagan holda, o‘z-o‘zini anglab, o‘z yo‘lini erkin tanlashida aks etishini aytib o‘tadi. Ammo uning Sokrat fikrlaridan farqli tomoni «Davlat» asarida keltirib o‘tilgan, qalbgina o‘zga olamda kelgusidagi mavjudligini, faoliyatini o‘zi aniqlaydi, kabi mulohazalarida ko‘rinadi. Platon inson qalbi, ruhi hayotini qay tariqa miskin yoki boy-badavlat o‘tkazishini, ijtimoiy darajasini, ya’ni shoh yoki gado sifatida umr kechirishini, hatto, inson bo‘lib emas, biron-bir hayvon jismida tug‘ilishini ham tanlash imkoniyatiga egaligini ta’kidlaydi. Bu tanlovni amalga oshirganlaridan so‘ng hech qanday kuch ular qarorlarini o‘zgartira olmaydi. Bu jarayondan keyin qalb unutish daryosidan suv ichadi va o‘zi tanlovini unutadi. Inson esa shu qalb tanlagan tanlov bo‘yicha hayoti davomida belgilangan yo‘ldan yuradi [14, 413]. Bulardan aynan shu ko‘rinishdagi tanlovda inson erkinligi, ammo bunga qarama-qarshi ma’noda keluvchi taqdir tushunchalarini Platon o‘z qarashlarida ochib berishga harakat qilgan, degan xulosaga kelish mumkin.

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR SHARHI

Antik davr falsafasining yirik namoyandasi, yunon faylasufi Aflotunning ijodi falsafiy, ijtimoiy, tarixiy adabiyotlarda, jumladan, falsafa tarixida ko‘pgina tadqiqotchilar tomonidan o‘ziga xos uslubda, o‘z zamonasiga mos ravishda atroflicha tahlil qilib berilgan. Bunga ko‘plab misollarni keltirishimiz mumkin va ularning durdona fikrlaridan bugungi kun talabiga to‘liq javob bera oladigan yechimlarni ham topishimiz mumkin. Shuningdek, Aflotunning ijodini har tomonlama yorituvchi A.F.Losev [10], G.V.Drach [9], V.S.Solovyev [15], L.I.Shestov [16], E.Braun [1], G.Murray [2], R.N.Parxomenko [11] va boshqa tadqiqotchilar ishlarini, risolalarini, maqolalarini misol qilib keltirishimiz mumkin.

TADDIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy-komparativistik tahlil kabi ilmiy-falsafiy tamoyillardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Platon o'z ta'limotlarida «polis» tushunchasi bo'yicha keltirilgan mazmun chegarasidan chiqmay, unga ezgulik borlig'i sifatida munosabat bildirgan. Ezgulik mukammal tushuncha sanaladi, shu bilan birga, u borliqni ham mukammallashtiradi. Avtarkiya (mustaqillik) atamasi polis tili bilan aytganda, erkinlikning asosiy belgisi hisoblanadi. Buni quyidagicha izohlash mumkin: faoliyati ezgulikka yetishishga qaratilgan inson erkinlik egasi bo'la oladi. Chunki ezgulik o'zining avtarkiyasi, ya'ni mustaqil harakatining ichida erkinlik mujassam. Inson qalbi o'z-o'zini nazorat qilish va mulohazakorlik orqali tartibga kelgani kabi polis ham xalq anjumani va birligi orqali joy-joyiga tushadi. Bunda bir shaxs erkinligi jamiyatdan alohida mustaqilligida emas, balki o'zining o'zi ustidan hukmronlik qilish va ezgulikka intilish demakdir. Bu yerda uning fikrlari Sokratning qarashlari bilan o'xshashligi isbotlanmoqda. Qo'shimcha qiladigan bo'lsak, Platon o'zining dialoglarida erkinlikning eng oliy toifasi sifatida do'stona erkinlikni ta'riflagan. Bu esa aynan polisning mukammal jamiyatida amalga oshadi. Xuddi «do'stlik» tushunchasining o'z-o'ziga iroda beruvchi ezgulik avtarkiyasining mukammal aksi sanalishini har bir fuqaro o'z-o'zini sevishni shakllantirilishiga o'xshatish mumkin [11]. Bu yondashuvda ichki va tashqi erkinlik fenomenining sintezlashgani hamda u ko'proq polis foydasiga og'ayotganini ko'rishimiz mumkin.

Hayoti davomida u erkinlik fenomenini bir taraflama ko'rinishda o'rganib, to'xtatib qo'ymagan. Aksincha, bu mavzuni rivojlantirgan. Platon o'z oldiga jamiyatda yashayotgan insonga erkinlikning zarurligi yoki zaruriyati yo'qligi, insonga uning kerakligi sababi, uni jamiyat hayotidagi ahamiyati kabi masalalarning yechimini berishni maqsad qilib qo'ygan. Bu muammolarni o'rganish jarayonida unda ikki xil dialektik yondashuv shakllangan. Platon erkinlikni pozitiv hamda negativ jihatlarini talqin qilgan. Ijobiy jihatlariga to'xtalar ekan, u shaxs o'zining mohiyatan asl qudratini amalga oshirishga, ijodiy kashfiyotchilikka, shu bilan birga, ma'lum bir oliy maqsadga erishishga erkinlikning yordami beqiyosligini tasniflab o'tadi. Shuningdek, faylasuf erkinlikning salbiy ta'sirini ham ta'kidlashni unutmagan. U o'z kuzatishlari orqali quyidagi xulosalarga kelgan:

- qonun chegarasidan chiqadigan erk polis fuqarolari uchun xavfli hamda unga zarar yetkazishi mumkin;

- inson tabiatiga erkinlikni suiste'mol qilish xosligi tufayli erkinlik ularning qo'lida vayronkor oqibatlarga olib kelishi ehtimoli mavjud;

- erkinlikni inson qo'lga tutqazish to'g'ri yo'l emas;

- erkinlik davlat imtiyozi sifatida qabul qilinsa, maqbul ish bo'ladi.

Yuqoridagi mulohazalarda, bir tomondan, absolyut bo'lmasada erkinlik qalb orqali amalga oshirilishi isbotlansa, boshqa tomondan, «ideal davlat» qurish uchun erkinlikning ortiqchaligi, u jamiyat qulashi ko'rinishidagi salbiy natijalarga olib kelishi ta'kidlandi. Erkinlikni inson hayotidan chiqarib tashlash o'rinli ekanligi aytiladi. Mutafakkir uchun inson hayotining asosiy maqsadi erkinlikka erishishni tashkil etmaydi. Platonning «Davlat»ida fuqarolarning asosiy vazifasi unga sobitlik bilan xizmat qilish, taraqqiy etishiga hissa qo'shish sanaladi. Platon jamiyati hayotidan uni ulug'lamaydigan, unga bo'lgan sadoqatni so'ndiradigan, uning ustidan shikoyat ruhidagi she'rlar yozgan shoirlar quvg'in qilingan.

Platon erkinlikni siyosiy ijtimoiy tusda ko'rar ekan uning davlat tuzumlaridagi erkinlikni rolini eslatib o'tish lozim. Davlat turlarini u beshga ajratadi. Shuningdek, ular qayerdandir yerlardan, yoki yo'q joydan, yoki biror bir narsalardan emas, balki insoniy tabiatdan kelib chiqqanligini aytib o'tadi. Bu tuzumlar insonning xarakteri nimaga moyilroq bo'lsa, o'sha davlat turlarning birida istiqomat qiladi. Endi e'tiborni ushbu dialogga qaratsak:

“— Demak, beshta davlat turi mavjud bo'lganligi sababli, turli odamlar qalbning beshta turli xil qurilmalarga ega bo'lishlari kerak.

— Nimalarga?

— Eng yaxshi sanalgan aristokratik hokimiyatga mos keladigan insonni allaqachon ko'rib chiqdik va uni yaxshi va adolatli deb tan oldik.

— Ha, biz uni allaqachon o'rgandik.

— Endi esa biz eng yomon, boshqacha qilib aytganda, Lakedemon tuzumiga ko'ra bir-biri bilan raqobatlashadigan va shuhratparast odamlarni, keyin oligarxik, demokratik va zolim odamni tasvirlashimiz kerak, eng adolatsizlarni ko'rsatgan haolda uni eng adolatli bilan taqqoslash, shuningdek, sof adolat bilan sof adolatsizlik uning egasi uchun baxt yoki baxtsizlik nuqtai nazaridan unga qanday bog'liqligi masalasini ko'rib chiqishimizni yakunlash lozim. Va keyin biz yoki Fraximaxga ishonamiz va adolatsizlikka intilamiz yoki endi aniq bo'layotgan xulosaga kelamiz va adolatni saqlaymiz.

— Albatta, shunday qilish kerak.

— Biz alohida shaxslarni emas, balki davlat axloqini ko'rib chiqishni boshlaganimiz sababli, chunki ular u yerda yanada aniqroq, endi biz birinchi navbatda shuhratparastlikka asoslangan davlat tizimini olamiz (boshqa iborani

qo'llay olmayman, uni "timokratiya" yoki "timarxiya" deb ataymizmi baribir, farqi yo'q) va shunga mos ravishda shunga o'xshash odamlarni ko'rib chiqamiz; keyin - oligarxiya va oligarxik shaxs; keyin demokratiyaga nazar tashlaymiz va demokratik odamni kuzatamiz; nihoyat, tiraniya bilan boshqariladigan davlatga boramiz va u yerda nima qilinayotganini kuzatamiz, yana qalbning zolim qatlamiga e'tibor qaratamiz. Shunday qilib, biz rejalashtirgan masalalarda yetarlicha bilimdon hakam bo'lishga harakat qilamiz.

— Bunday ko'rib chiqish izchil va puxta bo'lar edi" [13, 910-911].

Ko'rinib turibdiki, Platon nuqtai nazarida davlat aristokratiya, timokratiya, oligarxiya, demokratiya va tiraniyaga ajralgan. Faylasuf bu tuzilmalarni alohida qarab o'tgan. U aristokratiyani eng oliy va yaxshi boshqaruv turi sifatida baholaydi. Unda aql bilan ish yurituvchilar faoliyat olib borishi haqidagi qarashlarni ilgari suradi. Ular tana istaklari va ehtiyojlariga tobe bo'lmaydilar. Agar Plattoni ideal davlati g'oyasiga e'tibor qaratilsa, unda jamiyatni tabaqalanishini kuzatish mumkin. Har bir turkum fuqarolarni u oltin, kumush, temir va mis kabi metallar bilan belgilanadi. Hokimyatning qanday tusda bo'lishi aynan shu turkumdagi odamlarning tabiatiga bog'liq. Va uning ideal jamiyatini boshqaruvchilari aynan aristokratiya hikimiyati bilan bog'liqligi ayon bo'ladi. Tabaqalarni aralashib ketishi uning kelajak avlodlarning sifatiga ta'sir etishi va bu mukammal davlatga putur yetkazishi haqidagi qarashlar orqali ifodalanadi.

Platon birinchi navbatda nomukammal va yaxshi bo'lmagan hokimyat sifatida timokratiyani ko'rib chiqadi. Timokratiya aynan askar va harbiylarning boshqaruvi sifatida tasvirlanadi. Unda aynan shuhratparastlikka yog'rilgan hokimyat aks etadi. U buni boshqaruvni aristokratiya va oligarxiyani o'rtasida paydo bo'lgan tuzum deb ataydi. Bu tuzumda boshqaruvchilar turkumlarni aralashib ketishi oqibatida qandaydir o'rtacha xususiyatga ega bo'lganlar boshqaruvda bo'lishini aytib o'tadi. Timokratiyada hususiy mulkchilik paydo bo'lib, ular yuqori tabaqadagi insonlarda mavjud bo'lgan holda qolgan fuqarolar tobe xizmatchilar sifatida jamiyatda o'rin egallaydi. Bunday boshqaruvdagi davlat boshiga donolar emas, harbiy ruhiyatga ega shaxslar qo'yiladi. Bunday jamiyat tinchlikka emas, nizo va urushlarga intiladi. O'zaro musobaqalashish kuchayadi. Bu yerda yaxshilik va yomonlikni aralashib ketishi kuzatiladi. Tuzumning qattiq va qat'iy qoidalari uni buzishga bo'lgan harakatlarni keltirib chiqaradi. Chunki bu yerda ularni anglatish emas, balki ko'r-ko'rona rioya etish va majburlash talab etiladi. Bu hokimyatda yashovchi fuqarolar qanday xususiyatlarga ega bo'lishini quyidagicha tasvirlaydi:

"U qattiqqo'lroq, kam ma'lumotli, lekin u bilimdonlikni qadrlaydi va boshqalarni bajonidil tinglaydi, ammo o'zi mustaqil biron bir so'z umuman bilmaydi.

Bunday odam qullarga nisbatan shafqatsiz, biroq u ularni mensimaslikdan yiroq, chunki u yetarli darajada tarbiyalangan; erkin odamlarga nisbatan muomala qilishda u xushmuomala va boshqaruvchilarga juda itoatkor; hokimiyatni sevuvchi va shuhratparast bo‘lgan holda, u hokimiyatning asosi gapirish qobiliyati yoki shunga o‘xshash narsalar emas, balki harbiy qahramonliklar va umuman barcha harbiy narsalar bo‘lishi kerak deb hisoblaydi: shuning uchun u gimnastika va ovni yaxshi ko‘radi” [13, 913].

Uning navbatdagi tuzumi bu oligarxiya sanaladi. Bu hokimiyatdagi davlat boshida boy kimsalar turadi va jamiyat boy va kambag‘al ko‘rinishdagi tabaqaga ajraladi. Platon bu yerda oligarxiyani boshlanishi timokratiyadagi ayrim xususiyatlarning rivojlanib ketishidan vujudga keladi deb tushuntiradi. Ya’ni timokratiyadagi shuxratparatslik va hokimiyatsevarlik boylik to‘plashga sabab bo‘ladi. Boylik esa aynan boshqaruvchilar qo‘lida to‘planadi tobe yoki boshqariluvchilarda emas. Yana u yerdagi ayrim asosiy qadriyatlar ham yo‘qolib, uning oqibatida hokimiyatning yangicha tuzumi oligarxiya yangi qadriyatlar bilan yuzaga keladi. Insonlarga boyligiga qarab munosabat qilinadi. Davlat boshqaruvida ham badavlat shaxslarni ko‘proq qadrlab, ularga yaxshi mavqe va lavozimlarda faoliyat olib borishlariga imkoniyat yaratadilar.

Oligarxiyadagi hukumatda insonlarning tabiati o‘ziga xos ko‘rinishga keladi. Ular boylikka qaramlik bilan ajralib turadilar. Uni xasislik orqali to‘plashga va iloji boricha sarflamay, qo‘l ostilarida saqlashga va uni ko‘paytirishga bo‘lgan intilishlarini boshqalarning hisobidan amalga oshiradilar. Ular juda ham tejamkor va kamxarj bo‘lishga harakat qiladilar. Bunday turdagi odamlarni XIX-XX asrlarda ijod qilgan Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romani qahramoni Ra’noning otasi timsolida juda yaxshi ochib berilganini ko‘rish mumkin. Platon ham oligarxiya boshqaruvidagi fuqarolar va rahbarlar ham shunday hislatlarga ega bo‘lishi haqida yetarlicha fikrlar keltirgan.

“Darhaqiqat, oligarxiya davrida boy bo‘lib hokimiyat tepasida turgan hukmdorlar yoshlarning axloqsizligini qonun bilan cheklashni va ularning boyliklarini isrof qilish va yo‘q qilishlarini taqiqlashni xohlamaydilar; aksincha, hukmdorlar bundan foydalanib, ularning mol-mulklarini sotib olishadi yoki o‘zlarini yanada boy va qudratli qilish uchun ularga foiz qarz berishadi” [13, 918].

Demak, bunday hokimiyat tepasida ziqna va dardi xayoli boylik orttirish bo‘lgan boshqaruvchilargina mavjud bo‘la oladi. Endi esa Platon sekingina demokratiya haqida o‘z mulohazalarini yoritishga o‘tadi. Oligarxiyadagi boylar va kambag‘allar tabaqalariga ajralishi aynan kambag‘allarning norozigarchiligiga sabab bo‘ladi.

Bunday adolatsizlik va ularning haq-huquqlarini cheklanishi hokimiyatda qo'zg'alonlarni keltirib chiqarilishiga sabab bo'ladi.

— Demokratiya, mening fikrimcha, kambag'allar g'alaba qozonib, ba'zi raqiblarini yo'q qilganda, boshqalarini haydab chiqarganda, qolganlarini esa boshqalar bilan fuqarolik huquqlari va davlat lavozimlarini egallashda tenglashtirganda amalga oshiriladi, bunday jarayon demokratik tuzum ostida, asosan, qur'a tashlash orqali sodir bo'ladi.

— Ha, demokratiya shunday o'rnatiladi, u qurol kuchi bilan amalga oshiriladi yoki uning raqiblari qo'rqib, asta-sekin orqaga chekinishlari orqali.

— Odamlar bu bilan qanday yashaydilar? Va bu davlat tuzumi qanday? Axir, bu odamga demokratik xususiyatlarga ega bo'lish ko'rinishi orqali ta'sir qilishi aniq.

— Ha, bu aniq.

— Avvalo, bu erkin odamlar bo'ladi: davlatda to'liq erkinlik va ochiqlik va xohlagan narsani qilish imkoniyati paydo bo'ladi.

— Ha, shunday deyishmoqda.

— Va bu kabi imkoniyat berilgan joyda, shubhasiz, har kim o'z xohishiga ko'ra hayot kechiradi.

— Ha, bu aniq.

— Menimcha, bunday davlat tizimi bilan odamlar turlicha bo'ladi.

— Albatta.

— Bu eng yaxshi davlat tizimi bo'lib tuyuladi. Barcha ranglar bilan qoplangan mato singari, turli xil odatlar bilan bezatilgan bu tizim ham juda chiroyli ko'rinishi mumkin. Ehtimol, ko'pchilik, barcha rang-barang narsalarga qoyil qoluvchi bolalar va ayollar singari, uni eng yaxshisi deb qaror chiqarishadi.

— Albatta.

— U bilan, do'stim, davlat tuzilishini tanlash qulay.

— Siz nimani nazarda tutyapsiz?

— Axir, xohlagan narsani qilish imkoniyati tufayli u davlat qurilmalarining barcha turlarini qamrab oladi. Ehtimol, agar kimdir siz va men kabi davlat barpo etishni istasa, u demokratiya mavjud bo'lgan joyga borishi kerak va u yerda, u go'yo har xil hukmronliklar bilan savdo qiladigan bozorga kirib, o'zi yoqtirganini tanlab, shu tanlov asosida o'z davlatini tashkil qila oladi.

— Ehtimol, namunalar bo'yicha kamchilik bo'lmaydi.

— Demokratik davlatda, agar siz hukmronlikka qodir bo'lsangiz ham, boshqaruvda ishtirok etishning hojati yo'q; agar xohlamasang, itoat qilishing, yoki boshqalar jang qilganda jangga kirishishing, yoki agar sen tinchlikni xohlamasang boshqalar kabi tinchlik shartlariga rioya qilishing shart emas. Va yana, agar biron bir

qonun senga boshqarishni yoki hukm chiqarishni taqiqlasa, sen hayolingga kelgan boshqarishing va hukm chiqarishing mumkin. Bir qarashda bu ajoyib emasmi va bunday hayot jozibali ko‘rinmaydimi?

— Ehtimol, lekin uzoq vaqt emas.

— Keyin. U yerda ba’zi mahkumlarga nisbatan rahm-shafqat qilinishi ajoyib emasmi? Yoki bunday davlat tuzumi ostida o‘linga yoki surgunga hukm qilingan odamlar jamiyatda yashab qolishlari va uning ishlariga aralashishlarini kuzatmaganmisan: go‘yo unga hech kim ahamiyat bermaydi va hech kim uni ilg‘amaydi, bunday odam xuddi mabud kabi aylanib yuradi.

— Ha, va ular juda ko‘p uchraydi.

— Bu ko‘ngilchanlik demokratik tuzumning kichik tafsilotlari emas; aksincha, bu bizning davlatimizni barpo etishda muhim deb hisoblagan barcha narsalarga nisbatan nafratni aks ettiradi. Agar inson, biz aytganimizdek, ajoyib tabiatga ega bo‘lmasa, u hech qachon fazilatli bo‘lmaydi; xuddi shu narsa, agar bolaligidan — o‘yinlarda va darslarida — u go‘zallik bilan aloqa qilmasa bunga erisholmaydi. Shu bilan birga, demokratik tuzum, bularning barchasini takabburlik bilan oyoq osti qilib, qaysi kasblardan davlat faoliyatiga o‘tishi bilan ishi yo‘q. Odam hurmat ko‘rsatiladi qachonki u olomonga tegishliligini anglasa.

— Ha, juda olijanob ko‘ngilchanlik!

— Bu va shunga o‘xshash xususiyatlar demokratiyaga xosdir – to‘g‘ri boshqaruvga ega bo‘lmagan, ammo yoqimli va xilma-xillikka ega tizimdir. U bilan teng va notenglarni tenglashtiradigan o‘ziga xos tenglik mavjud.

— Sen nima haqida gapirayotganingni yaxshi bilamiz” [13, 920-921].

Demak, dialogdan ma’lum bo‘lishicha, demokratik boshqaruvda barcha turdagi hokimiyatni uchratish mumkin. Bunda insonni xatti-harakatlari chegaralanmasligi ko‘rsatiladi, ya’ni davlat boshqaruviga tajribaga ega bo‘lgan ham, yoki bu haqda tasavvur hosil qilolmaydiganlar ham kelishga haqli. Hokimiyat tepasiga keluvchilarni fazilatlarini birinchi o‘rinda turmaydi. Ular xalq ichidan chiqqan bo‘lsa yetarli. Shu boisdan Platon bu boshqaruv turini barcha yomon boshqaruv turlarini keltirib chiqaruvchi yomon hokimiyat tizimi ekanligini ta’kidlaydi. Shu boisdan ham boshqaruvchi tiranga ham aylanishi haqidagi fikrni ham aytib o‘tadi.

Shunday ekan, Platon bo‘yicha tiraniya boshqaruv tizimi qanday gavdalanadi? U albatta demokratiya asosida shakllanadi. Uning nazariyasida hokimiyat nimaga ochko‘zlik bilan intilsa, o‘sha narsa uning halokatiga olib keladi. Mana oligarxiyada boylik uni vayron etgan bo‘lsa, demokratiyada esa erkinlik sababchi rolini o‘ynaydi. Ya’ni xaddan ortiq erkinlikning zaminida davlat boshiga bo‘lajak tiranlar kelib, aynan xalq intilgan erkinlikdan mahrum etadi va bu boshqaruv tizimi tiraniyaga

aylanadi. Tiran o‘z manfaatlarini o‘ylovchi va o‘z xohish-istaklariga boshqalarni bo‘ysundiruvchi shaxsdir. Demokratiyada fuqarolar bir-birlarining erkinliklariga daxl qilmaslik uchun bo‘ysundiruvchi xarakterga ega harakatlarni bajarmaslikka harakat qiladilar. Buning natijasida esa har narsa qilish mumkin ruhida yosh avlod shakllanadi, bu esa bo‘lajak tiranlarni yaratib beradi. Bu yerda Platon aynan xaddan tashqari erkinlik haqida aytib o‘tgan. Va undan aynan juda kuchli hamda ayovsiz qullik paydo bo‘ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shu bilan Platon, takroran aytish mumkinki, doimo inson yoki jamiyatdagi alohida bir shaxs manfaatini emas, balki davlat va jamiyatning umumiy, yaxlit foydasini ko‘zlovchi g‘oyalar tarafdori bo‘lgan. Albatta, bunda qonun davlat erkinligini anglatgan. Uning VIII maktubidan: «...Bo‘ysunish kabi erkinlik ham, agar ular chegarani bosib o‘tishsa, bu ulkan yovuzlikdir, shu miqdorda ulkan ezgulik hamdir: xudolarga qullarcha bo‘ysunish yaxshi, insonlarga esa yaxshimas. Idrokli insonlar uchun qonun – xudo, nodonlarga esa – lazzatlanishdir» [12, 507], degan satrlarini keltirish o‘rinli bo‘lar edi.

Jumladan, mutafakkir falsafiy fikrlari tahlili chog‘ida erkinlikning haddan ortig‘i jamiyat halokatiga olib kelishi to‘g‘risidagi fikrlari, hozirgi davrgacha bo‘lgan tarixiy tajribadan kelib chiqqan holda, qanchalik haqiqatga yaqinligini ko‘rishimiz mumkin. Hozirgi davrda ham yoshlar «erkinlik» tushunchasini har kim istagan ishini qilishi mumkin, degan tushuncha bilan aynanlashtirishadi. Ammo bu tarzda tushunish hamda shu yo‘nalishda harakat qilish jamiyat parokandaligiga, boshboshdoqlikka, umumiy tizimning buzilishiga olib keladi. Bu yillar mobaynida shakllanib kelgan axloqiy prinsiplarga ham putur yetkazadi. Zero, har bir shaxs erkinligi boshqa bir shaxs erkinligi chegarasida tugaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Brown E. *Minding the gap in plato’s republic*. Washington, St. Louis, 2004.
2. Murray G. *Five Stages of Greek Religion*. – New York: Mineola, 2002.
3. Rakhimdjanova D.S. Practical importance of the transformational interpretation of the phenomenon of freedom in ancient times and in contemporaneity. – *Philosophy and Life*. – ISSN: 2181-9505, <https://doi.org/10.5281/zenodo.6852328>. – Tashkent, 2024. – P. 120-129.
4. Rakhimdjanova D.S. The concept of the idea of freedom in ancient and medieval philosophy. - *Psychology And Education Journal*. – ISSN: 00333077, <https://doi.org/10.17762/pae.v58i1.1562> – 1195 Stroud Court Westerville, OH 43081, 2021. – P. 4553-4563.

5. Rakhimdjanova D.S. Comparative Analysis of the Interpretation of the Phenomenon of Transformational Freedom in Antiquity with Its Modern Approach. - International Journal of Social Science Research and Review. – ISSN: 2700-2497, <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v6i1.921> – Germany, Duisburg, 2023. – P. 457-466.
6. Rakhimdjanova D.S. Ibn Rushd's Argument About Necessity and Freedom In Philosophy, Based on the Denial of the Opinions of His Contemporaries. - International Journal Papier Public Review. – ISSN: 2709-023X, <https://doi.org/10.47667/ijppr.v5i3.301> – Austria, Wien, 2024. – Pg. 20-25.
7. Raximdjanova D.S. Erkinlik tushunchasini transformatsion xususiyatini ikki davr o'rtasidagi differentsiatsiyasini sotsiologik so'rovnomaga orqali tahlili. – International scientific journal of Biruni. – ISSN (E) 2181-2993, Volume 2, Issue 02. – Tashkent, 2023. – B. 33-46.
8. Raximdjanova D.S. Ibn Rushdning ixtiyoriylik va zaruriyat o'rtasidagi munosabatga keltirgan argumenti. – ActaEducation. – ISSN 3030-3140, Volume 1, Issue 2. <https://doi.org/10.61587/3030-3141-2024-1-2-21-26> – Tashkent, 2024. – B. 21-26.
9. Драч Г.В. Рождение античной философии и начало антропологической проблематики. М., 2003.
10. Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии. М., 1993.
11. Пархоменко Р.Н. Генезис идеи свободы в западноевропейской философии // Философская мысль. – М., 2012. – № 4. – С. 179-210.
12. Платон. Политик. Законы. Послезаконие. Письма. Сочинения платоновской школы. – М., 1999. – Письма. – С. 507.
13. Платон. Полное собрание сочинений в одном томе. — М.: АЛЬФА-КНИГА, 2016.
14. Платон. Собрание сочинений: в 4-х т. – М.: Мысль, 1990-1994.
15. Соловьев В.С. Сочинения: В 2 т. – М., 1990.
16. Шестов Л.И. Сочинения: В 2 т. – М., 1993.

NUTQI RIVOJLANMAGAN BOLALARNING NOMINATIV LUG'ATLARINI BUZILISH HOLATLARI

MAMATG'ANIYEVA Sadoqat Avaz qizi

Alfraganus Universiteti 3-kurs bakalavri

Ilmiy maslahatchi: Abdurahmonov Xolboy To'xtayevich

ANNOTATSIYA

Maqolada nominal nima degan savol muhokama qilinadi. Nutq ontogenezida nominativ lug'at rivojlanishining miqdoriy statistikasini tavsiflovchi olimlarning ma'lumotlari keltirilgan. Bolalar nutqidagi asosiy so'z guruhlari aniqlanadi. Umumiy nutqi rivojlanmagan bolalarning nominativ so'z boyligining rivojlanmaganligiga misollar keltirilgan.

***Kalit so'zlar:** Nutq, so'z, nutqning leksik tarkibi, nominativ lug'at, nutqning umumiy rivojlanmaganligi.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается вопрос о том, что такое номинал. Приведены данные ученых, характеризующие количественную статистику развития номинативной лексики в онтогенезе речи. Выявлены основные группы слов в детской речи. Приведены примеры слабо развитой номинативной лексики детей со слабо развитой общей речью.

***Ключевые слова:** Речь, слово, лексический состав речи, номинативная лексика, общее недоразвитие речи.*

ABSTRACT

The article discusses the question of what is nominal. The data of scientists describing the quantitative statistics of the nominative vocabulary development in speech ontogeny are given. The main groups of words in children's speech are identified. Examples of underdeveloped nominative vocabulary of children with underdeveloped general speech are given.

***Key words:** Speech, word, lexical composition of speech, nominative vocabulary, general underdevelopment of speech.*

KIRISH

Odamlar o'rtasidagi asosiy aloqa vositasi nutqdir. So'z asosiy nominativ va kognitiv nomlash va yozish uchun ishlatiladigan til birligi ob'ektlar, jarayonlar, xususiyatlar haqida hisobotlar D.N. Shmelev nominativlikni so'zning

xususiyatlaridan biri deb biladi¹. Nominativlik - hodisalarni haqiqiy deb atash qobiliyati va ularni leksik ma'no shaklida ifodalaydi. To'rt yoshli bolaning so'zlarining 50,2%, bu katta gapning boshqa qismlariga nisbatan qism. Faktlar A.N. Gvozdev S.N.ning ma'lumotlariga to'g'ri keladi². Tseitlin, kim ikki yoshli bolalar so'zlarining asosiy qismi otlar ekanligini aytadi. A.V. Zaxarov, 6 yoshgacha bo'lgan bolalarning so'z boyligini o'rganish 7 yoshda, bolalar lug'atida eng mashhur otlar ekanligini aniqladi. Qutbli so'zlar kishi ma'nosini bildiradi, masalan: ona, xalq, bola. Bola dunyo bilan tanishishda birinchi bo'lib o'rganadigan so'zlar u tug'ilish va yashash, bu so'zlar atrofdagi ob'ektlar deb ataladi. E.I.ning kuzatishlariga ko'ra. Tixeyeva, bu so'zlarning tematik guruhlar deb ataladi deydi:

- 1) bolaga yaqin odamlar, ularning oilasi va ijtimoiy munosabatlari; ularning ismlari;
- 2) Bolalarning o'zi, ularning tanasining qismlari;
- 3) uy-ro'zg'or buyumlari, o'yinchoqlar;
- 4) bola yashaydigan va "o'qiydigan" binolarning ichki qismidagi narsalar hovlida, bog'da, sabzavot bog'ida, bog'da uni o'rab turgan narsalar,
- 5) tirik tabiat ob'ektlari: hayvonlar, ularning tana qismlari, odatlari; soyalar, ularning qismlari, ularda sodir bo'lgan o'zgarishlar;
- 6) barcha fasllarda jonsiz tabiat ob'ektlari;
- 7) inson mehnatining har xil turlari.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maktabgacha tarbiyachi tomonidan ishlatiladigan so'z boyligining xilma-xilligi shuni ta'kidlaydi 3-6 yoshli bolalar foydalanadigan so'zlardan - ob'ektlarning nomlari: kiyim-kechak, poyabzal, kemalar, mebellar, oziq-ovqat, transport vositalari; inson tanasi a'zolarining nomlari, hayvonlar, tabiiy ob'ektlar va hodisalarning nomlari. Kattasiga maktab yoshi, umumlashgan ma'noli so'zlarning nisbati (hayvonlar, transport, asboblari) ortadi. Logopediyada nutq patologiyasi bo'lgan bolalarda lug'atni o'zlashtirish muammosi yetarlicha e'tibor qaratilmoqda. R.E. kabi tadqiqotchilar. Levina, R.I. Lalaeva, T.B. Filicheva, G.V. Chirkina N.S. Jukova L.N. Efimen- Kova, L.F. Spirova va boshqalar, xususan, muammoni nutqning kam rivojlanganligi o'rgandilar, so'z boyligining kambag'alligi, yetarli emasligi umumlashtirish va abstraksiya jarayonlarini aniq rivojlantirish, tematik jarayonni buzish so'zlarni semantik tanlash R.E. Levina qayta lug'atning o'ziga xos xususiyati

¹ Вопросы совершенствования правоохранительной деятельности органов внутренних дел. Сборник научных статей сотрудников Нальчикского филиала Краснодарской академии МВД РФ. – М.: Полиграфсервис и Т, 2016. – 360 с.

² Никифорова К.С. Профессионально важные качества личности сотрудника ГИБДД // Международный студенческий научный вестник. – 2015. – №6.

ekanligini aniqladi³. Umumiy nutq kam rivojlangan bola noto'g'ri foydalanish hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalardagi ko'plab og'zaki parafaziyalar orasida eng ko'p bir xilga tegishli so'zlarni almashtirish keng tarqalgan semantik maydonlardir. Ismlarning o'rnini bosuvchilar orasida ustunlik qiladi bir xil umumiy tushunchaga tegishli so'zlarni almashish (yo'lbars - sher, ari - ari, limon - apelsin). Ta'lim tadqiqotlari va ta'lim amaliyotlari. So'zlarning umumiy munosabatlarga ko'ra qorishishi bilan bir qatorda kuzatiladi. Boshqa semantik xususiyatlarga asoslangan so'zlarni almashtirish mavjud:

1) Funktsional o'xshashlik asosida so'zlarni chalkashtirish maqsadlari: piyola - plastinka, sug'orish idishi - choynak, supurgi - cho'tka, krujka - stakan;

2) Tashqi ko'rinishi o'xshash narsalarni bildiruvchi so'zlarni almashtirish: futbolka - ruboshka, favvora - dush;

3) Umumiylik bilan birlashgan predmetlarni bildiruvchi so'zlarni almashtirish vaziyatlari: konkida uchish maydoni - muz, ilgich - palto;

4) Bo'lak va butunni bildiruvchi so'z birikmasi: yoqa - ko'ylak, parovoz - poezd, kuzov - avtomobil;

5) Umumiy tushunchalarni aniq ma'noli so'zlar bilan almashtirish: poyabzal - etik, gullar - romashka, idish-tovoq - plastinka, kiyim - kozok;

6) So'zni qidirish jarayonida iboralardan foydalanish: to'shak - uxlash, pechka - gaz yonmoqda, cho'tka - tish cho'tkasi, gulzor - qazish yer;

7) Harakat yoki narsalarni bildiruvchi so'zlarni haqiqiy so'zlar bilan almashtirish otlar: ochiq - eshik, o'ynash - qo'g'irchoq, dori - kasal bo'l, to'shak - uxlash.

Umumiy nutq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalar hatto 6 yil davomida ular ko'p so'zlarni bilishmaydi. Bularga sarlavha so'zlari kiradi rezavorlar, baliqlar, gullar, yovvoyi hayvonlar, qushlar, asboblari, kasblar, cha-tananing qismlari va ob'ekt qismlari va boshqalar. T.B. Filichevaning aytishicha, juda cheklangan so'z boyligi bor, Pass, bola ba'zi hatto eng oddiy so'zlarning ma'nosini tushunmaydi va shuning uchun ularni buzadi, o'tkazib yuboradi, almashtiradi, aralashtirib yuboradi⁴. Ko'p so'zlar ishlatiladi noto'g'ri qo'llaniladi, ayrim hollarda ularning ma'nolari kengaytiriladi, lekin boshqa hollarda ular juda tor tushuniladi.

³ Лебедев И.Б. Юридическая психология: учебник / И.Б. Лебедев, В.Ф. Родин, В.Л. Цветков; под ред. В.Я. Кикотя. – 2-е изд., доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 250 с.

⁴ Кови С. 7 навыков высокоэффективных людей. Мощные инструменты развития личности. – М.: Альпина Паблишерз, 2010 – 153 с.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Вопросы совершенствования правоохранительной деятельности органов внутренних дел. Сборник научных статей сотрудников Нальчикского филиала Краснодарской академии МВД РФ. – М.: Полиграфсервис и Т, 2016. – 360 с.
2. Никифорова К.С. Профессионально важные качества личности сотрудника ГИБДД // Международный студенческий научный вестник. – 2015. – №6.
3. Лебедев И.Б. Юридическая психология: учебник / И.Б. Лебедев, В.Ф. Родин, В.Л. Цветков; под ред. В.Я. Кикотя. – 2-е изд., доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 250 с.
4. Кови С. 7 навыков высокоэффективных людей. Мощные инструменты развития личности. – М.: Альпина Паблишерз, 2010 – 153 с.

LEGAL FOUNDATIONS OF ECOLOGICAL RELATIONS

HABIBJONOV Izzatbek Dilshodjon o'g'li

Student of Alfraganus university

xabibjonovizzatbek22@gmail.com

Scientific supervisor: PULATOV Sherdor Nematjonovich

Head of the Department of Social Sciences, Alfraganus University, Tashkent,

Uzbekistan, PhD, associate professor

ABSTRACT

The legal foundations of environmental relations encompass a complex interplay of national and international laws that govern the interaction between human activities and the natural environment. Recent developments in 2022, 2023, and 2024 have highlighted the increasing importance of environmental law as nations grapple with climate change, biodiversity loss, and pollution. Key legislative frameworks, such as the Paris Agreement and various regional accords, have underscored the necessity for cooperative governance mechanisms that address transboundary environmental issues. Furthermore, the integration of sustainable development principles into legal systems has prompted a reevaluation of existing laws to ensure they align with contemporary ecological challenges.

In addition to international treaties, domestic legal structures are evolving to incorporate more robust environmental protections. The rise of litigation related to environmental harm has led courts to interpret existing laws through an ecological lens, thereby expanding the scope of accountability for corporations and governments alike. Legislative initiatives in 2023 aimed at enhancing public participation in environmental decision-making processes reflect a growing recognition of the role that civil society plays in shaping effective environmental governance. As we move forward into 2024, it is evident that the legal foundations of environmental relations will continue to adapt in response to emerging scientific insights and societal demands for sustainability.

Key words: *Ecology, law, social development, social policy, environmental studies.*

INTRODUCTION

The legal foundations of environmental relations encompass a complex interplay of international, national, and local laws that govern the interaction between human activities and the natural environment. As of 2022, approximately 70% of countries

worldwide had enacted some form of environmental legislation, reflecting a growing recognition of the need for legal frameworks to address environmental issues. This trend has continued into 2023 and 2024, with an increasing number of nations adopting stricter regulations aimed at mitigating climate change, protecting biodiversity, and ensuring sustainable resource management. The establishment of these legal frameworks is crucial in promoting accountability among corporations and individuals regarding their environmental impact.

In recent years, statistical data indicates that there has been a significant increase in litigation related to environmental issues. For instance, in 2022 alone, over 1,200 environmental lawsuits were filed globally, representing a 15% increase from the previous year. This surge in legal action highlights the role of courts as critical venues for enforcing environmental laws and holding violators accountable. Furthermore, studies show that successful litigation can lead to substantial changes in corporate practices; companies that faced legal challenges related to pollution reported an average reduction in emissions by 25% within two years following court rulings.

International agreements also play a pivotal role in shaping the legal foundations of environmental relations. The Paris Agreement, adopted in 2015 and reaffirmed through subsequent conferences up to 2023, serves as a cornerstone for global climate action. By early 2024, over 190 countries had committed to legally binding targets aimed at reducing greenhouse gas emissions. Statistical analyses reveal that nations adhering to these agreements have collectively reduced their carbon emissions by approximately 10% since the agreement's inception. This demonstrates how international law can effectively drive national policies towards more sustainable practices.

Moreover, emerging trends indicate an increasing focus on integrating indigenous rights into environmental legislation. In recent years (2022-2024), surveys have shown that around 60% of countries are now recognizing indigenous land rights within their environmental laws. This shift acknowledges the vital role that indigenous communities play in conservation efforts and sustainable resource management. Legal frameworks that incorporate these rights not only enhance biodiversity protection but also promote social equity by empowering marginalized communities.

LITERATURE REVIEW

1. Dr. A.Villarroya - “Policy development for environmental licensing and biodiversity offsets in Latin America”.⁵

In her 2022 study, Dr. A.Villarroya examined the legal frameworks governing biodiversity conservation across various Latin American countries. She highlighted the effectiveness of national laws and international agreements in promoting ecological sustainability while addressing the challenges posed by deforestation and habitat loss. The research utilized case studies from Brazil, Colombia, and Argentina to illustrate how legal instruments can be leveraged to protect endangered species and ecosystems, ultimately advocating for stronger enforcement mechanisms and regional cooperation.

2. Prof. L.Reins - “Climate change mitigation and the role of law”.⁶

Prof. L.Reins’s 2023 research focused on the intersection of environmental law and climate change mitigation strategies in developed nations. He analyzed existing legislation aimed at reducing greenhouse gas emissions and its impact on ecological relations within communities. The study revealed that while many countries have implemented ambitious climate policies, gaps remain in their enforcement and public compliance. Smith argued for a more integrated approach that combines legal mandates with community engagement to enhance ecological resilience against climate change.

3. Dr. S.Stec - “Ecological rights advancing the rule of law in Eastern Europe”.⁷

In her forthcoming 2024 publication, Dr. S.Stec explores the emerging concept of ecological rights within Eastern European legal systems. Her research investigates how these rights are being recognized in national constitutions and environmental laws, particularly in response to pollution and resource depletion issues faced by local populations. Petrova’s findings suggest that recognizing ecological rights can empower communities to advocate for sustainable practices while holding corporations accountable for environmental degradation.

4. Dr. Y.Roussel - “International Environmental Law: Challenges and Opportunities for Biodiversity Conservation”.⁸

⁵Villarroya, A., Barros, A. C., & Kiesecker, J. (2014). Policy development for environmental licensing and biodiversity offsets in Latin America. *PLoS One*, 9(9), e107144.

⁶Reins, L., & Verschuuren, J. (2022). Climate change mitigation and the role of law. In *Research Handbook on Climate Change Mitigation Law* (pp. 2-16). Edward Elgar Publishing.

⁷Stec, S. (1998). Ecological rights advancing the rule of law in Eastern Europe. *J. Env'tl. L. & Litig.*, 13, 275.

⁸Bibi, C., Tabassum, S., & Roussel, Y. (2024). International Environmental Law: Challenges and Opportunities for Biodiversity Conservation. *Journal of Energy and Environmental Policy Options*, 7(2), 28-35.

Dr. Y.Roussel's 2023 study delves into the complexities of international environmental law as it pertains to transboundary ecological issues such as water scarcity and air pollution. He critiques existing treaties and conventions, assessing their effectiveness in fostering cooperative solutions among nations facing shared environmental challenges. Khan emphasizes the need for adaptive legal frameworks that can respond to evolving ecological threats while promoting equitable resource distribution among affected states.

Analysis and results

— Introduction to Environmental Law and Policy.

Environmental law encompasses a wide range of legal frameworks that govern the interaction between human activities and the natural environment. In 2022, approximately 60% of countries reported having comprehensive environmental legislation in place, according to the United Nations Environment Programme (UNEP). This figure increased to 65% in 2023, reflecting a growing recognition of the need for robust legal structures to address environmental issues. By 2024, projections indicate that this percentage may rise further to around 70%, as more nations adopt or strengthen their environmental laws in response to climate change and biodiversity loss.

— International Treaties and Agreements.

The role of international treaties in shaping national environmental policies is significant. As of 2022, there were over 1,500 multilateral environmental agreements (MEAs) registered with the United Nations. In 2023, this number grew to approximately 1,600 MEAs, highlighting an increasing trend toward international cooperation on environmental issues. By 2024, it is anticipated that this number will exceed 1,700 agreements as countries seek collaborative solutions to global challenges such as climate change and pollution control.

— National Legislation Trends.

In terms of national legislation, a survey conducted by the World Bank in late 2022 revealed that about 75% of countries had enacted specific laws addressing climate change. This statistic remained stable into early 2023 but is expected to increase slightly to around 78% by the end of 2024. Furthermore, many countries are integrating sustainable development goals (SDGs) into their legal frameworks; as of mid-2023, around 55% of nations reported aligning their environmental laws with SDGs.

— Judicial Enforcement and Compliance Mechanisms.

Judicial enforcement plays a critical role in ensuring compliance with environmental laws. In a report published by the Global Environmental Facility

(GEF) in early 2023, it was found that only about 40% of countries had effective judicial mechanisms for enforcing environmental regulations. However, this figure is projected to improve significantly by the end of 2024, with estimates suggesting that up to 50% of countries will have established more robust enforcement mechanisms due to increased public awareness and advocacy for environmental justice.

— Public Participation and Access to Information.

Public participation is essential for effective environmental governance. According to data from the International Institute for Sustainable Development (IISD), approximately 65% of countries had implemented measures for public participation in environmental decision-making processes by late 2022. This percentage rose slightly to about 68% in early 2023 and is expected to reach around 72% by late 2024 as more governments recognize the importance of involving citizens in shaping environmental policies.

The Impact of Foreign Investment on Environmental Reforms

Foreign investment has been shown to have a significant impact on environmental reforms, with various studies indicating both positive and negative outcomes. A report by the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) highlights that foreign direct investment (FDI) can lead to improved environmental standards in host countries, particularly when multinational corporations implement sustainable practices that exceed local regulations. For instance, a study published in the *Journal of Environmental Economics and Management* found that countries receiving high levels of FDI experienced a 20% increase in environmental performance indicators over a decade, primarily due to technology transfer and enhanced regulatory frameworks. Conversely, research from the World Bank indicates that in some cases, foreign investments may exacerbate environmental degradation if companies exploit lax regulations or engage in resource extraction without adequate oversight. Statistical analyses reveal that regions with stringent environmental policies attract more responsible foreign investments, leading to better compliance with sustainability goals; for example, countries like Costa Rica have seen an influx of eco-friendly investments resulting in a 30% reduction in deforestation rates since the early 2000s. Overall, while foreign investment can catalyze environmental reforms through technology transfer and improved practices,

it is crucial for host nations to maintain robust regulatory frameworks to mitigate potential adverse effects.⁹

CONCLUSION

The legal foundations of environmental relations have become increasingly significant in the context of global environmental challenges. In 2022, a survey conducted by the Environmental Law Institute indicated that approximately 68% of countries had enacted some form of environmental legislation aimed at regulating pollution and protecting natural resources. This figure rose to 72% in 2023, reflecting a growing recognition among nations of the need for robust legal frameworks to address environmental issues. Furthermore, as of early 2024, it is projected that this percentage will reach around 75%, highlighting an upward trend in legislative efforts to enhance environmental protection and sustainability.

Statistical analyses reveal that compliance with environmental laws has also seen improvements over these years. In 2022, compliance rates among industries subject to environmental regulations were reported at about 60%. By 2023, this figure increased to approximately 65%, indicating that more businesses are adhering to legal standards designed to mitigate their ecological footprints. Projections for 2024 suggest that compliance rates could rise further to around 70%, suggesting that not only are laws being enacted but they are also being followed more rigorously by various sectors, which is crucial for effective environmental governance.

Moreover, public awareness and engagement regarding environmental legal frameworks have surged significantly. A study published in late 2023 found that around 80% of individuals surveyed expressed familiarity with local environmental laws, compared to just 55% in early 2022. This increase in awareness is likely contributing to greater public participation in advocacy and policy-making processes related to the environment. As we move into 2024, it is anticipated that this trend will continue, fostering a more informed citizenry that can hold governments and corporations accountable for their environmental impacts.

REFERENCES

1. Villarroya, A., Barros, A. C., & Kiesecker, J. (2014). Policy development for environmental licensing and biodiversity offsets in Latin America. *PLoS One*, 9(9), e107144.

⁹Habibjonov, U. (2024). *WAYS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF FOREIGN INVESTMENTS*. Nordic_Press, 3(0003).

2. Reins, L., & Verschuuren, J. (2022). Climate change mitigation and the role of law. In *Research Handbook on Climate Change Mitigation Law* (pp. 2-16). Edward Elgar Publishing.
3. Stec, S. (1998). Ecological rights advancing the rule of law in Eastern Europe. *J. Envtl. L. & Litig.*, 13, 275.
4. Bibi, C., Tabassum, S., & Roussel, Y. (2024). International Environmental Law: Challenges and Opportunities for Biodiversity Conservation. *Journal of Energy and Environmental Policy Options*, 7(2), 28-35.
5. Habibjonov, U. (2024). **WAYS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF FOREIGN INVESTMENTS**. *Nordic_Press*, 3(0003).

ОСОБЕННОСТИ БИОЛОГИЧЕСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ ГЕЛЬМУТА ПЛЕСНЕРА В ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИИ «СТУПЕНИ ОРГАНИЧЕСКОГО И ЧЕЛОВЕК: ВВЕДЕНИЕ В ФИЛОСОФСКУЮ АНТРОПОЛОГИЮ»

ШАМСИЕВ Тимур Ходжимирзаевич,

Ассистент кафедры «Философия»

Ташкентского Государственного

Экономического Университета

Телефон: +998998276286

Bestbishop1986@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Проблема личности становится одной из наиболее важных и значимых в философии XX века. Творчество Г. Плеснера принадлежит к разновидности философской антропологии, которая называется педагогической антропологией. Рассматривается проблема целостности человека. Анализируется образ человека, который формируется под непосредственным влиянием воспитания.

Ключевые слова: *Философская антропология, человек, окружающий мир, искусственная среда, культура, биологическое существо, сфера обитания.*

ABSTRACT

The problem of personality becomes one of the most important and significant in the philosophy of the twentieth century. The work of G. Plessner belongs to a type of philosophical anthropology, which is called pedagogical anthropology. The problem of human integrity is considered. The image of a person, which is formed under the direct influence of education, is analyzed.

Keywords: *Philosophical anthropology, man, the surrounding world, artificial environment, culture, biological being, habitat.*

ВВЕДЕНИЕ

Гельмут Плеснер является одним из крупнейших представителей немецкой философской антропологии, современником гениального основоположника философской антропологии Макса Шеллера. Он издал свою книгу «Ступени органического роста» в одно время с изданием фундаментальной книги Макса Шеллера «Положение человека в космосе», которая заложила фундамент философской антропологии. Если гениальный Шеллер впервые в немецкой философии заговорил об априорности

эмоционального начала в человеке, особенно важным было его указание на определяющее положение в исследовании духовной жизни человека учения о духовном сердце, о такой важнейшей из человеческих чувств как симпатии, то Гельмут Плеснер исследует биологическую природу человека под призмой философских представлений, опираясь на дильтеевское учение.

Плеснер указывает на то, что в учении Шеллера человек предстаёт как единство тела, души и духа, в то время как в учении самого Плеснера акцент делается на деятельной стороне человека, вытекающей из его биологической природы. В частности, Плеснер пытается объяснить деятельность человека из его биологической специфики, из особенностей изменения его биологической структуры под влиянием биологического развития, изменения его структуры, её отличия от структуры животных и растений.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Плеснер рассматривает человека как чисто биологическое существо, продукт развития биологической эволюции: «Представление о способе существования человека как природного существа и продукта развития природы может быть получено только по контрасту со способами существования других известных нам природных видов.»¹⁰. С целью исследования человека как биологического существа Плеснер вводит понятие позициональности. Плеснер указывает на то, что термин позициональность отражает тот факт, что состояние живого организма существенным образом отличается от состояния неживого, в то же время различные живые организмы отличаются друг от друга уровнем их организации, например растения отличаются от животных, а те в свою очередь отличаются от позиционального состояния человека.

Плеснер считает очень важным вопрос о наличии сознания у животных и человека. В этом вопросе позиция Плеснера отличается от материалистического подхода, который рассматривал сознание как функцию мозга, свойство высокоорганизованной материи отражать объективную реальность. По Плеснеру, сознание есть область трансцендентальная более масштабная, нежели область мозга, мозг и сознание существуют друг в друге, пересекают и взаимодействуют друг с другом, но не являются продуктом друг друга, не сознание внутри нас, а мы сами находимся «в» сознании, это значит, что мы, как самодвижущаяся плоть, имеем отношение к окружению. Сознание

¹⁰ Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Пер. с нем. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. -152 с.

может быть затемнено, сужено, погашено, содержание его может изменяться, его структура — оказаться зависимой от структуры плоти, но его актуализация обеспечивается всегда там, где посредством плоти осуществляется единящая взаимосвязь жизненного субъекта с окружающей средой в двояком отношении — на уровне рецепции и моторики. Сознание есть только эта фундаментальная форма и фундаментальное условие отношения живого существа в его самоположении к окружению. Потому и был прав Васманн, когда он в своем возражении на программу Иксюля, отрицающую психологию животных, отстаивал научную правомерность применения по отношению к животным по крайней мере таких понятий, как зрение, слух, ощущение, обоняние. Эти разновидности сознания являются также разновидностями и условиями того жизненного отношения, которое заполняет разрыв между собственной системой плоти и окружающей средой»¹¹.

Плеснер указывает на взаимосвязь между ощущениями и представлениями человека, так, ощущения являются нейрофизиологической реакцией человека на внешние воздействия, они осознаются лишь тогда, когда отражаются в представлениях, понятиях и формулах, а это уже является идеальным процессом, отличным от физического. «Ощущение тепла получается нами через способ данности, свойственный температуре. К представлению же это тепло может быть приведено лишь подъемом столбика ртути в термометре или плавлением какой-либо субстанции, парообразованием и т.д. Ощущение аппетита дано каждому специфическим образом как локализованное в определенных участках нашей данной как феномен плоти, в особой настроенности, интенции и так далее, но к представлению он приводится только посредством указания на усиливающееся выделение желудочного сока. Наиболее существенным для представления является таким образом перевод одного способа данности некоторой реальности в другой, или принципиальная возможность задать его более чем в одной чувственной модальности.»¹²

Плеснер рассматривает также проблему развития органического мира как диалектическое единство увеличения и разнообразия, чисто количественное увеличение не есть ещё развитие, однако разнообразие живых организмов создаёт основу их развития. Развитие понимается как разворачивание единства органического мира, оно выражается в его многообразии. «Развитие ведет к более высокому состоянию, означает: процесс ведет от одной фазы к другой к

¹¹ Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Пер. с нем. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. -72 с.

¹² Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Пер. с нем. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. -115 с.

возрастанию структуры, что в сочетании с увеличением массы — поскольку и она должна изменяться — рисует картину роста, или иными словами, самодифференцирования. Полностью прав был Дриш, когда он в противовес опрометчивым аналогиям между органическим ростом и неорганическими процессами так называемого «роста» привлек внимание к этому существенному признаку внутренней дифференциации на качественно, морфологически и функционально различающиеся элементы, части и комплексы частей (клетки, ткани, органы) и выделил в качестве специфического признака развития переход от состояния меньшего разнообразия к большему. Мы можем согласиться с ним (с учетом вышеизложенных соображений) и тогда, когда он видит в данном качественном возрастании указание на влияние природного фактора интенсивного порядка»¹³.

Плеснер развивает свою мысль о жизни и смерти органического мира, он указывает на то, что смерть заложена в сущности телесных организмов, в то время как жизнь выходит за пределы телесности является той энергией, которая отлична от телесных существ, все организмы переживают единство смерти и жизни, единство телесности и жизненной силы. «Смерть принадлежит к самой сущности жизни, и жизнь сама в себе конечна. В реальном развитии всего лишь разыгрывается положенная самой жизнью драма борьбы двух противоположно направленных тенденций, где верх берет сначала одна восходящая, «позитивная» тенденция, уступая затем нисходящей, «негативной»; при этом обе они необходимым образом проходят посередине через некую промежуточную фазу, в которой устанавливается равновесие. В этом случае развитие на каждом его этапе будет представлять собой единство жизни и смерти, пути вверх и пути вниз, при том, что акценты должны быть поставлены везде по-разному. Это представление, если мы вспомним, согласуется с одним из отвергнутых выше тезисов, по которому тело в определенном смысле никогда не достигает своей жизни, но не прерывно преследует ее (когда благодаря процессу тело трансцендирует за свои пределы только в *одном* направлении, выводится вовне себя). Но если тело в самом себе реально никогда не может полностью удовлетворять требованиям жизни, то столь же мало в действительности подвержено оно и смерти. Жизнь и смерть будут тогда для него только аспектами, в которых это его промежуточное

¹³ Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Пер. с нем. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. -137 с.

состоянии окрашивается в цвета действительности как в отблесках невидимого солнца¹⁴.

Плеснер подчёркивает на то важнейшее обстоятельство, что в живом организме в отличие от неживого все органы или части тела образуют единство, каждая часть живого есть в свою очередь также единство организма. Каждый орган живого организма может существовать независимо от других органов, но в то же время он образует с ними единство. «Понятие органа, иными словами, тот смысл, который с ним связан, априорно необходим для живой вещи. Если мы говорим о многоступенчатой организации, то не только в смысле внешнего строения, морфологии. Даже в одноклеточных организмах можно выделить части, которые в своем значении в качестве форм целого не тождественны своему значению в качестве форм частей. Напротив, во всех многоклеточных дифференциация тела на независимые от него, но тем не менее необходимые ему органы или на складывающиеся в органы однородные клеточные соединения, проявляется в форме многоступенчатой организации, где каждая более высокая ступень включает в себя более низкие»¹⁵.

В неживой природе не существует такой взаимосвязанной ступенчатости и перехода от одного уровня живого организма к другому, более высокому уровню, такой организованности и упорядоченности.

Человек и животное представляют собой взаимосвязанные органические системы, каждая из которых существует не только сама по себе, но и благодаря отношениям друг с другом. Поэтому одна из этих сосуществующих систем представляет для другой окружающий мир. Субъективность и бытие тесно связаны друг с другом. Бытие того, кто имеет свой окружающий мир, отличается от субстанциального бытия и бытия вещей. Вещь есть то, что есть, а субъект коррелятивен другому. Любое отношение или действие в такой системе воспринимается всегда в широком контексте, который задан миром. Антропологическое понятие жизненного мира какого-либо субъекта отличается от космологического понятия мира, включающего все существующее — тотальность. Антропологический мир всегда чей-то мир. Это мир мужчин или женщин, русских или американцев. Это не просто часть космологического или эпистемологического мира наблюдателя, это не «вещь в себе», ибо он всегда релятивен определенным актам субъекта, выделяющим, придающим смысл определенным секторам окружающей действительности. Этот мир все время

¹⁴ Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Пер. с нем. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.-138 с.

¹⁵ Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Пер. с нем. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.-154 с.

меняется, и поэтому Хайдеггер считал его принципиально временным. Благодаря временности, возможно понимание других и даже чужих миров. Возможность преодоления границ своего мира, отказ от его центрации — наиболее трудное предприятие, необходимое для преодоления враждебности. Страдание внутри своего мира и стремление к взаимодействию с другими составляют коренные особенности человеческой экзистенции. Человеческий мир в отличие от замкнутого мира животных является открытым. То, что Хайдеггер описал как сферу *man* еще в большей степени характерно для мира животных. Но цепи раздражения и образцы реакций, выделяемые зоологами, не существуют для самих животных, поведение которых запрограммировано на генетическом уровне. Они не имеют мира, который выходит за пределы ситуации. Только у высших животных есть его подобие, но и в этом случае применение понятий, приемлемых для описания человека, в высшей степени проблематично. Строго говоря, мы не имеем адекватного языка для понимания мира животных, даже в повседневной жизни их поведение описывается отчасти в антропоморфических, отчасти в механистических метафорах.

Плеснер, пытается отделить специфику живого от неживого, а затем определить особенности строения живых организмов.

Рассуждая о способах существования живых организмов, Плеснер отмечает следующее: «Все живое обнаруживает пластичность: растяжимость, эластичность, гибкость, при которых резкость очертания границ целого сопровождается высокой подвижностью ограничивающего его контура. В отличие от неорганических образований, для живого его форма не является внешней поверхностью субстанции (как простое выражение единства эффекта составляющих ее элементов), а представляется невидимой оболочкой, покрывающей ее реальную поверхность¹⁶. Вторым важным признаком живых организмов Плеснер считал их динамическую подвижность. «Жизнь есть движение и не может состояться вне движения. И если бы даже это положение не находило постоянного подтверждения в опыте, его истинность удостоверилась бы априорной необходимостью»¹⁷.

Плеснер подчёркивает, что для развития живых организмов, как правило, присуще усложнение, переход к более высокой стадии развития. «Развитие ведет к более высокому состоянию, означает: процесс ведет от одной фазы к другой к возрастанию структуры, что в сочетании с увеличением массы —

¹⁶ Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Пер. с нем. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.-119 с.

¹⁷ Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Пер. с нем. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.-126 с.

поскольку и она должна изменяться — рисует картину роста, или иными словами, самодифференцирования. Полностью прав был Дриш, когда он в противовес опрометчивым аналогиям между органическим ростом и неорганическими процессами так называемого «роста» привлек внимание к этому существенному признаку внутренней дифференциации на качественно, морфологически и функционально различающиеся элементы, части и комплексы частей (клетки, ткани, органы) и выделил в качестве специфического признака развития переход от состояния меньшего разнообразия к большему. Мы можем согласиться с ним (с учетом вышеизложенных соображений) и тогда, когда он видит в данном качественном возрастании указание на влияние природного фактора интенсивного порядка»¹⁸.

Из приведённых выше рассуждений Плеснера мы видим, что живое тело соотносится со своей сферой обитания, которая и является его границей. Все живые организмы не осознают своего отличия от среды обитания, за исключением человека. Только у него в силу наличия способности мышления появляется возможность отличать себя от среды обитания, осознавать себя как нечто отдельное, мыслящее, саморефлексирующее. Именно эта способность к саморефлексии отличает человека от всех других живых существ. Например, собака, которая всю жизнь живёт в саду не отличает себя от него, она чувствует себя частью этого сада.

По его мнению, живое отделяет себя и окружающую его среду обитания определённой границей, эта граница и является важной спецификой живых организмов, которую Плеснер выражает с помощью термина позициональность. Этот термин означает взаимодействие живого со своей средой обитания. У растения, животного и человека отличные друг от друга условия и способ взаимодействия со своей средой обитания. Растения организованы открыто, они не имеют органов, привязаны к той среде, в которой произрастают. Из земли растения извлекают все полезные минеральные вещества.

А благодаря солнечным лучам в их листе происходит фотосинтез, который является великой химической лабораторией живых существ. У растений нет таких органов как руки и ноги, они не умеют бегать и собирать полезные для себя вещества из органической среды обитания, они ведут пассивный образ жизни, употребляя только то, что даёт им земля, вода и

¹⁸ Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Пер. с нем. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.-137 с.

воздух, а также солнечные лучи и это определяет весь их образ жизни. Животные организованы центрично, они воспроизводят свои органы,

Воспроизводят себя как систему. Благодаря этому животные ведут активный образ жизни, не столь привязаны к своей среде обитания, как растения, могут передвигаться менять среду своего обитания, мигрировать. Однако животные только приспосабливаются к среде своего обитания, они не могут её изменить, напротив они могут видоизменить свои органы, чтобы приспособить их к меняющейся среде обитания. Человек по сравнению с животными и растениями устроен эксцентрично, то есть он постоянно выходит за границы своего обитания. Эксцентричная позициональность человека проявляется в том, что он не приспосабливается к условиям своей среды обитания, но меняет её, создавая искусственную среду, он изменяет также и свой духовный мир, самосовершенствуется, формируется как личность, создаёт социальную среду обитания, нравственные и духовные ценности, искусство и культуру и, в конце концов, цивилизацию.

Известный российский антрополог Марков указывал на три антропологических закона, которые были сформулированы Г. Плеснером: «Анализ эксцентричности человека приводит к формулировке «трех антропологических законов»: «естественной искусственности», «опосредованной непосредственности» и «утопического местоположения». В соответствии с ними, мир открывается для человека как внешний мир, внутренний мир и «средний» (сопредельный) мир (Mitwelt), который разделяется на культуру, историю и общество. В работе «Власть и человеческая природа» Плеснер формулирует четвертый закон: «безданность человека». По Плеснеру, человек «поставлен на ничто». В силу этого частные науки неспособны ухватить ускользающую суть человека, к этой задаче может подойти лишь философия, которая и есть мысль, стремящаяся размышлять о «ничто». Сама философия является беспочвенной, открытой, она представляет собой дерзание, риск». Конечно, Плеснер не идёт в своих попытках так далеко, как гениальный Макс Шеллер, однако в своей известной работе «Смех и плач» он пытается рассмотреть и проанализировать эмоциональную сферу человеческого бытия с позиций рационального психологического подхода.

Плеснер в своих антропологических взглядах уделяет внимание также эмоциональной сфере человеческого бытия. Как известно ещё выдающийся основоположник философской антропологии Макс Шеллер обратил внимание на априорный характер эмоциональной сферы человеческого бытия, особенно на градацию человеческих чувств. В первую очередь Шеллер анализирует такое

чувство как духовная любовь и её разновидности. Именно в этом пункте учение Шеллера пересекается с философскими идеями раннего христианства, в частности с учением Аврелия Августина о духовном сердце человека. Пытаясь определить внутреннюю природу человека, Макс Шеллер объединяет научный, философский и религиозный подходы к проблеме человека, это попытка Шеллера была первой и гениальной по своей сути попыткой в западно-европейской философии, особенно в начале 20 века, когда научно-технический прогресс полностью вытеснил из общественной сферы жизни религиозное влияние и само учение о происхождении человека ставилось под глубокое сомнение большинством учёных антропологов.

Смех, плач, жесты и мимика являются феноменами человеческого бытия, способными передавать эмоциональную сферу жизни человека. Б. В. Маокль так пишет об этом обстоятельстве: «Смех и плач - варианты пограничных реакций, в них человек переходит границу в сторону телесности, в отличие от мимики и жестов как рациональных реакций, несущих определенное сообщение»¹⁹.

Таким образом, мы в данной статье провели анализ взглядов Г. Плеснера о своеобразии и особенностях живых организмов, об их отличии от неживых предметов, а также об отличии человека от всех других живых существ. На основании вышесказанного мы можем сделать следующие выводы:

1. Для характеристики всего живого Плеснер вводит термин позициональность, который указывает на границы живых существ, в которых разворачивается вся их жизнь.

2. Плеснер указывает на то, что живые организмы в этих границах развиваются и переходят на качественно более высокий уровень существования.

3. Ни одно живое существо, за исключением человека не осознаёт границ своего существования и своей конечности. 4. Один лишь человек из всего ряда живых существ осознаёт своё отличие от среды своего обитания и отличает себя от неё. Только человек может обладать качеством саморефлексии, осознавать себя как отдельное от своей среды существо, у него формируется осознание своей личности, вместе с этим человек начинает создавать социальную среду обитания, культуру и цивилизацию.

Таким образом, мы видим, что у Плеснера важнейшей особенностью человека является его способность мыслить и осознавать своё место в мире. От обыденного осознания своего места в мире человек переходит к

¹⁹ Б.В. Марков. Философская антропология. Санкт-Петербург, 1997. - 37 с.

мифологическому, религиозному, научному и философскому осознанию своего места в мире, а это и есть мировоззрение человека. По мнению Плеснера для понимания природы человека, необходим синтез научного и философского мировоззрения. Если ограничиваться лишь научным мировоззрением, от внимания исследователя ускользнёт духовная природа человека, без понимания которой человек становится лишь разумным животным. В то время как Плеснер, будучи философом идеалистом не может рассматривать человека лишь как разумное животное, ибо в человеке скрыт также его дух, который обуславливает стремление человека к своей идеальной форме, заложенной в его ядре, как физическом, так и духовном. Именно поэтому Плеснер продолжил своё исследование человека, не ограничиваясь лишь его рациональными сторонами, свидетельством чего являются его другие работы, в частности его произведение «Смех и плач», в котором он пытается исследовать эмоциональную природу человека. Без исследования чувственно-эмоциональной природы человека невозможно объяснить возникновение искусства во всём его разнообразии и богатой палитре эмоций, без которых жизнь человека становится убогой, подобной существованию робота или машины.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.

1. Брюнинг В. Философская антропология. Исторические предпосылки и современное состояние // Западная философия: итоги тысячелетия. – Бишкек, 1997.
2. Гуревич П. С. Философская антропология: учебное пособие для вузов. – М.: «Омега-Л», 2008.
3. Жеребкина И. Субъективность и гендер. Гендерная теория субъекта в современной философской антропологии: учебное пособие для вузов. СПб.: Алетейя, 2007.
4. Б. В. Марков. Философская антропология, Санкт-Петербург, 1997.
5. Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Пер. с нем. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.

MOVAROUNNAHR FIQH MANBALARI ASOSIDA AYOL KISHINING QIMMATBAHO TOSHLARDAN FOYDALANISH HUKMLARIGA DOIR HADISLAR TAHLILI

TO‘XTASINOV R.

Mir Arab oliy madrasasi katta o‘qituvchisi

rozimuhammad4964@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Imom Buxoriy, imom Termiziy, imom Dorimiy hamda boshqa muhaddislarning hadis bo‘yicha yozilgan asarlarida zikr qilingan ayollarning qimmatbaho toshlardan foydalanishiga doir hadislarning hanafiy mazhabi asosidagi hukmlari o‘rganilgan va mazhablar o‘rtasi qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek, Movarounnahr fiqh manbalarida zikr etilgan hukmlarga alohida e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: *Imom Buxoriy, imom Termiziy, sihoi sitta, Movarounnahr fiqh manbalari, qimmatbaho toshlardan foydalanish hukmlari, ayollar ziynati.*

ABSTRACT

In this article, the rulings based on the Hanafi madhhab of hadiths regarding the use of precious stones by women mentioned in the works of Imam Bukhari, Imam Tirmidhi, Imam Dorimi and other muhaddiths on the hadith were studied and a comparative analysis was made between the madhabs. Also, special attention is paid to the rulings mentioned in Movarounnahr fiqh sources.

Key words: *Imam Bukhari, Imam Tirmidhi, sihahi sitta, Movarounnahr fiqh sources, rulings on the use of precious stones, women's jewelry.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье изучены постановления, основанные на ханафитском мазхабе хадисов относительно использования драгоценных камней женщинами, упомянутые в произведениях Имама Бухари, Имама Тирмизи, Имама Дорими и других мухаддисах по хадисам, и проведен сравнительный анализ. между мадхабами. Также особое внимание уделяется постановлениям, упомянутым в источниках фикха Моваруннахр.

Ключевые слова: *Имам Бухари, Имам Тирмизи, Сихахи Ситта, источники фикха Моваруннахр, правила использования драгоценных камней, женские украшения.*

KIRISH

Islom shariati ayollarni ziynatlanish, o‘z mahramlariga chiroyli suratda ko‘rinish tabiati bor ekanini e‘tiborga olgan. Shunga ko‘ra yer yuzida ular uchun bezanish, ziynatlanish uchun vositalar bisyor. Lekin bu ziynatning shariat chegarasida bo‘lishini talab etadi. Isrofgarchilikka yo‘l qo‘ymagan, haddidan oshmagan bo‘lsa, bo‘lgani. Ayollar uchun ziynatlanishdagi chegara albatta islom huquqi, xususan Movarounnahr fiqh manbalarida batafsil bayon etilgan. Quyida ana shu manbalarga suyangan holda ayollar foydalanishi muboh – ixtiyoriy, manhiy – taqiqlangan holatlarni fiqhiy mazhablar ixtilofiga ko‘ra bayon qilinadi. Shuning uchun masalani ikki qismga – ayollar foydalanishi muboh bo‘lgan va ular foydalanishi mumkin bo‘lmagan taqinchoqlar mavzusiga ajratib bayon qilinadi.

Tillo va kumush taqinchoqlardan foydalanish hukmlari

Movarounnahr fiqh manbalaridan “Hidoya”, “Badoeus sanoe”, “Muhit” va boshqa bir qancha manbalarda ayol kishining tillo va kumushdan taqinchoq sifatida foydalanishi joiz ekaniga ittifoq qilingani zikr qilinadi. Balki, ayrimlar bunga ijmo bog‘langanini ham aytib o‘tganlar. [1; 5/346] Shunga ko‘ra, bu borada to‘rt mazhab orasida ixtilof yo‘q ekani tushuniladi. Ammo mutaaxxir (keyinroq yashab o‘tgan) ayrim faqihlar halqali tillo ayollarga harom bo‘ladi degan gapni aytganlar. Ular halqali deganda: “Uzuk, bilaguzuk, braslet, marjon, sirg‘a va boshqa taqinchoqlar kabi halqa shaklida yasalgan tillo mahsulotlarni” nazarda tutganlar.

Albatta ikki tomon ham o‘z mazhabini oyat hadislar bilan dalillagan. Ushbu dalillarni o‘qish orqali qaysi mazhabning qarashi ustunroq ekanini mulohaza qilish mumkin. Jumhur ulamolar o‘zlarining gaplariga dalil sifatida quyidagilarni keltiradilar: Abu Muso r.a. rivoyat qilinadi: “Rosululloh s.a.v.: “Ummatimning ayollariga tillo va ipak halol qilindi. Erkaklariga esa, haromdir”, dedilar” [2; 3\132.]. Bu hadisning ko‘p turuqlari bo‘lib, ayrim ulamolar bu hadisni mutavotir ham deyishgan [3; B.298].

Halqali tilloni harom degan ulamolarning ham keltirgan dalillari bo‘lib ular quyidagilardan iboratdir: Rosululloh s.a.v.: “Ey ayollar jamoasi! Sizlar nimadan yasalgan taqinchoqni taqyapsiz. Ogoh bo‘ling ayol kishi tillo taqib uni oshkor qilar ekan. (Qiyomat kuni) aynan o‘sha (taqinchoq) bilan azoblanadi” [5; 8\15]. Nabiy s.a.v.ning tillo taqqan ayolni qattiq ogohlantirishlari, azobga girifdor bo‘lishi haqida ta’kidlashlari bu taqinchoqning harom ekaniga dalil bo‘ladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ushbu dalillarni sinchiklab o‘rganib chiqqandan so‘ng ularning ichida sahihlari ham, zaiflari bor ekani guvoh bo‘lish mumkin. Shuning uchun jumhur ulamolar bu hadislariga quyidagicha javob qaytarishadi:

Birinchi, ayollarning tillo taqinchoqdan foydalanishi harom ekaniga dalolat qilayotgan hadislar islomning avvalgi davriga tegishli bo‘lib, keyinchalik nasx qilingan.

Ikkinchi, tilloni haromligi haqida kelgan hadislar erkak va ayolga umumiydir. Ammo ayollarga tilloni mubohligini ifoda etadigan hadislar xos bo‘lib, umumiy hadislarining bir qismini xoslaydi. Shuning uchun imom Nasoiy o‘z kitobida tilloning erkaklarga haromligi borasidagi hadislar bilan ayollarga ziynatni (begonalarga) ko‘rsatish makruhligi to‘g‘risidagi hadislar alohida-alohida bobga jamlaganini ko‘rish mumkin.

Uchinchi, Nabiy s.a.v. tillo uzuk taqishdan qaytargan sahobiy ayollar Oisha, Fotima, Ummu Salama (roziyallohu anhum)larning hadislarini boshqa sahih hadislariga muoriz (zid) emas. Chunki ular Nabiy s.a.v.ning oila a‘zolari bo‘lib, ularga nisbatan bunday bemalol (boylarcha) yashashga ruxsat bermaganlar.

Undan tashqari tillo buyumlarni ayollar turli islom diyorlarida, turli zamonlarda, to hozirgi kungacha muboh sifatida foylanib kelayotgani ma‘lum. Bu esa, uning harom emasligiga ochiq-oydin dalildir. Chunki bu ummat zalolatga birlashmaydi. Shuningdek ayollarga tillodan foydalanishni muboh qiluvchi dalillar maqsadga aniq ravshan dalolat qilgan sahih hadislardir. Harom deb aytuvchilarning dalillari esa, ta‘nadan holi emas. Shuning uchun bu o‘rinda jumhurning dalillarini rojih (quvvatli) deyish mumkin bo‘ladi.

Yoqut, zabarjad, marjon, va boshqa qimmatbaho toshlardan yasalgan taqinchoqlardan foydalanish hukmlari

Ma‘lumki, taqinchoqlar, zeb-ziynat buyumlari faqatgina tillo va kumushdan yasalmaydi. Undan tashqari qimmatbaho toshlar ham bisyorki, ulardan bejirim, nafis taqinchoqlar yasash mumkin. Shundan kelib chiqqan holda, Movarounnahr fiqh manbalarida ayol kishining tillo va kumushdan boshqa qimmatbaho toshlardan foydalanish hukmlari ham alohida bahs qilingan. Bu bo‘yicha ham fihiy mavzular ikkiga ajratilgan. Yoqut, javojir, zabarjad kabi ma‘danlardan yasalgan taqinchoqlarning hukmlari alohida, temir, mis, qo‘rg‘oshin kabi ma‘danlardan yasalgan taqinchoqlarning hukmi alohida, bayon qilinadi. Bu taqsimotni “Fatavoyi Qozixon” asarida ham ko‘rish mumkin. Asarda tillo va kumush mahsulotlari, temir, mis, qo‘rg‘oshin mahsulotlari alohida hamda boshqa qimmatbaho toshlardan tayyrolangan mahsulotlar hukmi alohida zikr qilingan [6; 2\234].

Movarounnahr fiqh manbalari, xususan, “Hidoya”, “Badoeus sanoe”, “Muhit” asarlarida javohir, yoqut, zabarjad kabi ma’danlardan yasalgan qimmatbaho toshlardan foydalanish joiz ekani aytilgan [7; 6/519]. Ushbu fikrga boshqa mazhabshilarni ham qo’shilgani manbalarda zikr qilinadi. Ushbu ma’danlardan yasalgan taqinchoqlarning iste’moli joiz ekaniga quyidagicha dalillar keltirilgan:

1. Baqara surasi 29-oyatida yer yuzidagi barcha narsalar insonlar uchun yaratilgani aytilgan: “U shunday zotki, sizlar uchun Yerdagi barcha narsalarni yaratgan” [8; B.5]. Ushbu oyatni imom Qurtubiy o‘z tafsirida “Shuningdek, Alloh taolo javohir marjon va boshqa ma’danlarni ham insoniyat foydalanishi uchun yaratgandir”, deya sharhlaydi [9; 10\86].

Shu va boshqa bir qator dalillarga asoslangan holda to‘rt mazhab sohiblari ayol kishi yoqut, javohir va marjon kabi qimmatbaho toshlardan foydalanishi mumkin ekanini aytganlar.

Temir, mis, qo‘rg‘oshindan yasalgan taqinchoqlardan foydalanish hukmlari

Ayol kishining temir, mis va qo‘rg‘oshindan yasalgan taqinchoqdan foydalanishi borasida esa Movarounnahr fiqh manbalarida ikki xil qarash bor ekani aytib o‘tilgan. “Badoeus sanoe” va “Fatavoyi Qozixon”da zikr qilinishicha hanafiy mazhabi faqihlarining nazdida erkaklarga ham ayollarga ham temir, mis va qo‘rg‘oshindan tayyorlangan uzuk hamda boshqa taqinchoqlarni taqish joiz emas [6; 2\235]. Manbalarda hanbaliylarni ham shunday fikrda ekani kuzatiladi. Ayrim shofeiylar mazhabi olimlari esa bunday taqinchoqlarning iste’moli joiz degan.

Hanafiylarning dalillari quyidagichadir: Burayda ibn Hasib r.a.dan rivoyat qilinadi: Bir kishi Nabiy s.a.v.ning huzuriga keldi. Uning qo‘lida misdan yasalgan uzuk bor edi. U zot: “Men sendan sanamlarning hidini sezyapmanmi?”, dedilar. Shunda haligi kishi uzugini tashlab yubordi va keyingi safar temirdan yasalgan tillo uzuk taqib keldi. Nabiys.a.v.: “Men senda do‘zax ahlining taqinchog‘ini ko‘ryapmanmi?”, dedilar. Kishi bu uzugini ham tashlab yuborib: “Yo Rosulallalloh, unda nimadan yasalgan uzukni taqay”, deb so‘radi. “Kumushdan (uzuk taqgin). Vazni bir misqolga yetmasin”, deb javob berdilar [10; 3\90]. Mana bu hadisda tillo, temir, misdan tayyorlangan uzukni taqishdan qaytaryaptilar. Chunki temir do‘zax ahlining libosidir. Misdan esa, o‘sha vaqtlarda odatda sanamlar yasalgan. Shuning uchun ham hanafiy va hanbaliy mazhabi sohiblari mis, temirdan tayyorlangan uzukni taqish mumkin emas, deb aytganlar. Qo‘rg‘oshinni esa, ularga qiyosan joiz emas, deganlar. Bu cheklov faqat erkaklargagina tegishli emas, balki hadislar umumiy bo‘lgani uchun ayollarga ham oid ekanini aytganlar [11; 9\518]. Ayollarga tillo taqinchoqlarning mubohligi esa alohida boshqa dalillar bilan sobit bo‘lgan.

Shofeiy va ayrim hanbaliylar esa, bunday taqinchoqlarning muboh ekaniga quyidagi dalillarni keltiradi: Sahl ibn Sa'd r.a.dan rivoyat qilinadi: “Bir ayol Payg’ambarimiz s.a.v.ga o‘zini ta’riz qildi. Shunda bir sahobiy: “(xohishingiz bo‘lmasa) uni menga nikohlab bering”, dedi. U zot: “(Uylanish uchun) nimang bor”, dedilar. U esa, menda hech narsa yo‘q, dedi. Nabiy s.a.v. “Bor, garchi temirdan bo‘lsa ham uzuk topib kel”, dedilar [12; 8\175]. Ushbu hadisda Nabiy s.a.v. uylanmoqchi bo‘lgan kishiga kelinga mahr bo‘lishi uchun temirdan yasalgan uzukni bo‘lsa ham topib kelishga buyuryaptilar. Agar temir uzuk taqish makruh bo‘lganda, u zot topib kelishga buyurmagan bo‘lar edilar.

Movarounnahr fiqh manbalar xulosasiga ko‘ra, to‘rt mazhab faqihlarining nazdida tillo va kumushdan hamda yoqut, zabarjad kabi ayrim qimmatbaho toshlardan yasalgan taqinchoqlardan foydalanishi muboh ekan.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, hozirgi kunda amal qilish uchun hadisning sahih kitoblarda mavjud bo‘lishining o‘zi yetarli emas. Hanafiy manbalar asosida ularga qanday hukm berilganiga e’tibor qilish kerak bo‘ladi. Chunki hadis sahih bo‘lib, o‘zidan keyin kelgan boshqa hadis bilan nasx qilingan bo‘lishi, yoki o‘zidan kuchliroq dalilga (oyat yoki hadisga) zid bo‘lishi mumkin. Bunday masalalarning javobi esa fiqhiy manbalardan olinadi. Shuning uchun Movarounnahr olimlari ishni ikki tomoniga ham chuqur e’tibor qilib, sahih hadislarni alohida kitoblarda zikr qilib, uning hukmlarini alohida zikr qilganlar. Bundan maqsad har bir masala uchun uning ahliga murojaat qilinadi. Shunday ekan muhaddislarga hadislarning taxriji uchun murojaat qilinsa, faqihlarga hadislarning hukmini bilish uchun murojaat qilinadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Burhoniddin Mahmud ibn Ahmad Buxoriy. Muhit. Bayrut: “Dorul kutubil ilmiyya”, 2004.
2. Muhammad ibn Abdurahmon Muborakfuriy. Tuhfatul Ahfazy. – Bayrut: “Dorul kutubil ilmiyya”. 2008. 3\132.
3. Abul Fayz Kattoniy. Nazmul mutanosir minal hadisil mutavotir (Mutavotir hadislardan tuzilgan tarqoq (hadis)larning nazmi (shodasi)). – Bayrut: “Dorul kutubil ilmiyya”, 2010. – B. 298.
4. Mulla Jiyvon Siddiqiy. Nurul anvor. Pokiston: “Bushro”, 2021. 1\189.
5. Jaloliddin Suyutiy. Sunani Nasoiy sharhi Suyutiy. Ziynat kitobi. Ayollar ziynatrarini ko‘rsatmog‘i makruhdir bobi. – Bayrut: “Dorul fikr”, 2011.
6. Faxriddin Qozixon. Fatavoyi Qozixon. – Bayrut: “Dorul kutubil ilmiya”, 2009.

7. Alouddin Kosoniy. Badoeus sanoe. Misr: “Al-Jamoliya”, 1328. 6/519.
8. A.Mansur. Qur’oni Karim: ma’nolarining tarjima va tafsiri. –T.: TIU, 2018. – 624 b.
9. Muhammad ibn Ahmad Ansoriy Qurtubiy. Jamiu li ahkomil Qur’on. – Qohira: “Dorul kotib arabiy”, 2006. – J. 1-24.
10. Sulaymon ibn Ash’as. Sunani Abu Dovud. Uzuk kitobi. Temir uzuk haqida vorid bo’lgan hadislar bobi. – Bayrut: “Dorul fikr”, 2009.
11. Ibn Obidin. Raddul Muxtor. – Misr: “Mustafo Bobiy”, 1966.
12. Ibn Hajar. Sahihi Buxoriy bisharhi Fathul boriy. Libos kitobi. Tillo uzuklar bobi. – Misr: “Maktabatus salafiya”, 1390. 10-juz. – B. 317.

INGLIZ TILI DARSLARIDA QO‘LLANILADIGAN INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR: TAHLIL VA NATIJALAR

NAZARMATOVA Yorqinoy Maxmudaliyevna

Termiz davlat universiteti

Fakultetlararo chet tillari kafedrasi o‘qituvchisi

Tel: +99897 8085583

E-mail: yorqinoy479@gmail.com

Orcid: 0009-0006-3273-8773

ANNOTATSIYA

Ma'lumki, bugungi kunda ta'lim tizimida foydalaniladigan innovatsion pedagogik texnologiyalar, darsning samarali bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan mazkur maqolada innovatsion texnologiyalar va ularni ingliz tili darslarida qo'llash texnologiyalari borasida ilmiy xulosalar keltirilgan.

***Kalit so'zlar:** Innovatsion ta'lim texnologiyalari, pedagogika, ta'lim-tarbiya, ingliz tili, metodik tavsiyalar.*

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Назарматова Ёркиной Махмудалиевна

Преподаватель кафедры межфакультетских иностранных языков

Термезского государственного университета

АННОТАЦИЯ:

Известно, что большое значение в эффективности урока имеют инновационные педагогические технологии, используемые сегодня в системе образования. С этой точки зрения в данной статье представлены научные выводы об инновационных технологиях и их применении на уроках английского языка.

***Ключевые слова:** Инновационные образовательные технологии, педагогика, образование, английский язык, методические рекомендации.*

INNOVATIVE TECHNOLOGIES USED IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS: ANALYSIS AND RESULTS

Nazarmatova Yorkinoy Makhmudaliyevna

Teacher of the Department of Interfaculty Foreign Languages of

Termez State University

ABSTRACT

It is known that the innovative pedagogical technologies used in the educational system today are of great importance in the effectiveness of the lesson. From this point of view, this article presents scientific conclusions about innovative technologies and their application in English language classes.

Key words: *Innovative educational technologies, pedagogy, education, English language, methodical recommendations.*

KIRISH

Bugungi kunda inson faoliyatining ko‘plab sohalari, jumladan, ta‘lim tizimiga turli xil innovatsion texnologiyalarning joriy qilinishi hayot sifatining, inson tafakkurining rivojiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatmoqda.

Chet tilini o‘qitishda yangi texnologiyalardan foydalanish nafaqat yangi texnik vositalarni, balki o‘qitishning yangi shakl va usullarini, o‘quv jarayoniga yangicha yondashuvni ham anglatadi. O‘qituvchining asosiy vazifalari tilni amaliy o‘zlashtirish uchun talabalarga shart-sharoitlar yaratish, har bir o‘quvchiga o‘z faolligi va ijodkorligini ko‘rsatishga imkon beradigan o‘qitish usullarini tanlash, shuningdek, chet tilini o‘rganish jarayonida talabaning kognitiv faolligini oshirishdan iborat.

MATERIAL VA METODLAR.

Zamonaviy innovatsion texnologiyalar o‘quv faoliyatining sifatini oshirish va talabalar o‘rtasida mustaqil ishlash madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan bir qator pedagogik muammolarni hal qilish imkonini beradi. Innovatsion texnologiyalarni qo‘llash zarurati ham o‘quv jarayonida o‘rganilishi va qayta ishlanishi kerak bo‘lgan axborotlar hajmining doimiy ortib borishi bilan bog‘liq. Internet va axborot texnologiyalari butun dunyo hamjamiyatida yagona ta‘lim makonini yaratishga qaratilgan. Chet tilini o‘rgatishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning asosiy afzalligi ma‘lumotni uzatishning an‘anaviy og‘zaki usullaridan audiovizual usullarga e‘tiborni o‘tkazishdir. Eng so‘nggi ishlanmalar ko‘pincha Internetda taqdim etiladi va talabalar ularni tanlash imkoniyatiga ega. Axborot texnologiyalari o‘quv materialini ko‘paytirish va tarqatish bilan bog‘liq muammolarni bartaraf qiladi, unga kirishni ta‘lim muassasasida ham, uyda ham, foydalanuvchi uchun qulay vaqtda olish mumkin [1].

Hozirgi vaqtda ta‘lim tizimini rivojlantirishning strategik vazifasi uning mazmunini, o‘qitish usullarini yangilash va shu asosda ta‘limning tubdan yangi sifatiga erishishdan iborat. Zamonaviy jamiyatdagi hayot talabalardan o‘z fikrini rivojlantirish, o‘z fikrini aniq va ishonchli ifoda etish qobiliyati kabi muhim kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishni talab qiladi [2].

Zamonaviy ingliz tili darslarini ham innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanmasdan tasavvur qilib bo'lmaydi va uni samarali amalga oshirib bo'lmaydi. Ingliz tilini o'qitishning zamonaviy texnologiyalari jarayonning mantiqiyliги, konseptualligi, samaradorligi, moslashuvchanligi, dinamikligi, takrorlanuvchanligi, yaxlitligi va alohida qismlarning o'zaro bog'liqligi kabi xususiyatlarini o'z ichiga olishi kerak. Darsda va darsdan tashqari mashg'ulotlarda o'quv jarayonini tashkil etish ta'lim sifati va o'quv faoliyatini shakllantirish darajasiga qo'yiladigan zamonaviy talablarni hisobga olgan holda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan faol foydalanishni taqozo etadi.

Ingliz tili darslarida va darsdan tashqari mashg'ulotlarda har bir o'qituvchi kompetensiyaga asoslangan ta'lim tamoyillari va usullaridan, shaxsga yo'naltirilgan va rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalaridan foydalanishi lozim. Dars jarayonlarida ko'pincha turli darajadagi til tayyorgarligiga ega bo'lgan o'quvchilar mavjudligini hisobga olgan holda, har bir darsda o'qituvchi bir nechta zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan element bo'yicha foydalangani maqsadga muvofiq. Bu jarayonda ta'limning asosiy strategiyasi talabaning shaxsiyati, uning imkoniyatlari va qobiliyatlari, moyilliklari va ehtiyojlarini ta'lim jarayonining markaziga qo'yadigan shaxsga yo'naltirilgan yondashuvga aylanadi. Bularning barchasini innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida amalga oshirish mumkin [4].

Innovatsion pedagogik texnologiyalar (IPT) quyidagilarni o'z ichiga oladi: dialogli muloqot, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, qaror qabul qilish qobiliyati, olingan bilimlarning o'zaro ta'siri, talabaning shaxsiy fazilatlarini shakllantirish. Ta'limning zamonaviy shakllari yuqori kommunikativ qobiliyat va talabalarni o'quv faoliyatiga faol jalb qilish, nutq va tinglash qobiliyatlarini faollashtirish, talabalarining kommunikativ kompetensiyasini samarali rivojlantirish bilan tavsiflanadi. Bu zamonaviy ijtimoiy sharoitlarga moslashishga yordam beradi, chunki jamiyatga zamonaviy dunyoga tezda moslasha oladigan, mustaqil va tashabbuskor, o'z faoliyatida muvaffaqiyatga erishadigan odamlar kerak. Har qanday innovatsion faoliyatning asosi ijodkorlikdir. Ijodiy faoliyat shaxsning hissiy va intellektual xislatlarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Bu zamonaviy ta'lim jarayonining asosiy vazifalaridan biridir.

Turli pedagogik texnologiyalar o'quv faoliyatini diversifikatsiya qilishga yordam beradi, shuningdek, o'rganishga bo'lgan motivatsiyani oshirishga ko'maklashadi. Yangi ta'lim paradigmasi ichida o'rganish motivatsiyasi muhim o'rin tutadi. Motivatsiyaning maqsadi talabalarda mavzuga barqaror qiziqishni rivojlantirish, muloqot va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishdir [5].

Innovatsion pedagogik texnologiyalar nafaqat o'qitishning texnik vositalari yoki kompyuterlaridan foydalanish, balki o'quv jarayonini optimallashtirish, ta'lim samaradorligini oshirish tamoyillarini aniqlash va usullarini ishlab chiqishdir. Texnologiyani amaliy qo'llash haqida gap ketganda, faqat bitta texnologiyadan foydalanish shart emas. Eng yaxshi xususiyatlarni birlashtirgan bir nechta ta'lim texnologiyalarini birlashtirish eng yaxshi usul hisoblanadi. Talabaning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish uchun chet tilini o'qitish jarayonida zamonaviy ta'lim texnologiyalarini integratsiyalash va bir necha yillar davomida zamonaviy o'qituvchilarning innovatsion g'oyalarini sinchkovlik bilan o'rganish, sinab ko'rish va moslashtirish lozim.

Ingliz tili darslarini o'tkazishda o'quv jarayoni samaradorligini oshirish uchun biz talabalarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi ta'lim texnologiyalaridan foydalanamiz: tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi, tadqiqot texnologiyasi, intensiv o'qitish, AKT, interfaol yondashuv va o'yin texnologiyasi [3].

Bugungi globallashtirish davrida ta'lim jarayoniga innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari darsda va darsdan tashqari vaqtlarda o'quv jarayonini tashkil etishda yetakchi innovatsion texnologiyalardan biri bo'lib, darsning turli bosqichlarida AKTdan foydalanish o'quv jarayonini optimallashtirish va vaqtdan unumli foydalanish imkonini beradi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va multimedia vositalaridan foydalanish o'quvchilarning bilim faolligini faollashtirish, ta'lim olishga bo'lgan qiziqishni oshirish, o'quvchilarning muloqot qobiliyatlari va til ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratish imkonini beradi [1].

Ingliz tili darslarining samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi innovatsion texnologiyalardan yana biri loyihalash usuli hisoblanadi. Loyihalash usulini talabalarning nutqiy kompetensiyalarini takomillashtirish va chet tilidan madaniyatlararo muloqot va o'zaro aloqa vositasi sifatida foydalanish qobiliyatini rivojlantirishning yetakchi usullaridan biri deb hisoblash mumkin. BU usulda o'qituvchi nafaqat talabalarga ta'lim beradi, balki o'zi ham ko'plab yangidan-yangi ma'lumotlarga ega bo'ladi.

XULOSA.

Xulosa sifatida aytish lozimki, ingliz tilini o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish o'quv jarayonini optimallashtirish, darsni yanada qiziqarli qilish imkonini beradi. Innovatsion texnologiyalar har bir o'quvchiga individual yondashuvni qo'llagan holda ularning lingvistik qobiliyatini rivojlantiradi,

shuningdek, har bir talabaning bilim sifatini xolisona baholagan holda, an'anaviy o'qitish usullarini yangi usullar bilan to'ldiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ishmuhamedov R.J, Abduqodirov A., Pardaev A. Tarbiyada innovatsion texnologiyalar (ta'lim muassasalari o'qituvchilari, tarbiyachilari, guruh rahbarlari uchun amaliy tavsiyalar).– T.: Iste'dod, 2010. – 140 b.
2. Барышникова Н.В. Параметры обучения межкультурной коммуникации в средней школе // ИЯШ. – 2002. - №2. С.8-12.
3. Гусева Л.П. Играем, учим, мастерим. – Ростов: Феникс, 2012. 98с.
4. Джужук И.И. Метод проектов в контексте личностно-ориентированного образования. Материалы к дидактическому исследованию. – Ростов., 2005. 182 с.
5. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М., 2008.

A BRIEF OVERVIEW OF THE WORKS OF FAKH AI-DIN AI-RAZI KEPT IN THE EASTERN MANUSCRIPTS CENTER

UMARJONOV Sokhibjon

*Tashkent International University of Financial
Management and Technology (TIFT)*

Senior teacher of the Department of Social Humanities and History

Tashkent, Uzbekistan.

Email: fenomen1993@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7799-0426>

ABSTRACT

This article provides a brief description of the works of Muhammad ibn Umar Fakh al-Din al-Razi which stored in the manuscript fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. It is noteworthy that of Fakh al-Din al-Razi's works on philosophy, logic and theology have been little studied in Uzbekistan and some of the works in the manuscript fund have also been little studied by Orientalists in Asia and Europe.

Key words: *manuscript, lithography, Hamid Sulaymon Foundation, nastaliq, naskh, suls, theology, Misril Maktum, "Kashf al-Zunun".*

INTRODUCTION

Central Asia has historically served as a pivotal center of knowledge and enlightenment. This region has produced numerous distinguished scholars whose contributions have significantly shaped various fields of study. Despite the extensive scientific heritage they bequeathed much of it has been lost or appropriated during numerous invasions. Nevertheless, the quantity of works that have endured to the present day alongside those that have been documented is truly remarkable. A notable institution dedicated to the preservation of this intellectual legacy is the Institute of Oriental Studies of the Uzbekistan Academy of Sciences. The manuscript collection housed at the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan ranks among the most extensive and diverse manuscript collections globally encompassing a wide array of scientific disciplines. Consequently, it was inscribed on UNESCO's World Heritage List in 2000 and is safeguarded as part of the world's cultural heritage. Notably within this manuscript collection the oldest item dates back to the 9th century (a copy of the Quran inscribed in Kufic script) while the most recent additions correspond to the mid-20th century [1].

The collection of manuscripts contains works written in Uzbek, Arabic, Persian, Tajik, Urdu, Pashto, Azerbaijani, Turkish, Tatar, Turkmen, Uyghur, and other Eastern peoples' languages. These works are related to various branches of science in the Middle Ages and later periods namely history, literature, philosophy, law, astronomy, chemistry, medicine, geography, pharmacology, linguistics, music, mathematics, mineralogy, and other fields.

The works preserved within this treasury can be categorized into two principal groups. The first group encompasses scriptural works while the second group comprises printed and published texts. At present the manuscript treasury contains a total of 26 382 volumes (main collection – 13 559; duplicate collection – 5 237; Hamid Sulaymon collection – 7 586) whereas the aggregate number of printed and published texts surpasses 40 076 volumes (main collection – 23 569; duplicate collection – 3 243; special collection – 6 389; Hamid Sulaymon collection – 6 875) [1]. These sources hold significant value for the scholarly examination of the history of Central Asia and Eastern nations including the Arab states, Afghanistan, Pakistan, Turkey, China, Iran, and India. Furthermore, the Institute's manuscript collection contains approximately 10 000 historical documents.

LITERATURE REVIEW

Fakhr al-Din al-Razi's philosophical outlook encompasses a comprehensive and logical framework that includes theological philosophical and moral works. His contributions have garnered the attention of researchers not only from Asia but also from Europe primarily due to their relevance to contemporary issues about various dimensions of social life. Specifically, the religious-philosophical perspectives of Fakhr al-Din al-Razi on theological and Quranic interpretation as well as his commentaries on the works of Ibn Sina (Avicenna) have been subjects of extensive study. Notable European scholars such as Ayman Shihadeh [2;3;4], Tariq Jaffer [5], Yasin Seilan [6], Michael

Rapoport [7], Frank Giffel [8], Dmitry Gutas [9], and Goljuk Sherafettin [10] have engaged in research concerning Razi's moral philosophy as highlighted by Sagir Hasan Masumi in his studies [11]. Furthermore, Professor M.N. Boltaev [12] and N. Naimov [13] have conducted thorough analyses of Razi's ontological epistemological, and logical worldview drawing upon primary sources in their scholarly works and dissertations. The Afghan scholar Moyil Kheravi has also provided insights into Razi's life and discussions [14]. In this article, we aim to emphasize the significance of analyzing the works of Fakhr al-Din al-Razi particularly those preserved in the Manuscript Fund of the Institute of Oriental

Studies at the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan which distinguishes our research from that of the aforementioned authors.

RESEARCH METHODOLOGY.

The quality and outcomes of scientific research are contingent upon the tools and methodologies employed in the investigation. Consequently, the emphasis placed on the instruments technologies, and methodologies of research within the scientific domain has consistently been substantial. As the complexity of the subject matter increases the inquiry into which instruments foundations or methodologies should be utilized to elucidate its properties and laws evolves into a methodological issue that must be addressed from the outset. Engaging with this issue forms the basis of the methodology representing the tier of methodological knowledge.

The objective of this study is to provide a concise overview of the necessity of writing and the stylistic elements present in the works of Fakhr al-Din al-Razi. In examining the scholarly contributions of prominent European Orientalists on these subject efforts were made to clarify the ambiguities surrounding the topic through the application of comparative analysis synthesis historical context logical reasoning dialectical methods and library research technique.

ANALYSIS AND RESULTS

In this small study, we would like to focus on the manuscripts of Muhammad ibn Umar Fakhr al-Din al-Razi, kept in the fund of the institute. 39 manuscript copies of 14 titles of Razi's works are stored in the main fund of the institute. Among them, *Al-Tafsir al-Kabir* or *Mafatih ul-ghayb* is considered the most numerous - 21 copies. Below is a list of works of Fakhr al-Din al-Razi kept in the manuscript fund, and we will give brief information about them.

1. *Al-Tafsir al-kabir* or *Mafatih ul-ghayb* (تفسير الكبير مفاتيح الغيب) is a work related to the science of tafsir. This great Qur'anic commentary began to be written around 595/1199. But Razi could not finish writing the work. It was later completed by his students [2, p.10]. This work is in the main fund of the Institute of Manuscripts 9237, 9238, 6834, 5109, 9236, 5108, 5106, 5110, 4719, 5107, 9473, 7295, 4776, 2157, 5986, 5326, 2062, 4754, 4755, 3248, 4736 inventory is kept under numbers. These manuscripts were copied in Arabic in Nastaliq, Naskh, and Suls scripts.

2. *Jami ul-ulum* (جامع العلوم). We found that there are 3 copies of the manuscript with inventory numbers 10583/7, 415, 5514. It was copied in Arabic, in Nastaliq script. This work was written at the request of Khorezmshok Takash. The work provides information about 60 sciences and their classification in the Muslim East of the 12th-13th centuries.

3. *Asrar al-tanzil wa-anwar al-tawil* (اسرار التنزيل) is Razi's unfinished work exploring theological themes based on the Qur'anic verses. It seems to have been written after the work "Al-Tafsir al-kabir" and in later sources it is sometimes referred to as a small commentary of the Qur'an (Al-Tafsir al-saghir) [2, p.10]. In 1312/1896, it was copied by Abdul-Wahhab Bukhari (عبد الوهاب بخارى) in the Arabic language, in Nastaliq script. Inventory number is 10691. The work begins with praise to God: حمد بيحدو بينعايت و مدح بيعدد و بى نهايت حضرت جلال آن خدارا كه واجب الوجود

The work ends with the thoughts that God guides to the truth and shows the right path: دران دريا نقصان ظاهر نكردد بلکه بشتتر تبلاطم و امواج درايد و الله يهدى الى الحق و هو يهدى السبيل . In the colophon of the manuscript, there is a sentence in which the scribe praised God for having finished copying the work. تمت الكتاب حامدا لله ... يا اله العالمين و يا [15]. خير الناصرين

4. *Latoif ul-Ghiyasiyya* (لطائف غياثية). We found out that there are 2 copies of the manuscript of the work in the main fund. Inventory 10873 and 2355 are digitized manuscript copies. In our previous scientific research, we conducted research within 10873 digital manuscript copies [16]. The first manuscript copy was copied in 1265/1848. The secretary's (*katib*) name was not given. The secretary asked the people who read this work to pray for the copyist's rights, that is, he demanded a prayer [17, p.120]. The work consists of three major articles:

1. About the virtue of science
2. On the proofs of the existence of the creator of existence and the universe
3. About the qualities of the human condition [18, p.1060].

It was copied in Persian, in the Nastaliq script. It consists of 120 sheets. The name of this work of Razi is not given in *Kashf al-Zunun*. The copy numbered 2355 was copied in the Tajik language, Nastaliq script by Uthman ibn Mir Muhammad in 1060/1650. It consists of 100 sheets (154-55). It is noteworthy that although the manuscript of this work exists, it is not known to the scientific community of the Central Asian region. Western orientalist Frank Griffel notes that manuscript copies of this work are kept in libraries in Tehran, Iran (*Tehran, Sipahsalār Library, no. 1167 and 6310; Tehran, Libray of the Majlisi Shūra no. 5225; Tehran, Melli Library no. 3657*) [8, p.474], while Ayman Shihadeh [18, p.288] dwells in his research on the history and necessity of the creation of the work.

5. There are 2 copies of the manuscript *Hadoiq ul-anwar fi-haqaiq ul-asrar* (حدايق الانوار فى حقايق الاسرار المشهور به جامع العلوم). Stored in the main stock under inventory numbers 2671 and 10287. The digital copy of inventory 2671 was copied in 1113/1701 in Persian, Nastaliq script. The work begins with praise to God: الحمد لله

The manuscript ends with a sentence about the righteous prayers of the stranger being answered:

و دعوات صالحة اين غريب شكسته دل را در حق او مستجاب گردانا و بمنة و كرمه

6. Manuscript of *Risalat taqqiq kalimatu-la ilaha illallah* (رساله في تحقيق كالمه لا (آله الا الله), inventory number: 562/11. It was copied in Arabic in 1583 by Arab Bukhari (عرب البخاري). It consists of 2 pages (400b-402a). In the colophon of the work, information is given that Arab Bukhari finished the letter in 991 AH.

تمت الرسالة الاثنيين 18 شهر ذى الحجة سنة 991 على يد احقر عباد الباري عرب بخاري

7. Manuscript copy of *Risalat al-kamaliya fi haqiq al-ilahiyya* (رساله الكماليه في (حقايق الالهيه) inventory number 2536 was copied in India in 1076/1665 in Persian language, Nastaliq script. Manuscript No. 2687 of the same work was copied by Misril Maktum in Tajik translation in Nastalik script. This work is Razi's work on philosophy and logic.

8. *Risalat Fittawhid* (رسالة فتوحيد) manuscript inventory number 5600, copied in Arabic, Nastaliq script. The size is 4 sheets.

9. *Sharkh al-Isharat wa-l-tanbihat* (شرح الاشارات وتنبيهات) is kept under inventory numbers 4957 I and 4957 III of the main stock. Written around 580/1184. This work is Razi's famous critical commentary on Ibn Sina's "Al-Isharat wa-l-Tanbihat" [3, p.1]. I have not been published until the department of logic [2, p.9]. It was copied in Arabic, in Nastaliq script.

10. *Al-Mabahis al-Mashriqiyyah* (المباحث المشرقية). This manuscript was copied in 665/1267 by Ali ibn Muhammad in Arabic, in Nastaliq script. Main stock, Inventory number 2432. The work is considered to be Razi's early scholarly legacy and includes Ibn Sina (d. 429/1037), Abu l-Barakat al-Baghdadi (d. 560/1164-5), Abu Bakr al-Razi (v. 313/925) the main influence. This work does not represent the maturity of Razi's philosophy, but it contains many views that are sharply different from his key and previous views. In this work, Razi accuses his colleagues in philosophy of obeying the arguments and methods based on ancient and Islamic forces [5, p.21]. In the colophon of the manuscript, it is stated that the book is dedicated to the blessing of God:

كامل هذا الكتاب فتم بحسن توفيق لله الذي اسبغ علينا النعم و عم على رجب سنة خمس و ستين و [19] سبعمائة حامدا لله و شاكرالا له و مصليا على خير خلقه محمد و عترته

11. *Masail fittib* (مسائل في الطب). Number 3135 is a manuscript copied in Arabic, Nastalik script. The manuscript may belong to the pen of Abu Bakr al-Razi [20, p.122].

12. *Nihayat al-uqul* (نهاية العقول) manuscript is numbered copy 10129 of the main stock. It consists of 200 pages, copied by Ali ibn Muhammad ibn Ali Al-Nasafi in

Naskh letter, Arabic script, in 680/1281. This unpublished work on the science of the Word had a great impact on the history of Islamic theology. This represents a decisive short stage between al-Razi's earlier Ash'ari thinking and Key's philosophical theology [2, p.8]. In the colophon of the manuscript, information is given that Ali ibn Ali al-Nasafi copied the first volume of the work.

تم الجلد الاول من كتاب نهاية العقول وقت الصلوة الجمعه من اليوم التاسع من جماد الاخر سنة اثنين وستمائة على يد العبد الضعيف على بن محمدى على النفسى ... دعا

13. *Risalat fi-tanbih alal baadal asrar al-muvadaat fi baadal aswar* (رساله فى) manuscript is manuscript number 2820. In 1099/1688, Muhammad Sadiq ibn Habibullah copied it in Nastaliq letter in Tajik language. It consists of 3 pages (276b-274a).

14. *Vasiyatnomai Razi* (وصيت نامه). Manuscript number 2213, copied in Tajik language. It consists of 4 pages (25b-28b). The testament begins with a sentence about the author's hope for God's goodness.

بنده را اميدوار برحمت كرد كار خود دانايى بى شك بكرم نيكو كارى خداوند

CONCLUSION

In general, we can see the development of sciences in various fields of the peoples of our country from the works of Razi kept in the manuscript fund. Our task is to research them and use them on a large scale to shape our spiritual consciousness.

REFERENCES

1. The history of institute [Internet source]. URL: <https://beruni.uz/en/home11/history-of-the-institute.html>
2. Shihadeh, Ayman. The Teleological ethics of Fahr al-Din al-Razi. Leiden: Brill, 2006. 280 p.
3. Shihadeh, Ayman. (2014). "Fakhr al-Din al-Razi's Response to Sharaf al-Din al-Mas'udi's Critical Commentary on Avicenna's Isharat". The Muslim world, volume 104, 1-60.
4. Shihadeh, Ayman. (2016). Razi's (d. 1210) Commentary on Avicenna's Pointers: The Confluence of Exegesis and Aporetics in The Oxford Handbook of Islamic Philosophy, eds. K. 5. El-Rouayheb and S. Schmidtke Oxford: Oxford University Press, 296-325.
5. Tariq Jaffer. "Razi Master of Qur'anic Interpretation and Theological Reasoning". Oxford University Press, 2015. – 244.
6. Yacin Ceylan. "Theological and Tafsir in the major works of Fakhr al-Din al-Razi". Thesis presented for the degree of Ph.D. in the Faculty of Arts, University of Edinburg.1980. – p 264

7. Rapoport, A.M. “The life and afterlife of the rational soul: Chapter VIII-X of Ibn Sina’s Pointers and Reminders and their commentaries”. A dissertation presented to the faculty of the Graduate school of Yale university in Cand. for the degree of doctor of philosophy, 2018. p 500.
8. Giffel, Frank. Herausgegeben von Ulrich Rudolph, Philosophie in der Islamischen welt, 11. und 12. jahrhundert: Zentrale und Östliche gebiete. Schwabe verlag, 2021. s 471-501. (In German).
9. Gutas, D. Avicenna and the Aristotelian Tradition. Leiden: Brill, 2014. P 617
10. Gölcük, Şerafettin. Kelam Tarihi, Esra Yayınları, Konya 1992. (In Turkish)
11. Masumi, M. Saghir Hasan, “Imam Razi’s Ilm al-akhlaq”. Kitab Bhavat.: New Delhi, 1992. – p 333.
12. Болтаев, М.Н. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн-Сины и его школы (Issues of epistemology and logic in the works of Ibn Sina and his school). Душанбе, 1965. 295 стр.
13. Наимов, Н. Философские и логические воззрения Фахриддин Розидин (Philosophical and logical views of Fakhr al-Din Razi); Дис. канд. фил. наук – Тошкент, 1975. – 203 с.
14. Херавий, Мойл. “Шархи ҳол, зиндаги ва мунозароти Фахриддин Рази”. Тегеран, 1340 г. хиджри, 320 стр. (форс тилида).
15. Description [Internet source]. URL: <http://scam.beruni.uz/scam/items/13065>
16. Umarjonov, S. (2020). Fahriddin Muhammad ar-Roziyning (1149-1209) “Latoif ul-g’iyosiyot” asarining falsafiy-germenevtik tahlili [Philosophical and hermeneutic analysis of Fahriddin Muhammad ar-Razi’s (1149-1209) work “Latoif ul-Ghiyasiyat”, in Uzbek]. Dissertation written for obtaining the academic degree of Master. 121 p.
17. فخر الدين الرازي لطايف الغيسيت ص ١٢٠
18. Umarjonov, S. S., & Safarov, M. K. (2021). Fahriddin Roziyning “Latoif ul-g’iyosiyot” qo’lyozma asarida aql va e’tiqod masalasining qo’yilishi va uning diniy-falsafiy germenevtik tahlili [Fakhr al-Din Razi’s “Latoif ul-Ghiyasiyat” manuscript of the issue of reason and faith and its religious-philosophical hermeneutic analysis, in Uzbek]. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(5), 1058-1068.
19. Description [Internet source]. URL: <http://scam.beruni.uz/scam/items/12505>
20. Собрания восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР II [Collections of oriental manuscripts of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR II, in Russian]. Editor A. A. Semenov. Tashkent, 1954.

THE INFLUENCE OF THE GLOBALIZATION PROCESS ON SHAPING THE WORLDVIEW OF YOUNG PEOPLE

NOSIROV Rashod

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Tashkent State Transport University*

ABSTRACT

This article focuses and analyzes the issues of prevention of the impact on the worldview of student-youth at a time when globalization processes are gaining momentum.

Keywords: *Student-youth, raising spiritual and moral consciousness, national values, patriotism, spiritual and educational activities, fairness, in the minds of youth, people.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются и анализируются вопросы профилактики влияния на мировоззрение студенческой молодежи в период, когда набирают обороты процессы глобализации.

Ключевые слова: *студенческая молодежь, повышение духовно-нравственного сознания, национальные ценности, патриотизм, духовно-просветительская деятельность, справедливость, в сознании молодежи, народ.*

INTRODUCTION

Today, as we move from the “strategy of action – towards the strategy of development”, it opens the path of broad prospects for the economic and social development, cultural and spiritual renewal of our country. Thanks to the reforms carried out in our country, our society is moving towards economic and spiritual and educational growth. Today, the development of spirituality and enlightenment in the life of our society is recognized as one of the top priorities of state policy, and spiritual updates serve us to achieve effective results in the strategy of reforms carried out in our country. As noted by the head of State Shavkat Mirziyoyev about the relevance of this reform strategy: "strengthening the spiritual foundations of our society, developing the cultural sphere, supporting the activities of scientific and creative organizations and our esteemed intellectuals will also be one of the priorities for us,". Today, a large-scale study of the problems of forming the spiritual and moral consciousness of students and young people is becoming an urgent issue. The publication of monographs, brochures, collections of scientific and theoretical

importance in this regard, the favor of doctoral and candidate dissertations will pay off in the future, of course. Therefore, it is important to research the conceptual foundations of the impact of globalization on the spiritual and moral consciousness of students and young people. Because, in the scientific-theoretical and methodological literature, various aspects of this problem are not comprehensively and perfectly analyzed. In the context of globalization, the changing perception of raising the spiritual and moral consciousness of students-young people creates a variety of controversial opinions about their essence, forms of manifestation. Based on the results of scientific research achieved within the framework of the science of philosophy and ethics, it is necessary to clarify the content of these concepts, work scientifically based definitions.

Today's globalization process has its impact on all aspects of social life, in particular, young people are not without it. This is a general, natural process on the one hand. Because students and young people are also becoming aware of the current informational community environment through various factors. But their level of ideological immunity can vary with respect to values. In the minds of some young people, there is a need for frequent holding of spiritual and educational events, meetings, conversations in order to prevent the appearance of behavior, unhealthy ideas, a tendency to values that do not correspond to national-spiritual values of the people. This is due to the following: firstly, in the process of globalization, the risks to the spiritual life of our society, threats are manifested in a specific form, the power of their influence is increasing day by day. issues of protecting young people from spiritual threats, "mass culture" during the period of llobalization.

"Menace "is derived from the Arabic word for" fear, intimidation", which is used in everyday life to mean"the danger of intimidating, scolding, punishing someone, and of a disaster, of a frightening event" 46. In the philosophical sense, "a threat is a form of security, a concept that expresses a certain stable political - social and historical situation in a specific space and time, due to the aggression of local, territorial, regional and universal negative factors aimed at a specific goal during a certain period in relation to the life and activities of a person, society and the state,"47, the impact on the development of-it is said to the actions.

Depending on the nature of the threats and the degree of influence they exert on the areas of development, one can distinguish between human, individual, citizen, nation, state, society, Region, global, internal and external, large and small, as well as economic, social, political, environmental, demographic, ideological, military, natural-climatic, and from the point of view of space, far and near and other forms.

But regardless of the form in which they occur, in its essence-content, it is considered a force directed against the progress of society.

If we look at the issue with a practical eye, then any prejudice directed against our spirituality refers to the inherent and appropriate features that nationalize our nation, passed down from ancestors to generations for centuries, thousands of years, national pride, national pride, a sense of pride that constantly challenges us to evolutionary progress, freeing us from all the complications and illusions on this path.

RESEARCH METHODOLOGY.

As noted in the decree of the president of the Republic of Uzbekistan No. 3160 of July 28, 2017 on improving the effectiveness of spiritual and educational work and raising the development of the industry to a new level, today the processes of globalization in the world are gaining momentum and new threats and risks against peace and stability are increasing. Such a complex and threatening situation makes it necessary to critically evaluate the work carried out in the field and improve its activities on the basis of modern requirements. It is also worth noting the activities of the president in the field of ensuring international peace. As an initiative, we propose to establish a special international fund for the support of education in Afghanistan. The main purpose of this is to assist the Afghan side in the training of national personnel in areas in demand in the country, providing scholarships and grants for talented students and young scientists. All this will undoubtedly help protect the growing young generation from the ideology of violence and radicalism. Head of State Sh. As Mirziyoyev noted: it is clear to all of you that at the present time, fiercely competitive, contradictory and contradictions are becoming more and more acute on the Risks such as religious extremism, terrorism, drugs, trafficking, illegal migration, “mass culture” have intensified, undermining beliefs, family values that humanity has practiced for centuries.

Here is such and many other threats that cause serious problems in human life – the same fact, and no one can deny it.

President Of The Republic Of Uzbekistan Sh. As Mirziyoyev touched on the activities of the UN, he proposed to increase the number of Member States of the Security Council for its further sustainable work. Also, the head of our state proposed to adopt the UN Convention “on the rights of youth” at the UN pulpit, taking into account the presence of the largest layer of youth in human history today.

The president of the country attributed this to the need for protection for young people at a time when the number of young people has increased by more than two

billion, international terrorism and extremism are growing rapidly. After all, the means of globalization provide an opportunity for the widespread spread of "mass culture". He is polluting the thinking of the Uzbek people, his music, his dress, his mutual treatment, his family, family relations, even his dreams. The pools of ideology, which are conducting spiritual subversion against us, do not spare anything to achieve their goal, all are employing tools, investing a lot of money, using the most modern methods-techniques, organizing various performances, entertainment shows, musical channels that will bring youth to their senses. Destructive ideas are promoted through such sources, the worst of which is that they are seen, watched by our gullible, impressionable youth, who do not yet differ from white and black. This is due to the fact that the system of "mass culture", its products, a special way of avrashing our youth has been formed, which means that the fight against them is necessary to become the daily practical work of each of us. Therefore, when our student-youth does not rely on national values in their worldview, completely alien values take place from their consciousness and thinking. A free view of its national values is formed. Therefore, in the process of working with the younger generation, it is necessary to take into account these circumstances separately. In particular, a rational study of the current state of the attitude of young people towards national and universal values helps to determine which values are becoming the priority in their practical activities. The main goal of this is to strengthen their trust and belief in national-cultural heritage and values. That is why today the formation of a clear position in the worldview of students and young people, in their attitude to national values, is considered one of the pressing issues.

ANALYSIS OF LITERATURE ON THE SUBJECT.

In the processes of globalization, student-youth are falling into negative information influences that are completely alien to "mass culture", nation and country. To prevent such threats "...culture and enlightenment," the president of Uzbekistan sh.M.Mirziyoyev, - it is necessary to further strengthen the work in the field of educating young people in the spirit of national and universal values. This is a vital task for all of us today. Also, Sh.M.Mirziyoyev, in his speech at the 72nd session of the UN General Assembly, justified the need to develop an International Convention on Youth Rights, saying that "the next day of our planet, the prosperity of which our children will grow up, is connected with what kind of man they are. Our main task was to create the necessary conditions for youth to show their potential, to prevent the spread of the "virus" of the idea of violence. The main task of today is to educate the younger generation on the basis of national and universal values, to form

in their hearts feelings of affection for their people, homeland, to alert and protect them from information attacks by various destructive forces.

ANALYSIS AND RESULTS.

Globalization is a necessary result of the civilization of historical development of mankind, the result of scientific and technical revolutions, great turns in the development of science, inter-civilizational dialogues, the mentality of the peoples of the world on the basis of the commonality of planetary phenomena, information communications that quickly affect the psyche and aspirations of the spiritual world, the phenomenon of "Just as every social phenomenon has its positive and negative side," I remarked. A. Karimov, - the globalization process is no exception. At this moment, its incredibly sharp and comprehensive effect can be seen, felt in almost all areas".

The effects of globalization on different countries are also different. This is due to how the economic, spiritual capacities and policies of the countries of the world are. In order to reduce the negative impact of the violent processes taking place in the world on each country and to strengthen its positive impact, it is necessary to deeper understand the essence of this phenomenon, study its features. It is impossible to adapt to this phenomenon without deep study, to change its direction in the appropriate way, if necessary. Globalization is again such a process that not studying it in depth, not developing strategies, tactics and technology to use it, will be equivalent to turning over the country's economy and culture, morale to an uncontrollable boat to a turbulent river flow descending from the mountain.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS.

In conclusion, the fact that at the moment the acute and comprehensive impact of globalization is manifested in all areas, especially in the strengthening of issues of integration and cooperation between these states and peoples, the rapid penetration of foreign investment, the creation of capital and goods, jobs in which the labor force is formed free facilities, harmonization of various values on a universal basis, an increase in Another peculiarity of the globalization process is that the rapid spread of modern information technology and communication, the achievements of science, is also serving progress, while evil forces can be observed serving the mafia of various political forces and centers, becoming a sharp weapon of favorable ideological influence on the internet in achieving their mercenary goals.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – 372 б.
2. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 505 б.
3. Rahmonova, S. (2023). YANGI O 'ZBEKISTONDA MA'NAVIY-MADANIY ISLOHOTLAR. *Current approaches and new research in modern sciences*, 2(10), 40-43.
4. 4.Rahmonova, S. (2023). YUKSAK MA'NAVIYATLI AVLOD-UCHINCHI RENESSANS BUNYODKORLARI. *Наука и технология в современном мире*, 2(3), 76-79.
5. Rahmonova, S. (2024). THE REFORMS IMPLEMENTED IN NEW UZBEKISTAN ARE THE FOUNDATION OF THE THIRD RENAISSANCE. *Modern Science and Research*, 3(2), 394-399.
6. Qizi, R. S. S., Shukhratovna, T. S., & Karamatovna, M. A. (2024). Implementation of Education and Protection of Children's Rights in the age of Technology. *SPAST Reports*, 1(7).
7. Рахмонова, С. (2024). HARMONY OF EDUCATION AND TRAINING. *Журнал универсальных научных исследований*, 2(5), 366-375.
8. Ramatov, J., Hasanov, M., & Rahmonova, S. (2024). TA'LIM TIZIMI MODERNIZATSIYALASHUVINING IJTIMOIIY-FALSAFIY ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(8), 160-172.
9. Xolmirzaev, X. N. (2024). YANGI O 'ZBEKISTON TARAQQIYOTIDA INSONNING INTELLEKTUAL VA MA'NAVIY SALOHIIYATI OMILLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 583-589.
10. Xolmirzayev, X. (2023). JAMIYAT TARAQQIYOTIDA INSON SALOHIIYATINI NAMOYON BO 'LISH OMILLARI. *Farg'ona davlat universiteti*, (1), 197-197.
11. Alimovna, E. Y., Alimovna, E. G., & Burievna, M. S. (2020). Historical Stages Of Innovative processes In Higher Education Of Uzbekistan. *Solid State Technology*, 63(6), 9824-9834.
12. Эргашева, Ю. (1998). Культура Узбекистана: состояние, тенденции и проблемы развитие (50-60-е годы). Автореф. на соиск, доктор канд. истор. наук.–Т.

13. Holmirzaev, H. N. DIALECTIC OF THE ELEMENTS OF THE HUMAN COMPETENCE SYSTEM. *ILMIY XABARNOMA*, 19.
14. Naqibillaevich, H. H. (2022). Philosophical Analysis of Elements of Human Power System. *The Peerian Journal*, 5, 96-101.
15. Холмирзаев, Х. Н. (2022). ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТ-ИНСОН САЛОҲИЯТИНИ ЮЗАГА ЧИҚИШИ ОМИЛИ. *Conferencea*, 353-355.
16. Холмирзаев, Х. (2022). Инсон салоҳияти: тузилиши ва ижтимоий моҳияти. *Scienceweb academic papers collection*.
17. Холмирзаев, Х. (2020). МАЪНАВИЙ ЯНГИЛАНИШ ДАВРИДА ИНСОН САЛОҲИЯТИНИНГ РОЛИ. *Scienceweb academic papers collection*.

UDK 502.10:159.955.000.93

ABU ALI IBN SINONING BORLIQ VA BILISH HAQIDAGI FALSAFIY QARASHLARI

MASHARIPOVA Gularam Kamilovna*Alfraganus universiteti professori, falsafa fanlari doktori,**Orcid: 0009-0007-0788-2359.*

ANNOTATSIYA

Maqolada Abu Ali ibn Sinoning borliq va bilish haqidagi falsafiy qarashlari ilmiy jihatdan manbalar asosida asoslab berilgan. Abu Ali ibn Sinoning ontologik qarashlari asosiy e'tibori bilan neoplatonizm ta'sirida shakllanganligiga guvox bo'lamiz. Borliq xaqidagi ta'limotning tayanch kategoriyalari materiya, harakat, makon, vaqt, substansiyadir. Maqolada Abu Ali ibn Sino tabiat azaliy va abadiydir, uning qonunlari o'z-o'zidan o'zgarmaydi, inson ularni anglab etishga qodir, jon tana faoliyati bilan belgilanadi va uning individual umrboqiyliigi mumkin emas, degan fikrni ilgari surganligi sharhlar bilan keltirildi.

Kalit so'zlar: *materiya, harakat, makon, vaqt, substansiya, borliq, bilish, kategoriya, o'lim, hayot, rux, jism.*

PHILOSOPHICAL VIEWS OF BEING AND KNOWLEDGE OF ABU ALI IBN SINA

ABSTRACT

The article substantiates Abu Ali ibn Sina's philosophical views on existence and knowledge based on scientific sources. Abu Ali Abu Ali ibn Sina's ontological views were mainly influenced by Neoplatonism. The main categories of the doctrine of existence are matter, motion, space, time, substance. The article mentioned that Abu Ali ibn Sina put forward the opinion that nature is eternal and eternal, its laws do not change by themselves, man is able to understand them, the soul is determined by the activity of the body, and its individual immortality is impossible.

Keywords: *matter, motion, space, time, substance, existence, knowledge, category, death, life, spirit, body.*

ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ О БЫТИЕ И ПОЗНАНИЕ АБУ АЛИ ИБН СИНЫ

АННОТАЦИЯ

В статье на научных источниках обоснованы философские взгляды Абу Али ибн Сины на существование и познание. Абу Али На онтологические

взгляды Абу Али ибн Сины главным образом повлиял неоплатонизм. Основными категориями учения о существовании являются материя, движение, пространство, время, субстанция. В статье упоминалось, что Абу Али ибн Сина выдвинул мнение, что природа вечна и вечна, ее законы не изменяются сами по себе, человек способен их понять, душа определяется деятельностью тела, и его индивидуальное бессмертие невозможно.

Ключевые слова: материя, движение, пространство, время, субстанция, существование, знание, категория, смерть, жизнь, дух, тело.

KIRISH

Falsafa fani tarixidan ma'lumki, borliq haqidagi turlicha qarashlar, ta'limotlar mavjud bo'lgan. Borliq tushunchasi keng qamrovli tushuncha bo'lib, moddiylik va ma'naviylikni o'tmish va kelajakni ob'ektiv va sub'ektiv voqeylikni, o'lim va hayotni, rux va jismni o'zida mujassam etuvchi umumfalsafiy tushunchadir. Manbalarda aytilishicha, "tabiatshunoslik fanlarining mustaqil soha bo'lib ajralib chiqishi va shakllanishi aslida Yevropada XVII asrda emas, balki Markaziy Osiyo mutafakkirlarining tinimsiz izlanishlari orqali IX-XI asrlarda ro'y bergan edi" [1, 30-b.]. O'sha davrda u shug'ullanmagan fanning o'zi bo'lmagan. Tibbiyot bilan bir qatorda, falsafa, xususan, bilish nazariyasini ham faol tadqiq etgan. Abu Ali ibn Sino moddiy dunyo predmetlarini sezgilar manbai deb hisoblab, ularning ob'ektiv tabiatini tashqi moddiy dunyo in'ikosi sifatida yoritadi. Bundan tashqari, u sezgini materiyaning xossaligidan biri deb e'tirof etadi. Alloma sezgini materiyaning oliy shakllari bilan bog'laydi. Abu Ali ibn Sino mavjud narsalarni tasniflar ekan, sezgi hayvonlar deb ataluvchi jismlarga xosligini qayd etadi [2, 128-b.].

U neoplatoniklarning jon hissiy narsalarni tananing biron-bir a'zosisiz idrok etadi, degan ta'limotini asossiz deb hisoblaydi. «Qadimda ayrim olimlar (neoplatoniklar) jon hissiy idrok etiluvchi narsalarni hech qanday organlarsiz bevosita sezadi, deb faraz qilganlar. Muhitga kelsak, bu – ko'rish uchun muhit bo'lib xizmat qiluvchi havo, organlarga kelsak, bu – ko'rish organi bo'lib xizmat qiluvchi ko'zdir. Biroq, ular haqiqatdan yiroqdir, chunki hissiy idrok etish jonning o'zida bu organlarsiz yuz berganida, mazkur organlar behuda yaratilgan bo'lib chiqar, ulardan hech qanday naf bo'lmas edi», deb yozadi va so'zining davomida neoplatoniklarning qarashlari asossiz ekanligini ta'kidlab, haqiqat sezgilar tana a'zolariga muhtojligidadir [3, 265-266-b-b.], degan xulosaga keladi.

Abu Ali ibn Sino sezgilar va sezgi organlari haqida gapirar ekan, u yoki bu sezgining yuzaga kelish mexanizmini ilmiy tushuntirishga harakat qiladi. Uning fikricha, hech qanday jism o'z holicha ovozga ega bo'lmaydi. Ovoz ikki jism

to‘qnashganda havo va harakatning tebranishi natijasida yuzaga keladi. Bu to‘lqinlar juda tez tarqaladi. Ular quloqqa etgach, tebranuvchi havo eshitish nervlariga tegadi, ular bundan jonni xabardor etadi [4, 260-261-bb.]. Bu tavsif ancha sodda bayon etilgan bo‘lsa-da, hozirgi tasavvurlarga mos keladi. Shuningdek, Abu Ali ibn Sino sezgilarni hali ob‘ektiv dunyoning sub‘ektiv obrazi sifatida idrok etmaganidan dalolat beradi. Sezgilarni tashqi ta‘sirning organizmdagi harakati sifatida tushuntirar ekan, Abu Ali ibn Sino uni mexanik talqin qiladi. Abu Ali ibn Sino ko‘rish haqidagi ta‘limotni ishlab chiqdi. Ko‘rish jarayonini tushuntirar ekan, u ayni vaqtda Platonning bu boradagi ta‘limoti asossiz ekanligini ko‘rsatadi. Abu Ali ibn Sino yorug‘likni ko‘rishning asosiy vositasi sifatida alohida qayd etadi [6, 224-b.].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Alloma sezgilar va tuyg‘ularning barcha shakllarini o‘rganib, ularning fiziologik asoslarini, ya‘ni miya tuzilishida sezgi markazlarining joylashuvini tushuntirishga harakat qildi. Miyani aks ettirish faoliyatining bosh apparati deb talqin qilib, hissiy bilish shaklini miya bilan bog‘ladi, uni idrok etish va sezish asosi [5, 263-b.], deb e‘tirof etdi. Abu Ali ibn Sino ta‘limotiga ko‘ra, in‘ikos faqat aks ettiruvchi tizimga bog‘liq emas. Sezish markazi – miyaning old qismida, tasavvur qilish markazi – miyaning o‘rta qismida, eslab qolish qobiliyati – miyaning orqa qismida joylashgan. «Kitob un-najot» asarida Abu Ali ibn Sino har bir sezgining fiziologik asoslarini tadqiq etar ekan, hissiy bilish jarayonida asablar muhim rol o‘ynashini qayd etadi. Uning fikricha, miya asablar vositasida sezgilar va harakatlarni insonning boshqa a‘zolariga uzatadi. Asablar miya uchun o‘tkazkich bo‘lib xizmat qiladi [5, 264-b.]. Umumiy ma‘lum tasavvurga ko‘ra, asablar bosh miyadan boshlanadi, ularning tarmoqlari terining yuza tomonida tugaydi [4, 41-b.]. Ko‘rib turganimizdek, Abu Ali ibn Sino hissiy bilishning fizik va fiziologik asoslarini ilmiy yo‘l bilan tushuntirishga harakat qiladi. Abu Ali ibn Sino O‘rta Osiyoning boshqa mutafakkirlari kabi tasavvurni ichki sezgilar qatoriga kiritadi. Uning falsafiy merosini qiyosiy o‘rganish tabiat hamda tasavvurning gnoseologik funksiyasini tushunishda yagona yondashuvga tayanganini ko‘rsatadi. Uning tasavvurining kuchi shundaki, umumiy sezgiga kiruvchi hamma narsa bizning sezgilarimizgacha etib boradi [5, 264-b.], - deb qayd etadi. Donishmand fikriga ko‘ra, tasavvurning gnoseologik funksiyasi shundan iboratki, u tashqi narsalarning obrazlarini gavdalantiradi, hissiy idrok etiluvchi narsalar yo‘qolganidan keyin ham ularni xotirada saqlab qoladi.

Abu Ali ibn Sinoning fikricha, mohiyat uch tarzda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, narsa sezgilarda ularni kuzatish jarayonida aks etadi. Bu erda narsalarning sezgi organlarida bevosita aks etishi nazarda tutilmoqda. Abu Ali ibn

Sino in'ikos konsepsiyasini bilish jarayoni sifatida qayd etar ekan, bilish darajalari to'g'risidagi masalani ko'taradi. Ma'lumki, bu mo'ljal Yangi davr falsafasida ishlab chiqilgan va nemis klassik falsafasida o'zining tadrijiy yakunini topgan.

Ikkinchidan, ob'ektiv borliqda amalda mavjud bo'lmagan narsaning mohiyati anglanadi [7, 30-b.]. Bu erda formal ahamiyat kasb etuvchi va moddiy borliq bilan bog'lanmaydigan ideallashtirilgan ob'ektlar mohiyatini bilish nazarda tutiladi. Bu mohiyat inson aqlining ijodiy qobiliyatini namoyon etadi.

Uchinchidan, narsa obrazi muayyan sharoitlarda biluvchining jonida aniq aks etishi mumkin. Bu tamoyilda narsani sezgiga bog'liq bo'lgan aloqalardan mavhumlashtirish imkonini beruvchi abstraksiyaning kuchi qayd etiladi. Bunda narsaning obrazi uning substrati mavjud emasligiga qaramay aks etishi mumkin. SHundan kelib chiqib, Abu Ali ibn Sino oqilona bilishda mavhumlashtirish muhim rol o'ynashini qayd etadi. «Bilish narsa obrazini mavhumlashtirishning ayrim o'zaro bog'langan bosqichlaridan iborat jarayon bo'lib, uning natijasida biluvchining ongida predmetning mohiyati va xususiyatlarini ifodalovchi tushuncha vujudga keladi. Bunday mavhumlashtirish bosqichlari to'rta» [6, 31-b.].

Abu Ali ibn Sino «umumiy sezgi»ni ichki sezgilar qatoriga kiritadi. Uning fikricha, umumiy tuyg'u – miyaning old qismida joylashgan kuch bo'lib, u besh sezgida aks etuvchi barcha shakllarni va ular uzatuvchi kuchni mustaqil qabul qiladi [5, 266-b.]. Binobarin, uning fikriga ko'ra, sezgi organlari yordamida olingan tuyg'ular umumiy sezgi vositasida birlashtiriladi va narsaning hissiy obrazi yaratiladi. Obraz deganda, alloma narsaning tashqi xususiyatlari va xossalari, materiyaning aksidental tomonlari yig'indisini tushunadi. Masalan, inson va uning obrazi haqida so'z yuritir ekan, u shunday yozadi: «Uning obrazi bu uning uzunligi, kengligi, sifati, miqdori va uning holati, ya'ni inson bilan bog'liq barcha narsalardir» [5, 267-b.].

Abu Ali ibn Sino bizga ma'lum bo'lmagan boshqa bir olamning mavjud bo'lishi mumkinligini ta'kidlar ekan, ammo uning insoniyat bilan olamdan farqi masalaga to'xtalib, u olamning bu olamdan boshqacha bo'lishi zarurdir, deydi. Olamning chekli yoki cheksizligi e'tirof etish asnosida ular "bo'shliq" borligini isbot qiladilar. Ma'lumki har qanday jismning harakati makonda sodir bo'ladi. Abu Ali ibn Sinoning javobida bu masala bo'shliq tushunchasi orqali taxlil etiladi va u o'z javobida "na quyiga na yuqoriga borish uchun joyning yo'qligi menga taslim qilinadi", deydi. Boshqa bir-joyda Abu Ali ibn Sino bu masalada o'zining ba'zi fikrlariga suyardik", - deb yozadi. Demokrit ta'limotida borliq bu inson xissiy qabul qila olmaydigan, abadiy, moddiy zarrachalar, ya'ni atomlar majmuidan iboratdir. Ular mavjud bo'lishi uchun harakatda bo'lishi lozim. Harakatda bo'lish uchun bo'shliq bo'lishi zarurdir. Bo'shliq Abu Ali ibn Sinoning javoblaridan ma'lumki, falakda mavjud emas.

Abu Ali ibn Sinoning ontologik qarashlari asos e'tibori bilan neoplatonizm ta'sirida shakllanganiga guvoh bo'lamiz. Borliq haqidagi ta'limotining tayanch kategoriyalari sifatida materiya, harakat, makon, vaqt, substansiya, unsur, jism, falak, kabi tushunchalarni qayd etish mumkin. Abu Rayhon Beruniy fikricha, olamning aylanma harakat qiluvchi qismini "yuqori olam", To'g'ri harakat qiluvchi qismini "quyi olam" deb hisoblaydi. Bunda biz mutafakkirning qadimgi dunyo falsafasi, ayniqsa antik falsafadagi olamning osmon va erga ajratilishi, osmon jismlarining aylanma harakatda, erdagi jismlarning to'g'ri chiziqli harakatda bo'lishi, aylanma harakatning mukammal ekanligi to'g'risidagi fikrlarga tayanganiga guvoh bo'lamiz [8, 30-b.]. Ayni paytda Abu Rayhon Beruniyning olamning tuzilishi to'g'risidagi fikr-mulohazalarini Qadimgi Sharq falsafasidagi borliqning substansiyasini to'rt unsur tashkil etishi to'g'risidagi g'oya bilan bog'lashga, uni o'ziga xos tarzda talqin qilishga urinishini ham ko'rishimiz mumkin. U yozadi: "Bayoniga ehtiyojimiz tushadigan narsa (ya'ni Er) shu (to'rt) navning biri bo'lib, ular olam o'rtasi atrofida bir-birining tepasiga tartibli suratda qo'yilgan va (ularning eng engili) to' efir "tagigacha", ya'ni uning bizga eng yaqin chegarasiga etadi. U navlarning vazni og'iri olam markaziga intilma, engilligi esa, olam markazidan (qochma) harakat qiladi" [9, 31-b.]. Shunga qaramay, O'zbekistonda, mintaqada falsafa tarixi tadqiqotchilari orasida borliq muammosi bo'yicha Berdiqu To'ychiev fikriga ko'ra, quyidagi uchta konseptual yondashish mavjudligini e'tirof etish va himoya qilish ko'zga tashlanadi:

1. Borliq haqidagi islomiy, tasavvufiy ta'limotlarni ob'ektiv yoki sub'ektiv idealizmning u yoki bu ko'rinishi deb talqin etish.

2. Tabiatshunoslar - Xorazmiy, Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulug'bek va boshqalarning borliq haqidagi qarashlarini deistik nuqtai nazardan talqin etish (A.Bahouddinov, A.Sagadeyev, E.Ahmedov, A.Sharipov va boshqalar).

3. Sharq mutafakkirlari – faylasuflari Forobiy, Ibn Miskavayh, Abu Ali ibn Sino, ularning maslakdoshlarini, izdoshlarini esa panteist deb e'lon qilish. Xususan, akademik M.M. Xayrullayev, butun o'rta asr mumtoz arab – musulmon falsafasi vakillari u yoki bu darajada panteistik pozitsiyada turganlar, degan xulosani ilgari surgan [10, 179-b.].

O'rta asr musulmon xalqlari falsafasidagi barcha diniy – falsafiy oqimlar orasida mashshoiyyun-peripatetiklar, akademik M.M. Xayrullayev iborasiga ko'ra esa "Sharq arastuchilari" [11, 118-119-bb.] va tabiiyun-demokritchi oqimi etakchi bo'lganligi tarixchilar Ibn an-Nadim, Ashariy, Moturidiy, Shaxrastoni, Bayhaqiy, Shaxrizuriy va boshqalar tomonidan, shuningdek hozirgi zamon xorijiy Sharq va G'arbdagi tadqiqotchilar asarlarida ta'kidlanadi. Mustaqillik davrida bu yo'nalishdagi izlanishlardan yana biri B.O.To'rayevning monografiyasida aks etgan. Unda o'rta asr

musulmon xalqlari falsafasi, fani tarixida borliq, uning mavjudlik shakllari muammosi bo'yicha, garchi birlamchi manbalar yetarli foydalanilmagan bo'lsada, asosiy qarashlar-substansional va relyasion konsepsiyalar mavjud bo'lganligi, ularning mohiyati, funksional farqlari, o'zaro munosabati tadqiq etilib, ba'zi umumlashtiruvchi xulosalar berilgan. Substansional konsepsiya vakillarining asosiy aqidalari quyidagicha: "...fazo materiyaga va moddiy o'zaro ta'sirlarga bog'liq bo'lmagan holda, materiyaning mavjudlik sharti (shakli)dir; u - mutlaq harakterga ega (substansiya). Vaqt esa nomoddiy substansiya bo'lib, o'z-o'zicha, fazo, materiya va harakatga bog'liq bo'lmagan holda (alohida) mavjud; u borliq, fazo va harakatning mavjudligiga hal qiluvchi, asosli ta'sir ko'rsatadi; zamoniy munosabatlar mutlaq harakter kasb etib, har qanday hisob tizimlarida bir xildirlar (Demokrit - Nyuton konsepsiyasi)" [12, 17-b.].

Qadimgi yunon falsafasida Demokrit, Gippokrat, Galen kabi mutafakkirlarning tabiatshunoslik bilan chuqur bog'liq bo'lgan bu naturfalsafiy qarashlari keyinchalik o'rta asrlardagi musulmon falsafasida tabiiyun oqimi an'analari sifatida yuzaga chiqqan. Bu oqimning asosiy vakillari Jobir ibn Xayyon, Muhammad Eronshaxriy [13, 622-630-bb.], Zakariyo ar-Roziy [14, 169-b.; 15], Abu Rayhon, Abu-l-Barakot al-Bag'dodiy [16, 48-52-bb.] va boshqa buyuk tabiatshunos, naturfaylasuflar bo'lishgan. Ikkinchi oqim borliq, uning mavjudlik shakllari haqidagi relyasion konsepsiyadir. Relyasion konsepsiya asoschilari Aristotel va uning maktabi vakillari hisoblanadi. Uning o'rta asr musulmon falsafasidagi izdoshlari, davomchilari - Kindiy, Forobiy, Ibn Miskavayh, Abu Ali ibn Sino, Umar Hayyom va boshqa mutafakkirlar ham shu konsepsiyani e'tirof etadilar. "Relyasion konsepsiya vakillari fazoni moddiy dunyoning tarkiblangan tizimi deb, narsa, jism tomonidan egallanadigan joy", - deb qarashadi va uni "ham mavjudlik, yoki bir vaqtda mavjud bo'lish tartibi" (tizimi) deb ataydilar. U (ya'ni - fazo) tamomila moddiy tizimlarga ega va ularning harakati bilan bog'liq tarzda mavjud bo'ladi, ya'ni, u - nisbiy, o'zgaruvchandir. Vaqt esa moddiy tizimlar va hodisalarning (narsalar ketma-ketligi, tartibining) o'zaro ta'siri va o'zgarishlari oqibatidir. Fazo va vaqt, relyasion konsepsiyaga ko'ra, nisbiy harakterga ega" [12, 6-b.].

Shunisi diqqatga sazovorki, har ikki konsepsiya vakillari o'rtasida borliq, uning mohiyati, taraqqiyoti, mavjudlik usuli va shakllari yoki atributlari muammolari yuzasidan o'ta qadim zamonlardan boshlab, butun o'rta asrlar-u, Uyg'onish va Yangi davrlarda, to XX asrlargacha qizg'in, keng ko'lamli bahs-munozaralar davom etgan va relyasion konsepsiya faqat relyativistik fizika, kvant mexanikasi, nisbiylik nazariyasi vujudga kelgan XIX asr oxiri - XX asr davomida ko'proq tan olina boshladi, degan xulosani aytish mumkin. Biroq, bu hali relyasion konsepsiyaning

uzil-kesil g'alabasi degani emas. Zero, substansial konsepsiyaning yana o'zini ko'rsatishi mumkinligi to'g'risida hozirgi kvant fizikasida, umuman tabiatshunoslikda ishora, gipotezalar anchagina mavjud [17, 22-23-bb.]. Demak, borliq, uning mohiyati, taraqqiyoti, mavjudlik usuli va shakllari yoki atributlari haqidagi ilmiy-falsafiy bahs-munozaralar davom etishi kutilmoqda. Bu esa borliq muammosi bo'yicha yana yangidan-yangi konsepsiya, nazariyalar ilgari surilishi mumkinligidan, bu borliq to'g'risidagi mavjud tasavvurlarning yanada chuqurlashishidan dalolat beradi. Abu Ali ibn Sinoning boy ilmiy merosi muallif tomonidan chuqur o'rganilgan [17, 364b.; 18, 144 b.; 19, 210 b.; 20, 21-25-bb.; 21, 20-2-bb.; 22, 286-291-bb.,].

XULOSA

Xulosa sifatida aytish joizki, biz uchun eng muhim, falsafiy tafakkur taraqqiyoti nuqtai nazaridan favqulodda ahamiyatga ega holat shundaki, Sharq mutafakkirlari, xususan o'rta asr musulmon xalqlari ilm-fani, falsafasining buyuk vakillari Jobir, Eronshaxriy, Roziy, Abu Rayhon Beruniy, Bag'dodiylar borliq muammosi bo'yicha substansional konsepsiyani, Kindiy, Forobiy, Ibn Miskavayh, Abu Ali ibn Sino, Umar Xayyom kabi Vatanimiz – Turkistondan, yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlarimiz relyatsion konsepsiyani o'z davri fani, falsafasi taraqqiyoti darajasida xulosalab berishda favqulodda o'rin tutganlar, xizmat ko'rsatganlar. Ayniqsa, o'rta asrlar ilm-fani, falsafasi asoschilari, quruvchilari bo'lishgan relyatsion konsepsiya vakili Abu Ali ibn Sino bilan substansional konsepsiya vakili Abu Rayhon Beruniyning yozishma-maktublari vositasida 3 bosqichda, muntazam va uzoq davom etgan qizg'in ilmiy-falsafiy bahs-munozaralari butun o'rta asr ilm-fani, falsafasida borliq, uning mohiyati, taraqqiyoti, mavjudlik usuli va shakllari borasidagi bahs-munozaralarning eng yuksak cho'qqisi – toji bo'lgan edi. Buning ma'nosini faqat XX asr boshiga kelgandagina jahon ilm-fani, falsafasi, madaniyati tadqiqotchilari, tarixchilari, xususan, K.Brokelman, J.Sarton va boshqalar tushunib etdilar va Sharq mutafakkirlarining ilm-fan, falsafa taraqqiyotidagi yutuqlariga yuksak baho berdilar, ularni e'tirof etdilar [23, 24]. Abu Ali ibn Sino Abu Rayhon Beruniyning falakning na yuqoriga va na quyisiga tomon harakati uchun o'rin, ya'ni makonda boshqa bir joy yo'qligi xaqidagi fikriga o'z munosabatini bildirib: "Men ham falakning pastga tomon harakat qilishi mumkin emas, pastda falakni ko'chib borishi uchun tabiiy bir o'rin yo'q deyman", deb yozadi. Darhaqiqat, Abu Rayhon Beruniyni o'rta asrlar fani taraqqiyotida ilmiy bilishning metodlarini, ayniqsa eksperiment metodini kashf etgan mutafakkirlardan biri deyishga yetarlicha ma'lumotlar mavjud [25, 118-b.]. Abu Ali ibn Sino falsafaning nafaqat etuk

bilimdoni, sharqda tabiiyun oqimi etakchisi va asoschilaridan biri, balki falsafaning favqulodda muhim masalasi bo'lgan borliq, substansiya borasida ham o'zining original qarashlarini ilgari surgan, tabiiyuning borliq, uning mavjudlik shakllari bo'lgan makon va zamon muammosiga oid relyativistik fizikagacha bo'lgan fan taraqqiyotida fundamental rol o'ynagan substansional konsepsiyani rivojlantirgan, izchil himoya qilgan mutafakkir bo'lgan edi.

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Toxir Karim. Beruniy dahosi. – Toshkent, 2007. - B.30.
2. Ибн Сино. Трактат о разделении существующих вещей. - Ташкент: Шарк, 1983. – 128 б.
3. Ибн Сина. Книга исцеления. - Ташкент: Фан, 1967. – Б. 265-266.
4. Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. - Ташкент: Фан, 1996.
5. Ибн Сино. Донишнома. - Ташкент: Фан, 1976. – 264 б.
6. Ибн Сина. Книга спасения. - Ташкент: Шарк, 1986.
7. Ибн Сино. Избранные философские произведения. - Москва: Наука, 1980. – 30 с.
8. Abu Rayhon Beruniy. Qonuni Ma'sudiy. Tanlangan asarlar. T.IV. 1-5-maqolalar. – Toshkent: O'zbekiston, 2022 – B. 30.
9. Beruniy. Qonuni Ma'sudiy. Tanlangan asarlar. T.IV. 1-5-maqolalar. – Toshkent: O'zbekiston, 2022 – B. 30.
10. Хайруллаев М.М. Мировоззрение Фараби и его значение в истории философии. – Ташкент: Фан, 1967. – С. 179.
11. Хайруллаев М.М. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkiri. – Toshkent: O'zbekiston, 1971.
12. Тураев Б.О. Пространство. Время. Развитие. – Ташкент: Фан, 1992.
13. Сартон Г.С. Интрадустион то тще щиторой оф Ссиенсе. Балтиморе. 1927. вол.И. 622-630.
14. Фролова В.А. Проблемы веры и знания в арабской философии. – М.: Наука, 1983. -169с.
15. Каримов У.И. Неизвестное сочинение ар-Рази “Книга тайны тайн” – Ташкент: Фан, 1957.
16. Захидов А. Абу-л-Баракат ал-Багдадий о бытии и материи //Общественные науки в Узбекистане, - 1992,- № 5-6. - Б. 48-52.
17. Masharipova G.K. Xorazm Ma'mun Akademiyasi allomalari tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-falsafiy va ma'naviy merosining ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga ta'siri. Monografiya. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. - 364 b.

18. Masharipova G.K. Abu Ali ibn Sino ilmiy-falsafiy va ma'naviy merosining jamiyat hayotidagi o'rni. Monografiya. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2020. – 144 b.
19. Masharipova G.K. O'rta asrning buyuk kashfiyotlari - xorazmlik matematiklarining ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan hissalar. Monografiya. - Toshkent: Navro'z nashriyoti, 2021. – 210 b.
20. Masharipova G.K. Abu Ali Ibn Sinoning ontologik ta'limotida neoplatonik unsurlar va axloqiy qarashlar. Tamaddun nuri. – 2021. - № 5-6. - B. 21-25.
21. Masharipova G.K. Classification Of Sciences And Neoplatonic Elements In The Ontological Doctrine Of Abu Ali Ibn Sino. International Conference on Advance Research in Humanities, Sciences and Education Malaysia Conference. October 15th 2022, <https://confrencea.org>. - Pp.20-24.
22. Masharipova G.K. Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino -ikkinchi ming yillik taqdirini o'zgartirgan daholarning Aristotel qarashlariga munosabati. // Beruniy va Ibn Sino –Ikkinchi ming yillikning taqdirini o'zgartirgan daholar: Ma'mun akademiyasining jahon fani taraqqiyotida tutgan o'rni mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallari. - Xorazm Ma'mun akademiyasi, 2023. - 286-291-bb.
23. Brockelmann C. Geschiehte der arabischen Litteratur. Bd. I-II. -Weimar-Berlin. 1898-1902.
24. Sarton G. Introduction to the History of science.vol. I-III. Baltimore. 1927-1948.
25. Кедров Б.М., Розенфелд Б.А. Абу Райхан Беруни. – Москва, 1973.

JAN POL SARTR EKZISTENSIAL FALSAFASI - GUMANIZM SIFATIDA

DJURAYEV G'olib Abdurasulovich

ALFRAGANUS UNIVERSITY, katta o'qituvchisi

ORCID 0009-0008-3136-4372

jorayev2144@gmail.com

ANNOTATSIYA

Jahon falsafa tarixida va insoniyatning tafakkur taraqqiyotida o'z ta'siriga ega bo'lgan ekzistensializm, ayniqsa, fransuz ekzistensial falsafasi inson erkinligi, mas'uliyat, tanlov ixtiyori, hayot va o'lim orasidagi mavjudlik, mavjudlikning mohiyatini falsafiy tahlil etishda o'ziga xos yondashuvi bilan ahamiyatlidir. Bunda Jan Pol Sartrning inson va uning mavjudligi muammosini falsafiy konseptual ifodalab berishi nafaqat o'z davrida sodir bo'lgan ijtimoiy-siyosiy inqirozni bevosita guvohi bo'lgan jamiyat intellektuallari diqqatini jalb etdi, balki zamonaviy ijtimoiy-siyosiy muammolarni falsafiy anglashda dolzarbdir. Maqolada Jan Pol Sartrning ekzistensial falsafasining insonparvarlik jihatlari haqida mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar: *ekzistensializm, erkinlik, mavjudlik, mohiyat, insoniy subyektivizm, Jan Pol Sartr, Albert Kamyu, isyon.*

ABSTRACT

Existentialism, which has had its influence in the history of world philosophy and the development of human thought, especially the French existential philosophy, has a philosophical analysis of human freedom, responsibility, free will, existence between life and death, and the essence of existence. is significant with its unique approach. In this, Jean-Paul Sartre's philosophical conceptual expression of the problem of man and his existence not only attracted the attention of intellectuals of the society who directly witnessed the socio-political crisis that occurred in his time, but is also relevant in the philosophical understanding of modern socio-political problems. The article discusses the humanitarian aspects of Jean-Paul Sartre's existential philosophy.

Key words: *existentialism, freedom, existence, essence, human subjectivism, Jean Paul Sartre, Albert Camus, rebellion.*

KIRISH

Ekzistensializm haqida tadqiqotlarning barchasi albatta Jan Pol Sartr shaxsiyati bilan to'qnash keladi va ushbu ta'limotning mazmuni uning ijodi orqali anglashiladi. Fransuz ekzistensialistlari orasida Jan Pol Sartning falsafiy qarashlarining markazida

inson mavjudligi va mohiyati masalasi yotsada eng avvalo erkinlik va haqiqiylik g'oyalari gumanizmning yangi bosqichga ko'tarilishi bilan ilmiy-falsafiy qimmatga ega deb bilamiz. Albatta, insoniyat fikriy taraqqiyotida faylasuflarning antropologik qarashlarida mavjudlik va mohiyat kabi ontropologik kategoriyalar bilan ilmiy-nazariy tushuntirish hamda konsepsiyalar turlicha bo'lsa-da o'z hayotiy pozitsiyasi bilan amaliy faoliyatini ochiq ifodalaganlari kamdan-kam uchraydi. Aynan faoliyatga ko'chgan individual dunyoqarash ijtimoiy dunyoqarashga ta'sirini ko'rsatishini bugungi kundagi dunyoning aksiologik manzarasida bot-bot sizib chiqayotgan go'yalarning ifodasi o'laroq ko'rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Jan Pol Sartr ilmiy-falsafiy qarashlari G'arbda bugungi kunda ham keng miqiyosda o'rgalishi bilan birga ijtimoiy-siyosiy jarayorlarda insonparvarlik g'oyalarning ijtimoiy anglashinishi davom etayotganligini kuzatish mumkin. Jumladan X.Lofman, J.Sarokchi, P.Noyen Van Ney, R.Bollenger, S.Grepin, Roming, A.Gayd, F.Maorik, S.Viggem kabi mualliflarning asarlarida ekzistensiyachilikning asosiy tushuncha va tamoyillari bu oqim vakillarining asarlarining falsafiy talqini berilgan. Rossiyada esa Kuznetsov, T.A. Saxarova, S.I. Velikovskiy, YE.P.Kushkin, V.YE.Balaxonov, E. Salovyev, Y.Davvedovo'm va boshqa rus faylasufi va adabiyotshunoslari tomonidan tadqiq etilgan. O'zbekistonda V.Alimasov, M.Abdullayeva, R.Nosirov, I.Karimov, U.Xaydarov, S. Yo'ldoshev, M.Usmonov, R.Karimov, G.Kabulniyozova, G.Ro'zmatova, Abdulla Sherning o'quv qo'llanmalarida falsafa doirasida taxlil etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot olib borish mobaynida dialektik, tizimlashtirish, taqqoslash, tarixiylik va vorisiylik tamoyillaridan foydalanildi.

NATIJA VA TAHLILLAR

Fransiyalik faylasuf, yozuvchi va dramaturg Jan Pol Sartr 1905 yil 21 iyunda Parijda dengiz muhandisi oilasida tug'ilgan. Jan Pol Sartr 1 yoshga to'lganida otasi Fransiyaning Hindixitoydagi mustamlakasida yuqturilgan kasallikdan vafot etadi. Shundan keyin onasi o'g'lini olib Parijga, o'z ota onasinikiga ketadi. Jan Pol Sartrning buvasi Charl Shveytser professor, filolog va adabiyotshunos bo'lgan, nevarasini iqtidorli bola deb hisoblardi, shuning uchun uni maktabga yubormay, uyda matematika va nemis tilidan dars beradi.

Jan Pol Sartr o'zining "So'z" degan avtobiografik asarida yozishicha buvasi o'z zamonining yetuk insonlaridan bo'lgan, ya'ni u yaxshigina hurmatga ega bo'lgan va

o‘z navbatida juda qattiqqul inson bo‘lgan. Va shuni alohida ta’kidlab o‘tish kerakki Jan Pol Sartr erishgan yutuqlarida buvasining o‘rni juda kattadir. Umuman Jan Pol Sartrni aytishicha uning yoshligi judayam baxtiyor o‘tgan va u yoshligidayoq o‘zini qanchalik iqtidorga egaligini bilgan va tez-tez o‘ziga-o‘zi shunday baho bergan “men yaxshigina iste’dodga egaman, lekin bu kamlik qiladi, men dahol bo‘lishim kerak” [Стретерн, 2005:10] shu shiorni ilgari surib u o‘z maqsadiga erishdi ham.

Shu yillarning birida Jan Pol Sartr hayotida bir kungilsizlik sodir bo‘ladi va bu butun uning hayotida o‘z izini qoldiradi. U ta’til paytida sohil buyiga boradi va shamollab qoladi o‘sha paytlarda shamollash hozirgidek yengil o‘tib ketmagan, meditsinaning hali bugunchalik rivojlanmaganligi sababidan albatta. Shunday qilib shamollash asorati uning ko‘ziga ta’sir o‘tqazadi va bu hattoki uni bir ko‘zining juda past darajadagi (sezuvchan ekzotropiya) ko‘rishiga olib keladi. Shular ta’sirida yosh Jan Pol Sartr xunuk bir bolachaga aylanib qoladi. Lekin undagi solipsizmga (lot. solus - yakka, yagona, ipse - o‘zim, o‘zi, subyektiv idealistik nazariya. Bunga ko‘ra, faqat inson va uning ongi mavjuddir; obyektiv olam faqatgina insonning ongidadagina mavjud) [2, 2004:371] oid dunyoqarash bu kungilsizlikni tushkunlikka tushmasdan yengib o‘tishga yordam beradi va uning baxtiyor yoshligi davom etadi.

Shundan keyin uning hayotida yana bir noxushlik sodir bo‘ladi. Onasi Ann-Mari ikkinchi marta turmushga chiqadi. Va yosh Jan Pol Sartr onasi bilan ugay otasining uyiga, Fransiyaning g‘arbiy qirg‘og‘idagi Roshel shahriga kuchib ketadi. Bu uning hayotidagi birinchi sayohat edi. Uning ugay otasi davlatmand odam edi. Keyinchalik avtobiografiyasida aytishicha onasi ugay otasiga faqatgina pul uchun turmushga chiqqan ekan. Ugay otasi boy bo‘lish bilan birgalikda ziyoli ham edi. U 12 yoshli Jan Pol Sartrga har kuni o‘z qabulxonasida geometriya va algebradan dars berardi. Jan Pol Sartrning aytishicha ugay otasi judayam qattiqqul odam bo‘lgan, agar Jan Pol Sartr darslarni yaxshi o‘zlashtira olmasa juda qattiq kaltaklaganini keyinchalik uni o‘zi 50 yoshida yozgan avtobiografiyasida yozadi.

Umuman u buvasi va ugay otasining ta’sirida yaxshigina bilimga ega bo‘ladi. Buning natijasi ularoq u sinfdoshlari orasida o‘z iqtidori bilan ajralib turardi. Lekin uni tengdoshlari unchalik yoqtirmasdi. Bunig sababi birinchidan uning g‘ilay bo‘lganligi bo‘lsa, ikkinchidan uning solipsizmga asoslangan dunyoqarashi edi.

“Jan Pol Sartr 14 yoshida o‘zining ikkinchi romanini yozadi. Bu tarixiy roman bo‘lib o‘rta asrlarda yashab o‘tgan Germaniyalik tiran haqida edi. Asarning nomi “Gets fon Berlixengen” edi. Asarning kulminatsion nuqtasida halq tiranga qarshi qo‘zg‘olon kutaradi va tiranni o‘limga mahkum etadi. Uning boshini soatning rim raqamidagi 12 dan chiqarib qo‘yadi. Va qachonki soat strelkalari 12 ga kelsa boshini tanasidan judo qilishi kerak bo‘ladi. Tiran umrining oxirgi daqiqalari romanda juda

ta'sirli qilib yoritilgan. Uning boshi juda sekinlik bilan soat strelkalari yordamida tanasidan judo qilinadi. Mana shu lahzalar muallif tomonidan juda ustalik bilan tasvirlanadi" [Сретен, 2005:15]

U qirollik litseyida o'qib yurgan paytlarida uning kundaliklari aforizmlar bilan to'lardi. Ya'ni u tarixiy voqealar va tarixiy romanlar yozishdan, aforizm yozishga qiziqib qoldi. Litseyi bitirgandan so'ng Jan Pol Sartr Ekol Normal oliy maktabiga bakalavr bosqichiga o'qishga qabul qilinadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, bu maskan boshqa o'quv maskanlaridan o'zining kuchli ta'lim berishi bilan tubdan farq qilardi. Ya'ni bu maskandan o'sha paytda ko'plab buyuk siymolar yetishib chiqdi. Jumladan: Raymon Aron, Moris Mero Ponti, buyuk antropolog Klod Levi Stross, teolog va faylasuf Simona Veyil va Jan Pol Sartrning mashuqasi bo'lmish Simona de Bovaurlardir. Hatto mana shu davrada ham Jan Pol Sartrning iqtidori alohida ko'zga tashlanib turardi. Uni yuqoridagi do'stlari "ko'zoynak talaba" deb atashardi. Va ular Jan Pol Sartr haqidagi o'z taassurotlarini quyidagicha ta'kidlashardi: "Agar u uxlamayotgan bo'lsa, demak u fikrlayapti". Shu so'zlardan ham o'zining davrasida Jan Pol Sartrning qanaqa mavqega egaligini bilib olish unchalik qiyin emas. U judayam ko'p kitob o'qirdi, faqatgina o'qituvchilar tavsiya qilgan kitoblar bundan mustasno edi. Shuning oqibatida u imtihondan muvafaqiyatli o'tolmasdi va qaytadan topshirgan paytlari ham bo'lgan. U odatda bo'sh vaqtini kafeda o'z do'stlari bo'lmish Raymon Aron va Merlo Ponti bilan falsafa doirasidagi bahslar bilan o'tqazardi. Va bir kuni bu bahsga 21 yoshli Simona de Bovaur qo'shiladi. U falsafani juda yaxshi bilgani uchun Jan Pol Sartrni e'tiborini juda tez fursatda qozonadi. Va bu e'tibor bora-bora sevgiga aylanadi. Ularning dunyoqarashi va ruhiy holatlari bir biriga juda ham mos edi. Ular birgalikda ovqatlanishar, turli falsafiy masalalarda bahslar qilishar, sayr qilishar va albatta, kitob o'qishardi. Buning natijasida falsafadan imtihon paytida Jan Pol Sartr birinchi va Simona ikkinchi o'rinni oldi. Albatta, salohiyat jihatdan o'ta kuchli bo'lgan bunaqa guruhda birinchi va ikkinchi o'rinlarni olish juda mushkul edi.

Shu bilan ularning baxtli talabalik davri ham o'z nihoyasiga yetadi. Va ularning yo'li ayro tushadi. Ya'ni Jan Pol Sartr harbiy xizmatga Simona esa pedagogik faoliyatini boshlashgan. Umuman Jan Pol Sartr harbiy xizmatdan keyin Yaponiyada ma'ruza o'qishni rejalashtirib qo'yadi. U o'z ijodkorlik faoliyatini davom ettirish uchun o'z oldiga uchta prinsipni qonun sifatida qabul qiladi. Bular: "sayohat, poligamiya va ochiqlik" dir. Bu prinsiplar uning hayot tarziga aylanadi ya'ni bu faqatgina nazariya emas edi. U o'z hayotini Simona bilan bog'lashni xohlardi, lekin o'z erkini cheklashni xohlamasdi, bu yuqoridagi prinsiplarga xalaqit berishi mumkin edi. Shu sababdan u Simonaga 2 yil birgalikda yashab va 2-3 yil alohida yashashni

taklif qiladi. Uningcha, faqat shu yo‘l bilan ular aloqalarini saqlab qolishi mumkin edi. Ya‘ni bir–birlarini erkini cheklamagan holda. U harbiy xizmatda qo‘liga tushgan barcha falsafiy asarlarni o‘qib chiqadi va ularning birontasidan ko‘ngli to‘lmaydi. Uning aytishicha bironta klassik faylasuflarning ta‘limotlari real hayotga to‘g‘ri kelmaydi. Harbiy xizmatdan keyin u Le Gavr shahri gimnaziyasida o‘qituvchilik qiladi. Kunlardan bir kuni o‘zining falsafadan ko‘ngli tulmaganligi haqida Simona va do‘sti Aronga aytadi. Shunda ular uni nemis faylasufi bo‘lmish Edmund Gusserl fenomenologiyasini o‘rganishini tavsiya etadilar.

Faqat shundan keyingina Jan Pol Sartr o‘zining fikrlari “mavjudlik fasafasi” bo‘lmish “ekzistensializm” ga yaqinligini biladi va butun umri davomida o‘zini shu oqim vakili deb hisoblaydi. Uning ekzistensial qarashlariga shuningdek, nemis faylasufi M.Xaydeggerning qarashlari ham katta ta‘sir o‘tqazgan. Jan Pol Sartr yuqoridagi faylasuflarning qarashlarini o‘rganish uchun Germaniyaga ikki yilga malaka oshirishga boradi. So‘ng u Parijga kelib u yerdagi litseylardan birida o‘qituvchilik faoliyatini davom ettiradi. 1945 yilda “Yangi davr” jurnaliga asos soladi. Bu jurnal Fransiyada juda katta mavqega ega bo‘ladi. Jurnalda uning marksizm asosida qurilgan ijtimoiy-siyosiy mavzuidagi maqolalari e‘lon qilib turildi. 1950-yillarning boshlarida u falsafa va adabiyotdan uzoqlashib o‘z faoliyatini marksizmni ochiq targ‘ib qilishga qaratadi. Buning natijasida o‘zining izdoshi bo‘lmish A.Kamyu u bilan aloqani uzadi. Jan Pol Sartr marksizm orqali o‘zining ekzistensial g‘oyalarini jamiyat hayotiga tatbiq qilmoqchi bo‘ladi. O‘zining shu g‘oyasini amalga oshirish uchun umrining 20 yilini sarf etadi. U bir muddat marksizm asosiga qurilgan SSSR ga hurmat bilan qaraydi. Keyinchalik esa bu tizimdan ko‘ngli soviy boshlaydi. 1970 yillardan keyin u siyosiy faoliyatdan uzoqlashadi.

Jan Pol Sartr o‘zidan juda ko‘plab romanlar, pyesalar va maqolalar qoldirgan. Jumladan: romanlar “Ozod yo‘llar”, “Muhlat”, “Qalbdagi o‘lim”, “Tangri va Iblis”, “Borliq va hech narsa”, “Ko‘ngil aynishi”, “Gets fon Berlixingen”, “Erkinlik yo‘llari”, “So‘zlar” va boshqalar. Pyesalar: “Pashshalar”, “Berk eshiklar ortida”, “Iflos qo‘llar” va boshqalar. Maqolalar: “Ekzistensializm to‘g‘risida”, “Komunistlar va dunyo” va boshqalar.

Umuman, Jan Pol Sartrning avtobiografiyasi shunisi bilan ahamiyatliligi uning hayoti o‘z falsafiy qarashlari bilan mos keladi. Ya‘ni u o‘z nazariyasi bilan amaliyotini (hayotini) birlashtira olgan buyuk siymodir. Buni biz quydagi misollar yordamida tasdiqlashimiz mumkin. Uning ma‘shuqasi bo‘lmish Simonaga bo‘lgan munosabatini olaylik va yoki Nobel mukofotidan voz kechish hodisasini. Ushbu faoliyatning asosi bir narsaga borib taqaladi, u ham bo‘lsa “erkinlik” fenomenidir. Jan

Pol Sartr falsafiy qarashlari asosini ham mana shu fenomen tashkil etadi. Shu sababdan uni ijodi bilan tanishishdan oldin, uning hayoti va yashash tarzi bilan tanishib chiqsa maqsadga muvofiq bo'lardi bizningcha. Chunki amaliyot bilan bog'liq bo'lmagan bilim, haqiqiy bilim emas.

Jan Pol Sartr 30-yillarning oxirlarida hodisalar tabiati va ongning faoliyati haqida to'rtta falsafiy asar yozadi. Shu bilan birga "Ko'ngil aynishi" nomli romani (1938 yil) va "Devor" novellasi nashr qilindi. Ikkala asar ham Fransiyada yilning eng yaxshi asari deb e'tirof etildi.

"Ko'ngil aynishi" romanining bosh qahramoni Antuan Rokenten XVIII asrda yashagan allomaning biografiyasini o'rgana turib, bu dunyoda mavjudlik – be'manilik, ya'ni absurd, degan fikrga keladi. Biror e'tiqod topolmaganidan, tevarak atrofni o'z irodasiga bo'ysundira olmaganligidan ko'ngli ayniydi.

Rokentenning fikru-zikri faqat quyidagi fikrlar bilan band bo'ladi: "Qalbim tubida yashirin narsa yo'q, men vujudim va undan yengil pufakchalardek paydo bo'ladigan fikrlar doirasi bilan chegaralanganman. Xotiralarimni men hozirdan yarataman. Men hozirga uloqtirilganman, unda qoldirilganman. Behuda o'tmishim ketidan chopaman, o'zimni o'zimdanda, hozirdan xalos qilolmayman." Qahramon ta'kidiga ko'ra, odam ixtiyorida hozir bor, u hozirda yashaydi, hozirda yashash uning qismatidir. O'tmish quruq o'y, undan hayot qurib bo'lmaydi, kelajak esa mavhum, mavhum narsaga intilish o'z o'zini aldashdir [Саптр, 1987:89]. XVIII asrda yashagan Markiz de Rolbon tarixini o'rganishga va uning hayotini tiklashga ahd qilgan Rokenten oldidagi oppoq qog'ozga tikiladi. Keyin nimalarnidir yozgandek bo'ladi, so'zlar siyohi quriydi, ular qog'ozga singib, muallifdan uzoqlashadi. Hatto, so'zlar va qog'oz uyg'un birlikni tashkil etib muallif hayoliga, o'yi va tasavvurlariga qarshi chiqadi. Bir necha daqiqa oldin o'z o'zi uchun mavjud qog'oz va unga bitilgan so'zlar o'tmish qa'riga ko'miladi. Ushbu o'tmishni ushlab bo'ladimi? Umuman, o'z o'tmishini ushlab bo'ladimi? Yo'q. "Qanday qilib, - deydi u, o'z o'tmishini ushlab bo'lmagan men boshqa birovning o'tmishini, tarixini tiklashga umid qilishim mumkin?". U hasratda yon atrofga tikiladi: stol, kalishlar, oynaklar, rasmlar, pardalar shu onda mavjud. "Menga hozirning haqiqati, tabiati ayon bo'ldi, - degan xulosaga keladi Rokenten, - u hozirdagina mavjud, hozirda yo'q narsa mavjud emas.

"O'tmish bor emas. U - yo'q, butunlay yo'q... Endi men angladim, zohiran hozir bor narsa mavjuddir, undan keyin esa... Hech nima". [Стретен, 2005:18]

Bu absurd holat haqida O'zbekiston faylasuflaridan bo'lmish Viktor Alimasov quyidagi fikrlarni aytib o'tadi. "Aslida, bu shaxs fojiasi! Faqat hozirni, shu onni tan olib o'tmishdan ham, kelajakdan ham voz kechish yoki bo'lmasa, ulardan qochish hech kimga najot keltirmagan. Faqat his tuyg'uga tayangan kishi shu ondan

boshqasini anglashga, idrok etishga qodir emas, hozir unga yakkayu yagona borliq, imkon bo‘lib ko‘rinadi. O‘tmish o‘z holicha o‘tmish bo‘lolmaydi, ro‘y bergan voqealar, kechinmalar, ehtiroslar to‘qnashuvi hozirni o‘tmishga aylantiradi va o‘tmish reallik kasb etadi. Vaholanki, qahramonda ushbu uyg‘unlikni his qilish yo‘q. Natijada uning hayoti ham o‘z ma‘nosini yo‘qotadi”. [Alimasov, 2007:106]

Rokenten mulohazalarining oxirida shunday fikrga keladiki, o‘z mavjudligiga ma‘no berish uchun roman yozish kerak ekan. Jan Pol Sartr fikricha, hayot be‘maniligini yengib o‘tishning ijodan boshqa yo‘li yo‘qdir. Bunga boshqalarning irodasi ham, aqli ham yetmaydi. Uning bu fikrga kelishiga bizningcha inson faqatgina yaratish va yoki ijod bilan shug‘ullansagina, boshqa insonlar amal qiluvchi kundalik mexanik xatti harakatlardan qutuladi degan g‘oya sabab bo‘lgan bo‘lsa ajab emas.

Jan Pol Sartrning 1943 yilda yozilgan “Pashshalar” nomli pyesasi ham falsafiy mazmunga ega. Unda yunon mifologiyasidagi Orest voqeasini o‘zgartirib, ekzistensializm haqida bahs yuritiladi. Orest Gamlet tipidagi shaxs, otasining qotillari o‘z onasi va uning jazmanini o‘ldiradi, bu gunohi uchun Zevs oldida tavba qilishdan bosh tortadi. Buni u o‘z xatti harakatini erkin tanlash huquqi bilan oqlashga muvaffaq bo‘lib, jazodan qutulib qoladi. Ekzistensializm nazariyasiga binoan “axloq” obyektiv hodisa emas, shuning uchun odamlar tanlash huquqiga, ya’ni “borliq o‘zim uchun” degan huquqqa ega. Orest ana shu huquqni ko‘zda tutadi. Pyesa mutlaq erkinlikni targ‘ib qiladi. Buni tushunib qolgan Germaniya hukumati uni sahnalashtirishga ruhsat bermaydi.

“Berk eshiklar ortida” pyesasi uch persanajning jahannamdagi qilgan suhbatidan iborat. Suhbatning mazmuni yana o‘sha nazariya – ekzistensializmga borib taqaladi. Unga ko‘ra, mavjudlik mohiyatdan oldin sodir bo‘ladi, odamning fe‘l atvori sodir qilingan harakatlarga qarab shakllanadi: botir odam hal qiluvchi daqiqalarda (“ekzistensial ong”da) jur‘atsizlik qilsa, demak u qo‘rqoq. Ko‘pchilik odam o‘zini, atrofdagi odamlar qanday qabul qilishsa, shunday qabul qiladi, deb hisoblaydi Jan Pol Sartr. Xuddi personajlardan birining gapidek: “Do‘zax, bu – boshqa odamlar”.

Shuningdek, Jan Pol Sartrning “Borliq va hech narsa” falsafiy asari fransuz yoshlari uchun o‘ziga xos Injil bo‘lib qoldi. Faylasufning ushbu asarda yozishicha “ong” degan sof “narsa”ning o‘zi yo‘q, faqat tashqi dunyoni, atrofimizdagi narsalarni “anglash” bor. Odamlar o‘z xatti-harakatlari uchun faqat o‘zlari oldida javob beradilar. Chunki har qanday harakat, odam o‘zi uchun hisobot beradimi, yo‘qmi, bundan qat’iy nazar, qandaydir qimmatga ega.

Jan Pol Sartr o‘zining 30-yillarda Ispaniyada ro‘y bergan g‘alayonli voqealarga bag‘ishlab yozgan “Devor” (1939 yil) nomli hikoyasida ham, insonning “chegara” holatidagi, ya’ni o‘lim va hayot o‘rtasidagi holatini tasvirlab berishga harakat qiladi.

Bu hikoya ko'proq inson ruhiyati bilan bog'liq jarayonlarga bag'ishlangan, desak xato bo'lmaydi. Ya'ni hikoyada bosh qahramon Pablo Ibbiyeta va uning ikki sherigini o'lim oldidan o'zini tutishi, ularga qilingan noinsoniy munosabatlar, tiriklik haqidagi tasavvurlari, hayot ma'nosi haqidagi fikrlari, narigi dunyo haqidagi hayollari va oxir oqibat absurd holatiga tushib qolishlari muallif tomonidan juda yuksak mahorat bilan yoritiladi.

Pabloning qamoqxonadagi quyidagi hayollaridan ham uning ruhiy holatini payqash unchalik qiyin emas: "...Bir kecha Granadadagi ko'cha o'rindig'ida yotib uxlaganim yodimga tushdi: uch kundan buyon tuz totmagan edim, alam ichida o'rtanar, sira o'lgim kelmasdi. Shularni eslab, jilmayib qo'ydim. Men Yuho sulloh kabi omad, xotinlar, erk ortidan yugurgandim qanchalar. Nima bo'ldi? Ispaniyaning xaloskori bo'lishni istardim, Pi-i-Margal qoshida sajda qilardim, anarxistlarga borib qo'shildim, odamlar orasida nutqlar aytdim; men bularni xuddi o'lim yo'qday o'ta jiddiy ado etdim. Shu daqiqalarda esa butun hayotim ikki kaftimda yaqqol turganday edi, shunda men, "Bular hammasi qanchalar razil yolg'on!" deb o'yladim. Mening hayotim sariq chaqalik ham emas ekan, zero, u oldindan qurbonlikka keltirilgan edi. O'zimdanda tinmay so'raganim so'ragan edi: mana shunday o'lib ketishimni bilsaydim, ko'chalarda daydib yurarmidim, xotinlar orqasidan sang'irmidim, yo'q unda men hatto jimjilog'imni ham qimirlatib qo'ymasdim...". [Captp, 2004:61-62]

Umuman, Jan Pol Sartr ijodi bevosita inson taqdiri, yashash falsafasi, ruhiy holatlari, hayot ma'nosi, iroda falsafasi, solipsizm, freydizm, individualizm, nigilizm, antik davr mifologiyalari, gumanizm va shu kabi ta'limotlar va yoki dunyoqarashlar majmuasi, desak xato bo'lmaydi. Aynan mana shu jihatlari bilan ham uning asarlari biz uchun qimmatlidir.

1946 yilda nashr etilgan "Ekzistensializm – bu gumanizm" nomli falsafiy essesda Sartr ekzistensializm ta'limotini ilk bor nima ekanligini tushuntiradi. Boshqa barcha ekzistensialistlardan farqli jihati shundaki, Sartr o'zini ochiqchasiga ekzistensialist ekanligini e'tirof etadi va o'zining shaxsiy hayotiy pozitsiyasini ilmiy asoslab beradi. Sartr bu falsafiy esseni 1945-yil 29-oktabrda Parijda o'qigan xuddi shu nomdagi ma'ruzasi asosida yozgan. XX asrning 50-60 yillarida ekzistensializm munozaralarida ta'sirchan va mashhur boshlanish nuqtasi bo'lgan bu asar faylasuflar, jumladan Sartrning o'zi tomonidan keng tanqid qilindi va keyinchalik unda bildirilgan ba'zi fikrlarni rad etdi. Ammo bu asardagi fikr-mulohazalarning bugungi ekzistensialistlarning ham rivojida ta'sirini yaqqol his etish mumkin.

Unda dastlab Sartr ekzistensializm ta'limotini uning sha'niga aytilgan qator ta'nalardan himoya qilish istagidaligini aytadi va Fransiya hamda butun Yevropada ijtimoiy-siyosiy mavqeyga ega bo'lgan harakatlarning e'tirozlariga qarshi

mulohazalarini keltiradi. Umidsizlik falsafasi, burjuacha hashamatparastlik, insonning qabihligi, tubanligini ta'kidlovchi va go'dak tabassumini unutilib qo'ygan oqim, abadiy qadriyatlarni barbod qilib, boshboshdoqlikdan boshqa hech narsani qoldirmaydigan ta'limot sifatida qaralyotgan ekzistensializmni himoya qilib chiqadi.

Ikkita Jahon urushining oqibatlarini o'z tanasida his qilgan Yevropa va uning markaziy hududida joylashgan Fansiya turli balandparvoz ta'limotlardan charchagan edi. Kelajakka yangi umidlarni berishga intilayotgan ilg'or ta'limotlarga ishonchsizlik bilan qarar edi. Turli ta'limotlarning bosimi ostida qolgan inson o'z erkinligini ozod qilishi uchun najot kutayotganligini Sartr va uning tarafdorlari ko'ra bildi. Ekzistensializm ta'limoti orqali insonni erkinlikka intilish uchun isyon qilishga ham undadi. Insonni ozod qilish uchun dinning bosimiga ham qarshi kuch topadi.

“O'z navbatida yana nasroniylar bizga insoniy hatti-harakatlarning realligini hamda ahamiyatini inkor etishimizni ta'na qiladilar, go'yo biz ilohiy aqidalaru abadiy qadriyatlarni barbod qilib, boshboshdoqlikdan boshqa hech narsani qoldirmaymiz: Har kim bilganini qilishga ixtiyor berilgan, boshqalarning qarashlari va qilmishlarini qoralashi mumkin emas.

Har qanday holatda ham, biz, ekzistensiyachilik deganda, eng avvalo, insonga hayot kechirish imkonini beradigan va bundan tashqari, har qanday haqiqat hamda har qanday faoliyat ma'lum muhit va insoniy subyektivlikni taqozo etishini ta'kidlaydigan ta'limotni tushunamiz” [Sartr, 1997:181] – deb yozadi Sartr. Sartr himoya qilgan insoniy subyektivizm ekzistensialistlarning deyarli barchasi tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Ekzistensialistlar keng ma'noda bir falsafiy oqimda bo'lsada, bir-birlarini inkor qilishga urinishlarining o'zi ularning erkinlikka intilishlarini ifodalaydi. Masalan, rus ekzistensialist faylasufi Nikolay Berdiyayevning “Mening falsafamdagi o'ziga xoslik eng avvalo shundaki, men unga borliqni emas, erkinlikni asos qilib oldim” [Бердияев, 1991:56] – degan fikridan ko'p narsani anglab olish mumkin.

Falsafada ekzistensializm ontologik ta'limot sifatida borliq, mavjudlik haqidagi mulohaza yuritsada uning asosiy kategoriyasi hisoblangan ekzistensiya inson borlig'ini ifodalashi bilan insoniy subyektivizmga to'g'ridan to'g'ri murojaat qiladi, ammo Sartrning insoniy subyektivizmi solipsizm emas. U ekzistensialistlarni solipsizmga ayblashlariga ham qarshi chiqib mulohazalarini chuqur tahlil qilib o'tadi. Garchi Sartr subyektivizmi Berkli idealizmidagi subyektivizmining eng keskin ko'rinishidan farqlansada, haqiqatning, ijtimoiy, diniy, axloqiy qadriyatlarining sof subyektivligi, ularning mutloq ahamiyat kasb etishini inkor qilish edi.

Sartr o'zi mansub bo'lgan falsafiy oqimni ikki xil ko'rinishini ajratadi; nasroniy ekzistensiyachilar – Yaspers, Gabriel Marsel, dahriy ekzistensiyachilar – Xaydegger,

fransuz ekzistensiyachilari (“Tan modern” jurnali atrofida yig‘ilgan Sartrning shogirtlari va izdoshlari A.Malro, A.Kamyu, M.Merlo Pontilar). Sartr o‘zini dahriy ekzistensiyachilar qatorida deb bildi [Sartr, 1997:182]. Ammo bu ikki guruhdagilarning deyarli barchasi inkor etdi.

Sartr nasroniy va dahriy ekzistensiyachilarni bir maslak birlashtirib turishini yozadi, ya’ni, “faqat tiriklik(mavjudlik) mohiyatdan avvaldir yoki, istasangiz, masalaga subyektdan kelib chiqib yondoshish” maslagidir. Ba Ekzistensializmning eng asosiy va birinchi tamoyili bo‘lgan “mavjudlikning mohiyatdan oldin” kelishini tushuntiradi.

Dahriy ekzistensializm ta’limotini himoya qilib Sartr quyidagilarni yozadi:

“Ekzistensiyachilik barcha xulosalarni izchil dahriychilikdan chiqarishga urinishdan boshqa narsa emas. U aslo umidsizlikka girifdor qilishga intilmaydi. Biroq, nasroniylar fikrlaganidek, har qanday e’tiqodsizlik umidsizlik deb atalsa, unda aynan to‘ng‘ich umidsizlik – ekzistensiyachilikning ibtido nuqtasidir. Ekzistensiyachilik – o‘zini Xudo yo‘qligini isbotlashga sarflaydigan dahriychilik emas” “... Bu Xudoning borligiga ishonamiz degani emas – masalaning Xudoning bor-yo‘qligida emas. Inson, hech narsa, hatto Xudo bolligining ishonchli isboti ham, uni o‘zidan o‘zini qutqara olmasligiga ishonch hosil qilmog‘i va o‘zini o‘zi topmog‘i zarur. Shu ma’noda ekzistensiyachilik bu hayotbaxshilik, harakar haqidagi ta’limotdir.” [Sartr, 1997:193]

Mavjudlik mohiyatdan avval (fransuzcha: *l’existence précède l’essence*) degan fikr ekzistensializmning markaziy da’vosi bo‘lib, u narsaning mohiyati (tabiati) uning mavjudligidan ko‘ra asosiyroq va o‘zgarmasdir, degan an’anaviy falsafiy qarashni o‘zgartiradi. Ekzistensialistlarga ko‘ra, inson o‘z ongi orqali o‘z qadriyatlarini yaratadi va o‘z hayotining ma’nosini belgilaydi, chunki inson hech qanday o‘ziga xoslik yoki qadriyatga ega emas. Bu o‘ziga xoslik yoki qiymat shaxs tomonidan yaratilishi kerak. Ularni tashkil etuvchi harakatlarni qo‘yish orqali ular o‘zlarining mavjudligini yanada muhimroq qiladi.

Sartr uchun “mavjudlik mohiyatdan avval” g‘oyasi nafaqat o‘zining ekzistensial tafakkurini yoki o‘zining ekzistensializm versiyasini, balki o‘zini ekzistensial deb e’lon qiladigan har bir tafakkur yoki falsafani ham belgilaydi va hal qiladi. Garchi Sartr keyinchalik o‘zini va o‘z tafakkurini ushbu bayonot va uning oqibatlaridan ajratishga harakat qilgan bo‘lsa-da, bu ekzistensializm va har qanday noteistik ekzistensial tafakkurning eng ko‘p iqtibos qilingan, takrorlangan va iqtibos keltiriladigan ta’rifiga aylandi.

“*Ekzistensializm - bu gumanizm*” asarida Sartr -“inson o‘zi yaratgan narsadan boshqa hech narsa emas” va “inson tabiati yo‘q, chunki uni tasavvur qiladigan Xudo

yo'q" ekan, mavjudlik mohiyatdan oldin bo'lishi kerakligini aytadi. Demak, insonlar dunyoda mavjud bo'lgan holda o'z qarorlari, xatti-harakatlari, fikrlari va tanlovlari orqali o'zini belgilaydi, qaror qiladi, shakllantiradi va belgilaydi, ya'ni inson avvalo dunyoda mavjud bo'ladi, keyin esa o'zini o'zi belgilaydi va tanlaydi.

Sartr formulasi kelib chiqishiga sabab Xaydeggerning *"Vaqt va borliq"* asari bo'lib, u yerda Xaydegger "Dazeynning mohiyati uning mavjudligidir" deydi. Shunga qaramay, Xaydegger ham, Sartr ham borliq va mavjudlik deganda nimani nazarda tutayotgani o'rtasida farq bor, chunki *"Gumanizm haqida maktub"*da Xaydegger o'z fikrini Sartrning borliq tushunchasidan, uning ekzistensializmidan va ekzistensializmning o'zidan uzoqlashtiradi. [Хайдеггер, 1993:196-201]

Sartr siyosiy faoliyat bilan ham shug'ullanuvchi faylasuf sifatida o'zining ambitsiyalariga ega edi va aynan shuning uchun "mavjudlik mohiyatdan avval" g'oyasi bu g'oyaning aksini ifodalovchi an'anviy falsafiy qarash bo'lgan essensializmga qarshi chiqdi. Essensializm – obyektlarning o'ziga xosligi uchun zarur bo'lgan atributlar to'plamiga ega bo'lgan qarashdir. Ilk g'arb tafakkurida Platon idealizmi hamma narsa shunday "mohiyat"ga, ya'ni "g'oya" yoki "shakl"ga ega, deb hisoblagan. Essensializm boshidanoq bahsli edi. "Parmenidlar" dialogida Platon Sokratning bu tushunchani shubha ostiga qo'yishini tasvirlab, agar biz har bir go'zal narsa yoki shunchaki harakat bir mohiyatdan iborat degan fikrni go'zal yoki adolatli deb qabul qilsak, "soch, loy uchun alohida mohiyatlarning mavjudligini ham qabul qilishimiz kerak" degan fikrni bildiradi, va shu o'rinda "axloqsizlik"ni ham mohiyati bor deyishlik shubha ostiga olinadi. Aristotel "mohiyat" atamasini kategoriyadagi narsalar umumiy bo'lgan va ularsiz bu toifaga a'zo bo'la olmaydigan narsalarga nisbatan qo'llagan (masalan, ratsionallik insonning mohiyatidir; aqlsiz mavjudot odam bo'lolmaydi). Bertran Rassel Aristotel falsafasini tanqid qilar ekan, uning mohiyat tushunchasi metafizikaga faqat og'zaki qulaylik bo'lgan narsani ko'chirdi va u til xususiyatlarini dunyo xususiyatlari bilan aralashtirib yubordi, [Bertrand Russell, 1991:82] deydi. Darhaqiqat, narsaning "mohiyati" bu belgilovchi xususiyatlardan iborat bo'lib, ularsiz biz uning nomini ishlata olmaymiz. Mohiyat tushunchasi "umidsiz chalkash" bo'lsa-da, u hozirgi zamongacha har bir falsafaning bir qismiga aylandi. Hatto absurdizm ham.

Essensializm, keng ma'noda, mohiyatning ustuvorligini tan oladigan har qanday falsafadir. "Mavjudlik"ni asosiy voqelik deb hisoblaydigan ekzistensializmdan farqli o'laroq, essensial ontologiyaga metafizik nuqtai nazardan yondashish kerak. Empirik bilimlar munosabatlar olam tajribasidan ishlab chiqiladi, uning tarkibiy qismlari va atributlari intellektual qurilgan qonunlar nuqtai nazaridan aniqlanadi va o'lchanadi.

Essensial ontologiyaga qarshi ekzistensial ontologiya bir qator zamonaviy ijtimoiy munosabatlarning bahsli mavzusida yotadi.

Sartr ateistik pozitsiyada turib “XVIII asr faylasuflarining dahriyligi Xudo tushunchasini yo‘qotdi, lekin mavjudlikdan oldin mohiyat kelishi haqidagi g‘oyani yo‘qqa chiqarmadi.” [Sartr, 1997:183] – deb Didro, Volter va Kantni tanqid qiladi. Uning dahriy ekzistensializmi nuqtai nazari markazida inson tabiati turadi. “...inson avval mavjud bo‘ladi, ko‘zga ko‘rinadi, dunyoga keladi va faqat shundan keyingina muayyanlashadi” deb ta’kidlaydi.

Sartr mansub bo‘lgan dahriy ekzistensializmining gumanistik mazmuni aynan manashu birinchi tamoyildan boshlanadi. Ya’ni, inson narsa-buyummas-ki uning mavjudligi mohiyatidan avval bo‘lsa. Inson avvalo mavjuddir, so‘ngra o‘z ixtiyori bilan o‘zini-o‘zi loyihalaydi. Har bir inson o‘z subyektiv kechinmalari orqali loyihalaydi. Bu uning insoniy subyektivligidir. Inson qandaydir tashqi ijtimoiy loyihaning mahsuli emas.

Sartr o‘zining falsafiy ta’limotining keyingi asosiy tamoyilini erkinlik va mas’uliyat masalasiga qaratadi. Inson o‘z mavjudligi asnosida hayotini loyihalashda mutloq erkinlik. Erkinlik inson tomonidan ixtiyoriy tanlov asosida harakatlanadi. Ammo bu erkinlik haqiqatdan anglangan mavjudlikdan boshlansa unda albatta inson o‘zining borligi uchun mas’uldir.[Sartr, 1997:183] Sartrning ta’kidicha, ekzistensiyachilik birinchi navbatda har qanday insoning hukmiga uning borligini havola qiladi va mavjudligi uchun to‘liq mas’uliyatni uning o‘ziga yuklaydi.

Sartrning so‘zlariga ko‘ra, “inson birinchi navbatda mavjud bo‘ladi, o‘zi bilan uchrashadi, dunyoda o‘zini namoyon qiladi va keyin o‘zini (mohiyatini) belgilaydi”. Shunday qilib, Sartr “deterministik asoslashlar” deb ataydigan narsalarni rad etadi va odamlar o‘zlarining xatti-harakatlari uchun javobgar bo‘lishlari kerakligini ta’kidlaydi.

Sartr ekzistensializmida insoniy subyektivizm shaxsiy subyektivizmdan farq qiladi. Shaxsiy subyektivizm o‘z-o‘zi uchun mas’ul bo‘lsa, insoniy subyektivizm butun insoniyat uchun mas’uldir. Aynan shu ma’noda inson o‘z erkinligini maksimal tarzda ifoda etishga harakat qilsada uning chegarasi shundaki, u o‘z o‘zini tanlash orqali butun insoniyatni ham tanlaydi va shundan mas’uliyat yuklaydi. Demak, Sartrning erkinlik falsafasi mas’uliyat bilan chegaralanadi. Individ va sotsiumni, shaxs va jamiyatni, inson va insoniyatni aynan anashu mas’uliyat birlashtiradi va har bir inson o‘z o‘zini mavjudligini topar ekan, mavjudligiga ma’no berish yo‘lida o‘z o‘zini erkin loyihalar ekan u hech qachon insoniyatga zid moyiyatni tanlamaydi. Bunga ekzistensial mas’uliyat yo‘l qo‘ymaydi. Chunki o‘z mavjudligini topgan inson hech qachon yovuzlikni tanlamaydi. Agar inson tanlagan mohiyat yovuzlik bo‘lsa

eng avvalo mavjudligini yo‘q qilishga qaratilgan bo‘lar edi. Bu mohiyat o‘z mavjudligini anglamagan insonda yuzaga kelishi mumkin xolos. Buni Sartr bir necha misollar bilan tushuntiradi. [Sartr, 1997:183-184]

Ekzistensial mas‘uliyat ekzistensialist adiblarning adabiy asarlarida “xavotir”, “qo‘rquv”, “umidsizlik”, “o‘z holiga tashlab qo‘yilgan” singari tuyg‘ularni aks ettirish tarzida chaqiriladi. Ko‘pincha ekzistensializm umidsizlik falsafasi deb noto‘g‘ri ifodalanishiga ham aynan shu sabab deb bilamiz. Aslida bu falsafiy metod ko‘rinishidadir.

Agar ekzistensial mas‘uliyat bo‘lmasa ekzistensial erkinlik haqiqiy ekzistensial mavjudlikni topmaydi. Buni Sartr misollar yordamida tushuntirishga harakat qiladi. Masalan, shunday deb yozadi: “Aldayotgan kishi, hamma ham shunday qiladi-ku, deb o‘zini oqlaydi, - u vijdoniga xilof yo‘l tutadi, chunki sodir bo‘lgan bu yolg‘on yolg‘onga universal qadriyat berayotganligini anglatadi”. [Sartr, 1997:184]

XULOSA

Sartrning erkinlik falsafasiga ko‘ra, har bir inson erkin bo‘lishga majbur, ya‘ni, aslida bu erkinlik katta mas‘uliyatni yuklayotganligini anglashi kerak. Har bir inson boshqalarga namuna bo‘ladigan qilmishlarni amalga oshirishga majbur. Manabu Sartr aytmoqchi bo‘lgan insoniy subyektivizmning ekzistensial mas‘uliyatidir.

Sartr ekzistensializmida erkinlik mavjudlikning zaruriy sharti va uni insondan hech kim hech qachon olib qo‘ya olmaydi. Ba‘zi faylasuflar Sartrning erkinlik falsafasi radikal xarakterga ega deb bilishlariga qarshimiz. Uning falsafasidagi insoniy subyektivizm radikal erkinlik emas, balki mas‘uliyatli erkinlikni e‘tirof etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Стретерн, Пол. Сартр за 90 минут. - Москва: АСТ АСТРЕЛЬ, 2005 -с.10
2. Фалсафа. Қомусий луғат . –Тошкент: Шарқ, 2004. –б.371.
3. Сартр Ж.П. Тошнота. Роман.// Иностранная литература, 1987, №7.
4. Алимасов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш чанқоғи - Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007. –б.106.
5. Сартр, Жан Пол. “Девор” хикоя И.Ғофуров таржимаси . “Тафаккур” журнали, 2004/3 сон.
6. Sartr, Jan Pol. Abdulla Sher tarjiması. Ekzistensializm to‘g‘risida. Jahon adabiyoti. 1997. 5-son.
7. Бердияев, Н.А. 1991. Самопознание. Москва. Книга. стр. 56.
8. Хайдеггер, М. Письмо о гуманизме.// Хайдеггер, М. Бытие и время. М., 1993. стр 196-201.

9. Bertrand Russell, (1991). *A History of Western Philosophy*, London: Routledge, 82 p.
10. Эргашева, Ю. (1998). Культура Узбекистана: состояние, тенденции и проблемы развитие (50-60-е годы). *Автореф. на соиск, доктор канд. истор. наук.–Т.*
11. Abdurasulovich, D. G. O. (2023). Ekzistensializmda beshta asosiy mavzu. *Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi*, 2(1), 973-977.
12. ЭРГАШЕВА, Ю. А. (2017). Формирование национальной модели образования в Узбекистане за годы независимости. *Alma mater (Вестник высшей школы)*, (9), 86-89.
13. Ergasheva, Y. A. (2016, January). The experience of reforming and developing the education system in modern Uzbekistan. In *International Scientific and Practical Conference World Science* (Vol. 5, No. 2, pp. 14-17).
14. Abdurasulovich, D. G. O. (2023). The Question of Moral Selection in French Ecclesialism. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(8), 42-44.

O‘ZBEKISTONDA AMALGA OSHIRILGAN MA’NAVİY-MADANIY ISLOHOTLAR DINAMIKASI VA ASOSIY YO‘NALISHLARI

RAHMONOVA Sanoat Shuhrat qizi

Toshkent davlat transport universiteti

tayanch doktoranti

+998914073931

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekistonda amalga oshirilgan ma’naviy-madaniy islohotlar dinamikasi va asosiy yo‘nalishlari tahlili hamda bugungi kunda, ma’naviy-madaniy islohotlarning rivojlanish yo‘li to‘g‘ri yo‘l sifatida tanlanganligi o‘zining amaliy tasdig‘ini topmoqda. Ma’naviy-madaniy yangilanishlar natijasida jamiyatda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlar barqarorligini taminlash asosidagi islohotlar. haqida to‘xtalib ilmiy jihatdan ochib berilgan.

Kalit so‘zlar. *Ma’naviyat, ma’naviy-madaniy islohotlar, ta’lim-tarbiya, shaxs kamoli, vatan ravnaqi, yurt osoyishtaligi, xalq farovonligi, ma’naviy uyg‘oq jamiyat.*

DYNAMICS AND MAIN DIRECTIONS OF SPIRITUAL AND CULTURAL REFORMS IMPLEMENTED IN UZBEKISTAN

ABSTRACT

In this article, the analysis of the dynamics and main directions of spiritual and cultural reforms carried out in Uzbekistan and today, the choice of the path of development of spiritual and cultural reforms as the right path finds its practical confirmation. Reforms based on ensuring the stability of socio-political and economic reforms in society as a result of spiritual and cultural updates. the mention is scientifically revealed.

Key Words: *Spirituality, spiritual and cultural reforms, education, personality perfection, prosperity of the motherland, tranquility of the land, well-being of the people, spiritually awake society.*

KIRISH

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va modernizatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish yo‘lidan sobitqadamlik bilan odimlamoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev alohida qayd etganidek, “Biz keyingi yillarda belimizni mahkam bog‘lab, milliy manfaatlarimizni ta’minlash, xalqimizni rozi qilish yo‘lida sidqidildan mehnat qilib, g‘oyat muhim

natijalarni qo‘lga kiritmoqdamiz. Eng asosiy natija – boshlagan islohotlarimiz ortga qaytmaydigan muqarrar tus olganida, bugungi jamiyatimizning ma‘naviy uyg‘onishida namoyon bo‘lmoqda. ni, o‘z oldiga ulkan vazifalar qo‘yib, kelajak sari ishonch bilan borayotgan xalqni hech kim o‘z yo‘lidan to‘xtata olmaydi”.

Zero, insonlarning dogma holatiga kelib qolgan eskicha fikrlash tarzini o‘zgartirish g‘oyat muhimligini, insonlarning qalbi va ongida jamiyatni o‘zgartirish va yangilashga ishonch tug‘dirmasdan turib, harakatlantiruvchi kuchlarni va qadriyatlarga munosabatni daliliy sabablarini o‘zgartirmasdan turib, isloh qilish yo‘lidan amalda olg‘a borish, ayniqsa, yangi jamiyat barpo etish, tamomila yangi munosabatlarni joriy etish mumkin emasligini alohida qayd etgan edi.

Istiqlolga erishgan O‘zbekiston Respublikasi uchun mustaqillik ma‘naviy, madaniy, ijtimoiy-siyosiy, iqtidodiy islohotlarning keng istiqbolli yo‘llarini ochdi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan modernizatsiyalash tufayli jamiyatimiz ma‘naviy-ma‘rifiy iqtisodiy-siyosiy istiqbol sariodimlamoqda. Ma‘naviy-ma‘rifiy sohani tubdan isloh qilish va rivojlantirish davlat siyosatining eng ustuvor yo‘nalishini tashkil etmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mamlakatimizda amalga oshirilgan ma‘naviy-madaniy islohotlar dinamikasi quyidagi 3 bosqichda amalga oshganligini ta’kidlash joiz:

1. Milliy-ma‘naviy tiklanish bosqichi (1991-2000 yilgacha);
2. Milliy-ma‘naviy tiklanishni rivojlantirish bosqichi (2001-2016 yilgacha);
3. Milliy yuksalish bosqichi (2017 yildan hozirgi kunga qadar)²⁰.

Bugungi tapaqqiyot yo‘li insoniyatning olamni anglashi, o‘rganilgan bilimlarini milliy va umumbashariy manfaatlari yo‘lida foydalana olishi, har bir millatning umuminsoniyat istiqboliga uning taraqqiyotiga xizmat qiluvchi ma‘naviy yangilanishning demokratik negizlari shaklida namoyon bo‘lmoqda.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlardan ko‘zlangan oliy maqsad jahon siyosati, jahon iqtisodiyoti, jahon madaniyatida o‘zining mustahkamo‘rniga ega bo‘lishdir. Jamiyatda islohotlarni amalga oshirishda umuminsoniy qadriyat deya baholangan ma‘naviy arkonlar– tenglik, adolat, poklik, halollik, ahil qo‘shnichilik va insonparvarlik kabi qadriyatlarni asrash ularni ajdodlardan avlodlarga munosib tarzda yetkazishda alohida e‘tibor qaratildi. Milliy qadriyatlarimizni umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish va ularga yangicha mazmun mohiyat bag‘ishlanib, mamlakatimizda tinchlik, farovonlik, demokratiya, vijdon erkinligi va yurtimizda

²⁰ Турдиев Б.С. Ўзбекистонда демократик жамият ривожланишида маънавий янгиланишлар стратегияси. Монография. –Т.: “Lesson Press” нашриёти, 2023. -Б.64.

yashayotgan har bir insonning kamol topishi uchun barcha imkoniyatlar va shart-sharoitlar yaratildi.

Globalashuv sharoitida zamonning o'zi har bir insondan, ayniqsa ichki ishlar idoralari, milliy xavfsizlik sohasida faoliyat oliborayotgan xodimlaridan bugungi kun talablariga javob berish uchun zamonaviy bilim va yuksak malakani shakllantirish o'z ustida uzluksiz ishlashni kun tartibiga qo'yimoqda. Ichki ishlar idoralari hodimlari zamonaviy bilimlar bilan qurollangan fikrlash doirasi keng, uzoqni ko'ra oladigan o'z kasbiga ma'suliyat bilan yondashadigan bo'lsa, o'sha joyda o'zi ham, o'zgalar ham himoyasini topadi. Ulug' bobokalonimiz Abu Rayhon Beruniy: "Idora qilish va boshqarishning mohiyati aziyat chekkanlarning huquqlarini himoya qilish, jamiyatning tinchligi yo'lida o'z tinchligini yo'qotishdan iborat", deb bejizga aytmagan.

O'zbekiston Respublikasi o'z milliy istiqboliga erishgan 1991-yil 31-avgustdan boshlab ma'naviy-ma'rifiy sohani rivojlantirish va takomillashtirishni eng muhim masalalardan biri deb bildi. Madaniy merosni baholash, umuman madaniy siyosatning konseptual asoslarini yaratishda, quyidagi to'rt mezonga tayanadi:

- 1) insonparvarlik;
- 2) taraqqiyparvarlik;
- 3) xalqchilik;
- 4) vatanparvarlik.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari etib belgilansin:

➤ ezgulik va insonparvarlik tamoyiliga asoslangan "Milliy tiklanishdan - milliy yuksalish sari" g'oyasini keng targ'ib etish orqali jamiyatda sog'lom dunyoqarash va bunyodkorlikni umummilliy harakatga aylantirish;

➤ oila, ta'lim tashkilotlari va mahallalarda ma'naviy tarbiyaning uzviyligini ta'minlash;

➤ targ'ibot-tashviqot va tarbiya yo'nalishidagi ishlarni ilmiy asosda tashkil etish, soha bo'yicha ilmiy va uslubiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish, ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini mustahkamlashga qaratilgan doimiy monitoring tizimini joriy qilish;

➤ el-yurt taqdiriga loqaydlik, mahalliychilik, urug'-aymoqchilik, korrupsiya, oilaviy qadriyatlarga bepisandlik va yoshlar tarbiyasiga mas'uliyatsizlik kabi illatlarga barham berishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish;

➤ aholining Internet jahon axborot tarmog'idan foydalanish madaniyatini oshirish, g'oyaviy va axborot xurujlariga qarshi mafkuraviy immunitetini kuchaytirish;

➤ madaniyat, adabiyot, kino, teatr, musiqa va san'atning barcha turlari, noshirlik-matbaa mahsulotlari, ommaviy axborot vositalarida ma'naviy-axloqiy mezonlar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligiga erishish;

➤ geosiyosiy va mafkuraviy jarayonlarni muntazam o'rganish, terrorizm, ekstremizm, aqidaparastlik, odam savdosi, narkobiznes va boshqa xatarli tahdidlarga qarshi samarali g'oyaviy kurash olib borish hamda bu borada xalqaro hamkorlik aloqalarini rivojlantirish²¹.

Mustaqillikning to'rtinchi yilida mamlakatimiz ma'naviy taraqqiyotida jiddiy hodisa ro'y berdi – 1994-yil 23-aprelda Respublika “Ma'naviyat va ma'rifat” jamoatchilik markazi tashkil etildi. Markazning rivojlanish tarixini quyidagi uch bosqichga bo'lish mumkin:

birinchi bosqich (1994-yil 23-aprel – 1999-yil 3-sentabr) – Markazning shakllanish davri;

ikkinchi bosqich (1999-yil 3-sentabr – 2006-yil 25-avgust) – Ma'naviyat va ma'rifat kengashi orqali ma'naviy-ma'rifiy, g'oyaviy-mafkuraviy ishlarning o'zaro muvofiqlashtirilishiga erishish davri;

uchinchi bosqich (2006-yilning 25-avgustidan keyingi davr) – Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligiga erishish davri.

to'rtinchi bosqich (2017-yilning 28-iyuldan keyingi davr) - Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish davri.

Endi shu to'rt bosqich xususiyatlari, shu davrlarda amalga oshirilgan ishlarga to'xtalsak.

1. 1994–1999-yillar Markaz uchun shakllanish yillari bo'ldi. Markazda “Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati”, “Umuminsoniy va milliy qadriyatlar”, “G'oyalar, fikrlar va dasturlar jamg'armasi”, “Sotsiologik tadqiqotlar” bo'limlari tuzildi, ular yetuk kadrlar bilan ta'minlandi, ish faoliyati yo'lga qo'yildi.

1996-yil 9-sentabrda mamlakat Prezidentining “Ma'naviyat va ma'rifat” jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida”gi farmoni e'lon qilindi. Bu hujjatda ma'naviy-ma'rifiy islohotlarga davlat siyosati darajasida e'tibor berildi. Mazkur hujjatning yana bir muhim jihati shundan iboratki, yosh avlodni buyuk an'analarimiz, yuksak ma'naviy qadriyatlarga sodiqlik ruhida porloq kelajak egalari etib tarbiyalash maqsadida 1997-yildan boshlab 1-oktabr “O'qituvchi va murabbiylar kuni” deb e'lon qilindi.

²¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida” 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-sonli Farmoni//<https://lex.uz/docs/-5841063>

Markaz faoliyatini yanada jonlantirish maqsadida 1998-yil 24-iyulda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Ma’naviy-ma’rifiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish va uning samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori e‘lon qilindi va joylarda ma’naviyat va ma’rifat bilan bog‘liq ishlarning ahamiyatiga yetarli darajada e‘tibor berilmayotgani, milliy istiqlol g‘oyalarini keng targ‘ib qilishda mahalliy ziyolilar, adabiyot, san‘at namoyandalari va obro‘-e‘tiborli faollarni jalb etish izchil va tizimli yo‘lga qo‘yilmayotgani ta’kidlandi. Ular o‘z faoliyatlarini “Nuroniy”, “Kamolot”, “Mahalla”, “Navro‘z”, “Oltin meros”, “Sog‘lom avlod uchun” jamg‘armalari va ijodiy uyushmalar bilan muvofiqlashtirgan holda olib bormayotganlari qayd etildi.

2. Ma’naviyat va ma’rifat kengashi orqali ma’naviy-ma’rifiy, g‘oyaviy-mafkuraviy ishlarning o‘zaro muvofiqlashtirilishiga erishish davri (1999-yil 3-sentabr – 2006-yil 25-avgust). Markaz o‘z faoliyatini har qancha kuchaytirmasin, globallashuv zamonida dunyoda kechayotgan va yon-atrofimizda sodir bo‘layotgan ma’naviy-ma’rifiy ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, islohotlar va jahonda ro‘y berayotgan turli voqea-hodisalar targ‘ibot-tashviqot ishlarini yangi bosqichga ko‘tarishni talab etayotgan edi. Ana shunday ijtimoiy zaruratdan kelib chiqqan, qator maqsad va vazifalari ma’naviy-ma’rifiy targ‘ibot bilan bog‘liq davlat va nodavlat tashkilotlari, xususan, “Ma’rifatchilar”, “Faylasuflar”, “Tarixchilar” jamiyatlari, “Sog‘lom avlod uchun”, “Mahalla”, “Kamolot”, “Nuroniy”, “Navro‘z”, “Oltin meros”, ommaviy axborot vositalarini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armalari, Respublika “Ma’naviyat va ma’rifat” markazi, Yozuvchilar, Bastakorlar, “Tasviriy oyina” uyushmalari, Badiiy akademiya, Xotinqizlar qo‘mitasi, Fanlar akademiyasi, Oliy va o‘rta maxsus, Xalq ta’limi, Madaniyat va sport ishlari vazirliklari Respublika Ma’naviyat va ma’rifat kengashini ta’ sis etdi (1999-yilga qadar).

1999-yil 3-sentabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Respublika Ma’naviyat va ma’rifat kengashini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi farmoni e‘lon qilindi. Bu esa amalda mamlakatimizda ma’naviy-ma’rifiy targ‘ibot ishlarining ikkinchi bosqichini boshllab berdi. Ma’naviy-ma’rifiy targ‘ibot ishlarining asosiy shiori “Jaholatga qarshi ma’rifat” g‘oyasi bo‘lgan Respublika Ma’naviyat va ma’rifat kengashi unga a‘zo tashkilotlar, ya’ni “Ma’rifatchilar”, “Faylasuflar”, “Tarixchilar” jamiyatlari, “Sog‘lom avlod uchun”, “Mahalla”, “Kamolot”, “Nuroniy”, “Navro‘z”, “Oltin meros”, Ommaviy axborot vositalarini qo‘llab-quvvatlash, “Ustoz”, “Umid”, “Ulug‘bek”, Imom al-Buxoriy, Ibn Sino, Amir Temur, Bobur, “O‘zbek muzey”, Xalqaro “Ekosan” jamg‘armalari, O‘zbekiston Bolalar jamg‘armasi, Respublika “Ma’naviyat va ma’rifat”, “Huquqiy ma’rifat targ‘iboti”, Respublika “Oila”, “Ijtimoiy fikr”, Baynalminal madaniy markazlari, Yozuvchilar, Bastakorlar,

“Tasviriy oyina”, “Olima” uyushmalari, Badiiy akademiya, Xotin-qizlar qo‘mitasi, Oliy va o‘rta maxsus, Xalq ta‘limi, Madaniyat va sport ishlari vazirliklari, Din ishlari bo‘yicha, Davlat fan va texnika qo‘mitalari, Matbuot, Milliy teleradiokompaniya, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi, O‘zbekiston musulmonlari idorasi, Mudofaaga ko‘maklashuvchi «Vatanparvar» tashkiloti, “Ma‘naviyat” nashriyoti, O‘zbekiston kasaba uyushmalari federatsiyasi, “Hunarmand” assotsiatsiyasi, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi, “Jahon adabiyoti”, “Tafakkur” jurnallari, “O‘zbekkino” va “O‘zbekturizm” kompaniyalarining ma‘naviy-ma‘rifiy targ‘ibot yo‘nalishidagi salohiyatlari va imkoniyatlarini birlashtirish, faoliyatlarini muvofiqlashtirishni o‘zining asosiy maqsadlaridan biri etib belgiladi.

3. Milliy g‘oya targ‘iboti va ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligiga erishish davri (2006-yil 25-avgustdan 2017 yilgacha).

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida” 2017-yil 28- iyuldagi PQ-3160-son qarori Markaz rivojlanishida yangi bosqichni boshlab berdi²².

Respublika Ma‘naviyat va ma‘rifat kengashining Respublika Ma‘naviyat targ‘ibot markazi xamda Milliy g‘oya va mafkura ilmiy-amaliy markazini birlashtirish yo‘li bilan ularning negizida Respublika Ma‘naviyat va ma‘rifat markazini qayta tashkil etildi. Markaz faoliyatini tashkil etishda quyidagi asosiy vazifalar belgilanib olindi:

➤ mamlakatimizda qabul qilinayotgan qonun hujjatlari, davlat dasturlari amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning, mazmun va mohiyatini aholining barcha qatlamlariga yetkazishga qaratilgan targ‘ibot-tashviqot ishlarini tizimli va izchil amalga oshirish, bu borada keng jamoatchilik, olimlar, mutaxassislar, ijodkor ziyolilardan iborat “Ma‘rifat” targ‘ibotchilar jamiyatini shakllantirish hamda uning faoliyatini doimiy asosda yo‘lga qo‘yish;

➤ jahonda sodir bo‘layotgan murakkab geosiyosiy va g‘oyaviy-mafkuraviy jarayonlarning mazmun-mohiyatini har tomonlama chuqur yoritib borish, terrorizm, diniy ekstremizm, aqidaparastlik, separatizm, odam savdosi, “ommaviy madaniyat”, narkobiznes va boshqa tahdidlarga qarshi samarali g‘oyaviy kurash olib borish;

➤ jamiyatimizning barqaror rivojlanishiga uning istiqboliga g‘ov bo‘layotgan ichki tahdidlar - el-yurt taqdiriga loqaydlik, mahalliychilik, urug‘-aymoqchilik,

²² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida” 2017 yil 28 iyuldagi PQ-3160-sonli qarori // <https://lex.uz/uz/docs/-4071203>

oilaviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasiga e'tiborsizlik kabi holatlarga barham berishga qaratilgan kompleks tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish;

➤ yurtimizda istiqomat qilayotgan barcha millat va elatlar, ijtimoiy toifa vakillari o'rtasida milliy istiqol g'oyasini keng targ'ib etish, ertangi kunga ishonch tuyg'ularini kuchaytirish, bunyodkorlik ruhini yalpi ijtimoiy harakatga aylantirish;

➤ aholining hududiy, kasbiy hamda yosh hususiyatlarini inobatga olgan holda targ'ibot-tashviqot ishlarini mutanosib, maqsadli va mazmunli yondashuvni joriy etish;

➤ ilmiy asoslangan monitoringini ta'minlashga qaratilgan sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishda ma'naviy-ma'rifiy targ'ibot ishlari samaradorligini muntazam yo'lga qo'yish;

➤ yoshlarda g'oyaviy va axborot xurujlariga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirish kitobxonlik ko'nikmasini, sog'lom dunyoqarashni shakllantirish, Internet, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan oqilona foydalanish madaniyatini oshirish;

➤ jamoat tashkilotlari bilan o'zaro hamkorlikda mahallalarda uyushmagan yoshlar bilan ishlash, ushbu toifani ijtimoiy-iqtisodiy faollashtirishda hamkorlikni yo'lga qo'yish;

➤ yoshlarimiz va keng aholi qatlamlari o'rtasida dinlararo bag'rikenglik, millatlararo totuvlik va o'zaro mehr-oqibat muhitini mustahkamlash, xalqimizning tarixiy merosi, urf-odatlar va milliy tarbiya an'alarini asrab-avaylash, va kelajak avlodga yetkazish va ajdodlarga munosib avlod qilib tarbiyalash bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish va joriy etish.

Ma'naviy-madaniy sohalarda Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar dinamikasi va asosiy yo'nalishlarini kuzatadigan bo'lsak, dastlab ularning kafolatini ta'minlaydigan huquqiy asoslari yaratildi va mustahkamlandi. Jumladan mustaqillikka erishgan dastlabki yillarimizdan boshlab ushbu sohaning huquqiy asoslarini davlatimiz tomonidan qabul qilingan quyidagi hujjatlar ushbu sohaning huquqiy asoslarini o'zida mujassam etdi:

1) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari: "Respublika "Ma'naviyat va ma'rifat" jamoatchilik markazini tashkil etish to'g'risida" (1994-yil 23-aprel); "Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida" (1996-yil 9-sentabr); "Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashini qo'llab-quvvatlash to'g'risida" (1999-yil 3-sentabr).

2) O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori: “Milliy g‘oya targ‘iboti va ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish to‘g‘risida” (2006-yil 25-avgustdagi PQ – 451-son).

3). O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari: «Respublika “Ma‘naviyat va ma‘rifat” jamoatchilik markazining faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida” (1994-yil 8-iyun); “Ma‘naviy-ma‘rifiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish va uning samaradorligini oshirish choratadbirlari to‘g‘risida” (1998-yil 24-iyul);

4). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida” (2017 yil iyuldagi PQ-3160-son) qarori ; O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Ta‘lim tizimida ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” (2018 yil 17 sentyabrdagi 736-son qarori); O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” (2019 yil -maydagi PQ-4307-son qarori); O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta ta‘lim muassasalarida ma‘naviy-ma‘rifiy hamda tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” (2022 yil oktyabrdagi 558-son qarori); O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” (2021 yil 26-martdagi PQ-5040-son) qarori.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston demokratik taraqqiyot yo‘lida ma‘naviy-madaniy islohotlar dinamikasi va asosiy yo‘nalishlari amalga oshirilgan ma‘naviy-madaniy islohotlar dinamikasi va asosiy yo‘nalishlari yo‘lini tanladi. Bu boradagi islohotlarni amalga oshirishda mamlakatda ma‘naviy-madaniy islohotlar va ularning yangi ustuvor yo‘nalishlari belgilab olindi. Bunda sobiq sovet tuzumi bilan bog‘liq jamiyat rivojlanishi to‘g‘risidagi g‘oyaviy-mafkuraviy maqsadlar va printsiplardan voz kechildi.

1) Jamiyat rivojlanishida milliy g‘oya negizlariga tayangan holda jamiyat yangicha g‘oyaviy- mafkuraviy asosga tayandi.

2) Natijada, ma‘naviy-madaniy islohotlar va uning asosiy yo‘nalishlari asosida demokratik jamiyat rivojlanishi konsepsiyasi amalga oshirildi;

3) millatning milliy-ma‘naviy tiklanishi va milliy o‘zligini anglashi uchun zarur bo‘lgan islohotlar o‘z vaqtida izchil rejalar asosida amalga oshirildi. O‘zbekiston bu borada boy tajriba va yutuqlarga erishdi.

REFERENCES

1. Турдиев Б.С. Ўзбекистонда демократик жамият ривожланишида маънавий янгиликлар стратегияси. Монография. –Т.: “Lesson Press” нашриёти, 2023. - Б.64.
2. Rahmonova, S. (2023). DYNAMICS AND MAIN DIRECTIONS OF SPIRITUAL AND CULTURAL REFORMS IMPLEMENTED IN UZBEKISTAN. *Modern Science and Research*, 2(10), 850-854.
3. Rahmonova, S. (2023). YANGI O‘ZBEKISTONDA MA’NAVIY-MADANIY ISLOHOTLAR. *Current approaches and new research in modern sciences*, 2(10), 40-43.
4. Rahmonova, S. (2023). YUKSAK MA’NAVIYATLI AVLOD-UCHINCHI RENAISSANS BUNYODKORLARI. *Наука и технология в современном мире*, 2(3), 76-79.
5. Rahmonova, S. (2024). THE REFORMS IMPLEMENTED IN NEW UZBEKISTAN ARE THE FOUNDATION OF THE THIRD RENAISSANCE. *Modern Science and Research*, 3(2), 394-399.
6. Qizi, R. S. S., Shukhratovna, T. S., & Karamatovna, M. A. (2024). Implementation of Education and Protection of Children's Rights in the age of Technology. *SPAST Reports*, 1(7).
7. Рахмонова, С. (2024). HARMONY OF EDUCATION AND TRAINING. *Журнал универсальных научных исследований*, 2(5), 366-375.
8. Ramatov, J., Hasanov, M., & Rahmonova, S. (2024). TA’LIM TIZIMI MODERNIZATSIYALASHUVINING IJTIMOIIY-FALSAFIY ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(8), 160-172.
9. Xolmirzaev, X. N. (2024). YANGI O‘ZBEKISTON TARAQQIYOTIDA INSONNING INTELLEKTUAL VA MA’NAVIY SALOHIIYATI OMILLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 583-589.
10. Xolmirzayev, X. (2023). JAMIYAT TARAQQIYOTIDA INSON SALOHIIYATINI NAMOYON BO‘LISH OMILLARI. *Farg‘ona davlat universiteti*, (1), 197-197.
11. Holmirzaev, H. N. DIALECTIC OF THE ELEMENTS OF THE HUMAN COMPETENCE SYSTEM. *ILMIY XABARNOMA*, 19.
12. Naqibillaevich, H. H. (2022). Philosophical Analysis of Elements of Human Power System. *The Peerian Journal*, 5, 96-101.

13. Холмирзаев, Х. Н. (2022). ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТ-ИНСОН САЛОҲИЯТИНИ ЮЗАГА ЧИҚИШИ ОМИЛИ. *Conferencea*, 353-355.
14. Холмирзаев, Х. (2022). Инсон салоҳияти: тузилиши ва ижтимоий моҳияти. *Scienceweb academic papers collection*.
15. Холмирзаев, Х. (2020). МАЪНАВИЙ ЯНГИЛАНИШ ДАВРИДА ИНСОН САЛОҲИЯТИНИНГ РОЛИ. *Scienceweb academic papers collection*.
16. Holmirzayev, X. (2020). ИНСОН ПОТЕНЦИАЛИ ИЛМИЙ КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА. *Scienceweb academic papers collection*.
17. Холмирзаев, Х. (2013). Ҳанафия таълимотида инсон эркинлиги масаласи. *Scienceweb academic papers collection*.
18. Холмирзаев, Х. (2013). Глобаллашув жараёни ва миллий маънавият. *Scienceweb academic papers collection*.

UDK 502.10:159.955.000.93

YOSHLAR TAFAKKUR TARZI HAMDA YOSHLAR BUNYODKORLIK FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

VAFAYEVA Dilyafroz Artikovna*Buxoro Davlat Pedagogika instituti o'qituvchisi*

ANNOTATSIYA

Yoshlar tafakkur tarzi hamda yoshlar bunyodkorlik faoliyatini shakllantirish omillari ilmiy jihatdan asoslab berildi. Bugungi kunda shaxs madaniy saviyasi shakllanishi jarayonining ob'ektiv shart-sharoitlari va sub'ektiv omillari, ijtimoiy-falsafiy jihatlarini hamda bu boradagi madaniy-ma'rifiy ishlarni takomillashtirishning xususiyatlarini ochib berish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Davlat tomondan yaratib berilgan huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, tashkiliy imkoniyatlardan foydalanib, yoshlarimiz ongiga bunyodkorlik g'oyalarini singdirish bugungi kundagi milliy pedagogikamizning asosiy muammolaridan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: *yoshlar, tafakkur, bunyodkorlik, huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, tashkiliy imkoniyatlar, shart-sharoitlar.*

АННОТАЦИЯ

В статье научно обоснованы факторы, формирующие образ мышления молодежи и творческую активность молодежи. Сегодня актуальное значение приобретает выявление объективных условий и субъективных факторов, социально-философских аспектов процесса формирования культурного уровня личности, особенностей совершенствования культурно-просветительской работы в этом отношении. Использование правовых, социальных, экономических, духовных и организационных возможностей, созданных государством, привитие идей творчества в сознании нашей молодежи является сегодня одной из главных задач нашей отечественной педагогики.

Ключевые слова: *молодежь, мышление, творчество, правовые, социальные, экономические, духовные, организационные возможности, условия.*

ABSTRACT

The article provides scientific evidence of the factors that shape the way of thinking of young people and their creative activity. Today, it is of great importance to identify objective conditions and subjective factors, socio-philosophical aspects of the process of forming the cultural level of an individual, and the specifics of improving cultural and educational work in this regard. The use of legal, social, economic, spiritual and organizational opportunities created by the state, and

instilling creative ideas in the minds of our youth is one of the main tasks of our national pedagogy today.

Keywords: *youth, thinking, creativity, legal, social, economic, spiritual, organizational opportunities, conditions.*

KIRISH

Yoshlar tafakkuri - bu yosh avlodning fikrlash, o‘shirish va rivojlanish jarayonida foydali, innovatsion va ma’naviy axloqiy xususiyatlarni shakllantirish bilan bog‘liq. Ushbu jarayonda ilmiy-texnik bilimlar va ma’naviy taraqqiyotning qonunlari muhim ahamiyatga ega. Yoshlarning jamiyatdagi erkin fikrlashlari ularning ta’lim va ma’naviy asoslarini mustahkamlashga yordam beradi. Maydondagi axborotni batafsil o‘rganish zarur, chunki kompyuter o‘yinlari va boshqa omillar yoshlarga ta’sir o‘tkazishi mumkin.

Jahon XXI asrda kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo‘ygani va sodir bo‘layotgan ijtimoiy jarayonlar turli kasbiy va ijtimoiy bilimlar, qadriyatlar, g‘oyalarning shakllanishi jarayonini jadallashtirgani munosabati bilan shaxsning ulardan xabardorligi darajasini aniqlash zaruriyati yuzaga kelmoqda. Har bir shaxsni mazkur bilim, qadriyatlar va g‘oyalarni o‘zlashtirishdan “bezdiradigan”, chalg‘itadigan omillar uning ma’naviy qiyofasini salbiy omillar ta’siridan himoyalash yo‘llarini topish masalasiga alohida ahamiyat berilmoqda.

Bunyodkorlik faoliyati turmushni yanada obod qilish, haqiqatni chuqur anglab olish, aholi va o‘zini o‘zi boshqarish tizimi, ijtimoiy himoyalash va takomillashtirish, ijtimoiy iqtisodiyotni yanada kuchaytirish; hayotimizni yanada sog‘lom va obod qilish, har bir kishining jamiyatdagi o‘rni va nufuzi, ijtimoiy faolligini yanada oshirish, xotinqizlarning turli jabha va yo‘nalishlarda qilayotgan ishlarini munosib baholash kabilardir. Bugungi kunda mustaqil respublikamizning qay darajada gurkirab rivojlanishi har bir kasb egasining o‘z ishiga mas’uliyat bilan, bunyodkorlik nuqtai nazardan yondashuviga bog‘liq. Renessans davri ijtimoiy kapitali nuqul iqtisodiy o‘zgarishlar va ijtimoiy muhitdagi yangilanishlar ta’sirida kechgani yo‘q. Jamiyatdagi shaxslararo hamkorlik, ijtimoiy normalar va qadriyatlar tabiatiga shu davrdagi gumanizm g‘oyalari rivoji ham iz qoldirdi. Gumanizm – “insonda insoniylik alomatlarining mujassamlashishi jarayonini ifodalovchi tushunchadir” [8, 12-b.].

Shu ma’noda yuqori kasbiy malakali, tashabbuskor va bunyodkor shaxsni tarbiyalash, takomillashtirish respublikamiz uzluksiz ta’lim tizimidagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Bunyodkorlik faoliyatini shakllantirish o‘quvchi faoliyatida shaxsning barcha ruhiy holatlari va jarayonlari, qo‘yilgan masalani ijobiy

hal qilishga qaratilgan. Bunyodkorlik faoliyatini shakllantirishda o'quvchi tafakkuri, faolligi kabi muhim omillar yuzaga chiqadi. Bunyodkorlik faoliyatini shakllantirish jarayonida o'qituvchilar hamkorligi va rahbarligida o'quv-tarbiyaviy muammolarni hal qilish, pedagogik natijaga erishish kabilar amalga oshadi. O'quvchilarning ongida bunyodkor faoliyatini tarbiyalash, bunyodkorlik faoliyati tizimini shakllantirish ta'lim-tarbiya sohasida eng dolzarb muammoga aylanmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bunyodkorlikning jamiyat taraqqiyoti va shaxs kamolotidagi roli va ahamiyatini o'quvchilarga tushuntirish, targ'ib-tashviq qilish asosida ularni olijanob ishlarga jalb etish umumiy o'rta ta'lim muassasalarining muhim vazifalaridan biridir. Bugungi kunda zamonaviy jamiyatning iqtisodiy sohasida yangi tendensiyalar vujudga kelmoqda. Xususan, barcha mamlakatlarda texnologik taraqqiyot, iqtisodiy aloqalarning liberallasuvi, raqamli iqtisodiyot rivoji, mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan moliya bozorining vujudga kelishi va shu kabi qator o'zgarishlar tendensiyaviy tus olmoqda. Eng muhimi, bugungi davrda milliy iqtisodiyotlar o'rtasidagi aloqadorlikning kuchayib borayotgani kuzatilmoqda. Bu hol jahon iqtisodiyotining global tus olayotganidan dalolat beradi.

2020-yil 29-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Muroja atnomasida ta'kidlab o'tganlaridek: "Har qanday jamiyat taraqqiyotida uning kelajagini ta'minlaydigan yosh avlodning sog'lom va barkamol bo'lib voyaga yetishi hal qiluvchi o'rin tutadi. Shu sababli biz islohotlarimiz ko'lami va samarasini yanada oshirishda har tomonlama yetuk, zamonaviy bilim va hunarlarni puxtaegallagan, azmu shijoatli, tashabbuskor yoshlarimizga tayanamiz.

Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim.

Ushbu maqsad yo'lida yoshlarimiz o'z oldiga katta marralarni qo'yib, ularga erishishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish va har tomonlama ko'mak berish - barchamiz uchun eng ustuvor vazifa bo'lishi zarur. Shundagina farzandlarimiz xalqimizning asriy orzu-umidlarini ro'yobga chiqaradigan buyuk va qudratli kuchga aylanadi" [1].

Respublikamizda bugun hamdaertaning bosqichli jarayonida ayollar, yoshlar va yana asosiy bug'inlardan biri yoshi keksa otaxonlarning o'z o'rnida katta kuch sifatida ishtirokini o'zgacha harakatlari sistemali ravishda vazifasini rejaviy hamda qat'iylik, ilmiy nuqtai nazardan harakatlardao'zaro hurmat, e'tiborni, mehrni kerakli joydao'rinli qo'llay olish zarur. O'zbekistonning kelajagi uchun har soha vakilini o'z vazifasini bajarishida teran natijaning samarasini hisobga olish juda muhim hisoblanadi. Chunki barcha natijalarning hisobga olinishi, bu kelajakda ilg'or samaradorlikka olib kelishi kafolatini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan ishlab chiqilayotgan barcha qonunlar va ko'rsatmalar zamirida aynan bugun hamda kelajakni yuksak samaradorligini hisobi natijalaridan ko'rinmoqda. O'zbekistonni dunyo mamlakatlari orasidao'z nufuziga egaligi ilm-fan texnikani rivojlanishi xatti-harakatlari jarayonning mukammaligi barcha davlatlarga o'rnak bo'ladigan darajada samara berishi lozim. Yurtimizning tinchligiyu yoshlar ta'lim-tarbiyasi va kelajagini hisobga olgan holda har qanday vaziyatda insonlar dunyoning rivojida ilm-fan texnikani takomillashuvini ta'minlash, baxtu-saodati yo'lida tinmay mehnat qilish muhim vazifalardan hisoblanadi. Zeroki, Yurtboshimiz ta'kidlab o'tganlaridek: "Ijtimoiy-siyosiy sohalarda xotin-qizlarga va yoshlarga yaratilgan jarayonlardan biri dunyoga kelgan har bir insonni baxtli yashashini inobatga olinganligi hamda kelajakni asrab qolish, inson qadri, qadriyatlarimizni saqlab qolishga doir insonlarning o'zaro munosabatlari, siyosiy yo'nalishlarda islohotlarda alohida tutgan o'rni hamda sharoitlari, yashash tarzi va baxti uchun yaratilayotgan imkoniyatlardan to'g'ri foydalanish imkonigaega bo'lishiga" [3, 105-b.] ko'maklashish, sharoitlar yaratish ko'zda tutilgan.

Inson qadri, siyosiy yo'nalishlarda jamiyat va davlatning muayyan ijtimoiy-siyosiy maqsadi, qadriyatlarimizni saqlab qolishga doir insonlarning o'zaro munosabatlari, kelajakka ishonch bilan qarash hamdaistiqbolda ulkan zafarlarga erishishga umid uyg'otadi. Shuningdek, insonlarning faoliyatida samarali harakatlarini oshiradi, shu yo'nalishdagi tizim va tuzilmalar ishining maqsadi va mezoni sifatida belgilangan birdamlik, hamjihatlikda inson hayoti mazmunini hamda baxtini boyitishga chorlaydi. Albatta, ushbu qadriyatlar bir tomondan, insonlar va jamiyat hayotida, davlat tashkilotlari faoliyatida kamol topadi hamda hayotga mazmun bag'ishlaydi. Unga turli jarayonlarda munosabatlar tizimini belgilaydi va turli xil tahdidlar va xatarlardan omon saqlab qoladi hamda irodasini mustahkamlaydi. Insonning jamiyat va davlatdagi turli tuzilmalariga, ijtimoiy-siyosiy maqsadlar, Vatanga, o'z xalqiga, siyosiy hayotga bo'lgan munosabatlarida aniq belgilab berilgan.

Insonlarning shakllanishida oiladagi muhit, qarindosh-urug‘, qo‘ni-qo‘shni, mahalladagi munosabatlar, jamiyatdagi hamjihatlik va diniy bag‘rikenglikda inson hayoti mazmunini hamda davlatda olib borilayotgan tinchlik-osoyishtalik, adolatparvarlik, insonlarvarlik va hamkorlik tamoyillarining qay darajada olib borilishida mas‘uliyat muhim ahamiyatgaega. Shu bilan birga, mazkur tizimlardajamiyat va davlat manfa atlari, oilalarning birligi, ular bilan bog‘liq jarayonlardao‘zaro munosabatlarda aloqadorlik, bog‘liqlik, uyg‘unlik munosabatlari tizimi barqarorligini ta‘minlaydi.

Ammo biz “Bugungi tez o‘zgaryotgan dunyo insoniyat oldida, yoshlar oldida yangi-yangi, buyuk imkoniyatlar ochmoqda. Shu bilan birga, ularni ilgari ko‘rilmagan turli yovuz xavf-xatarlarga ham duchor qilmoqda. G‘arazli kuchlar sodda, g‘o‘r bolalarni o‘z ota-onasiga, o‘z yurtiga qarshi qayrab, ularning hayotiga, umriga zomin bo‘lmoqda. Bunday keskin va tahlikali sharoitda biz, ota-onalar, ustoz-murabbiylar, jamoatchilik, mahalla-ko‘y bu masalada hushyorlik va ogohlikni yanada oshirishimiz kerak. Bolalarimizni birovlarining qo‘liga berib qo‘ymasdan ularni o‘zimiz tarbiyalashimiz lozim” [4, 125-b.]. Yoshlarimiz tom ma‘noda Vatanimizning kelajagi uchun javobgarlikni o‘z zimmalariga olishga qodir bo‘lgan kuch bo‘lib yetishlari ta‘lim-tarbiya bo‘yicha qabul qilayotgan umummiy dasturlarni mantiqiy yakuniga yetkazish uchun barcha bug‘inlardagi vazifalarni yaxlit tizimga keltirish, ularning natijadorligigae‘tibor qaratish lozim.

Yuqori darajadagi moddiy va ma‘naviy manfa atlarda insonlar baxti uchun mamlakatda tinchlik, barqarorlikni ta‘minlash, ilmni, madaniyatni, fan-texnikani taraqqiyotida, barcha fuqarolarimizni zamonaviy bilimgaega bo‘lishiga keng yo‘l ochish va ular haqidag‘amxo‘rlik qilishga qaratilgan siyosatning eng yuqori ma‘naviy qadriyatlarga asoslangan boshqaruvi umrboqiy qurilma hisoblanadi. Bunday ijtimoiy-siyosiy maqsadlar hayot falsafasini, go‘zal tumushimizni yanada baxtli yashashimizni aniq yo‘llarini belgilab beradi. “G‘azab irodasi kuchli odamga ro‘para kelmaganidek, irodasi kuchsiz odamga ham ro‘para kelolmaydi” [9, 189-b.]. Ayrim muammolarni hal qilishdag‘ayriqonuniy beboshliklarni oldini oladi, eng murakkab munozarali muammolarni ham muzokaralar, tomonlarni kelishuviga asosan hal qilishga yordam beradi. Davlatimizni bu borada amalga oshirayotgan mamlakatlar o‘rtasida yuksak darajadagi tinchlik, barqarorlik, g‘amxo‘rlik, ma‘rifat va madaniyat, ilm-fan, rivojlantirishdagi olib borayotgan ishlari o‘z navbatida, mamlakat oldida turgan turli murakkab muammolarni ma‘rifiy yo‘llar bilan hal etishga imkoniyatlar yaratdi.

2022-yil 28-yanvarda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning “2022-20226 - yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi” [2] PF-60-son Farmonidagi “Ma‘naviy taraqqiyotni

ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish" 5-ustuvor yo'nalishining 71-maqsadida ezgulik va insonvarlik tamoyiliga asoslangan "Harakatlar strategiyasidan - Taraqqiyot strategiyasi" g'oyasini keng jamoatchilikka targ'ib qilish maqsadida jamoatda bunyodkorlik va sog'lom dunyoqarashni umummilliy harakatga aylantirib, "Yangi O'zbekiston – ma'rifatli jamiyat" konsepsiyasini amalga oshirish vazifasi belgilab berilgandi.

Professor U.H.Qoraboyev ta'kidlab o'tganlaridek: "Tadbirlarda keng qamrovli ishlar olib boriladi va ular kishilarning ishdan bo'sh vaqtida, kerakli axborotlar berish, badiiy-estetik zavqlantirish, madaniy-ijodiy ishga jalb qilish hamda ularning mazmunli hordiq chiqarishlari uchun xizmat qiladi. Shuning uchun unga kengroq tushuncha va atama zarur bo'lmoqda. Ularni keng qamrovli "madaniy tadbirlar" deb atasak yaxshi bo'ladi. Kezi kelganda shuni aytish lozimki, "ommaviy tadbirlar", "badiiy tadbirlar" atamalariga ham murojaat qilish mumkin" [10, 21-b.]. Professor Usmon Qoraboyevning fikriga to'la qo'shilgan holda shuni ham qo'shimcha ta'kidlash joizki, o'tkaziladigan keng qamrovli madaniy tadbirlarning ma'rifiy (aholining dunyoqarashini kengaytirish va bilimdonligini oshirish) funksiyasiga qarab, ushbu tadbirlarni "madaniy-ma'rifiy tadbirlar" deb atash va targ'ib qilish o'rinli.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev: "Agar farzandimizga to'g'ri tarbiya bermasak, har kuni, har daqiqada uning yurish turishi, kayfiyatidan ogoh bo'lib turmasak, ularni ilmu hunargao'rgatmasak, munosib ish topib bermasak, bu omonatni boy berib qo'yishimiz hech gap emas" [5]. Haqiqatan ham, bugungi shiddatli zamonda hayotimizni ommaviy axborot vositalari – matbuot, radio, televideniye, kino, kompyu'ter tizimi, uyali telefonlarsiz tasavvur eta olmaymiz. Ularning yordamida kishilar ommaviy axborot vositalari yoki buning boshqacha "media mass" deb nom olgan turli axborot uzatishdagi tarmoqlar, kanallar orqali ulkan hajmdagi axborotlarga bo'lmoqdalar. Ayniqsa ijtimoiy tarmoqlar, yangiliklar, seriallar, tok-shoular, tinimsiz qo'ng'iroqlar va "SMS" xabarlarini ommaviy madaniyat ta'sirini oshirmoqda.

Farzandlarimiz ongiga "ommaviy madaniyat"ning zararli oqibatlari haqida mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "Avvalom bor "ommaviy madaniyat" ko'rinishida kirib kelayotgan turli tahdidlar, diniy ekstremizm, missionerlik, giyohvandlik kabi balo-qazolardan yoshlarimizni asrash, yoshlarning ta'lim-tarbiyasiga har birimiz mas'ul ekanimizni hech qachon unutmasligimiz darkor. Bu borada biz asrlar mobaynida shakllangan milliy an'analarimizga, ajdodlarimizning boy ma'naviy merosiga tayanamiz" [6, 89-b.], - degan ko'rsatmalari muhim bo'lib qolmoqda. Keyingi yillarda ko'plab namoyish etilayotgan jangarilik filmlari, ayrim

buzg'unchi asarlar yoshlar ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgani, ular insonni o'zligidan, tarixidan, madaniyatidan judo etishga qaratilganligi bilan o'ta xavflidir.

“Yoshlar - Yangi O'zbekiston bunyodkorlari” shiori ostida “Yangi O'zbekiston - Uchinchi Renessans sari” g'oyasining amalga oshirilishini ta'minlash maqsadida sotsiokreativ va intellektual boy yangi avlodni tarbiyalash, madaniyat, falsafa, tarix, adabiyot, san'at, musiqa va xalq ijodiyotidagi izlanishlar bilan bog'liq muammolarni echimini topish lozim. O'zbek xalqi o'zini tarixiy madaniy merosi bilan faxrlanadi, aynan unga tayanib, yangi avlodni tarbiyalashgao'zini mas'ul deb biladi. Bu oliyjanob tuyg'u, vorisiylik prinsiplariga sodiqlik ma'naviy-madaniy boyliklardan samarali foydalanishni taqozo etadi [11, 346-355-bb.].

Shavkat Mirziyoyev jadidlarning xizmatlarini yuksak baholaganlaridek: “Albatta, biz xalqimizning ma'naviy kamol topishida madaniyat namoyondalarining ulkan xizmatlari borligini doimo minnatdorlik bilan e'tirof etamiz. Yuksak ideallar yashash, o'zligimizni anglash, g'urur va iftixor, milliy manfa atlarimizni himoya qilish uchun bel bog'lab maydonga chiqish, siz, ijod ahliga xos ezgu fazilat ekanini hammamiz yaxshi bilamiz va buni yuksak qadrlaymiz” [12, 45-b.].

72-maqsadda belgilab berilganidek, aholiga axborot-kutubxona xizmatini ko'rsatishni yanada rivojlantirish, kitobxonlikni keng ommalashtirish hamda “Kitobsevar millat” umummilliy g'oyasini ro'yobga chiqarish, aholiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada rivojlantirish, kitobxonlikni keng ommalashtirish hamda sohada yagona boshqaruv tizimini joriy etish zarur. Achinarli jihati shundaki, boshlang'ich sinf o'quvchilari egallagan zamonaviy bilimlardan, ya'ni kompyu'ter va internetdan ayrimlari foydalana olmaydi. Muallimlar darsga tayyorlanish va uni tashkil etish jarayonida bu bilimlarga muroja at qilmaydilar, darslarini qiziqarli hamda zamon talablari darajasida, o'quvchilarning qiziqishlariga asoslangan holda tashkil etolmaydilar [12, 45-b.]. Afsuski, maktablarning ko'pchiligida bugun ham zamonaviy axborot kommunikativ texnologiyalar ta'minoti sust. Yoshlarning bunyodkorlik faoliyatida Markaziy osiyolik allomalarning xizmatlari tadqiqotchi G.K.Masharipovaning ilmiy tadqiqotlarida ochib berilgan [3, 364 b.; 14, 144 b.; 15, 210 b].

XULOSA

Xulosa sifatida aytish joizki, yoshlar tarbiyasiga barchamiz mas'ullikni his qilib, jamiyatimizga xos bo'lmagan illatlarga qarshi birgalikda kurashishimiz lozim. Zero, barkamol avlod va yuksak axloqli vatanparvar yoshlar bugunimiz va ertamizning haqiqiy davomchilaridir.

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020 yil 29 dekabr. Xalq so‘zi 2020 yil 29 dekabr. <https://president.uz/uz/lists/view/4057>.
2. O‘zbekiston Respublikasining Prezidentining 2022 yil 28 yanvarda qabul qilingan 2022-20226 - yillarga mo‘ljallangan «Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi» to‘g‘risidagi PF-60-sonli Farmoni. <https://lex.uz/docs/5841063#5842914>.
3. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. - Toshkent: O‘zbekiston, 2019. - 105-b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat‘iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, NMIU, 2018, 1-tom. - 125-b.
5. Mirziyoyev Sh.M. Vatanimiz taqdiri va kelajagi yo‘lida yanada hamjihat bo‘lib, qat‘iyat bilan xizmat qilaylik. “Xalq so‘zi”, 2017-yil 16-iyun.
6. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat‘iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2018, 1-tom, 89-bet.
7. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2 tom. Toshkent: O‘zbekiston NMIU, 2018. - 181 b.
8. Choriyev A., Choriyev S. Renessans davri Evropa falsafasi - T.: Tafakkur qanoti, 2015 - B. 12.
9. Abu Ali ibn Sino. Sharq donishmandlari hikmatlari. – Toshkent: Sharq, 2006. – 189-b.
10. Qoraboyev U. Madaniy tadbirlar. (Madaniy hordiq nazariyasi va amaliyoti fani bo‘yicha o‘quv qo‘llanma). - Toshkent: Toshkent kartografiya fabrikasi, 2003. - 21 bet.
11. Islamov K.T. “Yangi O‘zbekistonda Uchinchi renessans poydevorini qurish asoslari. // «Inson, uning e‘tiqodi, jamiyat, koinot: taraqqiyot muammolari va hozirgi zamon» mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy anjuman materiallari to‘plami. – Samarqand, 2022. – B. 346-355.
12. Muxamedov G.I., Xodjamqulov U.N. Pedagogik ta‘lim innovatsion klasteri: ta‘rif, tasnif, tahlil. – Chirchiq, 2020. - B 45.
13. Masharipova G.K. Xorazm Ma'mun Akademiyasi allomalari tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-falsafiy va ma'naviy merosining ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga ta'siri. Monografiya. – Toshkent, Navro‘z nashriyoti, 2019. - 364 b.
14. Masharipova, G. (2023). UCHINCHI RENESSANS VORISLARI-YOSHLAR TARBIYASIDA XORAZM MA'MUN AKADEMIYASI ALLOMALARI MEROSINING O‘RNI. *Предпринимательства и педагогика*, 5(1), 35-44.

15. Masharipova G.K. Abu Ali ibn Sino ilmiy-falsafiy va ma'naviy merosining jamiyat hayotidagi o`rni. Monografiya. – Toshkent, Navro`z nashriyoti, 2020. – 144 b.
16. Masharipova G.K. O`rta asrning buyuk kashfiyotlari - xorazmlik matematiklarining ilm-fan taraqqiyotiga qo`shgan hissalarini. Monografiya. - Toshkent: Navro`z nashriyoti, 2021. – 210 b.

YANGI O‘ZBEKISTON UCHINCHI RENESSANS YOSHLARINI TARBIYALASHDA MILLIY QADRIYAT SIFATIDA ALLOMALAR MEROSINING O‘RNI

MAXMITOVA Dilfuza Saydazimovna

Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti dotsenti

ANNOTATSIYA

Maqolada Yangi O‘zbekiston Uchinchi Renessans yoshlarini tarbiyalashda milliy qadriyat sifatida allomalar merosining o‘rni ilmiy jihatdan asoslab berildi. Globallashuv sharoitida yoshlar ongida milliy-ma‘naviy qadriyatlarni mustahkamlamay turib, ta‘lim-tarbiya jarayonlarida samarali natijaga erishish qiyin. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va zamonaviy jamiyat qurish yo‘lidagi murakkab va keng ko‘lamli vazifalarni hal etishga qodir bo‘lgan yangi avlod kadrlarini tayyorlashda avvalo, ularni ma‘naviy qiyofasini, axloqiy tarbiyasini mustahkamlash lozimdir. Bu hamisha faoliyatimizning eng muhim yo‘nalishi bo‘lib qoladi.

Kalit so‘zlar: *Uchinchi Renessans, Yangi O‘zbekiston, meros, yoshlar, globallashuv, tarbiya, axborotlashgan jamiyat, qadriyatlar.*

АННОТАЦИЯ

В статье научно обоснована роль наследия учёных как национальной ценности в воспитании молодёжи Третьего Возрождения Нового Узбекистана. В условиях глобализации трудно добиться эффективных результатов в образовательном процессе без укрепления национальных и духовных ценностей в сознании молодежи. Для подготовки нового поколения кадров, способных решать сложные и масштабные задачи модернизации нашей страны и построения современного общества, необходимо, прежде всего, укреплять их моральный облик и нравственное воспитание. Это всегда будет важнейшим направлением нашей деятельности.

Ключевые слова: *Третье Возрождение, Новый Узбекистан, наследие, молодежь, глобализация, образование, информационное общество, ценности.*

ABSTRACT

The article scientifically substantiates the role of the heritage of scientists as a national value in the education of the youth of the Third Renaissance of New Uzbekistan. In the context of globalization, it is difficult to achieve effective results in the educational process without strengthening national and spiritual values in the minds of young people. In order to prepare a new generation of personnel capable of solving complex and large-scale tasks of modernizing our country and building a

modern society, it is necessary, first of all, to strengthen their moral character and moral education. This will always be the most important direction of our activities.

Keywords: *Third Renaissance, New Uzbekistan, heritage, youth, globalization, education, information society, values.*

KIRISH

Jamiyatda yoshlar tarbiyasi har doim kunning birinchi darajali mavzularidan biri bo‘lib kelgan. Ayni paytda, dunyoda globallasuv jarayoni tezlashmoqda. Dunyo xalqlari, davlatlar o‘rtasida o‘zaro aloqalar kuchaymoqda. Mamlakatimiz ham bundan yiroqda emas. Axborotlashgan jamiyatda yoshlarimiz global axborot makonidagi resurslarning qaysi jihatlaridan foydalanish yoki foydalanmaslikni aqlan bilishlari lozim. Qadriyatlarni bir-biridan farqlash, milliy qadriyatlarni yo‘qotmagan holda munosabatda bo‘lishlari muhimdir.

Bugungi kunda Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Imom al-Buxoriy, Abu Nasr ibn Iroq, Najmiddin Kubro, Mahmud az-Zamaxshariy, Mahmud Qoshg‘ariy kabi olimlar merosini o‘rganish milliy qadriyat sifatida dolzarb vazifa hisoblanmoqda. Hattoki, arab xalifasi Ma‘mun O‘rta Osiyo olimlarini Bag‘dodga olib ketgani va ular «Bayt ul-hikma»ning ko‘rki bo‘lib, ilm uchun xizmat qilganliklarini yuqoridata’kidladik. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu-l-Abbos al-Javhariy, YAhyo ibn Mansur kabi olimlar shular jumlasidan. Markaziy Osiyoning buyuk o‘g‘lonlari nomi dunyo madaniyati sahifasida oltin satrlar bilan yozib qoldirildi. Bu davrda, arab, fors, turkiy tillarda ijod etildi, tafakkur mevalari yozuvlarda muhrlanib, SHarqning turli burchaklarigacha etib bordi.

Uyg‘onish davri avval SHarqda boshlanib, so‘ngra Evropaga ko‘chgan. Tarixda dono shohlar, hokimlar o‘z saroyiga ilmu fozillarni, ziyolilarni to‘plaganlar, ularga sharoit yaratib, kuch-g‘ayratlarini mamlakat rivojlanishiga yo‘naltirganlar. Jumladan, Anushteginiy-Xorazmshohlar davlatining vakillari ham.

Abdulla Avloniy xulqning jamiyat hayotidagi o‘rnini baho berar ekanlar: «Xulq har narsadan murakkabdir. Biri jasad, ikkinchisi nafsdirki. Jasad nafsi ila bor narsalarni ko‘rur. Ammo nafs idrok ila yaxshini yomondin, oqni qoradan ayirur. Jasadning ham, nafsning ham biror surati bordurki, yo yaxshi, yo yomon bo‘ladur. Jasadning surati hammaga ma‘lum bir narsadirki, har vaqt ko‘zga ko‘rinib turadi, ammo nafsning surati ko‘zga ko‘rinmaydigan, aql ila o‘lchanadig‘on bir narsadirki, buni xulq deb atalur. Agar bir kishi yoshligida nafsi buzilib tarbiyasiz, axloqsiz bo‘lib o‘sdimi, bunday kishilardan yaxshilik kutmak befoydadir» [1, 11-b.].

SHu ma‘noda, inson amaliy faoliyatida ularga amal qilishi xulq-odobning asosiy mohiyatini tashkil qilish, xulq-odob qadriyatlarining egallanishi, yaxshi xulq-

odobning hayotiyliigi, uning xususiyati va me'yorlari kishilar xatti-harakatida, ijtimoiy faoliyatida belgilanib, davrga muvofiqlashtirib turiladi. Insonda xulq-odobning namoyon bo'lish va shakllanish xususiyatlari, fazilatlarining mohiyat mazmuniga e'tibor beriladigan bo'lsa, muomala va muloqotda namoyon bo'ladigan, ularning bir qismi shaxsning bevosita munosabati deb qarash mumkin. Boshqacha aytganda, inson axloqiy ongining bu fazilatlarini kategoriyalardir. Jumladan, xulq-odob–inson munosabatlarini ichki va tashqi jihatdan xarakterlovchi, muayyan jamiyat a'zolarining turli munosabatlaridagi shakllanganlik darajalarini belgilovchi falsafiy kategoriya ekanligi bilan ham e'tiborga loyiq.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

An'anaviy sivilizatsiyaning ma'naviy sohasida diniy-mifologik tasavvurlar hukm suradi, ilmiy bilimlarning dastlabki shakllari asosan mavjud faoliyat turlari uchun reseptura vazifasini bajaradi. Noevropacha sivilizatsiyalar evolyusiyasi siklliligi va o'ziga xos institut hamda normalarga ega bo'lgan davlat vaqti-vaqti bilan dam kuchayib, dam zaiflashib turishi bilan tavsiflanadi. Bunday jamiyat halokati sivilizatsiya tipini o'zgartirmaydi, u ijtimoiy vorisiylik mexanizmlari yordamida avlodlardan avlodga o'tadi.

Ilk o'rta asrlar ilmlari qatorida mexanika ('ilm-al-xiyal), geometriya ilmi Muhammad ibn Muso Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino asarlarida maxsus tilga olingan bo'lib, ularning ayrim qoidalaridan qurilish arxitekturasida ham keng foydalanganligini ko'ramiz. Masalan, X asrda Abu-l-Vafo al-Bo'zjoni o'zining «Geometriyaviy qoidalarning hunarmandlarga kerakli tomonlari haqida kitob» asarida bino bezaklari yasash, quruvchi ustalarning tajribalari, turli geometriya usullari yordamida har xil naqshlar, badiiy usullari haqida hikoya qiladi [2, 101-b.]. Ayrim manbalarda o'sha davrdagi tasviriy va musavvirlik san'ati, xususan, odam suratini chizish haqida ma'lumotlar keltirildi. IX-X asrlarda fors tilida yozilgan Nizomiy Aruziy Samarqandiy qalamiga mansub manbada Xorazmshoh saroyidagi bir voqea tasvirlanadi: «Abu Nasr ibn Iroq musavvir edi. Xorazm shohi Mahmud unga Abu Alining suratini chizishni topshirdi, undan 40 dona surat ko'chirish uchun rassomlarni chaqirtirdi. Uning buyrug'iga ko'ra bu suratlarni barcha o'lkalarga jo'natildi. Ularning hokimlariga topshiriq berildi. Unga ko'ra suratdagi odamning nomi Abu Ali ibn Sinodir. Uni topib bizga yuborilsin» [3, 114-b.].

Bu parchadan ma'lum bo'ladiki, u davrda musavvirlik san'ati rivojlangan va podshohlar o'z saroylarida musavvirlik uchun sharoit yaratib berganlar.

Mashhur mutafakkir Ibn Sinoning «Kitob ash-shifo» (كتاب الشفا), «Donishnoma» (دانشنامه), «Usul ‘ilm al-handasa» (اصول علم الهندسة) risolalarida musiqaga oid mustaqil bo‘limlar ham berilgan. Ulardan tashqari, maxsus «Risoi fi-l-musiq» asarini ham yozgan. Musiqaga oid atamalar, ma’lumotlar boshqaasarlarda ham keltirilgan. Hozirda xalqimiz orasida mashhur bo‘lgan «SHashmaqom» kuylarining ayrim boshlang‘ich asoslari o‘sha davrlarda vujudga kelgan.

X-XII asrlarda san‘atning turli sohalari rivojlanishi, kitobga bo‘lgan qiziqishning ortishi, qo‘lyozma fondlari kutubxonalarini shakllanishi O‘rta Osiyo madaniyati tez sur‘atlar bilan rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Tarixdan ma’lumki, 995 yildan 1017 yilgacha Xorazm davlati gullab-yashnadi, Ma’mun akademiyasi olimlari turli fan sohalari bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib bordilar. 1017 yilda ilm-fan, madaniyat ahllari vahunarmandlar G‘aznaviylar poytaxti G‘azna shahriga majburan olib ketildi. Ular orasida Abu Rayhon Beruniy mudarrislik qilgan» Ma’mun akademiyasi» olimlari ham bor edi. SHunday qilib, bu davrda Xorazm G‘aznaviylar, Saljuqiylar asoratida edi. Xalq ommasi, birinchi navbatda, jamiyatning ongli qatlami Vatan mustaqilligi uchun tinmay kurash olib borar edilar. Asli xorazmlik o‘g‘uz turklarining Bekdili urug‘idan bo‘lgan Anushtegin Sulton Malikshoh Saljuqiy saroyida tez kunda mahramlardan biriga aylandi. Uni tashtdor lavozimiga tayinlaydilar. Tadbirkor, epchil Anushtegin Sulton ishonchini qozondi va Xorazm viloyati hokimligiga sazovor bo‘ldi. Keyinchalik, bu lavozimni uning o‘g‘li Qutbiddin Muhammad egallaydi. 1097 yili unga Xorazmshoh unvoni berildi. 1127 yilda Qutbiddin vafot etgach, Sulton Sanjar uning o‘rniga o‘g‘li Alouddin Muhammad Otsizni taxtga o‘tkazdi. Alouddin hukmronligi davri Xorazmshohlar saltanatining eng yorqin sahifalaridan hisoblanadi. Gurganch va Marv madrasalarida iste’dodli mudarrislar qo‘lida ta’lim olgan Otsiz bilimdon va farosatli kishi bo‘lgan. Gurganchni o‘ziga poytaxt qilib olgan Otsiz Xorazmning qadimgi shon-shuhratini qaytadan tiklashga astoydil kirishdi. Tarqalib ketgan «Ma’mun akademiyasi» ni yanadan tashkil qildi. Davrning mashhur olimlari Gurganch shahriga kela boshlaydilar. Ular orasida Mahmud az-Zamaxshariy, Ismoil Jurjoniy, Abdukarim Sam‘oniy Marvaziy, YUsof Sakkokiy, Mavlono Faxriddin ar-Roziy, Rashididdin Vatvot, Adib Sobir Termiziy va boshqa taniqli siymolar bor edi [4, 146 b.]. Xorazmshoh Otsiz davrida vorisiylik tamoyiliga amal qilingan, chunki Otsiz tarqalib ketgan Xorazm Ma’mun akademiyasi allomalari merosini davom ettirib, o‘zi tashkil qilgan ilm maskanida fanning turli sohalarini rivojlantirdi.

Xorazmshohlar davlatida sulton Takash va Alouddin Muhammad davrlarida madaniy hayot ravnaq topgan. Ayniqsa, qasidago‘y va dostonchi shoirlar ijodi gullab-yashnagan. Ulardan biri shoir va olim Rashididdin Muhammad al-Umariy (1115-

1182) edi. Rashididdin Vatvot o‘zining she‘riyat nafosati haqidagi «Xadoyiq us-sehr fi daqoyiqi ash-she‘r» («She‘r san‘atining sehrli bog‘lari») kitobini Xorazmshoh Otsizga bag‘ishladi.

Vatvotning «Rasoi‘il» («Nomalar») to‘plami juda qimmatli bo‘lib, ikki qismdan iborat: 1. Xalifalar, hukmdorlar (podshohlar), sultonlar, vazirlar, amirlar, valiylar, qozilar va muftiylarga bitilgan nomalar. 2. Ulamolar, shayxlar, mashhur kishilar, shoirlar, do‘stlar va boshqalarga yozilgan maktublar. Bu esa davrning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotini o‘rganishda g‘oyat muhim ahamiyatga ega.

Xorazmshohlar davlatida fan, madaniyat, ijtimoiy va siyosiy hayotda yorqin iz qoldirgan buyuk allomalar yashagani manbalardan ma‘lum. SHulardan biri al-Hakim Ali ibn Muhammad al-Hijoziy al-Qo‘iniy bo‘lib, u atoqli shifokor, tibbiy va barcha ilmlarning bilimdonidir. Uning tib ilmi vaamaliga oid nomalari (rasoi‘il) bor. U «Kitob fil-hikmat» asarini adolatli jahongir Xorazmshoh Otsiz ibn Muhammad sharafiga bitgan [4, 238-b.].

Faylasuf olim Bahovuddin Abu Muhammad Abduljabbor ibn Muhammad Sobit ibn Xorogiy – Marv donishmandlaridan biri, falakiyot va mantiqqa doir asarlar muallifi. Xorazmshoh Otsiz Bahovuddin Xorogiyini qadrlab, Xorazmga chaqirib oladi. Bu olimning tarixga oid kitoblari ham bor.

Jorulloh Abul Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad az-Zamaxshariy (1075-1144) – naxv, ya‘ni grammatika, lug‘at ilmlarida arabu ajam olimlariga ustoz bo‘lgani uchun an-Nahviy vaal-Lug‘aviy laqablarini ham olgan. Ritorika, stilistika, falakiyot va boshqa fanlarga oid juda ko‘p risolalar muallifi [5, 98-b.].

SHahobiddin Nasaviy yozishicha, Sirojiddin YA‘kub Sakkokiy falakiyotni chuqur bilgan. Ilm-fanning barcha sohalarida asarlar yozgan. Sulton Alouddin Muhammad va uning onasi Turkon xotun Sakkokiyga yuksak hurmat ko‘rsatganlar.

Abdul-Karim ibn Muhammad ibn Mansur Abu Sa‘id ibn Abul-Muzaffar al-Marvaziy as-Sam‘oniy (vaf. 1167) – Marvning mashhur ulamolaridan, adib va tarixchi. Ko‘p mamlakatlarni kezgan. «Kitobul-ansab» («Nasablar tarixi») va «Xayli tarixi Bag‘dod» risolalari muallifidir [6, 392-393-b.].

Majididdin Nasaviy Xorazmshoh Alouddin Muhammadga bag‘ishlab, fors tilida «SHahonshohnoma» dostonini yozgan.

SHahobiddin Nasaviy – shoir, tarixchi, davlat arbobi. U Xorazmshoh Sulton Jaloliddin Manguberdi devonida munshiylik vazifasida xizmat qilgan. Ba‘zi vaqtlarda Sulton Jaloliddinning elchisi sifatida boshqa mamlakatlarga davlat ishlarini hal etish uchun borgan. Sultonning podshohlari, maliklarga yuboradigan maktublari va boshqa hujjatlarni tuzgan, «Siyрати sulton Jalod ad-Din» risolasining muallifi.

IX-XII asrlarga oid manbalar asosida respublikamizning taniqli olimi Baxtiyor Karimov ham shug'ullanganlar. Jumladan, ularning ushbu davrlarga oid bo'lgan asarlarini yoshlarga o'rgatish [7-9], shuningdek. ushbu davrga xos asosiy manbalarni G.Masharipova [10-17] asarlari muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Xulosa sifatida aytish joizki, X-XII asrlarda fanning turli sohalari bo'yicha olimlar ijod etdilar. Ushbu davrlar Xorazmda, asosan, filologiya (ilmi adab, ilmi naxv), falsafa, ilohiyot, fiqh, tabiiy fanlar, ilmi ziroat, tibbiyot, riyoziyot va falakiyot, me'morchilik, suv inshootlari (to'g'onlar, chigirlar, koriz-qanotlar), kemasozlik, temirchilik, boshqa hunarmandchilik turlarining (duradgorlik, misgarlik, kulolchilik, kunchilik va h.k.) nazariy asoslari va amaliyoti haqida ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. Xorazmshoh Otsiz e'tiborini mamlakat hududlarini kengaytirishga, birinchi navbatda, SHarq va G'arb mamlakatlari bilan savdo-sotiq ishlarini rivojlantirishga qaratdi. Buyuk Ipak yo'li karvonlari xavfsizligi ta'minlanishi xorijiy savdogarlarning Gurganch sari oqimini yanada kengaytirdi, mamlakat bozorlari chet el mollari bilan to'lib ketdi. Xorazm ko'plab xomashyo va qimmatbaho mollarini dunyo bozorlariga jo'natdi. Bularning hammasi mustaqillik tufayli amalga oshirildi. Xorazmshohlar saroyida jahonning turli o'lkalaridan kelgan millat vakillari – turklar, eroniylar, hindu xitoylar va slavyanlar ijod etganlar. Madaniyatlarning o'zaro ta'siri Xorazmda ilmfan gurkirab rivojlanishi uchun zamin yaratdi.

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud ahloq. - Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 11 b.
2. Культура Среднего Востока. Градосоительство и архитектура. - Ташкент: Фан, 1989. – 101 с.
3. Самарканди Низами Арузи. Собрание редкостей или четыре беседы. - Москва, 1963. – 114 с.
4. Buniyotov Z. Anushteginiy xorazmshohlar davlati (1097-1231). - Toshkent: Fan, 1998. – 146 b.
5. Ибн ал-Асир. Т.9. Полный свод всеобщей истории. – Москва, 1940. – Книга 12.
6. Ибн ал-Фувати. Т.4. Ч.2. - С. 1116-1117, Т.4. Ч. 3. - С. 392-393.
7. Каримов Б.Р. Абу Райхан Беруний и современные проблемы развития языков Индостанского полуострова, Евразии и мира // Абу Райхон Беруний мероси ва hozirgi zamon. - Toshkent: Falসাфа ва hukuk instituti, 2011.
8. Karimov B.R. Xorazmiy, Forobiy, Beruniy va Ibn Sino merosi va hozirgi zamon sivilizatsiyasi rivoji // “Abu Rayhon Beruniy va o'rta asrlar fani” mavzuidagi

Respublika ilmiy konferensiyasi materiallari. 6-noyabr 2014 yil. - Toshkent: O‘zR Fanlar Akademiyasi SHarqshunoslik instituti, 2014.

9. Каримов Б.Р. Место переписки Беруни и Ибн Сины в истории мировой науки и философии // “Абу Райхон Беруний ва ўрта асрлар фани” мавзuidaги Республика илмий конференцияси материаллари. 6-ноябрь 2014 йил. - Toshkent: ЎзР Фанлар Академияси Шарқшunosлик институти, 2014.

10. Masharipova G.K. Xorazm Ma‘mun akademiyasi allomalari tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-falsafiy va ma‘naviy merosining ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga ta’siri. Monografiya. – Toshkent: Navro‘z, 2019. 15,9 b.t.

МАШИНА-ТРАКТОР АГРЕГАТЛАРИ ТИТРАШ МАНБАЛАРИНИ ТАДҚИҚИ ВА УЛАРНИ ИДЕНТИФИКАЦИЯЛАШ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.>

КУРБОНОВ Ш.Х.

Иқтисодиёт педагогика университети доценти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада машина-трактор агрегатлари титраш манбаларини тадқиқи, уларни магнит қисқич ва виброўлчагич ёрдамида ўлчаши, двигателнинг айланиш частотаси ва трансмиссиясининг шовқин хусусиятлари анализ қилинган.

Калит сўзлар. Шовқин, титраш, овоз, виброизоляция, технологик, конструктив, эксплуатацион, двигател, айланиш частотаси.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОЧНИКОВ ВИБРАЦИИ АВТОМОБИЛЬНО- ТРАКТОРНЫХ АГРЕГАТОВ И ИХ ИДЕНТИФИКАЦИЯ

Курбанов Ш.Х.

Доцент университета педагогической экономики

АННОТАЦИЯ

В данной статье проведено исследование источников вибрации машинно-тракторных агрегатов, их измерение с помощью магнитного зажима и виброметра, а также анализируются шумовые характеристики частоты вращения двигателя и трансмиссии.

Ключевые слова. Шум, вибрация, звук, виброизоляция, технологическая, конструктивная, эксплуатационная, двигатель, частота вращения.

RESEARCH OF VIBRATION SOURCES OF MACHINE-TRACTOR UNITS AND THEIR IDENTIFICATION

Kurbanov Sh.Kh.

Associate Professor of University of Pedagogical Economics

ABSTRACT

In this article, the study of vibration sources of machine-tractor units, their measurement using a magnetic clamp and a vibrometer, and the noise characteristics of the engine rotation frequency and transmission are analyzed.

Keywords. *Noise, vibration, sound, vibroisolation, technological, structural, operational, engine, rotation frequency.*

КИРИШ

Шовқин ва титрашнинг зарарли таъсирига қарши кураш уч йўналишда амалга оширилиши мумкин: 1) технологик конструктив ва эксплуатацион чоралар орқали мазкур омиллар параметрларини ҳосил бўлиш манбасида пасайтириш; 2) овоз ва виброизоляция ёки овоз ютиш ва титрашни ютиш воситалари ёрдамида шовқин ва титрашлар интенсивлигини тарқалиш йўли бўйлаб пасайтириш; 3) мазкур омилларнинг зарарли таъсирини ишчининг шахсий(индивидуал) ҳимояси ёки иш тартибини ўзгартириш орқали пасайтириш[1; 162 б. 9; 23-27 б.]. Саноат шовқини ва титрашнинг зарарли таъсирига қарши курашишнинг нисбатан фаол усули технологик конструктив ва эксплуатацион тадбирлар орқали мазкур омиллар параметрларини ҳосил бўлиш манбасида пасайтиришдир[2; 50-52 б.]. Техника ривожланишининг замонавий босқичида шовқинни ҳосил бўлиш манбасида пасайтириш йўли билан керакли даражадаги шовқин ва титраш пастлигига эришишнинг ҳар доим ҳам имкони йўқлиги боис шовқин ва титрашлар интенсивлигини тарқалиш йўли: ҳаво (ҳаво шовқини) ва қаттиқ конструкциялар (структур шовқин) бўйлаб пасайтирувчи самарали воситаларни ишлаб чиқаришга алоҳида эътибор қаратиш керак[3; 2386-2391 б.]. Шунингдек, шовқин ва титраш билан курашда машиналарни тўғри эксплуатация қилиш тартиби, уни яхши сақлаш ҳамда ўз вақтида жорий таъмирлаш ҳам муҳим роль ўйнайди[4; 160-169 б.]. Манбадан шовқин фақат ҳаво орқали, титраш эса вибрацияланувчи бўғинга туташган конструкциялар материали орқали тарқалиши мумкин [5; 8-10-б.].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Экспериментал тадқиқотларни амалга ошириш жараёнида учдан бир октава филтрли RFT–00023 овоз ўлчигич аппаратурадан фойдаланилди. Шовқин ва титраш характеристикаларини ўлчаш аппаратураси ЎЗДАВСТАНДАРТ органлари томонидан текширилган ва ГОСТ 17187- 81 (СТСЭВ 1351 –78)га тўлиқ мос келади.

RFT фирмасининг ўлчашларда фойдаланилган виброўлчов аппарати комплекти 1-расмда кўрсатилган.

1-расм. Виброўлчагич аппарати комплекти

Шовқин ва титраш характеристикаларини ўлчаш учун R-F-T (ГДР) ва «Брюль и Кьер» (Дания) фирмаларининг шовқин ўлчагичлари, чизикли филтрлари, анализаторлари, ўлчов микрофонлари, ўзи ёзгичлари қўлланган. Мазкур фирмалар ускуналарининг техник характеристикалари халқаро стандартларга, жумладан ГОСТ 17187-81га тўлиқ мос келади. Ишлатилган барча ускуналар Давлат стандартлар қўмитаси органлари томонидан текширилган бўлиб, давлат текшируви тўғрисидаги амалдаги гувоҳномаларга эга.

Ускуна ўлчов амалга оширилишидан олдин ва кейин калибрланган. Овоз босимини ўлчаш жараёнида $P_0 = 2 \cdot 10^{-5}$ н/м² катталик ноль даража сифатида қабул қилинган.

Вибро-шовқин характеристикаларини тадқиқ қилиш жараёнида тадқиқ қилинувчи машина двигателининг тирсақли вали ва механизмлар валининг айланиш частоталарини ўлчаш ва назорат қилишда ГОСТ 21339-75 бўйича электрик тахометрдан фойдаланилган.

Шамол тезлигини ўлчаш учун ГОСТ 6376-74 бўйича паллали анемометр қўлланилган.

Трактор остови ва кабина таянчларининг турли нуқталари титрашини ўлчашда КД-35 вибродатчикдан фойдаланилди. Датчик ўлчаш нуқталарига 50 граммдан кўп бўлмаган оғирликдаги магнит қисқич ёрдамида ўрнатилган. Ўлчаш учун датчикни маҳкамлаш усули 2 а,б-расмларда берилган.

а) Кабинани олд таянчи (виброизоляторгача).

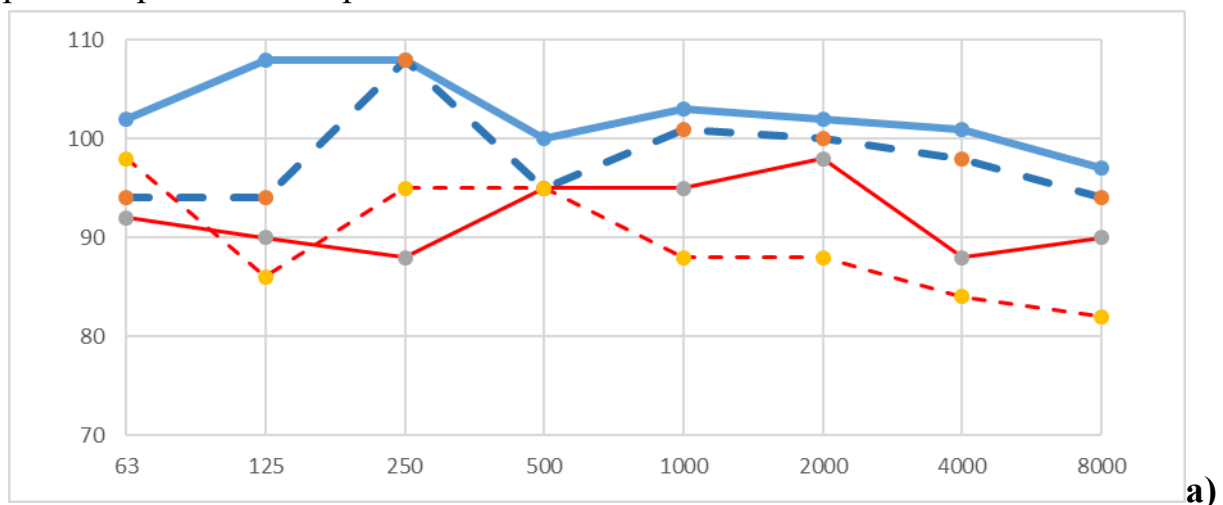

б) Кабинани орқа таянчи (виброизоляторгача).

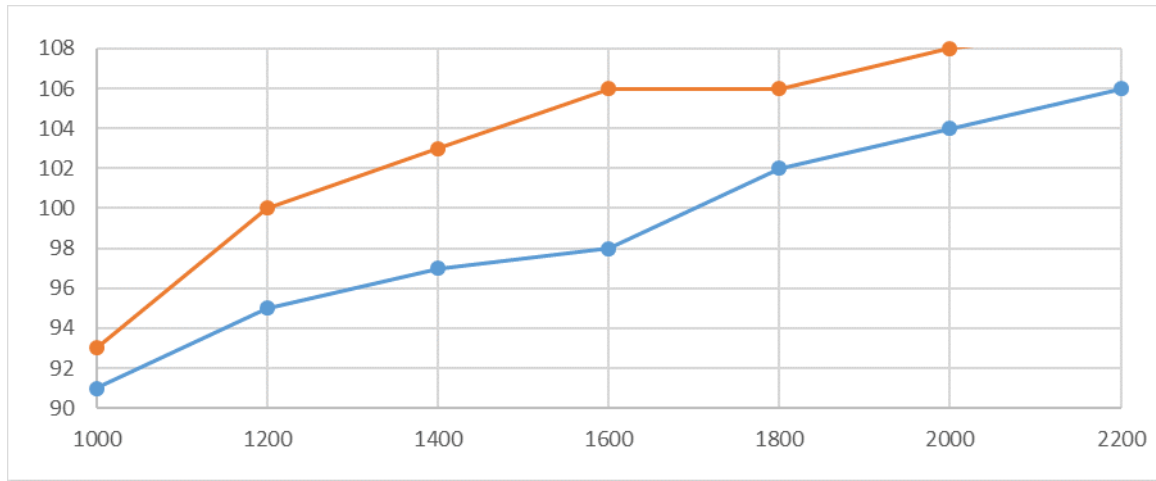
2-расм. Титрашни ўлчаш учун магнит қисқич КД 35

Бундан ташқари виброизоляторларни танлашда лаборатор тадқиқотлар ўтказилиб. Турли шаклдаги виброизоляторларнинг қаттиқлик сифатини синовдан ўтказишда юклама қайд қилинган.

Шовқин хусусиятларини ўлчаш ушбу тадқиқот муаллифи томонидан ГОСТ талаблари асосида ишлаб чиқилган хусусий усуллар бўйича берилган, бу ерда ўлчов пунктлари ва ишлатилган техник воситалар, жиҳозларнинг диаграммалари ҳам келтирилган.

Двигателнинг айланиш частотаси, мин⁻¹

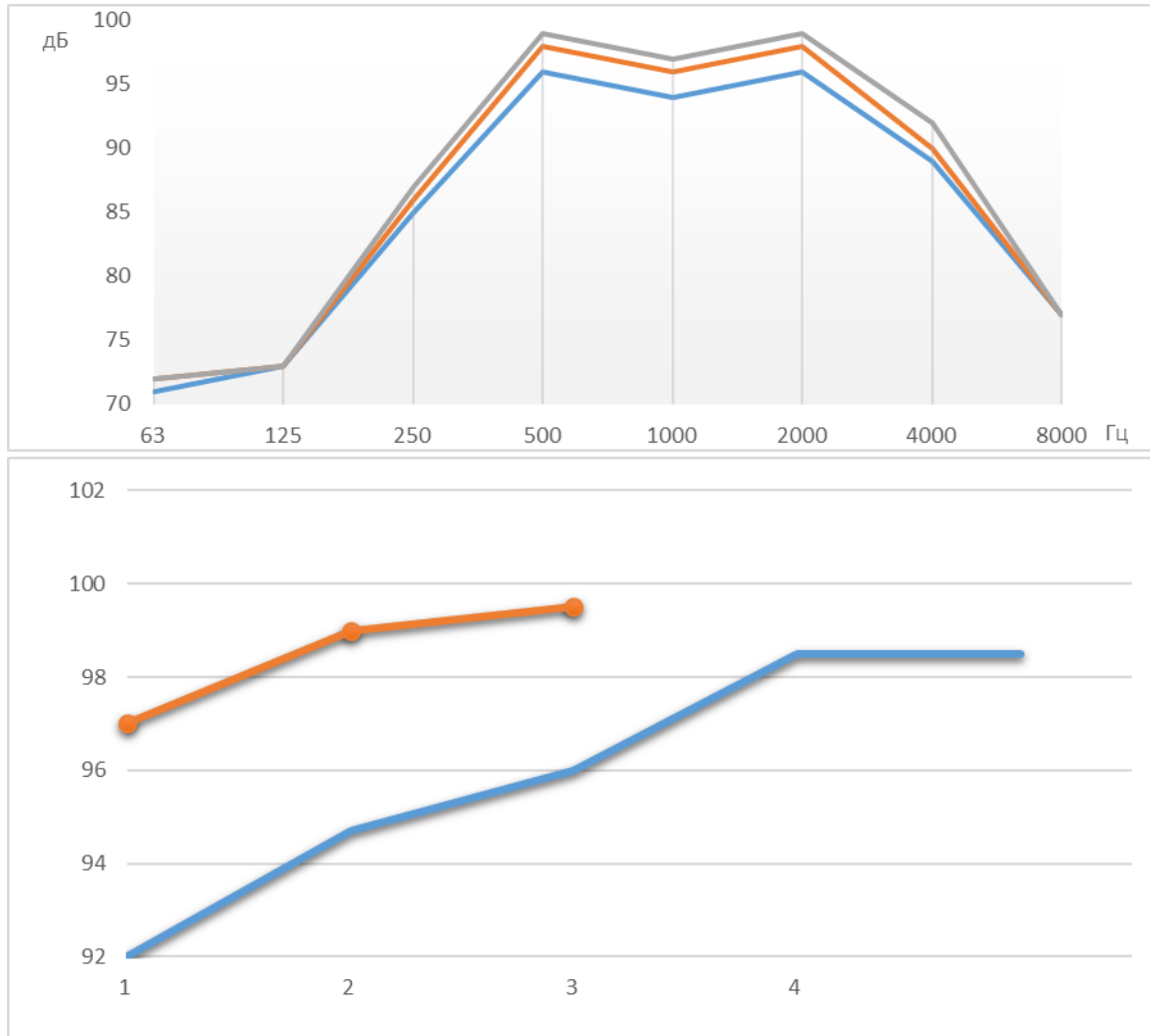
Двигателнинг айланиш частотаси, мин⁻¹

3-расм. Асосий (таянч) тракторлар двигателларининг бўш иш ҳолатида ва тўлиқ юкланишида шовқин хусусиятлари (а) ва тирсакли валнинг айланиш частотасига қараб (б): 1–Д-144; 2–Д-240Т.

Пахтачилик МТА асосий тракторлари двигателларининг шовқин характеристикалари натижаларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики (3-расмга қаранг), тўлиқ юкланганда двигателларнинг товуш даражаси 1,5-2 дБ (А) га ошади. Двигателларнинг товуш босими даражаси (Д-240Т, Д-144) одатда 1000-8000 Гц частоталарда ортади.

Двигателлар шовқининг кенг қамровлиги турли хил таъсирлантирувчи омилларнинг мураккаб полигармоник табиати билан изоҳланади. Двигателнинг шовқин спектрида аниқ тонлар йўқ, шунинг учун двигател ўлчовлари октава частота диапазонларида берилган.

Двигател товуш даражасининг тирсакли вал айланиш частотасига боғлиқлиги 3 б-расмда кўрсатилган. Расмда кўрсатилганидек, двигателнинг минимал айланиш частотаси (15 С⁻¹) дан максимал (36 С⁻¹) гача ўзгарганда, товуш даражаси қиймати 11-13 дБ (А) га ошади. Ушбу ўсиш тахминан ТТЗ серияли кабинасининг овоз изоляцияси самарадорлигига тахминан тенгдир. Олинган боғлиқлик МТА тайёрлашда ишлатилиши мумкин, чунки кўпинча, операциянинг рухсат этилган технологик тезлигига икки йўл билан эришилади: узатмалар қутисининг паст узатмаларида двигателнинг максимал частоталарида ёки узатмалар қутисининг юқори узатмаларида ва двигател айланишининг ўртача тезлигида. Шовқин даражасини пасайтириш нуқтаи назаридан бундай ҳолатларда МТАнинг узатмалар қутисининг юқори узатмалари ва двигатель айланишининг ўрта частоталаридаги иш режимига устунлик бериш, шу билан бирга двигателнинг ёқилғи сарфини камайтириш керак.

4-расм. Пахтачилик МТА асосий трактори трансмиссиясининг шовқин хусусиятлари: а - тортишнинг турли қийматларида шовқин спектри: 1-3,4 кН (25%); 2-6,8 кН (50%); 3-10,2 кН (75%); б - ҳаракатланиш тезлигининг (1) ва тортишиш кучи (2) трансмиссиянинг товуш даражасига) таъсири.

ХУЛОСА

Тадқиқот натижаларига кўра, двигателнинг ўнг ва чап оёқларида титраш тезлигининг умумий даражаси 112-113 дБ, уловчи муфта корпусида эса титраш даражаси 112 дБ эканлиги аниқланди, бу титраш энергияси пасаймаслигини ва трактор рамаси элементлари орқали тарқалишини кўрсатди. 250-4000 Гц гача двигател оёқлари орқали тарқалган структур шовқин, ушбу шовқинни тарқатувчиларининг частота спектрларига тегишлидир.

Вибрацияли изолятордан олдин ва кейин титраш изоляторларининг самарадорлигини баҳолаш учун октава бандларининг ўртача геометрик частотасининг титраш тезлиги даражалари 63 4000 Гц сифатида қабул қилинган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Гигиенические критерии состояния окружающей среды /Совместное издание Программы ООН по окружающей среде и Всемирной организации здравоохранения. - Женева, 1983. - вып.12. - 115 б.
2. Белый И. Ф., Богданова И. А. Шум в кабине гусеничного сельскохозяйственного трактора //Тракторы и сельхозмашины. – 2016. – №. 10. – С. 50-52.
3. Ляшенко М.В., Победин А.В., Шеховцов В.В., Долотов А.А., Искалиев А.И., Соломатин А.В. Формирование воздушного шума в кабине трактора К-700А // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 9-11. – С. 2386-2391;
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 14 январдаги 21-сон “Республика ҳудудларида пахтачилик ҳосили теримини механизациялаш даражасини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарори.
5. “Меҳнат жароҳати ва касб касаллиги билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш йўллари” мавзусидаги ўқув-семинар маърузалар ва норматив ҳужжатлар тўплами, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги Республика тиббий-ижтимоий экспертиза инспекцияси бўлим бошлиғи А.У. Нарзуллаев маърузаси, 2017 йил.
6. Справочник по контролю промышленных шумов: Пер. с англ. /Пре. Л.Б. Скарина, Н.И. Шабанова; Под ред. д-ра техн.наук, проф. Б.В. Ключева. - М.: Машиностроение, 1979. - 447 б.
7. Андреев А. Н., Черненко Я. В., Туманов И. В. Исследование влияния шума в кабине трактора на реакцию тракториста-машиниста //Повышение управленческого, экономического, социального, инновационно-технологического и технического потенциала предприятий и отраслей АПК. – 2017. – С. 132-135.

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИДАН КЕЙИН СУРХОН ВОҲАСИДА ИЛМ-ФАН ВА МАОРИФ СОҲАСИДА АМАЛГА ОШИРИЛГАН ИШЛАР

НОСИРОВА Диловар Нормаҳаммад қизи

ДТПИ Тарих (фаолият турлари бўйича) йўналиши

2-босқич магистранти

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Сурхон воҳасида муштамлака шароитида иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврдаги илм-фан соҳасидаги ўзгаришлар борасида сўз юритилади. Илм-фан ва маориф соҳасидаги ўзгаришлар жараёнида коммунистик мафқурани сингдириш жараёнлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: *Илм-фан, маориф соҳасидаги ислохотлар, Сурхон воҳаси, коммунистик мафқура, таълим-тарбия, кадрлар тайёрлаш масаласи.*

ABSTRACT

This article talks about the changes in the field of science after the Second World War under colonial conditions in the Surkhan oasis. In the course of changes in the field of science and education, processes of assimilation of communist ideology were analyzed.

Key words: *Science, reforms in the field of education, Surkhan oasis, communist ideology, education, personnel training.*

КИРИШ

Урушдан кейинги йилларда таълим тизимини тинч шароит талаблари асосида қайта қуриш анча машаққат ва қийинчиликлар билан йўлга қўйилди. Чунки уруш даврида мактаблар тармоғи қисқарган ва ўқувчилар контингенти камайган, кўпгина болалар ўқишни ташлаб халқ хўжалигининг турли соҳаларида ишлашга мажбур бўлган эди. Бутун эътибор фронт эҳтиёжларига сарфланганлиги боис мактаблар қурилиши тўхтаб қолган, мавжуд мактаблар ҳам таъмир талаб бўлиб, уларни ўқув жиҳозлари билан таъминланганлик даражаси энг куйи поғонага тушиб қолди.

МАТЕРИАЛ ВА МЕТОДЛАР

Мактабларда фаолият юритаётган ўқитувчиларнинг аксариятини фронтга сафарбар қилиниши туфайли мактабларда малакали мутахассислар етишмай қолган эди. Бунинг устига уруш йилларида ўқитувчиларнинг бир қисми қисқа муддатли курсларда тайёрланган бўлиб, уларнинг методик тайёргарлик даражаси паст даражада эди. Бу каби камчилик ва етишмовчиликлар таълим тизимини ривожлантиришга жиддий тўсиқ бўлаётган эди. Шунга қарамасдан ўз

касбига фидоий бўлган ўқитувчилар ёшларга билим беришда астойдил меҳнат қилдилар.

Йиллар ўтиши билан халқ хўжалигидаги ўзгаришлар қаторида жанубий ҳудудлар таълим тизимида ҳам анчагина силжишлар юз бера бошлади. Уруш йилларида Сурхондарё областида 142 мактаб фаолият юритган бўлса²³. 1946-47 ўқув йилида областда 280 та мактабда таълим тарбия ишлари олиб борилди²⁴. Областда мактаблар сонининг деярли бир баровар ўсишига уруш туфайли ёпилиб қолган айрим мактаблар фаолиятининг қайта йўлга қўйилиши, шунингдек, янгидан мактабларнинг бунёд қилиниши асосида эришилди. Уруш туфайли ота-онасиз қолган мактаб ёшидаги болаларни ўқишга тортиш борасида ҳам шу йилларда областда анчагина хайрли ишлар йўлга қўйилди. Масалан, биргина Сурхондарё областда 15 та болалар уйида 2000 нафар бола тарбияланди²⁵.

Бу даврда республикада мактабларни малакали ўқитувчилар таркиби билан таъминлаш даражаси ниҳоятда оғир аҳволда эди. Республика миқёсида умуман тўрт минг, жумладан I-IV-синфлар учун 800 ўқитувчи етишмасди. Район халқ таълими бўлимлари мудирлари ва инспекторларининг, мактаб директорлари ва таълим бўйича директор муовинларининг 60 фоиздан кўпроғи тегишли маълумотга эга эмас эди²⁶. Чунончи 1947-48 ўқув йилида Сурхондарё области мактабларида 1890 нафар ўқитувчи ишлаган бўлса, улардан қарийиб 1000 нафари ҳатто ўрта маълумотга ҳам эга бўлмаган²⁷. 1945-46 ўқув йилида Қашқадарёда 460 та мактаб мавжуд бўлиб, унда 79800 нафар ўқувчи таълим олди. Ушбу мактабларда фаолият юритаётган ўқитувчиларнинг 529 нафари махсус педагогик маълумотга эга эди холос²⁸.

1945 йил 1 сентябрида Бухоро бирлашган Педагогика ва ўқитувчилар институтининг Қарши филиалининг очилиши Қашқадарёда олий маълумотли педагог ходимларни тайёрлашдаги дастлабки қадам бўлди. Натижада 1948 йилга келиб Қашқадарё мактабларида фаолият юритаётган ўқитувчилар сони 3 бараварга ўсди. Шунга қарамасдан област халқ таълими тизимининг ўрта ва олий маълумотли педагог ходимларга эҳтиёжи катта эди. 1949 йилда област мактабларида фаолият юритаётган ўқитувчиларнинг 1178 нафари махсус

²³ Сурхондарё вилоят давлат архиви. 58-фонд, 1-рўйхат, 376-иш, 58-59-варақлар.

²⁴ Сурхондарё вилоят давлат архиви. 58-фонд, 1-рўйхат, 452-иш, 36-варақ.

²⁵ Ленин байроғи. 1975, 7 май.

²⁶ Раҳмонов Н.Умаралиев А. Совет Ўзбекистони маданияти тарихи очерклари. – Тошкент: “Ўқитувчи”. 1984. – Б.82-83.

²⁷ Турсунов С.Н. ва бошқалар Сурхондарё тарихи. – Тошкент: “Шарк”. 2004. – Б.419-420.

²⁸ Қувватова Нодира “XX асрнинг 20-80-йилларида Ўзбекистон қишлоқларининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи (Жанубий вилоятлар мисолида). Тарих фанлари номзоди илмий даражасининг олиш учун ёзилган дисс. – Тошкент: 2010. – Б.90.

педагогик маълумотга эга эди. Бироқ мактабларда ўқувчиларга таълим бераётган 1259 нафар ўқитувчи ҳали ўрта маълумотга ҳам эга эмас эди²⁹.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР.

Ўзбекистон Компартиясининг 1949 йил март ойида бўлиб ўтган X съезди қарорларида умумий етти йиллик таълим тўғрисидаги қонунни республикада амалга оширишнинг, умумтаълим мактаблари ишини яхшилашнинг чоратадбирлари белгилаб берилди³⁰. 1949-50 ўқув йилидан бошлаб Ўзбекистонда умумий мажбурий етти йиллик таълимни жорий этиш борасида тадбирлар амалга оширила бошланди. Шу ўқув йилида Сурхондарё областида 59 та бошланғич мактаб етти йилликка, 43 та мактаб филиаллари эса мустақил бошланғич мактабларга айлантирилди³¹.

Мактабларнинг моддий-техник таъминотини яхшилаш борасида ҳам анча ишлар амалга оширилди. Натижада кўпгина таъмир талаб мактаблар таъмирланиб, баҳоли қудрат ўқув жиҳозлари билан таъминлана бошлади. Қолаверса оталиқ ташкилотлар ва колхозларнинг берган ёрдами туфайли бир қанча янги мактаблар ҳам қурилишига эришилди. Халқнинг ташаббуси билан амалга оширилган ҳашар ишлари орқали ҳам мактабларни кенгайтириш ва таъмирлаш борасида анчагина ишлар амалга оширилди.

1949 йилда ЎзССР Маориф Министрлигининг бюджети 1115 миллион рублни ташкил этди. Бу урушдан аввалги даражадан 1,4 баровар кўп эди³². Бу маблағларнинг аксарият қисми янги мактаблар қуриш ва уларнинг моддий техник таъминотини яхшилашга ажратилди. 1948-49 ўқув йилида Қашқадарёда 458 та мактаб фаолият юритган бўлса, 1949-50 ўқув йилида уларнинг сони 468 тага етди. Ўқувчилар сони эса 92639 нафарни ташкил этди. 1950-51 ўқув йилида эса областда 3 та ўрта мактаб янгидан ташкил этилди³³. 1950-51 ўқув йилида Сурхондарёда 47 та бошланғич мактаб етти йиллик мактабга айлантирилди, шунингдек, қишлоқ жойлардаги бошланғич мактаблар имкон қадар кенгайтирилди. Агар 1947 йилда областда 270 та бошланғич ва тўлиқсиз ўрта 10 та ўрта мактаб бўлган бўлса, 1949-1950 ўқув йилига келиб областдаги мактаблар сони 285 тага етди, шундан 11 таси ўрта, 136 таси етти йиллик, 138 таси эса бошланғич мактаблар эди³⁴.

²⁹ Қашқадарё вилояти давлат архиви 1-фонд, 2-рўйхат 156-иш, 36-варақ.

³⁰ Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и постановлениях съездов. Изд. 2-е доп. – Ташкент: «Ўзбекистан». 1968. – С.137.

³¹ Сурхондарё вилояти давлат архиви. 58-фонд, 1-ёзув, 3258-иш, 36-варақ.

³² Раҳмонов Н.Умаралиев А. Совет Ўзбекистони маданияти тарихи очерклари. – Тошкент: “Ўқитувчи”. 1984. – Б.83.

³³ Қашқадарё вилояти давлат архиви. 1-фонд, 2-ёзув, 456-иш, 41-варақ.

³⁴ Турсунов С.Н. ва бошқалар Сурхондарё тарихи. – Тошкент: “Шарқ”. 2004. – Б.420.

Шунингдек, қишлоқлардаги мактаб ёшидаги аҳолини мактабга жалб қилишда ҳам жиддий камчиликлар мавжуд эди. Аҳоли турмуш даражасининг пастлиги, иқтисодий етишмовчиликлар туфайли аксарият ўқувчилар бошланғич маълумот олиш билан чекланишга мажбур эди. Айниқса қизларни мактабга тортиш ниҳоятда паст даражада эди. Бунга қатор район ва қишлоқ советларида мактаб ёшидаги болаларни ҳисобга олиш, уларга туғилганлик ҳақидаги гувоҳномалар бериш ишларининг яхши йўлга қўйилмаганлиги ҳам сабаб бўлаётган эди. Бундан ташқари бу даврда болаларни мактабдан олиб қолиб, уларни хўжалик ишларига жалб қилиш, қизларни эрта турмушга бериб юбориш ҳоллари ҳам кўплаб кузатилди. Айрим тоғли районларда етти йиллик мактаблар аксар ҳолларда бошланғич мактаблардан узоқда жойлашган бўлиб, шунинг учун болаларнинг бир қисми IV-синфни битиргандан кейин ўқишни давом эттириш имкониятига эга эмас эди. Шу билан бирга айрим районларда мактаб ҳузурида интернатлар очишга ва узоқда яшовчи болаларни мактабга машина ва араваларда олиб боришни уюштиришга етарли эътибор берилмаган эди.

Бу даврда таълим тизимидаги энг муҳим муаммолардан бири бу хотин-қизларни ўқишга жалб қилиш масаласи эди. Аксар оилалар қизларини 12-13 ёшга тўлиши билан ўқишга юбормай, турмушга бериб юбориш ҳолатлари тез-тез кузатилиб турарди. Масалан, 1947 йилда Сурхондарёда қизларни мактабга юбормасдан турмушга бориб юбориш ҳолатлари 52 марта қайд этилганлиги область партия комитетида муҳокама қилинди³⁵.

1948-49 ўқув йилида Сурхондарё областидаги мактабларнинг 8-10 синфларида жами 47 нафар қиз бола ўқиган. Област мактабларида таълим олаётган ўқувчи қизларнинг ҳиссаси бошқа областларга нисбатан 5-10 маротоба орқада эди³⁶. Агар 1949-50 ўқув йилида Сурхондарёдаги мавжуд 11 та ўрта мактабни 150 нафар ўқувчи битириб чиққан бўлса, шулардан фақатгина 13 нафари қизлар эди. Бу ҳолат воҳада мактаб ёшидаги қизларни ўрта умумий таълимга тортишни кескин кучайтириш лозимлигини билдирар эди³⁷. Област партия ташкилотининг 1952 йилда бўлиб ўтган IV конференцияси хотин-қизлар билан ишлаш масаласига ҳам эътибор қаратди ва балоғат ёшига етмасдан қизларни турмушга беришни жиддий танқид қилди³⁸. Лекин шунга қарамасдан бундай нохуш ҳолатлар яна давом этаверди. Масалан, 1954-55 ўқув йилида областнинг Ангор районидаги 13-сонли мактабда 10 нафар вояга етмаган

³⁵ Сурхондарё вилояти давлат архиви. 361-фонд, 1-ёзув, 28-иш, 16-варақ.

³⁶ Сурхондарё вилояти давлат архиви. 58-фонд, 1-рўйхат 325-иш, 20-варақ.

³⁷ Турсунов С.Н. ва бошқалар Сурхондарё тарихи. - Тошкент: "Шарқ". 2004. –Б.265.

³⁸ Бердиев Ҳ. Эрматов Ҳ. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. – Тошкент: "Шарқ". 1991. – Б.81.

қизлар ўқишдан олиб қолиниб турмушга бериб юборилган бўлса, шу йили Қашқадарё областининг Яккабоғ районидаги 104-сонли мактабининг VI-VIII синфида ўқийдиган кўпгина қизлар турмушга бериб юборилган³⁹.

1950-51 ўқув йилида Сурхондарё областида кўшимча 16 та бошланғич мактаб очилди, 43 та бошланғич мактаб эса етти йиллик мактабга айлантирилди. Шунингдек 32 та мактабда кўшимча янги ўқув бинолари қурилди. Бу мактаблар асосан оталиқ ташкилотлари ҳамда жамоа ва хўжаликлар кучи билан қурилган бўлиб, уларнинг моддий-техник таъминоти ўта паст даражада эди. Кўпгина мактаблар мослашган биноларда жойлашган эди, қолаверса мактабларда иситиш тизимлари, зарур асбоб-ускуналар ва мебеллар етишмасди⁴⁰.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Раззоқов А. Ўзбекистонда кўриқ ерларни суғориш, ўзлаштириш ва мелиорациялаш тарихи. – Тошкент: Фан, 1984.
2. Рахмонов К. Изменение социальной структуры Узбекского села в условиях развитого социализма. – Ташкент, 1984.
3. Раҳмонқулов Х. Давханов С. Гуллаб-яшнаётган Сурхондарё. – Тошкент: Билим, 1974.
4. Рўзиев А.Н. Сурхондарё области. – Тошкент, Ўзбекистон, 1996.
5. Рўзиев А.Н. Сурхон-Шеробод қишлоқ хўжалиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 1967.
6. Рўзиев А.Н., Мирзаев Ш.П., Бараталиев У. Сурхондарё сув омборлари ва агросаноат мажмуини ривожлантириш масалалари. – Термиз: Жайхун нашриёти, 1997.
7. Садиков С.С., Зуфаров Х.Х. Развитие народного образования в Узбекистане. – Тошкент: Ўқитувчи. 1988.
8. Саидов М. Ғузур тарихи сарҳадларида. – Қарши: Насаф, 2003.
9. Солиев А. Ўрта Осиё шаҳарларининг ривожланиши. – Тошкент: Фан, 1978.
10. Сурхондарё вилояти давлат архиви. 58-фонд, 1-ёзув, 3258-иш, 36-варақ.
11. Турсунов С., Қабулов Э., Пардаев Т., Муртозаев Б. Сурхондарё тарихи. – Тошкент: 2004.

³⁹ Соҳибова М.Т. Ўзбекистонда маданий ҳаёт: тажриба ва муаммолар. (жанубий вилоятлар мисолида (1946-1985 й)). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Тошкент: 2008. – Б.64.

⁴⁰ Сурхондарё вилояти давлат архиви 58-фонд, 1-ёзув, 3230-иш, 28-варақ.

UO`K: 376:37.06:316.752.4

GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLARNI BUZG'UNCHI AXBOROTLAR TAJOVUZIDAN HIMOYA QILISH

Xo'janova Tamara Jo'raevna,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti dotsenti, f.f.n.

E-mail: tamaraxujanova7@gmail.com

Tel: (90) 996 06 20

F.f.d., professor G.K.Masharipova taqrizi asosida

ANNOTATSIYA

Maqolada globallashuv sharoitida yoshlarni buzg'unchi axborotlar tajovuzidan himoya qilishning muhim jihatlari ilmiy jihatdan asoslab berildi. Globallashuv – bu butun jahon iqtisodiy siyosiy, madaniy integratsiya va unifikatsiyalashuv (bir-birga yaqinlashuv) jarayonidir. Asosiy xususiyatlari xalqaro mehnat taqsimoti, kapital, ishchi kuchi va ishlab chiqarish resurslarining erkin harakati, qonunchilik, iqtisodiy va texnologik jarayonlarni standartlashtirish, shuningdek, turli mamlakatlarning madaniyatining qo'shilish va yaqinlashuvidir. Bu ob'ektiv jarayon bo'lib jamiyatning barcha sohalarini qamrab oluvchi tizimli xususiyatga ega. Har qanday axborot xurujlaridan yoshlarni himoya qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: axborot, globallashuv, tajovuz, ijtimoiy ong, mafkuraviy jarayonlar, axborot tarqatish, internet tizimi, usul, vositalar.

ЗАЩИТА МОЛОДЕЖИ ОТ ДЕСТРУКТИВНОЙ ИНФОРМАЦИИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

АННОТАЦИЯ

В статье научно обоснованы важные аспекты защиты молодежи от агрессии деструктивной информации в условиях глобализации. Глобализация – это процесс всемирной экономической, политической, культурной интеграции и унификации (конвергенции). Основными чертами являются международное разделение труда, свободное движение капитала, рабочей силы и производственных ресурсов, стандартизация законодательства, экономических и технологических процессов, а также интеграция и сближение культур разных стран. Это объективный процесс, имеющий системный характер, охватывающий все сферы жизни общества. Важно защитить молодежь от любых информационных атак.

Ключевые слова: информация, глобализация, агрессия, общественное сознание, идеологические процессы, распространение информации, система Интернет, сердце и разум человека, метод, средства.

PROTECTING YOUTH FROM DESTRUCTIVE INFORMATION UNDER GLOBALIZATION

ABSTRACT

The article scientifically substantiates important aspects of protecting young people from the aggression of destructive information in the context of globalization. Globalization is a process of worldwide economic, political, cultural integration and unification (convergence). The main features are the international division of labor, free movement of capital, labor and production resources, standardization of legislation, economic and technological processes, as well as integration and rapprochement of cultures of different countries. This is an objective process of a systemic nature, covering all spheres of society. It is important to protect young people from any information attacks.

Keywords: *information, globalization, aggression, public consciousness, ideological processes, dissemination of information, Internet system, human heart and mind, method, means.*

KIRISH

Bugungi kunda axborot xurujlari insonning ijtimoiy ongini noto'g'ri shakllantirish va shu tariqa o'zligiga ega bo'lmagan olomni tarkib toptirishni ko'zlagan holda, asosan internet vositasida kirib kelmoqda. Hozirgi davr dunyo miqyosida mafkuraviy jarayonlar misli ko'rilmagan darajada globallashib borayotgan davrdir. Axborot tarqatish jarayoni butun Er yuzini qamrab olmoqda. Darhaqiqat, olamning globallashuv sharoitida internet tizimi mafkuraviy ta'sir o'tkazishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qilmoqda. Bu esa bugungi kunda o'ta jiddiy va xavfli muammolarni keltirib chiqarmoqda. Masalan, internetdan shaxs ongini vayronkor g'oyalar orqali zaharlash maqsadida foydalanish, aniqroq qilib aytganda, shaxsning qalbi va ongini mafkuraviy kurash ob'ektiga aylantirish mafkuraviy kurashning eng ommaviy va tezkor usullaridan biri bo'lib qolmoqda. Uni oldini olish, omillari, usul va vositalari ishlab chiqish eng dolzarb vazifalardan biridir.

- Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review).

Globalashuv jarayoni N.Jo'rayev [1, 221-b.] to'g'ri qayd etganiday, hozircha faqat qandaydir mavhum ijobiy jihatlari bilangina emas, balki ko'proq "hozirgi

davr global muammolari”ni vujudga keltirgani bilan xarakterlidir. Ko‘pchilik mutafakkirlar bu davrni xatto global krizis (bo‘hron) davri deb atamoqdalar. “XX asr krizisni kuchli his etish bilan boshlangan edi va shu hissiyot bilan poyoniga etdi”, [2, 132-b.] - deb yozadi mashhur faylasuf S.I.Dudnik. Darhaqiqat, globallashuv zamonaviy jamiyatga ko‘plab ijobiy jihatlar olib kirish bilan birga, insoniyat taraqqiyotidagi shunday pallani ham o‘zida aks ettiryaptiki, endilikda dunyo xalqlari vujudga kelayotgan muammolarga qarshi yolg‘iz kurasha olmaydi, ularni birgalikda hal qilish mumkin.

Globallashuvning salbiy oqibatlari asosan, quyidagi sohalarda namoyon bo‘lmoqda: ekologiya, sog‘liqni saqlash, demografik, resurslar, axloq, oila, ta’lim-tarbiya, ma’naviy, dunyoqarash va boshqalar shular jumlasidandir. Ayni shu ma’noda bugungi kunda eng yangi fan sinergetika ham shu krizis holatini ifodalash uchun “global bifurkatsiya nuqtasi” degan maxsus yangi tushunchani kiritgani, “katastrofalar nazariyasi”ni ishlab chiqqani bejiz emas. Chunki S.P.Kapitsa, S.P.Kurdyumov, G.G.Malinetskiy ta’kidlaganlaridek, “Olimlar siyosatchilarning qo‘liga butun Planetadagi hayotni bir emas, birnecha necha bor yo‘q qilish quvvatiga ega bo‘la oladigan qurollarni tutqazdilar, vaholanki, kelajakda ularni qanday yo‘qotish va nima qilish mumkinligini aniqlashga harakat qilmadilar.., ular energiyaning yangi manba’larini kashf etdilar va etmoqdalar, shuning bilan birga radioaktiv chiqindilar va yadroviy terrorizmdan qutulishday juda jiddiy muammolarini ham vujudga keltirdilar.., ular odamlarga antibiotiklarni sovg‘a qildilar, ayni paytda, zararli mikroorganizmlarning tabiiy tanlanish jarayonini kuchaytirdilar” [3, 3-5-bb.].

Oksford universiteti direktori, professor Nik Bostrom bu ishlarning salbiy oqibatlari haqida o‘ylab ko‘rilmayotgani haqida shunday deydi: “Texnologik progressning tezlashuvi tufayli insoniyat hozir o‘z taraqqiyotining keskin burilish nuqtasga katta tezlik bilan yaqinlashib kelayotgan bo‘lishining ehtimoli katta. Insoniyatga yaxshi tanish bo‘lib qolgan yadroviy xavf-u xatar yoniga endilikda nanotizimlar va mashina intellekti kabi sohalarning jadal rivojlana boshlagan texnologiyalari misli ko‘rilmagan o‘z imkoniyatlari va xatarlari bilan qo‘shilmoqda [4, 6-10-bb.].

Bizning kelajagimiz, agar u bor bo‘lsa, bizning ana shu jarayonlarga munosabatimizga bog‘liq. Hamon biz jadal rivojlanayotgan texnologiyalarga bog‘liq ekanmiz, insoniyat jamiyatidan “post-insoniyat” (keyingi insoniyat) jamiyatiga o‘tish dinamikasini yaxshi anglab etishimiz kerak. Ayniqsa tuzoq qayerda joylashganini, muqarrar o‘limga olib borishi mumkin bo‘lgan yo‘llarni payqay bilishimiz zarur” [5].

Bir necha yillik tadqiqotlari natijasida A.Chumakov “Globallashuv ijtimoiy hayotning barcha sohalarning, ma’naviy qadriyatlar, dunyoqarash yo‘nalishlarini universallashtirishga olib kelishi bilan birga, an’anaviylik, o‘ziga xoslik va madaniy xilma-xillikni saqlashni istisno qilmaydi” [6, 259-b.], - degan xulosaga keladi. Bunday davrda shaxs murakkab ijtimoiy muhit sharoitida faoliyat ko‘rsatishga majburdir. Inson yashayotgan zaminining, tinch va barqaror kechirayotgan hayotining mohiyatini to‘la anglashi, qadrlashi, ya’ni ijtimoiy muhitning ob’ekti sifatida namoyon bo‘lishi kerak.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Maqolani yoshich jarayonida dialektik, retrospektiv, qiyosiy tahlil va tizimli yondoshuv kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi.

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Globallashuv jarayoni kuchayib borayotgan hozirgi dunyoda davlatning raqobat shartlariga tez moslashuvi uning muvaffaqiyatli va barqaror rivojlanishining asosiy ustunligi – ta’lim tizimining holati bilan aniqlanadigan, shaxsni ma’naviy rivojlantirish imkoniyatlari mavjudligi bilan bog‘liq. Davlatning bugungi va istiqbolidagi barqaror iqtisodiy o‘rnatilishini ta’minlovchi omillar aynan ta’lim sohasi rivojlanishiga bevosita bog‘liq. Shu sababli Yangi O‘zbekiston iqtisodiyotini tubdan isloh qilish jarayonida ta’lim sohasida jahonda munosib o‘rinni egallashga qaratilgan yangi uzluksiz ta’lim tizimini yaratish va rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilandi.

Bu borada alohida ahamiyat kasb etadigan siyosiy globallashuv davlatlarning siyosiy tuzilishini, xalqlar va mintaqalar o‘rtasidagi siyosiy aloqalarning kengayishini, o‘zaro bog‘liqligini ifodalaydi va oxir-oqibat, ularning unifikatsiyalashuviga olib keladi. Bunda o‘ziga xos siyosiy munosabatlar ko‘lamiga ko‘ra global va barcha davlatlarning ichki tuzilishi bir tarmoqqa ulanib ketishi kuzatiladi [7, 521-524-bb.].

Globallashuv fenomeni ob’ektiv va ochiq ekanligini hisobga olinsa uning turli muqobillarda namoyon bo‘lishi tabiiy tus oladi. SHunday ekan globallashuv jarayonining biror-bir aspektini mutlaqlashtirib, unga mutlaq ijobiy yoki mutlaq salbiy jarayon sifatida qarash nojoizdir. O‘z navbatida nemis sotsiolog olimi U.Bek “SHubhasiz, globalizatsiya eng ko‘p qo‘llaniluvchi va eng ko‘p suiste’mol qilinuvchi va eng kam o‘rganilgan, ehtimol tushunarsiz mavhum, siyosiy jihatdan samarali so‘zdir (bahs-munozarada kuchli qurol, shior)” [8, 40-b.], - deb yozadi.

Globallashuv jarayonida axborot olishning tezlashuvi, shuningdek, internet orqali uzatiladigan turli yangiliklarni ijobiy va salbiy jihatlarini tahlil qilish masalalarini e’tibordan chetda qoldirmaslikni taqozo etadi. Masalan, globallashuv haqida 1998 yilda Nobel mukofotini olgan Portugaliyalik yozuvchi J.Saramagu:

“Men antiglobalistik harakatlar tarafdoriman. CHunki menga hozir sayyoramizda keskin tezlikda shakllanayotgan tartib, nizom yoqmaydi” - degan bo‘lsa, J.Soros “globallashuvning shuncha kamchiliklariga qaramay, men uning rashkchi tarafdoriman. Men uni qo‘llab-quvvatlashim sababi nafaqat u beradigan qo‘shimcha boyliklar, balki u odamlarga berishi mumkin bo‘lgan erkinlik sababli hamdir” [9, 176-b.], - deb yozadi.

Umuman olganda, globallashuv murakkab va serqirra jarayon bo‘lib, uni turli mamlakatlar hayotiga o‘tkazayotgan ta’siri ham turlicha. Bu hol dunyo mamlakatlarining iqtisodiy, ma’naviy salohiyatlari va siyosati qanday ekani bilan bog‘liq. Dunyoda yuz berayotgan shiddatli jarayonlarning har bir mamlakatga o‘tkazayotgan salbiy ta’sirini kamaytirish va ijobiy ta’sirini kuchaytirish, davlatlar kelajagini belgilab beruvchi asosiy omil bo‘lib qolmoqda [10, 37-41-bb.].

Globallashuvning asosiy ko‘rinishlari, tendensiyalari va oqibatlari tevaragidagi munozaralar so‘ngi yillarda nafaqat jonlandi, balki qizg‘in tus olmoqda. Bugun nafaqat bir davlatda, balki butun dunyoda bir-biriga qarshi kurash olib borayotgan "globalistlar" va "anti globalistlar"ga ajraldi. Ayrim olimlar globalizatsiyani farovon turmush, tanlash huquqi va yanada ko‘prok erkinlik, ya’ni ko‘chib yurish, to‘liq axborot olish, ko‘proq xaq to‘lanadigan joyda ishlash, eng yaxshi universitetlarda ta’lim olish erkinligi bilan bog‘lasalar, boshqalar uchun esa globallashuv insoniyatga taxdid soluvchi, global isish, atrof muhitning ifloslanishi, nazoratsiz migratsiya omillarining vujudga kelishi, ishsizlarning ko‘payishi, an’anaviy qadriyatlarga putur etishi kabi muammolarni tug‘diruvchi jarayon sifatida baholamoqdalar [11, 169-173-bb.]. Bizning nazarimizda, globallashuv, eng avvalo, taraqqiyot sur‘atlarining tezlashuvi orqali butun insoniyat yalpi Er shari taqdirini birlashtirayotgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma’naviy-axloqiy, madaniy-ruhiy hodisa sifatida o‘zini namoyon etayotgan bir paytda, uning yaxlit mohiyatining ijtimoiy-falsafiy jihatdan tadqiq etishni taqozo etmoqda. Ayni shu nuqtai-nazardan qaraganda, globallashuv odamlar orasida ma’lum bir universal va umumhajmli aloqani o‘rnatishni nazarda tutadi [12, 256-b.].

XXI asr insoniyat tarixiga sivilizatsiyalararo muloqot asri, texnika texnologiya va axborot kommunikatsiyalar tizimi misli ko‘rinmagan darajada takomillashib boruvchi asr sifatida kirib keldi. Ayni paytda dunyodagi hodisa va jarayonlarni globallashuv tendensiyasi, mamlakatlar, xalqlar o‘rtasidagi sivilizatsiyalararo o‘zaro ta’sirni yanada kuchayishiga sabab bo‘lmoqda. Hozirgi vaqtda insoniyat tarixini sivilizatsiyaviy jarayonlar, ularning turli ko‘rinishlari va bosqichlari sifatida qarash ilmda etakchi o‘rinni egallaydi. Buning asosiy sabablari:

Birinchiidan, uning fan tarixida 250 yildan beri davom etib kelayotgan jiddiy an'analari mavjud;

Ikkinchiidan, davrimizning barcha murakkabliklarini asosiy jixatlariga ko'ra sivilizatsiyaviylik yondashuv bilan xiyla keng tushuntirish mumkin;

Uchinchiidan, tafakkurimizga, dunyoqarashimizga yillar davomida singdirilgan taraqqiyotni farmatsion bosqichdan iborat ekanligi haqidagi markscha-lenincha dogmaning ijtimoiy-gnoseologik jihatdan asossizligini ochib berish uchun ham taraqqiyot jarayoniga sivilizatsiyali yondashuv muhim o'rin tutadi [13, 339-340-bb.].

O'zgarishlarga qanchalik qarshilik ko'rsatilmasin, ular bari bir hayotimizga kirib kelaveradi. Ayniqsa, globallashuv jarayonidan o'zining g'arazli maqsadlari yo'lida foydalanuvchi kuchlar bor ekan, bu o'zgarishlardagi salbiy jihatlar ham kuchayib boradi. Binobarin, globallashuv jarayonining asosiy sub'ekti va harakatlantiruvchi kuchlari manfaatlariga hizmat qiladigan bunday sa'iy-harakatlardan ko'zlangan maqsad milliy manfaat va qadriyatlarga tayangan an'anaviy tafakkur tarziga zarba berib, butun dunyoda g'arbona andozalarga asoslangan, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy hamda madaniy jihatdan yagona tamaddun hukmronligini o'rnatishidan iborat. Bunday sa'y-harakatlarning hatarli jixati shundaki, uning boshqa tamaddunlar, xalqlar va davlatlar uchun qanday oqibatlar keltirib chiqarishi, masalan, yaqindagina mustaqillikka erishgan mamlakatlarning milliy manfaatlari, an'ana va qadriyatlariga qay tarzda ta'sir etishi mumkinligi global hukmronlikka intilayotgan kuchlarni u qadar tashvishlantirmaydi [14, 16-b.].

Ana shunday global ta'sirlar xalqaro telekommunikatsiyalar, internet tizimi orqali yoshlarimiz ma'naviyatiga salbiy ta'sir etayotganligi bugungi kunda isbot talab qilmaydigan xaqiqatdir. Kishilar ongli faoliyati tabiiy tarixiy jarayon, u kundalik a'nanaviy turmush faoliyatidan tarkib topmaydi, balki ongi shuuriga ta'sir qiluvchi vosita va omillarning mantiqan izchil va shaqlan xilma-xil hodisalari in'ikosi kishilar qalbini junbushga keltiruvchi vokeliklarning tafakkurida namoyon bo'lishidir.

Voqean inson har doim o'z qalbiga quloq tutishi, uning unsiz sadosini tinglay bilishi hayotiy zaruratga aylanadi. Kishilar ongli faoliyatining ganjinasi sifatida ma'naviyat jamiyat hayotida nakadar muhim o'rin tutishini yaqqol his qila boradi. Eng achinarlisi shundaki, intellektual aql va qobiliyat egalari bo'lgan ziyolilarni moddiy turmush sharoitlarini yaxshilash hamda ijtimoiy himoyasini ta'minlash masalasiga ham panja orasidan qaraldi. Ma'lumki, hech kim murabbiy va o'qituvchidek o'sib kelayotgan avlod qalbi va shuuriga kuchli ta'sir ko'rsata olmaydi. Ammo, uni avlod tarbiyasini yo'lga qo'yishda muammo bo'lgan ko'plab ob'ektiv sabablar qiynaydi. Avvalo, deyarli isitilmaydigan eski, talabga javob bermaydigan binolarda dars o'tish qolaversa, oylik maoshidan kelgusi oylik maoshigacha amal-

takal qilib yashash, uch-to‘rt yil davomida o‘ngib- o‘chib ketgan kostyumda har kuni ishga kelish kabi holatlar unga ma’naviy-ruhiy jihatdan ta’sir etibgina qolmasdan, uni obro‘-e’tiboriga, el orasidagi nufuziga, ijtimoiy madaniyatiga ham ta’sir etadi [15, 180-b.].

Bugun internetni cheklab qo‘yish yoki axborot olishni taqiqlash bilan muammo hal bo‘lmasligi barchamizga ayon. Shunday ekan, ongi va dunyoqarashi endigina shakllanayotgan yosh avlodning ma’naviy olami daxlsizligini asrash oldimizda turgan eng muhim masalalardan biridir [16, 54-55-bb.].

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Axborot makonidagi real voqelikdan kelib chiqib, keng jamoatchilikning manfaatlarini ro‘yobga chiqarish maqsadida yoshlarimizni nosog‘lom axborotlardan himoyalash masalasini tartibga soluvchi huquqiy mexanizmlarni yanada takomillashtirish, turli ma’naviy buzg‘unchilik va vayronkorlik harakatlari va xurujlarining oldini olish, aholi, ayniqsa, unib-o‘sib kelayotgan yoshlarimizda ularga nisbatan ma’naviy immunitetni shakllantirish, ezgu g‘oyalarni targ‘ib qilishga alohida e’tibor qaratish, ta’limning barcha bosqichlari uchun o‘quv va amaliy dasturlar ishlab chiqish va ularni joriy etish, yoshlarning ma’naviy-ma’rifiy savodxonligini yangi bosqichga ko‘tarishni talab etadi. Internet orqali berilayotgan tahlillar kim tomonidan va qanday manfaatlarni ko‘zlashi, mediamatnlardagi targ‘ibot-tashviqotni, bir - yoqlamalikni va buning sabablarini, ma’lumot tarqatuvchining niyatlarini bilish uchun keng dunyoqarash, ma’lum bilim va ko‘nikmalar talab etiladi. SHuning uchun yoshlarning internet tarmog‘iga ko‘p tashrif buyurishini e’tiborga olib, tarmoqda milliy axborot tizimi va manbalarini yanada boyitish, ma’rifiy saytlarga ko‘proq e’tibor berish zarur, deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Jurayev N. Tarix falsafasining nazariy asoslari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – B.221.
2. Дудник С. И. Парадигмы исторического мышления XX века: очерки по современной философии культуры. - СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. - Б.132.
3. Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего Изд. 2-ое. - Москва: Эдиториал УРСС, 2001. - Б. 3-5.
4. Masharipova G.K. Development of scientific creativity in the era of renaissance // International conference bridge to science. - San Francisco, California, USA conference proceedings. Research work april, 15, 2019. - Pp. 6-10.

5. Ник Бостром - Ph.D., is Director of Oxford University's new Future of Humanity Institute. Угрозы существованию человечества. Анализ сценариев вымирания. <http://www.nickbostrom.com>.
6. Чумаков А.Н. Глобализация. Контуры целостного мира. – Москва: Проспект, 2005. - С.259.
7. Masharipova G.K. Globallashuv jarayoni to'g'risida zamonaviy yondashuvlar va madaniyatlararo integratsiya masalasi // «Mustaqillik sharoitida xalqimizning g'oyaviy tarbiyalanishining dolzarb masalalari» mavzusida onlayn respublika miqyosida ilmiy-nazariy anjuman. 2020-yil 5 may. - B.521-524.
8. Бек У. Что такое глобализация? - Москва, 2001. - Б.40.
9. Сарамату Ж. Почему я поддерживаю антиглобалистов//Россия в глобальной политике. 2003. - №1. - С.176.
10. Masharipova G.K. Globallashuv jarayoni va ma'naviy tahdidlarning yoshlar ma'naviyatiga ta'siri. // “Sog'lom avlod tarbiyasida ma'naviyatning o'рни” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari to'plami. – Toshkent, 2014. - 37-41-bb.
11. Xo'janova T. Axborotlashgan jamiyat va uning mafkuraviy texnologiyalarini OAV tizimidagi to'g'ri foydalanishning yosh avlodni g'oyaviy himoyalashdagi ma'no-mazmuni va ahamiyati. - O'zMU xabarlar. 2022 1/8. – 169-173-bb.
12. Xo'janova T. Mafkuraviy profilaktika – yosh avlodni g'oyaviy himoyalash omili (ijtimoiy-falsafiy tahlil). Monografiya. – Toshkent, «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. – 256 b.
13. Masharipova G.K. Globallashuv va XXI asr yoshlari // “Globallashuv va milliy-ma'naviy taraqqiyot tendentsiyalari” Respublika ilmiy-amaliy anjumanidagi mavzusidagi ma'ruzalar to'plami. (2015 yil 23 may) – Toshkent, 2015. - 339-340-bb.
14. Umarov B. G'arb tamadduni: inqiroz alomatlari. - “Tafakkur” jurnali, 2/2007 yil, 16-bet.
15. Жумаев Р.З. Политический система Республики Узбекистан: постановление и развития. - Тошкент: Фан, 1996, стр. 180.
16. Qosimova N. Internet jurnalistikaning texnologik asoslari. - Toshkent, 2012. 54-55 betlar.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF POSTMODERN SOCIETY AND DEFORMATION PROCESSES IN IT.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.>

MAMASALIEV Mirzoulug Mirsaidovich

Associate Professor at Karshi Engineering Economics Institute.

ABSTRACT

This article analyzes the main features of postmodern society, including its emergence, the nature of changes, as well as the social, economic, cultural and political aspects of these changes. Attention is paid to the following main characteristics of postmodern society: information society, individualism, diversity, fragmentation, acceptance of the relativity of reality, rejection of traditional systems and devices. Comments are also given on the impact of these changes on modern society and their future prospects.

Key words: *postmodernism, postmodern society, informed society, individualism, social change, cultural transformations.*

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПОСТМОДЕРНИСТСКОГО ОБЩЕСТВА И ДЕФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В НЕМ

Мамасалиев Мирзоулуг Мирsaidovich

Доцент Каршинского инженерно - экономического института.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются основные черты постмодернистского общества, включая его возникновение, характер изменений, а также социальные, экономические, культурные и политические аспекты этих изменений. Уделено внимание следующим основным характеристикам постмодернистского общества: информационное общество, индивидуализм, многообразие, фрагментация, принятие относительности реальности, неприятие традиционных систем и устройств. Также даются комментарии о влиянии этих изменений на современное общество и их дальнейших перспективах.

Ключевые слова: *постмодернизм, постмодернистское общество, информированное общество, индивидуализм, социальные изменения, культурные трансформации.*

INTRODUCTION

It is accepted to call the current society a postmodern society. According to some scientists, Postmodern society was established at the end of the 80s of the 20th century (some scientists take the appearance of the Internet in 1989 as a formal date)⁴¹. The socio-economic, industrial-technological, socio-cultural changes that began in the 70s of the last century indicated that the human society has entered a new stage of its development. Researchers use the concept of "postmodern society" to express the characteristics and tendencies of this stage.

In postmodern society, new technologies, mass culture, the relativization of the boundaries between real and virtual reality, some trends in interpersonal relations endanger the essence of a person as a biosocial being. has become one of the most urgent and fundamental issues of science. The development of science and technology, information technology, communication system, mass media, and the trend of globalization are rapidly accelerating, influencing and changing the traditional way of life, relations, value system, worldview.

ANALYSIS OF LITERATURE ON THE TOPIC:

In this sense, it can be understood that the conceptual interpretations of the postmodern society are just a coincidence. Their authors strive not only to reveal the essence of postmodern society, to determine its main features, but also to find internal and external reasons that change these features. For example, J. Lyotard states that for the first time the human society has begun to step into the postmodern state. J. Baudryar draws attention to the logic of the consumption process, which is its most important feature. F. Jamison uses postmodern society as a concept that represents the state of culture in modern capitalism. Z. Bauman compares it with a specific state of mentality, i.e. the way of thinking, mental capabilities and spiritual image of people. E. Giddens admits that the postmodern society entered its new stage at the end of the last century and calls it "the era of high modernity"⁴².

According to the analysis of these conceptual interpretations, the ideological foundations of postmodern society are as follows: a) denial of the values of modern society (regularity of development directed to a bright future, progress of science and technology, economic growth); b) non-recognition of the meaning and positive content of history, denial of socio-economic opportunities for development, deontologizing of existence and reality; v) absolutization of the principle of nominalism in knowledge, non-recognition of the content of the system of concepts

⁴¹ Liotar J-F. Sostoyanie postmoderna. M., Spb., 1998. 160 s.

⁴² Румянцев М. Экономика общества Постмодерна: критический анализ // Христианское чтение, 2012, № 6. - 167-с.

and concepts; g) loss of moral restrictions, opening the way to unethical economic practices; d) recognition of signs separated from the subject as reality, not reality⁴³.

Research methodology: Postmodern or postmodernist society refers to the globalized world formed at the end of the 20th century, which requires a revision of traditional values and constructions. This article analyzes the change of tolerance to others in postmodern society. This process is primarily related to globalization, cultural multiculturalism and changes in social structures.

Analysis and results: The main characteristics of postmodern society are as follows: 1. Globalization: The disappearance of borders between different nations and cultures through cultural exchange and technological development. 2. Multiculturalism: Interaction and integration of different cultures in society. 3. Social Equality: Struggle for equal rights across gender, race and ethnicity. 4. Unsanitization: Decrease of traditional religious and ethical values.

Changes in the social essence of the individual in postmodern society are not only negative in nature. Social processes have developed a person's knowledge and ideas about scientific and technical achievements, the ability to quickly assimilate scientific achievements and innovations, enriched his ideas about various national and universal values, lifestyles and activity norms of other peoples, democracy and expanded his views on social justice. However, by the beginning of the new century, under the influence of the trends of postmodern society, disturbing transformational processes began to take place in the social essence of the individual. This can be seen, first of all, in the transformation of his life goals. In the 70s of the 20th century, goals such as serving the spiritual and ideological interests of society, achieving professional success, and gaining one's own place in society were prioritized among the life goals of an individual, but at the beginning of the new century, his main goal was to improve his and his family's financial support and health. As a result of the fragmentation of the individual's thinking, his knowledge, skills and abilities became shallow, his faith became weak and unstable, and his attitude to various events and processes became temporary. Under the influence of modern trends, a person turned away from the values of modern society, the primacy of materiality began to appear in his system of values. If in modern society there was proportionality between the material and spiritual needs of a person, in postmodern society this proportionality was broken. A person has a mood to satisfy his material needs irrationally. In the conditions of postmodern society, the deformation of the social roles of the individual took place, and his formation as an independent person was also damaged. These transformational processes, on the one hand, had a serious

⁴³ Костина. А.В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества. М., 2011. - 233-с.

impact on the composition of personal qualities, and on the other hand, caused the spread of a number of social ills.

Urbanism (worship of the city), technologism (worship of industry), primitivism (worship of undeveloped models of imitation), eroticism, dehumanization and other principles were at the basis of postmodernism as a worldview. For example, Corbusier's architectural structures, urban ensembles in Indian Chandigarh reveal the inner meaning of urbanism related to new technologism, eroticism and dehumanization.

The tendency that has arisen in the information society is the alienation of people from each other, entering into their artificial virtual narrow world and beginning to lose the two main signs of humanity, such as individuality and collectivity. Another trend is that people are becoming part and parcel of the machine, computer and television⁴⁴. The fact that people are increasingly losing their sense of identity and individuality creates a number of other problems. Paul Virilo, one of the researchers of postmodern society, admits that the human personality is divided into two. On the one hand, a person lives in a life with real coordinates ("here and now"), that is, in a real society and time. It has various district real needs necessary for living. He is forced to work, communicate with people and society. But on the other hand, it exists in a life within the matrix where time ("now") prevails over space ("here"). That is, he lives in a virtual artificially created hyperreality. The passage of human life is superior to artificial virtual space, in the world of fantasy. As a result, human personality, human "I" remains disconnected and divided between them - between real life and artificial virtual life, real time and virtual reality⁴⁵.

According to some scientists, this situation creates a new link in the chain of problems. It can be called delegitimization. Delegitimization means the loss of legitimacy, legitimacy, rights. In the context we are considering, it means that a person is separated from the essence of existence, ontological foundations, he is deprived of an objective understanding of his place in it and the environment surrounding him, and of actualization (legitimization). People are unable to distinguish reality from fantasy. J. Lyotard, one of the postmodern scientists, puts the matter in this order and comes to the above conclusions.

By the age of postmodernism, some philosophers believe that the person is not able to fulfill the social role that he is performing, because the necessary conditions for the formation and development of the person are no longer there. they called limi" [5]. The social functions of the socialization of a person are as follows: 1) it is formed

⁴⁴ Postmodernizm. Ensiklopediya, Minsk, 2001. –B. 120.

⁴⁵ Фромм Э.Бегство от свободы, - М., АСТ, 2011.

as a subject of a socio-historical process; 2) is the successor in the development of culture and civilization; 3) by adapting to the social environment, it creates the basis for the development of society without conflicts. For this, it is necessary to strengthen social education, which has a positive effect on the socialization of a person. Social education is the process of formation and development of the thinking of the individual, the spiritual and educational world in harmony with the goals and tasks of the society, all the noble influences and factors that encourage people to actively participate in social, economic and cultural life. is a set.

In general, in postmodern society, a person is a product of socio-historical development, socio-historical activity, a subject of social relations. A person is a product of history and society, a result of education and training. Its essence is formed by the wealth of social relations, the scope of social activities and the size of the acquired culture. Today, when socio-economic, political and spiritual-cultural reforms are being carried out, it is especially important to clearly imagine the structure of the person, to analyze the scope of issues related to his development. In the postmodern society, the danger of a person becoming a robot, even a part of a machine, computer, or an application has increased. A person who has become a prisoner and a slave of the computer (the number of such people is increasing rapidly from year to year), who spends his free time mainly in the artificial, virtual space created by the computer, has his individual, unique characteristics, his personal reality. is losing more and more. In a situation where scientific and technical development has accelerated, where materiality prevails, neglecting the problems related to the formation of a person leads to the emergence and rooting of factors that have a negative effect on his spiritual image, which E. Fromm In other words, turning a person into a robot is out of the question⁴⁶.

Therefore, a detailed analysis of the objective conditions and subjective factors that affect the spiritual image of a person in the situation that has arisen, and the search for ways to reduce their negative impact on a person is becoming one of the urgent fundamental problems of philosophy.

Summary: In conclusion, the modern trends of the postmodern society caused the transformation of the moral essence of the individual. Its main aspects are related to the transformation of personal life goals, fragmentation of thinking, deformation of the system of values and needs, new character of social roles, change of personal life principles.

It is important that socialist modernism, that is, ideas about science prevail as an image of the world in the formation of ideas and values about a person. It determined

⁴⁶ Fromm E. The Sane Society. - Toronto, 1960. -B. 263.

the moral foundations of society. In fact, during the Enlightenment, the idea of knowledge was formed as a way to achieve happiness.

REFERENCES:

1. Liotar J-F. Sostoyanie postmoderna. M., Spb., 1998. 160 s.
2. Румянцев М. Экономика общества Постмодерна: критический анализ // Христианское чтение, 2012, № 6. - 167-с.
3. Костина. А.В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества. М., 2011.-233-с.
4. Postmodernizm. Ensiklopediya, Minsk, 2001. –В. 120.
5. Фромм Э. Бегство от свободы, - М., АСТ, 2011.
6. Fromm E. The Sane Society. - Toronto, 1960. –В. 263.
7. Мамасалиев, М. М. (2023). ТОЛЕРАНТНОСТЬ И ИНТОЛЕРАНТНОСТЬ: ПРОБЛЕМА МИРА ИЛИ НОРМА?. *Miasto Przyszłości*, 38, 176-181.
8. Mirsaidovich, M. M. (2023). DEFORMATION OF TOLERANCE TOWARDS OTHERS IN POSTMODERN SOCIETY. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 3(6), 230-232.
9. Эргашева, Ю. А. (2017). Формирование национальной модели образования в Узбекистане за годы независимости. *Alma mater (Вестник высшей школы)*, (9), 86-89.
10. Ergasheva, Y. A. (2016, January). The experience of reforming and developing the education system in modern Uzbekistan. In *International Scientific and Practical Conference World Science* (Vol. 5, No. 2, pp. 14-17).
11. Эргашева, Ю. А. (2020). Развитие женского предпринимательства в Узбекистане. In *Феномен рыночного хозяйства: от истоков до наших дней. Партнерство в условиях риска и неопределенности* (pp. 254-262).
12. Мамасалиев, М. М. (2023). ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРИНЦИПОВ ТЕРПИМОСТИ В ОБЩЕСТВЕ ПОСТМОДЕРНА. *International scientific journal of Biruni*, 2(1), 144-148.
13. Mamasaliev, M. M. (2023). A CHANGE IN THE PRINCIPLES OF TOLERANCE IN POSTMODERN SOCIETY. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(2), 1071-1076. Делез Ж. Различие и повторение. СПб., 1998. С. 182.

SURXON VOHASINING QADIMIY GAZARAK QISHLOG'I ZIYORATGOHLARI VA ULAR BILAN BOG'LIQ E'TIQODIY QARASHLAR XUSUSIDA

BOBOMURODOV Foziljon Komiljon o'g'li,

Termiz Davlat Universitetining Magistratura bo'limi,

Etnografiya, Etnologiya va Antropologiya yo'nalishi

II-bosqich magistranti.

[Tel: +998993799164](tel:+998993799164)

foziljon2020y@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada Shimoliy Surxon vohasidagi, xususan Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'idagi ziyoratgohlar va ular bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlar, hamda qishloq tarixiga bevosita aloqador bo'lgan boshqa ma'lumotlar ham keltiriladi.

Kalit so'zlar: *Sariosiyo tumani, Gazarak qishlog'i, Shohusan eshon, Shofozil eshon, ziyorat, G'oyib bo'lgan azizlar, Chilon azizlar, Begijonni shahidi, Sulton Parranda, tuyatosh, sallatosh, Qal'a tepa, Kuloltepa, Murodtepa, Hoshtepa, Hisortepa.*

ABSTRACT

The article presents the shrines and beliefs related to them in the village of Sariosia in the Northern Surkhan oasis, Gazarak district, as well as other information directly related to the history of the village.

Key words: *Sariasia district, Gazarak village, Shohusan Eshon, Shofozil Eshon, pilgrimage, G'oyib bo'lgan azizlar, Chilon azizlar, Begijonni shahidi, Sultan Parranda, tuyatash, sallatash, Kala tepa, Kuloltepa, Muradtepa, Hoshtepa, Hisartepa.*

KIRISH

Jannatmakon yurtimizning har bir go'shasiga qadam bosgan kishi uning go'zalligi-yu tarovatidan o'zgacha surur va hayrat hissini tuyadi. Shu bilan birga bu go'shalrning sof havosi va beqiyos manzaralari har qanday insonga ma'naviy xordiq baxsh etadi.

O'zbekistonning janubiy gavhari hisoblangan Surxon vohasida bu kabi manzil-makonlarni talaygina uchratish mumkin. Ularning har birida qanchadan – qancha moddiy va nomoddiy madaniyatlarni, gavjum ziyoratgohlarga aylangan avliyolarning qadamjoylari-yu qabrlarini, hamda, asrlar davomida ko'hna tarixdan guvohlik berib turuvchi qal'a yoki saroy qoldiqlarini topish mumkin.

Biz soʻz yurutmoqchi boʻlgan ziyoratgohlar joylashgan Gazarak qishlogʻi ham ana shunday sir-sinoatlarga boy manzillardandir. Sariosiyo tumanidagi qishloqlardan boʻlgan Gazarak juda qadimiy manzillardan biri boʻlib, u haqida koʻplab rivoyatlar va afsonalar ogʻzaki tarix sifatida bugungi kungacha saqlanib qolgan. Bundan tashqari Neʼmatulla Xoksorov (1947 - 2024-yil 14-fevral) oʻz qoʻli bilan yozgan oʻnga yaqin kitoblarida bu qishloq tarixi, tarixiy geografiyasi, qadimiy joylari va aholisining etnik tarixiga oid koʻplab maʼlumotlarni topish mumkin.

Gazarak nomining kelib chiqishi haqida turli manbalarda turlicha maʼnolarda keltirilgan:

- gaza togʻ qirrasini, Gazarak esa “gaza-rah” – togʻ qirrasidan oʻtadigan yoʻl boʻlishi mumkin⁴⁷.

-GAZARAK Sariosiyo t. qishloq. Oʻzbek xalqi tarkibidagi hazora (hazara/gazara) urugʻi vakillarining qishlogʻi. Hazorak (-k mavjudlik, kichiklik qoʻshimchasi) kichik Hazora qishlogʻi⁴⁸.

-«Joy nomlari» kitobida yozilishicha, gazarak soʻzi "guzar", yaʼni "Oʻtish joyi" maʼnosidan kelib chiqqan boʻlib, "karvon toʻxtab oʻtadigan joy", yaʼni manzil maʼnosini bildirar ekan. Keksalarimizning rivoyat qilishlariga qaraganda, to Oktyabr toʻntarishigacha Afgʻoniston, Baljuvon va Hisor orqali Samarqandga qat-novchi karvonlar Gazarak qishlogʻida toʻxtab oʻtar ekan⁴⁹.

Mashhur rus etnografi B.X.Karmisheva oʻz tadqiqotlarida davomida bu qishloqni oʻrgangan va quyidagi maʼlumotlarni yozib qoldirgan: Hisor tizmasining janubiy etaklaridagi adirlar orasida, kichik togʻ soyi boʻyida joylashgan va uzumzorlari bilan mashhur boʻlgan Gʻazarak qishlogʻi. Bu yerda oʻzbekzabon chagʻatoylar yashagan. Ilgari 400 ta xonadon bor edi. Gʻazarak besh kvartalga boʻlingan: Kalʼaguzar, Yuqori guzar, Oʻrtaguzar, Yangiqishloq va Qalliqguzar. Uning aholisining asosiy qismi oʻzlarini chigʻatoylar, bundan 400 yil avval toʻqaylar orasida qoʻnim topgan qirgʻa jasur oʻgʻrining (qirgʻa gazar) avlodlari deb hisoblardi⁵⁰.

Gazarak qishlogʻida “Gʻoyib boʻlgan azizlar”, “Chilon azizlar”, “Begijonning shayiti” kabi bir qancha ziyoratgohlarmavjud boʻlib, ular turli davrlarga oid hisoblanadi⁵¹. Bundan tashqari Gazarak zamini oʻtmishda yashab oʻtgan

⁴⁷ Suyun Qorayev. Oʻzbekiston viloyatlari toponimlari.-T: Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat nashriyoti, 2005.-B.127.

⁴⁸ Toʻra Nafasov, Vazira Nafasova. Oʻzbek tili toponimlarining izohli lugʻati.- T: Yangi asr avlodi, 2007.-B.23.

⁴⁹ Neʼmatulla Xoksorov. Gazaragim-gavharim.-T:Alisher Navoiy nomidagi Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2008.-B.5.

⁵⁰ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – Москва: НАУКА, 1976.-С.126.

⁵¹ Dala tadqiqoti yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlogʻi, 21.06. 2024 yil

sohibkaromat avliyolari, Shayx Said Amir Hamadoniy avlodlaridan bo'lgan aka-uka Shohusan va Shofozil eshonlar bilan ham Hisor vodiysida mahhur bo'lgan.

Aytishlaricha, Shohusan To'ra tug'ilgan kuni g'oyibdan bir beshik paydo bo'ladi. U kishi mana shu muqaddas beshikda ulg'aygan ekan.

Keksalarimizning guvohlik berishicha, Shohusan to'ra kecha qorong'usida ko'chadan ketayotgan bo'lsa, oldidan ikki saf, orqasidan ikki saf farishtalar qo'riqlab yurar ekan. Bu kishi ana shunday yaratganning nazari tushgan kishi bo'lgan.

Bir kuni o'n ikki nafar qishloq yigitlari tanasiga quloch yetmas katta bir terakni kesib, bog'dan qishloqqa olib kelmoqchi bo'ladilar. Uzunligi o'n qadamdan ortiq ho'l yog'ochni olti joyidan shatak bog'lab yarim yo'lgacha olib kelishadi. Dam olib o'tirishganlarida, Shohusan to'ra kelib qoladi.

- Hormanglar, bolalarim, og'ir yog'och qurg'ur sizlarni ancha qiynab qo'yibdi-ku. Yigitlik paytim bo'lganida sizlarga yordam bergan bo'lardim, — deydi tabbasum bilan.

-Eshonbobojon, undan ko'ra karomatingizni bir ko'rsating. Bu yog'ochni qiynalmay qishloqqa olib boraylik, — deydi yigitlardan biri hazillashib. Eshonbobo ichida bir kalimani o'qib, yog'ochga dam soladi-da, qo'lidagi hassa bilan uning ikki uchi va o'rtasiga sekin-sekin uradi. Ikki baquvvat yigitga qarab:- Qani, polvonlar, yog'ochning ikki tomonidan ko'tariglarchi, kuchlaring yetarmikan, — deydi. Ikki yigit hayron bo'lganlaricha ishonar-ishonmas o'n ikki kishi bazo'r ko'tarib kelayotgan yog'ochni dast ko'tarib yelkalariga oladilar, hech qiynalmay qishloqqa ravona bo'ladilar. Bu mo'jizani ko'rgan boshqa yigitlar hayron-u lol bo'lib qolishadi.

Shohusan to'raning ajoyib xislatlaridan yana biri shu edik, ba'zi kunlari bomdod nomozidan keyin xizmatkor va shogirdlarini to'plab: hammalaringiz hovli-haramlarni tartibga keltirib, Supurib-sidiringlar. Hovuz bo'yidagi supalar ustiga suvlarni qalin sepib, joy hozirlanglar. Bugun ziyoratimizga uzoqdan mehmonlar kelyapti. Qo'shni qassobni ham aytib qo'yinglar, uzoqqa ketib qolmasin. Mehmonlar keltirayotgan jallig'lar (qo'y-echkilar)ni so'yib, ularning hurmatlarini joyiga qo'yishimiz lozim, — deb keluvchilarning nechtasi otliq, nechtasi eshakda, nechtasi erkagu-nechtasi ayol ekanligigacha va hatto keltirayotgan «nazr»larigacha barchasini bexato aytib berar ekanlar. Keltirilgan barcha nazru-niyozlarni esa qishloqdagi yetimu-esir, bevayu-bechoralarga va kambag'al oilalarga tarqatib berar ekanlar. - Bizning rizqimizni Allohning o'zi beradi, — deb biror narsani ham olib qolmagan. O'zi ekib, parvarishlagan bog'laridan kelgan daromad hisobidan tirikchiliklarini o'tkazar ekan.

1927 yili 80 yoshida oqsuyak saidlar avlodidan bo'lgan Shohusan to'ra yoniga kuyovi Eshonjonni hamroh qilib olib, muqaddas haj safariga jo'naydi. Safar oldidan

butun qishloq ahlini to‘plab, ziyofat beradi. Ulardan oq fotiha olib, ularga ham duo beradi va qishloq ahli bilan xayrlashadi. Xalq ham ko‘zlarida yosh bilan u kishini kuzatib qoladi. Necha oylar davomida ne-ne mashaqqatlar bilan muqaddas Makkai mukarrama shahriga yetib keladilar. Bir necha kun ziyoratga kelgan hojilar bilan haj ahkomlarini bajarib, hamma uyga qaytish taraddudini ko‘rayotganda, Shohusan to‘ra vafot etadi.

Shohusan to‘raning ukasi bo‘lgan Shofozil eshon tabiatan ochiq ko‘ngil va xoksor, qalbi keng va pokdil, dunyoning hoyu havaslaridan parhez qilib, haq yo‘lini tanlab, faqirona yashashni ixtiyor qilgan mashrabnamo bir kishi bo‘lgan. Bu kishining karomatlari, hayotidagi ba‘zi latifanoma qiziqarli voqealar hanuzgacha xalqimiz orasida gapirib yuriladi.

Bir kuni qishloqning hazilkash yigitlaridan biri eshonni sinash uchun kechasi bog‘ hovlisida bog‘log‘li turgan otining egar- abzallarini yechib oladi-da, xashak ostiga yashirib qo‘yadi. Ertalab Shofozil eshon yigitning darvozasini taqillatib chaqirib kelib, hazillashaman desang boshqa kishi qurib qolganmi, nega kechasi otimning egar-abzallarini olib kelding? – deydi.

Otingizning abzallarini men olganim yo‘q, - deydi ko‘zlarini uqalab uydan chiqib kelgan yigit kulimsirab. Shundan so‘ng egar- abzallar berkitilgan hovli chetidagi xashak to‘dasini ko‘rsatadi eshonbobo. Yigit qancha tavba – tazarrular bilan egar-abzallarni eshonning uyiga olib borib beradi.

O‘ttizinchi yillardagi qatag‘onchilik siyosati Shofozil eshonni ham chetda qolmaydi. Uni ham «xalq dushmani»san deb, qo‘llariga kishan solib, tuman markazidagi NKVD (ichki ishlar xalq komissarligi)ning qamoqxonasiga haydab ketadi.

To‘lib qolgan turmani bo‘shatish uchun har xaftada bir marta mahbuslar «etap» qilinib, poezd bilan viloyat markazi Termiz shahriga jo‘natilar edi. Jo‘nashga tayyor turgan poezdning bir vagonida mahbuslar bilan birga Shofozil to‘ra ham bir burchakda o‘tirardi. Zang chalinib, poezdning jo‘nashiga ruxsat berildi. Lekin poezd o‘rnidan bir qadam ham jilmadi.

Shunda kimdir mahbuslar orasida ulug‘ eshon borligini, poyezd yurmayotganligiga shu kishi sabab bo‘lishi mumkinligini aytib qoladi. Darhol vagonidan Shofozil to‘rani tushirishgan edi, poezd ravon yurib ketdi. Qaytarib chiqarishganda, yana to‘xtab qoldi. Bu hol uch marta takrorlandi. Uch marta ham poyezd o‘rnidan qo‘zg‘almadi. Noiloj qolgan NKVD xodimlari hazratni yana qaytarib Sariosiyo turmasiga keltirishdi.

Keyinchalik turma boshlig'ini ikki yildan beri oyoq-qo'li ishlaymay yotgan xotinini davolagani uchun eshonboboni ozod qilib yuboradi⁵².

Gazarak nafaqat ilmi va ma'rifatli ko'plab kishilar yashab o'tgan makon, shu bilan bir qatorda Qal'a tepaligi, Kuloltepa, Murodtepa, Hoshtepa, Hisortepa kabi tarixiy joylari mavjud ko'hna qishloqlardan sanaladi. Bu tarixiy manzillar haqida bir qancha rivoyatlar bor. Ularning birida Hisortepa qadimda hukmdorning qo'rg'oni bo'lganligi, uning yaqinida joylashgan Hoshtepa bilan bog'lovchi yer osti yo'li xususida gap ketadi⁵³.

G'oyib bo'lgan azizlar ziyoratgohi Gazarak qishlog'ining quyosh chiqar tarafida, adirlikning tugash qismida, qishloq ichidan oqib o'tadigan daryodan 10-12 metr uzoqlikda joylashgan. Atrofi sim to'r bilan o'ralgan va ziyoratgohning shimolida umumiy maydonidan ajratib qo'yilgan qabr mavjud. Ziyoratchilar uchun kerakli sharoitlar qilingan. Bunda dam olish uchun supa va karavot, hamda taom tayyorlashga qozon-o'choq, idish-tovoqlarni ko'rish mumkin⁵⁴.

G'oyib bo'lgan azizlar ziyoratgohi, 21.06. 2024 yil.

G'oyib bo'lgan azizlar ziyoratgohi xususida xalq orasida ko'plab rivoyatlarni uchratish mumkin. Rivoyat qilishlaricha, dushmanlar ta'qibiga uchrab, qochib kelayotgan ikki aka-uka tong otar payti qishloq etagidagi soy bo'yiga yetib kelishadi. Tuyalarini shu yerga cho'ktirishib, ozroq dam olishadi. Namoz vaqti yaqinlashgani

⁵² Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, Ne'matulla Xokso'rov axboroti. 14.10/2023 yil.

⁵³ Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Chilonzor mahallasi, Bobojonov Abdujabbor aka axboroti, 28.10.2023 yil.

⁵⁴ Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, G'oyib bo'lgan azizlar ziyoratgohi, 21.06. 2024 yil.

sababli, boshlaridagi sallalarini marza ustiga qo‘yib, o‘zlari tahorat qilish uchun suv buyiga tushadilar. Tahorat olib bo‘lishgach, soydan chiqib ko‘radilarki, quvib kelayotgan dushmanlar juda ham yaqinlashib qolibdi. Jo‘nashga ulgurolmagan xojalar qo‘llarini duoga ochib, yuzlarini qiblaga qaratib dushmanlaridan xalos qilishini tilab xudoga iltijo qiladilar va shu yerdagi adirlik bag‘ridagi g‘orga kirib, g‘oyib bo‘ladilar. Cho‘ktirib qo‘yilgan tuyalari va marza ustidaga sallalari toshga aylanib qoladi. Hanuzgacha xalqimiz, yonma- yon cho‘zilib yotgan ikki katta xarsang toshni "tuyatosh", dastordek aylana toshni esa, "sallatosh" deb ataydi.

Aytishlaricha, bu kishilar g‘oyib bo‘lgan g‘or ustida bir zamonlar gumbazli maqbara ham o‘rnatilgan bo‘lib, bu ziyoratgoh “G‘oyib bo‘lgan azizlar”, deb atalgan. Keyinchalik bu kalima asrlar o‘tishi bilan qisqara borib, bugungi kunlarda "G‘oyvozla" shakliga kelib qolgan. O‘tmishdagi qattiq zilzilalardan birida adir surilib, maqbara bilan birgalikda pastga qulab tushgan. Maqbara qulab tushgan joy toshqaloq qilib ko‘tarilib, ziyoratgohga aylantirilgan⁵⁵.

G‘oyib bo‘lgan azizlar ziyoratgohidagi “tuyatosh”, 21.06. 2024 yil

⁵⁵ Ne‘matulla Xoksorov. Gazaragim-gavharim.-T:Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2008.-B.56-57./ Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog‘i, Mingqulov Jo‘raqul bobo axboroti, 21.06.2024 yil.

G'oyib bo'lgan azizlar ziyoratgohidagi "sallatosh", 21.06. 2024 yil

G'oyib bo'lgan azizlar ziyoratgohi qadimdan xalq orasida mashhur va xalqni unga hurmati juda baland bo'lgan. Ota- bobolarimizning so'zlariga qaraganda amirliklar davrida bu ziyoratoghning to'g'risidan o'tayotga har qanday yo'lovchi agar ulovda bo'lsa, ulovidab tushib piyoda o'tib ketar ekanlar⁵⁶.

Ziyoratgohga odamlar turli maqsadlarda tashrif buyuradilar. Har xil teri kasalliklari, so'gallardan shifo istab, hamda farzand talabida ziyorat qiladilar. Ziyoratchilar tuproqdan shifo uchun foydalanadilar, daraxtga latta bog'lashadi, chiroq ham yoqishadi. O'lis yaqindan ixlos bilan ko'plab aholi ziyorat uchun tashrif buyuratdilar va ayrim kunlari ziyoratchilar ko'pligidan ziyoratgoh hududiga sig'may ham qoladilar⁵⁷.

Chilon azizlar ziyoratgohi Gazarak qishlog'ining shimolida joylashgan. Ziyoratogoh tevarak atrofi aholining bog'lari bilan o'ralgan bo'lib, o'rtacha kattalikdagi qabrdan iborat. Qabr atrofida chilon daraxtlar mavjud va ular 20-25 sotiqliq maydonni egallaganligini ko'rishimiz mumkin⁵⁸.

⁵⁶ Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Toqchi qishlog'i, Qoraboyev Mirzomurod bobo axboroti, 10.07.2024 yil.

⁵⁷ Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, Mingqulov Jo'raqul bobo axboroti, 21.06.2024 yil.

⁵⁸ Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, Chilon azizlar ziyoratgohi, 21.06. 2024 yil.

Chilon azizlar ziyoratgohi, 21.06. 2024 yil.

Rivoyat qilishlaricha, qadim o'tgan zamonda Gazarak qishlog'ida ulug' bir avliyo yashagan ekan. Xalq orasida u kishi Sulton parranda (uchuvchi sulton) nomi bilan mashhur ekan. Bu nomga musharraf bo'lishlariga sabab "Avliyoning oldida ikki dunyo bir qadam" deganlaridek, bu kishi shom namozini Gazarakda o'qisa, xufton namozini Makkai Mukarramada o'qir ekan. Yoki xufton namozini uyda o'qisa, bomdod namozini Makkai Mukarramada o'qib kelar ekan. U kishining Qoraxon ismli zukko shogirdi shariat va tariqat ilmlarini mukammal egallab, ustozining mehru muhabbatiga musharraf bo'lgan edi. Kunlardan bir kun, xufton namozidan so'ng, shogird ustozidan o'zi bilan Makkai Mukarramaga olib borishini va Xonai Ka'bani ziyorat qilish istagi borligini aytib yolvoribdi. Ustoz Sulton Parranda rozi bo'libdi va bomdod namozini Makkada o'qiydiz debdi.

Ustoz tik turganicha, yuzini qiblaga burib, shogirdiga: - Ko'zingizni mahkam yumib, belimdan quchoqlab oling. Qo'lingizni zinhor bo'shatmang, deydi va qo'llarini duoga ochib, muqaddas bir oyatni o'qiydi. Ustozu shogird kiprik qoqqanchalik vaqt o'tmasdan fazoga ko'tarilib, g'oyib bo'lib ketadilar. Hazrati Sultoni Parranda bir zumda Makkai Mukarramada hozir bo'ladi. Ko'z ochib qarasa, shogirdi yo'lda tushib qolibdi. Bomdod namozini o'qib iziga qaytadi. Yo'lda ko'rsaki, Qoraxon bir podshohning saroyi hovlisidagi yosh tut daraxtiga bog'loqlik turibdi. Ma'lum bo'lishicha, shu yerga yetib kelganda, Qoraxonning qo'llari karaxt

bo'lib, ozgina bo'shashgan va ustozdan ajralib ketib, podshoning saroyiga kelib tushgan. Podshoning yasovullari esa u kishini o'g'ri gumon qilib, saroy hovlisidagi daraxtga bog'lab, podshoning ertalabki qabulga chiqishini kutib turishgan ekan. Hazrati Sultoni Parranda karomati bilan darhol Qoraxon bog'lab qo'yilgan tut daraxtini ildiz bilan sug'urib, qo'ltig'iga oladida, yo'liga ravona bo'ladi. Dam o'tmay, hozirgi Denov tumanida joylashgan Qoraxon qishlog'i o'rniga kelib tushadilar. Qoraxoni tutdan yechib olib, daraxtni shu yerga ekadi. "Siz endi shu yerda yashab, kishilarni ilmu-ma'rifat nuridan bahramand qilib, hidoyatga boshlaysiz", - deb Qoraxonga oq fotiha berib, o'zi Gazarakka qaytadi. Umri oxirigacha Gazarakda yashab, shu yerda vafot etadi. Asli kelib chiqishi uzoq tog'li qishloqlarning biridan bo'lgan Sultoni Parrandaning qarindoshlari marhumning jasadini tog'dagi o'z qishloqlariga olib ketmoqchi bo'lishadi. Gazarak xalqi esa shu yerda dafn qilamiz deb, qabr tayyorlashadi. Ikki o'rtadagi mojaro janjalga aylanib, qoziga borishadi. Qozi ishni ko'rib chiqib, tog'lik qarindoshlar foydasiga hal qiladi. Ular mayitni olib toqqa jo'nashadi. Hozirgi Hisorak qishlog'iga yaqinlashgach, juda ham qorong'i tushib, yo'l yurishning iloji bo'lmay qoladi. Marhumni olib ketayotgan kishilar shu yerda to'xtashga majbur bo'lishadi. Charchagan kishilar tobut atrofiga joylashib, uxlab qolishadi. Tong payti uyg'onib qarashsaki, tobut turgan yerda yangi bir qabr paydo bo'libdi. Marhum jasadi solingan tobut esa bo'm- bo'sh emish. Hayron bo'lib qolgan kishilar tog' qishlog'iga ham, Gazarak qishlog'iga ham chopar yuborishibdi. Qaytib kelgan choparlar ikki tomonda ham qazib qo'yilgan qabrlarning shu kechasi ko'milib qolganligini xabar qilishibdi. Marhum qaysi qabrda ekanligini aniqlash uchun ochib ko'rishni esa ulamolar rad qilishibdi. Chinor daraxtidan yasalgan tobutning ikki cho'pini shu yerga ko'mib qo'yibdilar. Hanuzgacha bu ikki chinor cho'pidan ko'kargan daraxtlar To'palang daryosi bo'yida barq urib o'sib turibdi. O'shandan beri uch joydagi bu uch qabr ham muqaddas qadamjoy sanalib, xalqning ziyoratgohiga aylanib qolgan ekan⁵⁹.

Chilon azizlar ziyoratgohiga Gazarakning o'zidan ham, boshqa uzoq hududlardan ham ziyoratchilar keladi. Boshqa joylardan keluvchilar har yili oilaviy ziyorat qilib ketishadi⁶⁰.

Ziyoratgohdagi qabr yaqinida ikkita yapaloq tosh aholi tomonidan qo'yilgan bo'lib, uning ustidagi moy va paxta kuli qoldiqlaridan esa bu yerda sham yoqish amali bajarilganligini ko'rishimiz mumkin. Ziyoratgoh yaqinidagi chilon daraxtlarga har xil mato bo'laklari ham bog'langan. Bundan tashqari qabrning bir tarafida

⁵⁹ Ne'matulla Xokosrov. Gazaragim-gavharim.-T:Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashiryoti, 2008.-B.57-58.

⁶⁰ Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, Ismatov Dilmurod axboroti, 21.06.2024 yil.

kichikroq chuqur paydo bo'lgan. Bu chuqur ziyotchilar tuproqdan shifo maqsadida foydalanganliklaridan darak beradi⁶¹.

Begijonning shahidi ziyoratgohi Gazarak qishlog'ining sharqiy tomonidagi adirlikda qishloqdan bir kilometrdan ortiqroq masofada joylashgan. Aholi chorva mollari va xo'jalik transporti uchun foydalanadigan yo'lning yoqasidadir. Transport va chorvaning muntazam o'tib qaytishi natijasida yo'l ancha pastlab, ziyotargoh qabri biroz balandlikka chiqib qolgan.⁶²

Begijonni shahidi ziyoratgohi. 21.06. 2024 yil.

Buxoro amirligi tugatilib, butun mamlakat sho'rolar hokimiyati ixtiyoriga o'tgach, shahar va qishloqlarda qatag'on boshlanadi. Kishlog'imizdan ham ko'plab boylar va yer egalari, ziyoli va ilm sohiblari, mulla va eshonlar, juvozu tegirmoni, do'konu dast gohi, yer haydash uchun qo'shu omochi bor kishilar, hatto yetim qolgan, hech kimi yo'q sag'ir bolalarni savob uchun boqib olgan kishilarni ham xizmatkor saqlagan boy deb hibsga olishib, turmalarga tashlashadi. Quloq qilib, butun oilalari bilan uzoq o'lkalarga surgun qilishadi. Ayniqsa, beklik va podshoh

⁶¹ Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, Chilon azizlar ziyoratgohi, 21.06. 2024 yil.

⁶² Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, Begijonning shahidi ziyoratgohi, 21.06. 2024 yil.

oilalariga aloqador deb gumon qilinganlar “xalq dushmani” sifatida beayov qatl qilinadi.

Shunday kishilardan biri Hisor bekligining xat tashuvchisi, chopari Karimbekdir. U vaqti-vaqti bilan Hisor bekligidan chopar bo‘lib Buxoroga borar, bekning xat-xabarlarini amirga, amir farmonlarini zudlik bilan bekka keltirib turar edi. Shuning uchun ham xalq bu kishini bekning xat tashuvchi chopari-jonsizi, ya'ni Begijon deb atashar edi. Sho‘rolar hokimiyati o‘rnatilib, qishloqqa qizil askarlar kirib kelishi bilan, ig‘vogar kimsalardan biri o‘zini yaxshi ko‘rsatish uchun Begijonni sotib qo‘yadi. Tintuv vaqtida uning uyidan po‘lat shamshir topiladi. Qizil askarlardan biri esa tablada boylog‘liq turgan uloqchi tulpor otni yetaklab chiqadi. Davlatining boshi, uzoq yo‘llardagi yo‘ldoshi, poygalardagi qanoti, jonidan ortiq ko‘rgan uloqchi otini kelgindi-begonalar qo‘lida ko‘rib, ko‘zlariga kun ham qorong‘u bo‘lib, yugurib borib otining jilovidan tutadi. Jahl bilan: Uy-joyimni ag‘dar-to‘ntar qilib tashladinglar. Bu ham yetmagandek, uchar qanotim bo‘lgan otimni ham tortib olyapsanlar,-deb baqiradi. Jahl ustida aytib yuborilgan bu gaplarni tarjimoni orqali bilib olgan qizil komandirning jahldan ko‘zlari chaqnab, Begijonning ustiga ot bostirib keladi. -Hoy sen, Amir va beklarning dumi va ayg‘oqchisi, sho‘rolarga qarshi xalq dushmani, birgina otingni bizlarga berishdan qizg‘onasanmi, xoyin, -deb qamchi bilan savalay ketadi. Qizil askarlar komandirning buyrug‘i bilan Begijonning qo‘llarini orqasiga bog‘lab hovlidan haydab chiqa boshlaydilar. Qishloq oralab haydab borishar ekan, butun xalq Begijonni ko‘zda yosh bilan kuzatib qoladi. Dovyurakroq yigitlar esa ularni kuzatib borishaveradi. Qishloqning kunchiqar tomonidagi adirliklarga yetib borishgach, askarlar Begijonni yo‘l yoqasidagi kichkina bir tekislikka tik turg‘azib qo‘yib, o‘zlari uning atrofini o‘rab olishadi. Komandirning buyrug‘i bilan hamma qizil askarlar qilichlarini qinlaridan sug‘urishib, boshlari uzra yuqori ko‘tarishadi. Shu fursatda qizil komandir mag‘rur turgan Begijonga qilich soladi. Zarb bilan yelkaga urilgan qilich o‘ng qo‘lini cho‘rt urib tushiradi. Shuni kutib turgan qizil askarlar ham qiyqirishgancha xuddi mashq bajarayotgandek navbat bilan ot surib kelib, yelkasidan sharqirab qon oqayotgan yigitning mag‘rur turgan gavdasiga qilich ura boshlaydi. Hozirgina qaddini g‘oz tutib turgan begunoh inson, o‘nlab qilichlar zarbasi bilan tuproqqa qorilib qoladi.

Egasining qiymalanayotgan jasadini ko‘rib turgan vafodor tulpori yetovda ushlab turgan qizil askarni oti bilan ag‘darib yuboradi. Banddan bo‘shalgan ot sarosimaga tushib qolgan askarlarni hayratda qoldirib, shamoldek uchganicha, qirlar orasiga kirib, ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi.

Otdan umidlarini uzgan askarlar jo'nab ketishi bilan, jasad atrofini qishloq odamlari o'rab olishadi. Husanboy bobo boshchiligidagi qishloq ahli yo'l chetidan qabr qazib, janoza o'qib, dafn qilishadi⁶³.

Begijonni shahidi ziyoratgohiga odamlar asosan, turli xil so'gallar, temratki va hatto tanadagi oq dog'lardan shifo istab tashrif buyuradilar. Ular ziyoratgoh tuprog'ini suv bilan qorib kerakli joylariga surtadilar. Qur'on tilovati bilan duolar qilib xudodan shifo so'rash Begijonni shahidi ziyoratgohida bajariladigan eng asosiy amallardan hisoblanadi⁶⁴.

Xulosa o'rinda shuni bemalol aytish mumkinki, Gazarak qishlog'i qulay geografik joylashuvi va xo'jalik yuritish uchun barcha sharoitning mavjudligi sabab, qadim-qadimdan aholi yashash manzillaridan biriga aylangan. Undagi ziyoratgohlar, qo'rg'on yoki qal'alarning mavjudligi esa, bu qishloq davlat boshqaruvida katta ahamiyatga ega bo'lganligidan darak beradi.

Gazarak qishlog'i ziyoratgohlarida bajariladigan amallar, yoki ular bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Sariosiyoning boshqa hududi bilan deyarli farq qilmaydi. Umuman olganda aholi biror ehtiyoj tug'ilganda yoki boshiga mushkul ish tushganda hamda, har yilda bir marta ziyorat qilish an'anasi yuzasidan ziyoratgohlarga tashrif buyuradilar.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR.

1. Dala tadqiqoti yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, 21.06. 2024 yil
2. Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, Begijonning shahidi ziyoratgohi, 21.06. 2024 yil.
3. Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, Chilon azizlar ziyoratgohi, 21.06. 2024 yil.
4. Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, G'oyib bo'lgan azizlar ziyoratgohi, 21.06. 2024 yil.
5. Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, Ismatov Dilmurod axboroti, 21.06.2024 yil.
6. Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, Ne'matulla Xoksorov axboroti. 14.10/2023 yil.
7. Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, Mingqulov Jo'raqul bobo axboroti, 21.06.2024 yil.
8. Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Chilonzor mahallasi, Bobojonov Abdujabbor aka axboroti, 28.10.2023yil.

⁶³ Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Gazarak qishlog'i, Ne'matulla Xoksorov axboroti. 14.10/2023 yil.

⁶⁴ Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Toqchi qishlog'i, Imomov Baxtiyor bobo axboroti, 12.07.2024 yil

9. Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Toqchi qishlog'i, Imomov Baxtiyor bobo axboroti, 12.07.2024 yil
10. Dala yozuvlari. Sariosiyo tumani Toqchi qishlog'i, Qoraboyev Mirzomurod bobo axboroti, 10.07.2024 yil.
11. Ne'matulla Xoksorov. Gazaragim-gavharim.-T:Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2008.-B.156.
12. Suyun Qorayev. O'zbekiston viloyatlari toponimlari.-T: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat nashriyoti, 2005.-B.240.
13. To'ra Nafasov, Vazira Nafasova. O'zbek tili toponimlarining izohli lug'ati.- T: Yangi asr avlodi, 2007.-B.88.
14. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – Москва: НАУКА, 1976.-С.324.

UO‘K: 1(572).(091)

THE INFLUENCE OF SOCIO-PHILOSOPHICAL PROCESSES OF THE 9-10 CENTURIES ON THE SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL VIEWS OF ABU NASR FARABI

HASANOV Mirshad Numonovich

Tashkent State transport University

Acting Associate Professor, doctor of Philosophy (PhD)

mirshodhasanov02@gmail.com

Tel: +998 909511099

ABSTRACT

At a time when science occupies an important place in the development of world countries, an in-depth study and research of the scientific heritage of historical thinkers is becoming relevant. What is happening at different points of the world, moreover, is manifested in the need to form a strong immunity in young people by deep absorption of Science against the emerging spiritual and spiritual threats, following the violent transformation of globalization. Therefore, on the basis of philosophical anthropology, the great thinker of the East, Abu Nasr Forobi, it is assumed to use such views as man, morality, justice, happiness, humanity, peace and enlightenment.

Key words: *The formula of happiness, human anthropology, human psychology, worldview, world of thought, person and society, the concept of humanity, the world and the universe, the relationship between people, friendship and love.*

INTRODUCTION

In today's era of globalization, interdisciplinary integration in the development system of World Science is developing and progressing. It is historically well known that world science was strongly influenced by the scientific heritage of the mature allomas that it created in the East during the Middle Ages. Great thinkers such as Al-Kindiy, Ar-Roziy, Al-Bukhari, Al-Farghani, Abu Nasr Farabi, Ghazzali, Ibn Rushd, Ibn Sina, Khwarazmiy, Abu Rayhan Beruniy, Mirzo Ulugbek, Alisher Navoi have made significant contributions to the development of World Science Culture. It is important to study the socio-philosophical aspects of the great cultural and spiritual heritage left by our ancestors, to analyze the development of today's society thinking by giving it a modern spirit. Abu Nasr, one of the eastern qomusi allomas, studied the life and scientific activities of Forobi and, on the basis of his ideas, attributed the use

of a new approach in the education and formation of harmonious personalities to today's era itself. Abu Nasr, one of the eastern qomusi allomas, studied the life and scientific activities of Forobi and, on the basis of his ideas, attributed the use of a new approach in the education and formation of harmonious personalities to today's era itself. In this context, the study and analysis of the ethical aspects of the philosophical anthropology of alloma is important.

Some researchers dealing with the history of Islamic philosophy in a number of scientific centers and universities of the world evaluate the philosophical views of Abu Nasr Farabi, one of the founders of Eastern Peripatism, as fully Islamic and interpret him as the founder of Muslim philosophy, while others believe that Abu Nasr Studies of Al-Faroabi's philosophical views attempt to examine them in accordance with the Eurocentric paradigm, according to which al-Faroabi is referred to as a mere scholar and commentator of Plato, Aristotle, and Plotinus. It is desirable to study the scientific-philosophical heritage of Abu Nasr Farabi, which has a long history, first of all, in the framework of the Muslim paradigm and methodology.

Analysis of the literature on the subject. In our country, there is a need to objectively and comprehensively study the contribution of Abu Nasr Farabi's philosophical views to the development of Eastern and Western cultural civilization, and to determine the original direction of his philosophy in general, spiritual and moral heritage. So, the relevance of the topic of the scientific article, first of all, comes from the need to determine the objective importance of the influence of the philosophical teachings of Abu Nasr Farabi on the development of Eastern and Western cultural civilization. In this regard, the comprehensive study of Farabi's works and the implementation of some of his ideas, especially his theses that the noble city is an association that develops on the basis of mutual assistance of people, to achieve happiness and the benefit of everyone serving for, can contribute to give a truly humanitarian character to the civil society that is being built.

Abu Nasir Farabi studied Arabic and ancient Greek languages enthusiastically after visiting the countries of the Near and Middle East. Alloma was especially interested in the works of ancient Greek scientists Pythagoras, Aristotle, Euclid, Archimedes, and Plato. He was able to understand the original meaning of the works of ancient Greek scientists. That is why he studied ethics, politics, psychology, philosophy, mathematics, music, physics, etc., which were considered relevant for his time. He tried to master the fields of science, and was especially interested in philosophy and logic. His writings in these fields of science are aimed at studying Aristotle's philosophy and making it understandable to others. For this purpose, he wrote commentaries on Aristotle's treatises.

It should be said that the new Christianity tried to destroy the ancient Hellenistic culture after it appeared on the scene of history in the 1st century AD. His efforts were not in vain. Ancient Greek books were burned and destroyed. Because the ancient Greeks worshiped many gods. But the new religion of the prophet Jesus worshiped one god. Islam was similarly a monotheistic religion. But Islam did not fight with ancient Greek science, did not destroy spiritual writings and artifacts. On the contrary, he tried to carefully use the science he created for the benefit of the country and Islam. Therefore, Abu Nasir Farabi translated and studied the works of ancient Greek scholars. He promoted ancient Greek culture and science.

The works of ancient Greek scientists influenced his formation as a scientist. In the writing of Abu Nasir's work "Attitude of the generous townspeople", especially Plato's works on the state had a great influence. There are publications of "Generous Citizens' Views" in Syria, Egypt and Lebanon, manuscripts in Sulaymaniyah, Turkey and other libraries of this country. In Turkish archives, some versions of the treatise are given under different names. The size is also different. After all, there are full, medium and abbreviated versions of the work.

"Farabi's political philosophy is interesting not only as a theoretical basis for understanding political problems, but also as a political concept aimed at analyzing the nature of political processes, relations, and the trend of their development. Al-Farabi's deeply humanistic and rationalistic political concept was formed on the basis of the thinker's creative assimilation of the philosophical and moral-political achievements of Eastern and ancient Greek culture. Al-Farabi's great service is that he not only accepted and preserved the valuable ideas of his predecessors, but also significantly enriched the logical-theoretical apparatus of philosophy and conveyed the political system of philosophy to the next generations."⁶⁵

Research methodology. In the field of Pharaonic philosophy, the Greek thinker wrote commentaries on Aristotle's "Categories", "Metaphysics", "Hermeneutics", "Rhetoric", "Poetics", the first and second "Analytics", "Topics" and 4 Sufi works. His works have not lost their importance even today. Thus, Farabi played an important role in promoting Eastern and Western science and ancient culture. That is why Ibn Sina, a follower of Farabi who lived in the 11th century, wrote that he understood the meaning of Aristotle's works only through the explanations of Abu Nasir.

To be more specific, Aristotle's works have already been translated into Arabic. Some of Aristotle's valuable ideas have been distorted in the Arab East. But since

⁶⁵ Djuraev R.Z. Political philosophy Abu Nasra al-Farabi: dissertation ... candida filosofskikh nauk. - Dushanbe, 2004. - 176 p.

many works of the great Greek philosopher were not translated, it was difficult to understand his thoughts. That is why the great scientist who knew many languages wrote a commentary on the works of Aristotle in Arabic. Thus, he was able to clear the legacy of the great philosopher from misconceptions, explain it correctly in his own way, and show his great moral and civil attitude towards his first teacher in the field of science. That is why Eastern philosophers called him "Al muallim al-san" - "The Second Teacher".

As the great Aristotle developed philosophy, he wrote "The Origin of Scientists", "Encyclopedia or Chain of Scientists", "The Great Meruet", "View of the Citizens of a Good City", "The Big Book", "On Music", "For the Study of Philosophy what should be known", "On the essence of the mind", "Socio-ethnic treatises", "Philosophical treatises" and many other philosophical works. Farabi correctly rebuilt the philosophical and logical foundations of science. He conducted extensive research on music⁶⁶.

Analysis and results. If we take a deep look at history, we will clearly see the groundlessness of the "theory" that the culture of individual generations, tribes and peoples develops separately. The great figures who have left a mark on the development of world culture, in fact, have been showing the unity of human culture. Abu Nasr Farabi is also included among such world historical figures. He cultivated the fruits of the cultural wealth of his motherland, the ancient world culture of Iran and India. Thanks to this, he was able to rise above shallow understanding and blind beliefs, and he was able to make his thinking system constructive and flexible. Abu Nasr Farabi created a real community of his time. It can be said that there is no field of knowledge in which he did not express deep thoughts, did not pay enough attention, did not predict genius.

If we look at Alloma's work, we can see in his teachings the pursuit of intellectual knowledge, the goal of the heritage of the past, that is, a broad understanding of the Indian and Greek philosophical world. In this regard, the study of the philosophy of ancient civilization is not done by going back, but by reconstructing and renewing the past..

In connection with the development of Islam and the rise of natural sciences, the study of natural phenomena is widely covered. Mind is formed as the only measure of real truth, and human knowledge is put first. The philosophy of Farabi, which Salih Mahdi Ammash called "a product of Arab-Muslim civilization", is based on the

⁶⁶ Khairullaev M.M. Farabi's worldview and its significance in the history of philosophy. - T.: Science, 1967; Renaissance and Eastern thinkers. - T.: Uzbekistan, 1971; Renaissance culture in Central Asia. - T.: Science, 1994.

teachings of Plato and Aristotle. Interpretation of the heritage of antiquity does not negate the scholar's scientific opinions.

Commentaries created by the method of paraphrase partially harmonize the views of Abu Nasr Farabi with ancient philosophy. However, his philosophy is different from the ancient worldview.

Medieval Muslim philosophy was added to the advanced ideas of ancient Greek science. Farabi refers to Aristotle in studying the world of material things, and in his socio-ethical studies he relies on the teachings of Plato. Plato formulated thoughts and ideas as true reality, and knowledge based on them plays a dominant role. But this knowledge has nothing to do with the individual. Plato considers knowledge of objective reality to be knowledge. He interprets the world perceived by the senses as a reflection of ideas. According to his teaching, knowledge is realized not by the "activity" of the mind, but by the principle of "remembering".

Plato's dialectic of ideas is exaggerated. The cognitive process is directed in an unrealistic way. The weakness of the concept of "remembering" is seen on the basis of Aristotle's philosophy. According to his teaching, knowledge is realized in the process of mastering the environment. Mind does not exist outside of man. The real truth lies in the existence of individual things.

The cognitive process of a person begins with the perception of the world of material things with senses. Everything consists of form and matter. In the process of knowing, a person perceives not matter, but the form of an object, because the person is not with the object itself, but with its form. Aristotle thus examines Plato's problem of the relationship of things known through the senses to ideas with the distortion of form and matter. If matter describes the possible state of matter, form is the actualization of matter. The attitude of the "second teacher" to Plato and Aristotle is complex.

As A.H. Kasimjanov noted, "Al-Farabi's true philosophy still needs reconstruction"⁶⁷.

Farabi followed the uniqueness of the teachings of the two philosophers. The treatise "On the Common Views of Two Philosophers - Saint Plato and Aristotle" is aimed at this goal. In order to dispel doubts about the disagreement between Plato and Aristotle about the meaning of existence, Farabi proves that the views of the two great philosophers are in common.

Alloma explores the commonality between the worldviews of Plato and Aristotle on the basis of questions. However, the contradictions between these two philosophers cannot be completely denied. If Plato and Aristotle arose around

⁶⁷ Kasymzhanov A.Kh. Abu Nasr al-Farabi. – Moscow: Thought, 1982,

different images of life, methods of research, theory of knowledge, then the emergence of the world shows a single direction in matters of spirit and intelligence.

The origin of Al-Farabi's views can be traced to his attempt to combine the worldviews of Plato and Aristotle. Both philosophers have the same ideals: the image of the sage as a teacher is ideal.

The transfer of the country's management to a wise philosopher is a direct proof of this. Farabi tries to "ignore" the conflicts between Plato and Aristotle. The Greek, or rather, Platonic and Aristotelian roots of his worldview developed in this direction. The neoplatonic characteristics of the Eastern "Aristotle" were initially directed to the teachings of Plotinus. Plotinus defines the idea of God as the main point of philosophy. The philosophy of reaching the essence of things by two methods, which is common in Neoplatonism, is also characteristic of al-Farabi. Islamic roots have a special place in his worldview.

Currently, in order to overcome the spiritual crisis and find a spiritual and moral ideal, it is necessary to restore the priority of universal values such as humanity, justice, kindness, compassion, friendship, and mutual solidarity in the formation of a new worldview. Abu Nasr Farabi, like other philosophical disciplines, has developed its own system of concepts and categories for many centuries. Therefore, in order to create an adequate picture of its formation and complete its categorical apparatus, it is necessary to study the worldview of individual thinkers of the past who contributed to its development. From this point of view, the study of the spiritual and moral views of Abu Nasr Farabi is relevant and has a certain historical and philosophical significance. According to the author, the study of the history of the spiritual and moral views of the advanced thinkers of the peoples of Central Asia makes it possible to create the dynamics of the development of practical philosophy.

In this regard, it is important and relevant to study the spiritual and moral views of Abu Nasr Farabi. Their relevance is primarily due to the fact that the spiritual and moral views of the scholar have not been sufficiently studied, and the ideological sources of the spiritual life of his time have not been determined, and the continuity in the history of moral thought has not been fully determined. At the time when the thinker lived, the same ambiguity remained in the issue of religious and secular moral relations. Therefore, it is equally important to define the general and private categories within the moral views of Abu Nasr Farabi and his ideological predecessors.

Abu Nasr Farabi is one of the leading thinkers of the Middle Ages who dealt with the problems of practical philosophy. It is worth noting that many local and foreign researchers write about the scientific heritage of Abu Nasr Farabi about his

great role and importance in the development of philosophical sciences and in introducing the people of Central Asia to the traditional spiritual values of the East. At the same time, it is noteworthy that these aspects of his philosophical-ethical views are the least studied in historical-philosophical science. At the same time, in the history of the Uzbek people, the moral-philosophical thinking of the great Eastern philosophers, rooted in the distant past, has been an important source of their high spirituality. In this past, the spiritual and moral ideas of philosophers, distinguished by their diversity and interesting problems, had a special place.

Development cannot be achieved without a comprehensive and deep analysis of the history of national morals, which has absorbed many centuries of spiritual experience, without successfully knowing the laws of development of the spiritual and moral worldview and consciousness of modern society.

Philosophical and ethical works of Abu Nasr Farabi are of great interest from the point of view of formation of human character, ways and methods of his self-improvement. The study of Alloma's philosophical and ethical theory serves to determine the main aspects and subject of the science of ethics, as well as the thinker's views on the essence of ethics and its place in human society. Studying the thinker's views on moral issues allows us to more clearly show the process of forming his philosophical and moral thoughts.

Reviewing and analyzing the philosophical and moral views of Abu Nasr Farabi is the basis for saying that it has become an important stage in the history of human moral thinking. Abu Nasr Farabi sought to create "rationalist ethics" by focusing on the ideas of science and the practical life of people. His morality is primarily the science of justice, truth, reason, and pleasure. Alloma's spiritual and moral views continued the philosophical traditions of antiquity. The thinker considered man to be a rational and social being, and relied on the teachings of the ancient Greeks in this regard.

Studying the works of Abu Nasr Farabi shows that the thinker was very familiar with the work of scholars who lived before him, and used their ideas skillfully and creatively in his work..

CONCLUSION

Abu Nasr Farabi can be called a true humanist philosopher. He always considered man as the best creation of God, and the question of charity is one of the main problems of his ethics. He puts man above everything else. The moral legacy of Abu Nasr Farabi is also relevant for today. His teachings can be actively used in the education of the young generation and the whole society. Of course, we are living in a completely different era than the era of Abu Nasr Farabi's life. Nevertheless, the

methods and methods shown by the great scholar Abu Nasr Farabi in his work can be used in the education of highly spiritual young people and in order to achieve their noble qualities, even in our time.

REFERENCES

1. Djuraev R.Z. Political philosophy of Abu Nasra al-Farabi: dissertation . candidate of philosophical sciences. - Dushanbe, 2004. - 176 p.
2. Khairullaev M.M. Farabi's worldview and its significance in the history of philosophy. - T.: Science, 1967; Renaissance and Eastern thinkers. - T.: Uzbekistan, 1971; Renaissance culture in Central Asia. - T.: Science, 1994.
3. Kasimzhanov A.Kh. Abu Nasr al-Farabi. –Moscow: Misl, 1982,
4. Rahmonova, S. (2023). YUKSAK MA'NAVİYATLÍ AVLOD-UCHINCHI RENESSANS BUNYODKORLARI. Наука и технология в современном мире, 2(3), 76-79.
5. Rahmonova, S. (2024). THE REFORMS IMPLEMENTED IN NEW UZBEKISTAN ARE THE FOUNDATION OF THE THIRD RENAISSANCE. Modern Science and Research, 3(2), 394-399.
6. Qizi, R. S. S., Shukhratovna, T. S., & Karamatovna, M. A. (2024). Implementation of Education and Protection of Children's Rights in the age of Technology. SPAST Reports, 1(7).
7. Рахмонова, С. (2024). HARMONY OF EDUCATION AND TRAINING. Журнал универсальных научных исследований, 2(5), 366-375.
8. Ramatov, J., Hasanov, M., & Rahmonova, S. (2024). TA'LIM TIZIMI MODERNIZATSIYALASHUVINING IJTIMOYIY-FALSAFIY ASOSLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(8), 160-172.
9. Xolmirzaev, X. N. (2024). YANGI O 'ZBEKISTON TARAQQIYOTIDA INSONNING INTELLEKTUAL VA MA'NAVIY SALOHIYATI OMILLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 583-589.
10. Xolmirzayev, X. (2023). JAMIYAT TARAQQIYOTIDA INSON SALOHIYATINI NAMOYON BO 'LISH OMILLARI. *Farg'ona davlat universiteti*, (1), 197-197.
11. Holmirzaev, H. N. DIALECTIC OF THE ELEMENTS OF THE HUMAN COMPETENCE SYSTEM. *ILMIY XABARNOMA*, 19.
12. Naqibillaevich, H. H. (2022). Philosophical Analysis of Elements of Human Power System. *The Peerian Journal*, 5, 96-101.

13. Холмирзаев, Х. Н. (2022). ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТ-ИНСОН САЛОҲИЯТИНИ ЮЗАГА ЧИҚИШИ ОМИЛИ. *Conferencea*, 353-355.
14. Холмирзаев, Х. (2022). Инсон салоҳияти: тузилиши ва ижтимоий моҳияти. *Scienceweb academic papers collection*.
15. Холмирзаев, Х. (2020). МАЪНАВИЙ ЯНГИЛАНИШ ДАВРИДА ИНСОН САЛОҲИЯТИНИНГ РОЛИ. *Scienceweb academic papers collection*.
16. Holmirzayev, X. (2020). ИНСОН ПОТЕНЦИАЛИ ИЛМИЙ КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА. *Scienceweb academic papers collection*.
17. Холмирзаев, Х. (2013). Ҳанафия таълимотида инсон эркинлиги масаласи. *Scienceweb academic papers collection*.
18. Холмирзаев, Х. (2013). Глобаллашув жараёни ва миллий маънавият. *Scienceweb academic papers collection*.

THE CONNECTION BETWEEN DIGITAL ECONOMICS, AI, AND PROMISING JOBS

KURBANBAEVA Sevara Marat kizi

*Doctoral candidate of the Department of "Labor Economics"
of Tashkent State University of Economics
Tashkent, Uzbekistan.
s.kurbanbaeva@tsue.uz*

ABSTRACT

The connection between digital economics, artificial intelligence (AI), and promising jobs is increasingly critical as technological advancements reshape global economies. Digital economics, driven by the growth of the internet, big data, and automation, has catalyzed the emergence of AI as a powerful tool in transforming industries. AI technologies enable businesses to optimize operations, enhance decision-making processes, and improve customer experiences, fostering economic growth. However, this transformation also creates new demands for specialized skills and expertise, paving the way for a new generation of jobs. These include roles in AI development, data science, machine learning, cybersecurity, and digital marketing, which require high levels of technical knowledge and adaptability. As AI continues to evolve, the labor market must adjust, with a shift toward jobs that emphasize creativity, problem-solving, and complex human interactions, balancing automation with human expertise. Understanding this relationship is vital for policymakers, businesses, and workers to navigate the future of work in a rapidly digitizing world.

Key words: *Digital economics, Artificial intelligence (AI), Promising jobs, Technological advancements, Automation, Big data, Economic growth*

ANNOTATSIYA

Raqamli iqtisodiyot, sun'iy intellekt (AI) va istiqbolli ish o'rinlari o'rtasidagi bog'liqlik tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki texnologik taraqqiyot global iqtisodiyotni qayta shakllantirmoqda. Internet, katta ma'lumotlar va avtomatlashtirishning o'sishiga asoslangan raqamli iqtisodiyot sanoatni o'zgartirishda kuchli vosita sifatida sun'iy intellektning paydo bo'lishini katalizladi. AI texnologiyalari korxonalariga operatsiyalarni optimallashtirish, qaror qabul qilish jarayonlarini yaxshilash va mijozlar tajribasini yaxshilash, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish imkonini beradi. Biroq, bu o'zgarish maxsus ko'nikmalar va tajribalarga yangi talablarni keltirib chiqaradi va yangi avlod ish o'rinlari uchun yo'l ochadi. Bularga yuqori darajadagi texnik bilim va moslashuvchanlikni talab qiluvchi

sun'iy intellektni rivojlantirish, ma'lumotlar fani, mashinalarni o'rganish, kiberxavfsizlik va raqamli marketingdagi rollar kiradi. AI rivojlanishda davom etar ekan, mehnat bozori ijodkorlik, muammolarni hal qilish va odamlarning murakkab o'zaro ta'sirini ta'kidlaydigan, avtomatlashtirishni inson tajribasi bilan muvozanatlashtirgan ishlarga o'tish bilan moslashishi kerak. Ushbu munosabatlarni tushunish siyosatchilar, biznes va ishchilar uchun tez raqamlashtirilayotgan dunyoda ish kelajagini boshqarish uchun juda muhimdir.

Kalit so'zlar: *Raqamli iqtisodiyot, Sun'iy intellekt (AI), Istiqbolli ish o'rinlari, Texnologik yutuqlar, Avtomatlashtirish, Katta ma'lumotlar, Iqtisodiy o'sish*

АННОТАЦИЯ

Связь между цифровой экономикой, искусственным интеллектом (ИИ) и перспективными рабочими местами становится все более важной, поскольку технологические достижения меняют мировую экономику. Цифровая экономика, обусловленная ростом Интернета, больших данных и автоматизации, стала катализатором появления ИИ как мощного инструмента в преобразовании отраслей. Технологии ИИ позволяют компаниям оптимизировать операции, улучшать процессы принятия решений и улучшать качество обслуживания клиентов, способствуя экономическому росту. Однако эта трансформация также создает новые требования к специализированным навыкам и экспертизе, прокладывая путь для нового поколения рабочих мест. К ним относятся роли в разработке ИИ, науке о данных, машинном обучении, кибербезопасности и цифровом маркетинге, которые требуют высокого уровня технических знаний и адаптивности. Поскольку ИИ продолжает развиваться, рынок труда должен адаптироваться, сместившись в сторону рабочих мест, которые подчеркивают креативность, решение проблем и сложные человеческие взаимодействия, балансируя автоматизацию с человеческим опытом. Понимание этой взаимосвязи жизненно важно для политиков, предприятий и работников, чтобы ориентироваться в будущем работы в быстро цифровизирующемся мире.

Ключевые слова: *Цифровая экономика, Искусственный интеллект (ИИ), Перспективные рабочие места, Технологические достижения, Автоматизация, Большие данные, Экономический рост*

INTRODUCTION

The rapid evolution of digital technologies has brought about profound changes in global economies, particularly through the rise of digital economics and artificial

intelligence (AI). Digital economics refers to the growing integration of digital technologies into business operations, markets, and society, driving innovation, efficiency, and new economic opportunities. AI, a key component of this transformation, plays a central role in automating tasks, analyzing vast amounts of data, and enhancing decision-making processes across various industries. This technological revolution is not only reshaping traditional job roles but also giving rise to new, specialized job opportunities. The demand for professionals in fields such as AI development, machine learning, data science, and cybersecurity is growing rapidly, as organizations seek to harness the power of AI to stay competitive. However, this shift also presents challenges, as it necessitates workers to acquire new skills and adapt to an ever-changing job market. Understanding the intersection between digital economics, AI, and emerging job opportunities is essential for navigating the future of work, ensuring that individuals, businesses, and policymakers can successfully address the demands of an increasingly digital economy.

Data and methodology

The methodology for exploring the connection between digital economics, artificial intelligence (AI), and promising jobs involves a mixed-methods approach, combining both qualitative and quantitative research techniques. This approach ensures a comprehensive understanding of the evolving relationship between technological advancements and labor market dynamics.

Analysis and results

The rapid advancement of artificial intelligence (AI) is reshaping the global job market, presenting both opportunities and challenges. According to the World Economic Forum’s Future of Jobs Report (2020), AI-driven automation is projected to displace approximately 85 million jobs by 2025. However, this loss is offset by the creation of 97 million new roles, leading to a net gain of employment. This transformation emphasizes a critical shift in the division of labor between humans, machines, and algorithms, with significant implications for workforce evolution.

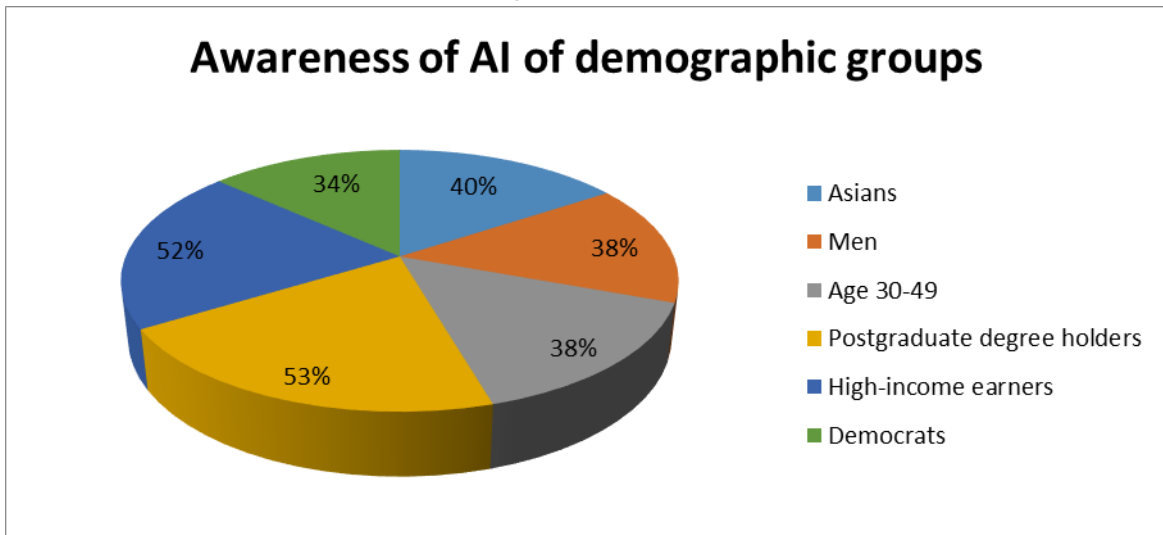
In addition to displacing certain jobs, AI is creating a surge in demand for specialized roles such as machine learning engineers, data scientists, and AI researchers. LinkedIn’s 2020 Emerging Jobs Report highlights a 74% annual increase in job listings for AI specialists, signaling the growing need for expertise across sectors. The rise of these new roles highlights the importance of reskilling and upskilling the workforce to keep pace with technological advancements.

AI Impact on Job Market (2025)	Statistics
Jobs displaced by AI and automation	85 million
New roles created due to AI	97 million

Annual increase in AI job listings	74% (LinkedIn 2020)
Fields with high AI adoption	Customer service, cybersecurity, digital marketing

Awareness Across Demographic Groups. Awareness of AI varies significantly across demographic lines. Groups most familiar with AI technology include:

These statistics reflect a concentration of AI awareness among more educated and financially advantaged segments of society, suggesting the need for broader outreach and education on AI technologies.

Common AI Applications in Business. AI applications are widespread in business sectors, with customer service, cybersecurity, and fraud management leading the way. According to Forbes, 56% of businesses use AI in customer service operations, while 51% rely on it for cybersecurity and fraud detection. AI is also significantly used in digital personal assistants (47%) and customer relationship management (46%), demonstrating its versatility across business functions.

Moreover, 83% of businesses consider AI integration a top strategic priority, reflecting the technology’s growing influence in optimizing processes and driving business outcomes. However, the widespread adoption of AI has also prompted

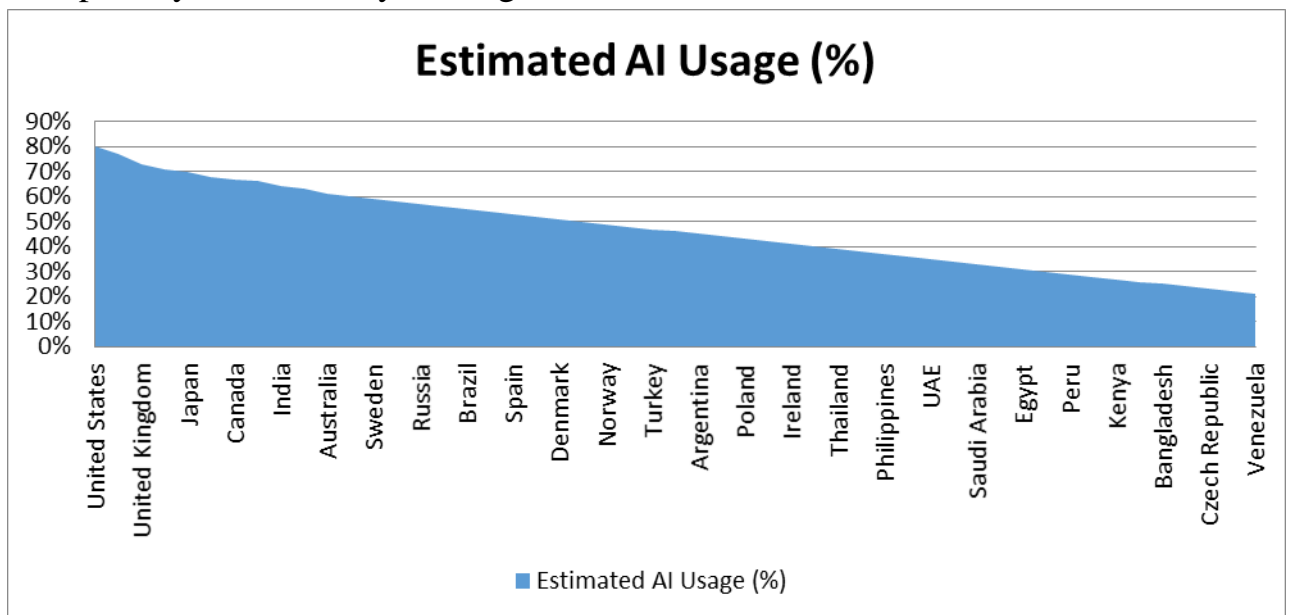
concerns about job displacement, with 52% of employed individuals expressing fears that AI could replace their jobs.

Economic Growth and AI's Role. The economic potential of AI is staggering. AI could contribute to a 25% increase in global economic growth by enhancing productivity and creating new markets. The manufacturing sector, in particular, is poised to see the greatest gains, with projections estimating a \$3.8 trillion boost by 2035. Additionally, AI could improve labor productivity by 1.5 percentage points annually over the next decade.

Sector	Projected AI-Driven Growth
Global economy (by 2035)	25% higher growth with AI
Manufacturing sector (by 2035)	\$3.8 trillion gain
Labor productivity growth (annually)	1.5 percentage points

AI's Impact on Education. AI's integration into education is emerging as a critical factor for future workforce preparedness. However, many educators and institutions are lagging behind in AI adoption. Only 10% of educators believe that teaching AI should be a top priority for schools, though 33% recognize its importance. Alarmingly, 87% of educators have not received any formal training in AI as part of their professional development, underscoring a significant gap in the readiness of the education sector to integrate AI into learning environments.

At the same time, parents are divided over AI's role in education. While 54% believe AI could positively affect their child's education, 80% express concerns about the privacy and accuracy of AI-generated content.

The balance between AI and human work is shifting as automation and AI become more integrated into various industries. This division can be seen as a dynamic ratio that changes over time and across different sectors. Here's an overview of the current and projected distribution of tasks between AI and humans in various sectors globally:

AI vs. Human Work (Global Overview)

Year	Human Work (%)	AI/Automation Work (%)
2020	71%	29%
2022	65%	35%
2023	60%	40%
2025 (Projected)	54%	46%
2030 (Projected)	50%	50%

AI and Human Work by Sector (2023)

Sector	Human Work (%)	AI/Automation Work (%)
Manufacturing	55%	45%
Healthcare	75%	25%
Finance	65%	35%
Customer Service	50%	50%
Retail and E-commerce	60%	40%
Transportation and Logistics	45%	55%
IT and Software Development	70%	30%
Education	80%	20%
Agriculture	85%	15%

Manufacturing and Logistics: These sectors are seeing a greater shift toward AI and automation, with tasks such as assembly lines, predictive maintenance, and supply chain management becoming increasingly automated.

Healthcare: Although AI is making strides in diagnostics, data analysis, and robotic surgeries, human work still dominates in patient care and complex decision-making.

Finance: AI is widely used for fraud detection, algorithmic trading, and financial forecasting, but human professionals still play a crucial role in client relationships and strategic decision-making.

Customer Service: Automation through chatbots and AI-powered customer management tools is rapidly advancing, reducing the human workforce in repetitive tasks, though human intervention is needed for complex issues.

Education and Agriculture: These sectors are currently less impacted by AI, but the trend is expected to grow, especially in personalized education and precision farming technologies.

Future Outlook:

By 2030, many industries may see an almost equal split between tasks performed by AI and humans, with AI increasingly taking over repetitive and data-driven tasks, while humans focus on creative, strategic, and empathy-driven roles. However, some sectors like healthcare and education will still retain a higher percentage of human involvement due to the nuanced and interpersonal nature of the work.

AI is rapidly transforming the global economy, significantly impacting the workforce and industries. According to estimates, by 2030, AI is projected to contribute about \$15.7 trillion to the global economy. However, this transformation brings a shift in the division of labor between humans and AI. The World Economic Forum estimates that while AI and automation could displace around 85 million jobs by 2025, it is expected to create 97 million new jobs, especially in sectors like data science, machine learning, and AI development.

Human work is increasingly being augmented by AI. For instance, in sectors such as customer service, AI is handling about 56% of interactions through chatbots and virtual assistants. In cybersecurity and fraud management, 51% of companies use AI systems. This increased AI participation is raising productivity, with AI projected to boost global labor productivity by 1.5 percentage points per year for the next decade.

Although AI is playing an increasingly larger role, the transition is uneven across different sectors and countries. In the IT and telecom industries, AI adoption is as high as 63%, while the automotive industry is seeing 44% adoption of AI technologies. The use of AI is expected to keep growing, especially in industries such as manufacturing, where it could deliver up to \$3.8 trillion in value by 2035(

In summary, while AI is enhancing efficiency and creating new opportunities, it will require continuous reskilling and policy support to ensure that workers can adapt to the new landscape.

Here’s a table summarizing key findings from various literature on AI and promising jobs, covering opportunities, challenges, and necessary skills in the evolving job market:

Key Focus	Findings	Source
AI-Driven Job Creation	AI creates new roles in areas like data science, machine learning, AI development, and robotics. These roles are	McKinsey Global Institute (2017)

	critical for implementing and maintaining AI systems.	
Growing Demand for AI Specialists	Job openings for AI professionals have increased by 74% annually, with high demand for AI specialists, data scientists, and machine learning engineers.	World Economic Forum (2020)
Cybersecurity and AI	The rise of AI and digital platforms has increased demand for cybersecurity experts to protect data and systems from cyber-attacks.	Brynjolfsson & McAfee (2014)
AI in Digital Marketing	AI helps enhance digital marketing strategies through automation, personalized content, and data analytics, increasing demand for digital marketing experts.	Deloitte (2020)
Ethical AI Frameworks	As AI expands, there's a growing need for professionals to develop ethical frameworks to manage bias, fairness, and data privacy.	Bostrom (2014)
Sustainability Roles	AI-driven industries are focusing on reducing environmental impact, driving demand for sustainability managers who can integrate AI solutions into eco-friendly business practices.	OECD (2019)
Job Displacement	While AI creates new roles, it also displaces routine, manual jobs, especially in manufacturing and clerical sectors. Governments need to support reskilling efforts.	McKinsey Global Institute (2017)
Reskilling and Upskilling	54% of workers will need reskilling by 2022 to meet the demands of AI-driven job roles. Education and training in AI-related skills are essential for future job readiness.	World Economic Forum (2020)
AI in Healthcare and Finance	AI is transforming sectors like healthcare and finance by improving diagnostics, fraud detection, and decision-making, creating demand for AI professionals in these fields.	Susskind (2020)

This table captures the core findings of various studies on how AI is shaping the job market, with new opportunities emerging alongside challenges like job displacement and the need for reskilling.

CONCLUSION

In conclusion, the intersection of digital economics and artificial intelligence is fundamentally transforming industries and creating a dynamic shift in the job market. As AI continues to advance, it not only enhances business efficiency and drives economic growth but also necessitates the development of new skills and specialized roles. The demand for expertise in AI, data science, cybersecurity, and related fields is on the rise, offering promising job opportunities for those equipped with the right knowledge and adaptability. However, this technological shift also underscores the need for continuous learning and reskilling to ensure that the workforce can keep pace with innovation. Policymakers and businesses must collaborate to foster an

environment that supports skill development and addresses the challenges of AI-driven labor market changes. Ultimately, understanding the connection between digital economics, AI, and promising jobs will be key to unlocking the full potential of this technological revolution, ensuring that the workforce is prepared for the future of work.

REFERENCES

1. McKinsey & Company <https://www.authorityhacker.com>
2. <https://www.nu.edu/blog/ai-statistics-trends/>
3. □ Frey, C. B., & Osborne, M. A. (2017). *The future of employment: How susceptible are jobs to computerization?*. *Technological Forecasting and Social Change*, 114, 254-280. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2016.08.019>
4. Autor, D. H. (2015). *Why are there still so many jobs? The history and future of workplace automation*. *Journal of Economic Perspectives*, 29(3), 3-30. <https://doi.org/10.1257/jep.29.3.3>
5. UNESCO. (2020). *Artificial intelligence and the future of work*. UNESCO. [Link](#)

КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИ ФАОЛИЯТИГА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ЖОРИЙ ЭТИШ

ХУДОЙНАЗАРОВ Фахритдин Хаитович

Термиз иқтисодиёт сервис университети

2-босқич магистранти

+998972441967

faxriolam@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада кичик бизнес субъектлари фаолиятида инновацион технологияларни қўллашнинг долзарб масалалари тадқиқ этилган. Инновацион технологияларнинг кичик бизнес ривожланишига таъсири ва самарадорлигини ошириш йўллари кўриб чиқилган. Кичик бизнесда рақамли технологияларни қўллашнинг асосий йўналишлари - электрон савдо, CRM ва ERP тизимлари, булутли хизматлар, онлайн банкинг, автоматлаштириш тизимлари самарадорлиги асосланган. Тадқиқот натижалари асосида кичик бизнесни инновацион ривожлантириш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: *кичик бизнес, инновацион технологиялар, рақамлаштириш, самарадорлик, ривожланиш тенденциялари, рақамли трансформация.*

ВНЕДРЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО БИЗНЕСА

Худайназаров Фахритдин Хайтович

Термезский университет экономики и сервиса

магистрант 2-го курса

+998972441967

faxriolam@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье исследованы актуальные вопросы применения инновационных технологий в деятельности субъектов малого бизнеса. Рассмотрено влияние инновационных технологий на развитие малого бизнеса и пути повышения его эффективности. Обоснована эффективность основных направлений применения цифровых технологий в малом бизнесе - электронной коммерции, CRM и ERP систем, облачных сервисов, онлайн-банкинга, систем автоматизации. На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации по инновационному развитию малого бизнеса.

Ключевые слова: *малый бизнес, инновационные технологии, цифровизация, эффективность, тенденции развития, цифровая трансформация.*

IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN SMALL BUSINESS ACTIVITIES

Khudaynazarov Fakhritdin Khaitovich

Termez University of Economics and Service

2 st year master's student

+998972441967

[*faxriolam@gmail.com*](mailto:faxriolam@gmail.com)

ABSTRACT

The article examines current issues of implementing innovative technologies in small business activities. The impact of innovative technologies on small business development and ways to increase its efficiency are considered. The effectiveness of key digital technology applications in small business - e-commerce, CRM and ERP systems, cloud services, online banking, and automation systems - has been substantiated. Based on the research results, practical recommendations for innovative development of small business have been developed.

Keywords: *small business, innovative technologies, digitalization, efficiency, development trends, digital transformation.*

КИРИШ

Рақамли иқтисодиётни такомиллаштириш ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий асосларга оид илмий тадқиқотларнинг нодавлат соҳада амалга ошириладиган ислохотларга таъсири ҳамда Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётидаги инновацион ташаббуслар жамиятнинг ҳар томонлама ривожланишида муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, рақамли иқтисодиётнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2,2 фоизни ташкил этмоқда, энг яхши оптимал кўрсаткич эса 7-8% ҳисобланади. Буюк Британияда бу кўрсаткич 12,4%, Жанубий Кореяда 6,9%, Россияда 2,8% ва Қозоғистонда 3,9% ни ташкил қилади.

Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни ривожлантириш тенденциялари ва имкониятлари замонавий рақамли технологияларнинг иқтисодиётнинг турли тармоқларига жорий этилиши билан узвий боғлиқдир. Президент Ш.М. Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномасида рақамли иқтисодиётни ривожлантиришга алоҳида эътибор берилиб, «Рақамли Ўзбекистон – 2030» дастурини ишлаб чиқиш режалаштирилган. [1]

Замонавий иқтисодиётда кичик бизнес субъектларининг самарали фаолияти кўп жиҳатдан инновацион технологияларни қўллаш билан боғлиқ. Рақамли технологиялар тадбиркорлик фаолиятини такомиллаштириш, харажатларни камайтириш ва рақобатбардошликни оширишнинг муҳим воситасига айланмоқда.

Ўзбекистонда кичик бизнесни ривожлантириш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. 2023 йилда қабул қилинган давлат дастурлари доирасида соҳани қўллаб-қувватлаш учун маблағ ажратилган. Бироқ, кичик бизнес субъектларининг инновацион технологиялардан фойдаланиш даражаси ҳали етарли эмас.

Мазкур тадқиқотнинг мақсади кичик бизнес субъектлари фаолиятида инновацион технологияларни қўллаш ҳолатини ўрганиш ва самарадорлигини ошириш йўллари аниқлашдан иборат. Тадқиқот натижалари асосида соҳани янада ривожлантириш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Тадқиқот давомида статистик таҳлил, қиёсий таҳлил ва тизимли ёндашув усулларидан фойдаланилди. Худудлар кесимида кичик бизнеснинг ривожланиш тенденциялари ва инновацион технологияларни жорий этиш имкониятлари ўрганилди.

Тадқиқот методологияси

Мавзунини илмий тадқиқ қилишда тизимли таҳлил, статистик таҳлил ва илмий абстракция каби ёндашувлар қўлланилган. Мақолада мамлакат миллий иқтисодиётидаги аҳамияти кўриб чиқилади. Кичик бизнес субъектлари фаолиятига инновацион технологияларни жорий этиш мавзусини ўрганиш турли хил ёндашувлар, жумладан қиёсий таҳлил, иқтисодий таққослаш ва таҳлил қилиш, мантиқий фикрлашни ўз ичига олади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили

Инновацион технологияларни жорий этиш мавзусидаги адабиётлар асосан кичик бизнеснинг иқтисодий ўсишдаги ролига бағишланган. Таниқли иқтисодчилар, масалан, Йозеф Шумпетернинг инновацион назариясида, инновациялар янги маҳсулотлар, технологиялар, бозорлар ва ташкилотчилик шакллари яратиш орқали иқтисодий ўсишни таъминловчи асосий омил сифатида қаралади. Шунингдек, замонавий инновацион ғояларнинг ривожланиш жараёнлари ва иқтисодиётга кўрсатаётган таъсирини таҳлил қилган.[2] И.М. Барабашовага кўра, кичик бизнесда инновацияларни ривожлантириш мамлакат иқтисодиёти учун муҳим аҳамиятга эга. Бу соҳанинг ривожланиши иқтисодий ўсиш, фан-техника тараққиёти ва бозор ҳажмининг кенгайишини таъминлайди. [3]

К. И. Сирожиддинов, И. В.Ходжибаевалар барқарор иқтисодий ўсиш ва жаҳон бозорида рақобатбардошликни таъминлаш учун кичик бизнес субъектлари асосий эътиборни фан ва техника ютуқлари ва инновацияларини жорий этишга қаратиш муҳимлигини таъкидлайди. [4] Р.Э. Яхшибоев ва Ш.Ш. Атаджановлар рақамлаш бизнес жараёнларини асосли ўзгартириш, ахборотга кириш имкониятларини яхшилаш, операцион жараёнларни оптималлаштириш ва рақобатбардошликни ошириш муҳимлигини таъкидлашади. Улар жараёнларни автоматлаштириш, катта маълумотлардан фойдаланиш (Big Data), булутли технологиялар, нарсалар интернетини (IoT) ва электрон тижорат каби рақамли технологияларни жорий этишни таклиф этадилар. [5]

Таҳлил ва натижалар

Замонавий иқтисодиётда инновацияларнинг роли тобора ортиб бормоқда. Ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, ялпи ички маҳсулот ўсишининг асосий қисми инновацион фаолият ҳисобига таъминланмоқда.

Илмий тадқиқотлар натижалари кўрсатишича, билим ва инновацияларга йўналтирилган маблағлар анъанавий капитал қўйилмаларга нисбатан юқори самара беради. Бу айниқса кичик инновацион корхоналар фаолиятида яққол намоён бўлмоқда. Масалан, АҚШ ва Европада энг муҳим ихтироларнинг аксарияти айнан кичик корхоналар томонидан яратилган.

Ҳозирги кунда жаҳон инновацион бозорида АҚШ, Япония ва Германия етакчилик қилмоқда. Улар илм-фанга асосланган маҳсулотлар экспортида юқори кўрсаткичларга эга.

Кичик корхоналарнинг инновацион фаолиятидаги самарадорлиги юқори бўлиб, бу АҚШ ва Ғарбий Европа тажрибасида ўз исботини топган. XX асрда яратилган 58 та муҳим ихтиродан 46 таси айнан кичик корхоналар томонидан амалга оширилган.

Кичик корхоналар илмий тадқиқотларга йўналтирилган маблағлардан самарали фойдаланади. 500 нафаргача ходими бўлган фирмалар сарфлаган ҳар бир доллар йирик корпорацияларга нисбатан 24 марта кўпроқ инновация яратган.

Ҳозирги кунда жаҳон инновацион бозорининг ҳажми 2.3 триллион долларни ташкил этади. Етакчи давлатлар орасида АҚШ 700 миллиард, Германия 530 миллиард ва Япония 400 миллиард долларлик илмий маҳсулотлар экспорт қилмоқда. Энг ривожланган 7та давлат макротехнологияларнинг 80 фоизини назорат қилади. [6]

Ўзбекистонда ҳам барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш учун инновацион ривожланиш йўлини танлаш, илмий-тадқиқот фаолиятига хусусий

секторни жалб этиш ва кичик инновацион корхоналарни ривожлантириш зарур. Бу рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва иқтисодиётни модернизация қилиш имконини беради.

Ўзбекистонда кичик бизнес энг муҳим иқтисодий секторлардан бири ҳисобланади. Кичик бизнесдаги тадбиркорлар янги технологияларни жорий этиш орқали ўз фаолиятларини самарали қилиш имкониятига эга. 2023 йилда қабул қилинган давлат дастурлари кичик бизнеснинг ривожланишини тўғридан-тўғри рағбатлантиришга қаратилган бўлиб, шундан келиб чиқиб, давлат томонидан 6 триллион сўм маблағ ажратилган.[7] Кичик тадбиркорларнинг банк кредитларига мурожаат қилишида баъзи муаммолар кузатилмоқда. Шунинг учун давлат томонидан барқарор банкларни жалб қилиш ва кредитларни арзон шаффоф ҳамда имтиёзли шаклларда тақдим этиш муҳим аҳамиятга эга.

Тадбиркорларнинг замонавий технологиялардан фойдаланиш бўйича билим ва кўникмаларини ошириш зарур. Бунинг учун таълим дастурларини такомиллаштириш, тадбиркорлар учун тренинглари ташкил этиш муҳимдир. Ўзбекистонда инновацион технологияларнинг ривожланиши мамлакат иқтисодиётини диверсификация қилиш ва ривожлантиришда катта аҳамият касб этади. Кичик бизнесларда инновацияларнинг жорий этилиши ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва маҳсулот сифатига ижобий таъсир кўрсатишга замин яратади. Шунингдек, кичик бизнесларни қўллаб-қувватлашга йўналтирилган давлат дастурлари инновацион фаолият учун қулай муҳит яратишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, ўқув, молиялаштириш ва маслаҳат бериш дастурларини ўз ичига олади. Бу эса инновацияларни жорий этиш имкониятини янада кенгайтиради.

**Кичик тадбиркорлик субъектларининг жами бандликдаги улуши
(вилоятлар кесимида) [8].1-жадвал**

Вилоят/Шаҳар	2019	2020	2021	2022	2023
Андижон	76.2	74.5	74.5	73.9	74.1
Бухоро	74.9	74.2	74.2	74.1	74.8
Жиззах	82.1	80.8	80.7	80.2	81.0
Қашқадарё	76.1	74.9	74.2	74.3	74.3
Навоий	79.7	78.4	78.8	77.3	77.0
Наманган	78.5	78.1	78.5	78.2	77.5
Самарқанд	55.0	51.9	52.3	51.1	51.4
Сурхондарё	82.8	81.6	82.2	81.0	80.6
Сирдарё	82.8	81.7	81.5	80.9	81.3
Тошкент вилояти	79.6	78.2	78.4	76.9	77.2
Фарғона	76.4	74.5	74.4	72.9	72.4
Хоразм	72.8	70.8	69.8	70.0	70.3
Тошкент шаҳри	79.4	78.4	78.5	78.7	79.3

Манба муаллиф томонидан тузилган.

Жадвалда, Ўзбекистоннинг турли ҳудудлари бўйича 2019 йилдан 2023 йилгача бўлган кичик бизнесдаги бандлик улуши динамикаси акс эттирилган. Жадвалда ҳар бир вилоят ва шаҳар учун беш йил давомидаги бандлик улуши фоизларда берилган. Жадвал таҳлилидан келиб чиқиб, Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида кичик бизнесдаги бандлик улушида турли тенденциялар кузатилмоқда. Қуйидаги асосий нукталарни таъкидлаш мумкин: Жиззах, Сурхондарё ва Сирдарё вилоятларида кичик бизнесдаги бандлик улуши анча юқори бўлиб, деярли барқарорлигини сақлаб қолган. Бу ҳудудларда кичик бизнес иқтисодиётнинг муҳим драйверларидан бири эканлигини кўрсатади. Андижон, Бухоро, Наманган ва Тошкент шаҳри каби ҳудудларда кичик бизнесдаги бандлик улуши бироз камайган бўлсада, умумий даражада барқарорлигини сақлаган. Бу ҳудудларда ҳам кичик бизнес иқтисодиётга катта таъсир кўрсатиб келмоқда. Самарқанд, Фарғона ва Хоразм вилоятларида кичик бизнесдаги бандлик улуши сезиларли даражада камайган. Айниқса, Самарқанд вилоятида 55.0%дан 51.4%гача тушгани, кичик бизнеснинг умумий иқтисодиётдаги улуши пасайиб бораётганини кўрсатади.

Камайиш тенденцияси кузатилаётган вилоятларда давлат томонидан кичик бизнесни қўллаб-қувватлашга қаратилган дастурларни янада ривожлантириш ва янги инвестицияларни жалб қилиш муҳим аҳамиятга эга. Бу

худудларда замонавий инновацияларни жорий этиш ва кичик тадбиркорларнинг кредит олиш имкониятларини яхшилаш зарур. Кичик бизнес тадбиркорларининг замонавий технологиялардан самарали фойдаланишлари учун таълим ва тренинг дастурларини кучайтириш талаб этилади. Шунингдек, ушбу таҳлиллар асосида ҳар бир худуднинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда, барқарорлик ва ўсишни таъминлайдиган ислоҳотлар ўтказилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Кичик тадбиркорлик субъектларининг кўрсатилган хизматлар ҳажми(вилоятлар кесимида).2-жадвал

Вилоят/Шаҳар	2020	2021	2022	2023	2024
Андижон вилояти	114052,7	147061,6	181245,0	224443,7	313805,5
Бухоро вилояти	3402,9	4418,3	5291,9	6613,9	14098,5
Жиззах вилояти	7732,0	9658,4	11756,0	14227,0	21239,3
Қашқадарё вилояти	6571,8	8287,1	9785,4	11831,0	16104,5
Навоий вилояти	3095,8	3980,1	4829,4	6469,2	9982,3
Наманган вилояти	7308,0	8999,2	10831,6	13068,7	22040,2
Самарқанд вилояти	3438,9	4382,7	5431,7	6570,8	7923,4
Сурхондарё вилояти	5925,0	7882,8	9742,4	11829,1	21966,7
Сирдарё вилояти	9703,0	12607,9	15511,7	19140,4	25938,7
Тошкент вилояти	5331,3	6938,4	8279,3	9979,1	14658,8
Фарғона вилояти	1842,4	2227,9	2621,2	3111,2	5232,7
Хоразм вилояти	11721,6	15117,3	17944,7	22148,6	28435,6
Тошкент шаҳри	9758,6	12186,4	14564,9	17798,9	28265,6
Жами	4127,2	5390,3	6500,1	7725,1	13691,2
Жами (Хизматлар)	34094,2	44984,8	58154,7	73930,7	84228,0

Манба муаллиф томонидан тузилган.

Жадвалдан кўришиб турганидек, Андижон вилояти энг юқори кўрсаткичга эга (313,805.5 млн сўм, 2024 йил), Тошкент шаҳри иккинчи ўринда (28,265.6 млн сўм, 2024 йил), Хоразм вилояти ҳам юқори кўрсаткичларни намоиш этмоқда (28,435.6 млн сўм, 2024 йил). Барча худудларда ижобий ўсиш тенденцияси кузатилмоқда. Энг юқори ўсиш суръати Андижон вилоятида қайд этилган. Сирдарё вилояти ҳам сезиларли ўсишни кўрсатган. Фарғона, Самарқанд вилоятларида паст кўрсаткичда фаолият олиб боришган.

Кўрсатилган хизматлар ҳажмидан келиб чиқиб, паст кўрсаткичли худудларда қўшимча рағбатлантириш чораларини кўриш, муваффақиятли

худудлар тажрибасини бошқа вилоятларга тарғиб этиш, кичик тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш дастурларини такомиллаштириш тавсия этилади.

Ўзбекистонда кичик бизнес самарадорлигини ошириш учун замонавий технологиялардан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда электрон савдо, CRM ва ERP тизимлари, булутли хизматлар ва мобил иловалар каби рақамли ечимлар асосий ўрин тутди. Молиявий операцияларни онлайн банкинг, электрон тўловлар ва краудфандинг орқали амалга ошириш бизнес самарадорлигини оширади. Маркетинг соҳасида ижтимоий тармоқлар, мақсадли реклама ва сунъий интеллект технологиялари қўлланилади. Ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, 3D босиб чиқариш ва “ақлли” омборхона тизимларини жорий этиш орқали меҳнат унумдорлигини ошириш мумкин. Бошқарув тизимини такомиллаштиришда масофавий иш платформалари ва бизнес жараёнларни автоматлаштириш воситалари самарали натижа беради.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Худудий таҳлиллар натижасида Андижон, Тошкент шаҳри ва Хоразм вилоятлари инновацион технологияларни жорий этишда етакчилик қилаётгани аниқланди. Самарқанд ва Фарғона вилоятларида эса технологик ривожланиш суст кечмоқда. Бандлик кўрсаткичлари таҳлили Жиззах, Сурхондарё ва Сирдарё вилоятларида кичик бизнесда бандлик даражаси юқори эканлигини кўрсатди. Айрим худудларда эса бандлик улуши камайиш тенденциясига эга. Соҳадаги асосий муаммолар сифатида молиявий ресурслар етишмаслиги, малакали мутахассислар тақчиллиги ва технологик билимлар даражаси пастлиги аниқланди. Молиявий ёрдамни кучайтириш мақсадида имтиёзли кредитлар бериш, грант маблағларини кўпайтириш ва инвестицияларни жалб қилиш тизимини такомиллаштириш зарур. Кадрлар тайёрлаш борасида ўқув курсларини ташкил этиш, амалий тренинглар ўтказиш ва хорижий тажрибани ўрганиш имкониятларини кенгайтириш лозим. Инфратузилмани яхшилаш учун рақамли тизимларни ривожлантириш, технопарклар ташкил этиш ва инновация марказларини кўпайтириш мақсадга мувофиқ. Худудий ривожланишни таъминлаш учун ҳар бир худуднинг имкониятларини ҳисобга олиш, илғор тажрибани тарқатиш ва худудлар ўртасида ҳамкорликни кенгайтириш тавсия этилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 05.10.2020 йилдаги ПФ-6079-сон «Рақамли Ўзбекистон — 2030» стратегиясини тасдиқлаш ва уни

самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”
<https://lex.uz/docs/5030957>

2. Йозеф Алоис Шумпетер (Joseph Alois Schumpeter) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://visionary.management.com.ua/management/jozef-alois-shumpeter-joseph-alois-schumpeter/>.

3. Барабашова И.М. РАЗВИТИЕ МАЛОГО ИННОВАЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РОССИИ // Вестник науки №9 (78) том 2. С. 13 - 18. 2024 г. ISSN 2712-8849 // Электронный ресурс: <https://www.вестник-науки.рф/article/17140> (дата обращения: 06.11.2024 г.)

4. Сирождинов, К. И. Стимулирование и поддержка инновационного развития малого бизнеса в Узбекистане / К. И. Сирождинов, И. В. Ходжибаева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 10 (114). — С. 873-875. — URL: <https://moluch.ru/archive/114/29884/> (дата обращения: 06.11.2024).

5. ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА РАЗВИТИЕ МАЛОГО ИСРЕДНЕГО БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ. (2024). Innovations in Science and Technologies, 1(1), 1-10. <https://innoist.uz/index.php/ist/article/view/16>

6. Ашуров, М. С. ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИНИ ИННОВАЦИОН МОДЕЛГА ЎТИШНИНГ АЙРИМ ЙЎНАЛИШЛАРИ//SCIENCE PROBLEMS.UZ. — 2023. Ns S/3 (3)- 2023. — С. 93-99

7. <https://www.gazeta.uz/ru/2023/09/19/business/>

8. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/small-business-and-entrepreneurship-2>

PROBLEMS OF DEVELOPING PROFESSIONAL COMPETENCE OF A TEACHER AND MODERN REQUIREMENTS IN IT

KUSHAKOV Yusup Khaytbayevich

Tashkent State Transport University, senior teacher

yusup.kushakov@mail.ru

ABSTRACT

The article reveals the problems of the main requirements for the level of teacher competence in Uzbek society, the educational system, authorities, students and their teachers. The purpose of the study is to identify the most pressing problems of professional competence of teachers, as well as to find ways to solve them using the example of considering and studying the shortcomings of psychological education of teachers and ways to improve competencies at this level, in the context of the introduction and development of inclusive education in the Uzbek education system. The author emphasizes the key problems in this sphere.

Key words: *professional competence, psychology, competence problems, psychological education, inclusive education, teaching, education.*

INTRODUCTION

The problem of competence of teachers in modern Uzbek education is becoming increasingly relevant due to the cardinal, and in certain periods, revolutionary changes in this area. The reconstruction of the Soviet education system led to the loss of social values that existed in society, changed the main target areas of education, thereby presenting new requirements for the professional competencies of a modern teacher. The establishment of market relations in the socio-economic sphere led to the transformation of social relations, in connection with which, previous experience became irrelevant, and was the reason for the formation of new requirements for teaching staff, forced to adapt to the new paradigm of social relations and the constantly updated requirements of state educational standards. Communicative competence is one of the most important qualitative characteristics of a person, allowing to realize their needs for social recognition, respect, self-actualization and helping the successful process of socialization and socialization. Competence is a specific ability necessary for the effective performance of a specific action in a specific subject area, including special knowledge, way of thinking, special subject skills, as well as understanding of responsibility for one's actions. To be competent means to have a set of specific competencies of different levels: to observe, to be deeply knowledgeable in the subject, to independently ask questions, to prove one's own rightness, to cope with interpersonal conflicts, etc. Revealing the nature of

competence, it can be noted that it manifests itself only in organic unity with human values (provided that a person has a deep personal interest in this type of activity). However, an unambiguous understanding and a clear structure of communicative competence, its features in students have not been revealed in scientific sources, which allows for further scientific research. At the present stage, we can say that the process of formation of modern Uzbek education has passed most of its modernization development, however, at the same time, it has not come to its logical conclusion, due to constantly changing socio-economic, socio-cultural, political, innovative (in the technological sense) and other factors. Of course, all these processes could not but affect the level of professional and educational training and the formation of the necessary competencies of educational and pedagogical personnel. At present, there are many problems associated with the formation of professional competence of teachers at different levels, in a variety of aspects of pedagogical and educational activities.

METHODS AND LITERATURE'S ANALYSES

An analysis of many approaches has revealed, in our opinion, several of the most capacious definitions. The first belongs to S.E. Shishov and I.G. Agapov, who understand the competence of students as “the general ability and readiness of an individual to act, based on knowledge and experience acquired through training, focused on the independent participation of an individual in the educational and cognitive process, and also aimed at its successful inclusion in work activities” [10]. Thus, competence reflects a person’s readiness to perform a certain activity and includes not only cognitive (skills, knowledge), but also non-cognitive (motivation, value orientations, ethical attitudes, etc.) components. Competence also ensures the success of activities in modern changing conditions, since it involves assessing not the level of acquisition of knowledge and skills in accordance with the school curriculum, but the qualities of a graduate that may be in demand in the labor market. In the federal state educational standard of the second generation, communicative competence is defined as the ability to set and solve certain types of communicative tasks: to determine the goals of communication, to assess the situation, to take into account the intentions and methods of communication of the partner (partners), to choose adequate communication strategies, to be ready for a meaningful change in one's own speech behavior. The primary component of communicative competence includes the ability to establish and maintain the necessary contacts with other people, satisfactory mastery of certain norms of communication and behavior, mastery of the "technique" of communication.” By communicative competence, L.A.

Petrovskaya understands the ability to establish and maintain the necessary contacts with other people. The competence includes a certain set of communicative knowledge and skills that ensure the effective flow of the communicative process” [8]. Yu.N. Yemelyanov defines communicative competence “as the ability to communicate; as a person's ability to interact verbally, non-verbally or silently; as an integrative ability to interact appropriately with others at their level of training, upbringing, development, based on humanistic personal qualities (sociability, sincerity, tact, empathy, reflection, etc.) and taking into account the communicative capabilities of the interlocutor” [2]. In the study of L.A. Petrovskaya, communicative competence is defined through qualities that contribute to the success of the communication process, and the author identifies these qualities with a person's communicative abilities [8].

RESULTS

Modern researchers distinguish the following types of professional competence and requirements: Special competence – mastery of professional activity itself at a relatively high level, the ability to design one’s further professional development. Social competence – mastery of joint (group, cooperative) professional activity, cooperation, as well as methods of professional communication accepted in a given profession; social responsibility for the results of professional work.

Personal competence – mastery of methods of personal self-expression and self-development, means of resisting professional deformations of personality.

Individual competence – mastery of methods of self-realization and development of individuality within the framework of a profession, readiness for professional growth, ability for individual self-preservation, resistance to professional aging, ability to organize one’s work rationally without overloading one’s time and energy [5]. The Council of Europe distinguishes five basic competences in the context of training a foreign language teacher: Political and social competences related to the ability to take responsibility, participate in joint decision-making, participate in the functioning and development of democratic institutions. Competencies related to life in a multicultural society, designed to prevent the emergence of xenophobia, the spread of a climate of intolerance and promoting both an understanding of differences and a willingness to live with people of other cultures, languages and religions. Competencies that determine the mastery of oral and written communication, which is important in work and social life to such an extent that those who do not possess them are at risk of isolation from society. This group of communication also includes the mastery of several languages, which are becoming increasingly important. Modern researchers identify the following types of

competence: Educational and cognitive competence is a set of skills and abilities of cognitive activity. Possession of the mechanisms of goal-setting, planning, analysis, reflection, self-assessment of the success of one's own activities. Possession of methods of action in non-standard situations, heuristic methods of solving problems. Possession of measurement skills, use of statistical and other methods of cognition.

Information competence is the ability to independently search, analyze, select, process and transmit the necessary information using information technologies.

Communicative competence is the possession of skills of interaction with people around you, the ability to work in a group. Familiarity with various social roles. Based on the ideas of philosophical anthropology, existential psychology, humanistic guidelines, modern pedagogical theory declares such approaches to training a specialist as cultural, synergetic, personality-activity, personality-oriented, individually creative. These approaches allow us to imagine the process of professional development of a specialist in the context of individual training.

DISCUSSION

Thus, the conducted analysis of the definitions of the concept of "communicative competence" and related concepts allows us to highlight the following approaches to defining the concept of "communicative competence", interpreted as: 1) the ability of an individual to enter into social contacts, regulate recurring situations of interaction, and achieve the pursued communicative goals in interpersonal relationships [4]; 2) interpersonal experience, the basis for the formation of which are the processes of socialization and individualization [9]; 3) the ability to communicate; the ability to interact appropriately with others at their level of training, education, development, based on humanistic personal qualities and taking into account the communicative capabilities of the interlocutor [2]; 4) qualities that contribute to the success of the communication process (qualities are identified with human communicative abilities) [8]; 5) systems of communicative actions based on knowledge about communication and allowing one to freely navigate and act in the cognitive space [5]; Despite the different approaches to defining communicative competence, scientists are unanimous in establishing its role in personality development. As a result of analyzing the works of various authors studying communicative competence, I.N. Zotova concludes that "the structure includes quite diverse elements. At the same time, the following components of communicative competence clearly stand out among this diversity: communicative knowledge; communicative skills; communicative abilities" [6]. Communicative knowledge is knowledge of what communication is, what its types, phases, and development

patterns are. This is knowledge of what communicative methods and techniques exist, what effect they have, what their capabilities and limitations are. This is also knowledge of what methods are effective in relation to different people and different situations. This area also includes knowledge of the degree of development of certain communicative skills in oneself and which methods are effective in one's own performance, and which are ineffective. Traditionally, communication skills are the ability to correctly, competently, clearly explain your thoughts and adequately perceive in - this is a set of conscious communicative actions based on high theoretical and practical training of the individual, allowing creative use of knowledge to reflect and transform reality. Their development is associated with the formation and development of personal neoplasms both in the sphere of intelligence and in the sphere of dominant professionally significant characteristics. Communicative abilities are individual psychological characteristics of the individual that ensure effective interaction and adequate mutual understanding between people in the process of communication or performing joint activities. Communicative abilities allow you to successfully establish contact with other people, carry out communicative, organizational, pedagogical and other types of activities. What are the requirements for the level of competence of a teacher made by the educational system, society, students and their parents? A professionally competent teacher should be a psychologically mature person, have a sense of humor, be artistic, have professional inspiration, always have excellent health and mood, not show irritation and not "get personal" strive to improve their activities. This is a large, but far from complete list of all the requirements for the level of competence of a teacher. A modern teacher must not only have a high level of general culture, psychological and pedagogical competence, but also have an unconventional approach to solving various psychological and pedagogical situations, organize their activities on a creative basis, be able and willing to cooperate with other participants in the pedagogical process and share experience. Universities should actively work on developing future teachers' cooperation skills and the desire to constantly exchange pedagogical knowledge with colleagues. This allows the teacher to model possible changes in the organization, structure and content of the educational process; purposefully make timely adjustments when using pedagogical technologies and innovations. Systemic knowledge of psychology should also help the teacher, since the professional standard of a teacher assumes the successful solution of psychological problems in matters of child development, self-development and building a social partnership with the parents of students.

CONCLUSION

Research in this area has revealed the need for educators to conduct training seminars, master classes on working with children with special needs, various studies, as well as serious methodological support. Teachers are in dire need of practical assistance from a psychologist and other specialists; some teachers would like to "undergo practice-oriented retraining", "advanced training", "attend open classes of experienced teachers" working with children with special needs, followed by analytical and methodological analysis. In addition, they have identified problems with a clear understanding of the need to develop professional competencies in the context of inclusion and, in turn, have shown the unpreparedness of educators for professional activities in working with children with special needs, which made it possible to develop a program of scientific and methodological substantiation of psychological and pedagogical assistance to teachers of preschool educational organizations in working with children with special needs. Thus, it can be concluded that in the modern educational system, the teacher's activity is limited not only by his pedagogical activity, driven into certain frameworks of dry teaching of his subject area of knowledge. Due to the fact that the educational process and its organization are experiencing their rapid development and evolution, the teacher has no right to ignore those innovations that are necessary for him to organize the educational process, but on the contrary, is obliged to form in himself various competencies that are relevant at the present stage in completely different areas of knowledge. In the context of technical progress, the development of the principles of humanization and inclusiveness of education, the formation and strengthening of a certain socio-economic paradigm of life in society, where the teacher is obliged to regularly adapt to the current needs of the authorities and society, teachers and lecturers of all levels are obliged to maintain a high educational level not only of their wards, but first of all, their own. Constant regular self-development of teachers, maintaining their own high educational status, regularly expanding the scope of their theoretical knowledge, increasing the experience of practical training, forming a high moral and ethical level, etc. factors, ultimately, should form the level of professional competence of teachers in modern Russian education that meets the needs of the present time.

REFERENCES

1. Anokhina N.V. Introduction of the Federal State Educational Standard in Small Schools / N.V. Anokhina // Herald of Education. - 2011. - No. 11. - P. 51-58.
2. Emelianov Yu.N. Theory of Formation and Practice of Improving Communicative Competence. - M.: Education, 1995. - 183 p.

3. Zakharova T.V. Competency-based approach as a stage of updating the content of education // Bulletin of KrasNOU. Humanities. - 2006. - No. 6/1. - P. 263-268
4. Zimnyaya I.A. Competency-based approach. What is its place in the system of approaches to educational problems / I.A. Zimnyaya // Higher education today. – 2006. — № 8. – P. 20–26.
5. Znamenskaya S.V. Theoretical aspects of studying the problem of development of communicative skills // Proceedings of the 48th scientific and methodological conference. – Stavropol: SSU, 2003. – P. 36–37.
6. Zotova I.N. Communicative competence as an aspect of socialization of adolescents in the context of informatization of society // Actual socio-psychological problems of personality development in the educational space of the 21st century. – Kislovodsk, 2006. – 109 p.
7. The concept of modernization of Russian education for the period up to 2010. – M.: APKiPRO, 2002. – 24 p.
8. Petrovskaya L.A. Competence in communication: socio-psychological training. – M.: Moscow State University Publishing House, 1998 – 348 p.
9. Raven J. Competence in Modern Society. Identification, Development and Implementation [text] / John Raven. – M.: KOGITO-TSEPTR, 2002. – 345 p.
10. Shishov S.E. Competence-based approach to education: whim or necessity? / S.E. Shishov, I.G. Agapov // Standards and monitoring in education. – 2002. – March-April. – P. 58–62.
11. Akutina S.P. The problem of teachers' readiness to work with children with special needs / S.P. Akutina // Modern problems of science and education. - 2017. - No. 1. - URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=26118>.
12. Alfeeva, E. V. Problems of professional competence of young teachers / E. V. Alfeeva // Modern psychology: materials of the IV Intern. scientific conf. (Kazan, October 2016). - Kazan: Buk, 2016. - P. 41-43. - URL: <https://moluch.ru/conf/psy/archive/236/11133/>.
13. Barakovskikh K.N. On the issue of inclusive competence of teachers // Innovations in professional and professional-pedagogical education: Proceedings of the 25th International scientific-practical conference. Under the scientific editorship of E.M. Dorozhkin, V.A. Fedorova. - 2020. Pp. 123-125.
14. Kalashnikova M.B. Psychological competence of a teacher as a basis for humanizing the educational process / M.B. Kalashnikova, O.V. Khomyakova // Psychology of education. - 2008. - No. 7 - pp. 9-16.

15. Korochkova L.N. The problem of professional competence of a teacher in the context of modern education / L.N. Korochkova // Ufa: Bulletin of the Bashkir University. - 2006. - No. 4. - pp. 195-197.
16. Pecherkina, A. A. Development of professional competence of a teacher: theory and practice / A. A. Pecherkina, E. E. Symanyuk, E. L. Umnikova. // Yekaterinburg: Ural State Pedagogical University. - 2011. - 233 p.
17. Platonova S.V. Teacher's competence in communicating with parents / S.V. Platonova, I.V. Lukyanova // Bulletin of scientific conferences. 2019. No. 3-2 (43). P. 96-98.
18. Order of the Ministry of Labor and Social Protection of the Russian Federation dated 10.18. 2013 N 544n On approval of the professional standard "Teacher" (as amended on 08/05/2016) URL: <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=281205>.
19. Stukalenko N.M. Analysis of the problem of developing professional competence of a teacher / N.M. Stukalenko, A.N. Zhumabaeva // Science and Reality. - 2021. - No. 1 (5) - pp. 142-146.

DISTILLATION SYSTEMS

<https://doi.org/10.5281/zenodo>.

SAIDOV Saidalo

Karshi engineering economical institute

students of master degree

Scientific supervisor: BURONOV Firdavsiy.

Associate Professor of the Institute of Engineering Economics

Phone number: +998997706673

Saidalo.mirsaidovich@mail.ru

ABSTRACT

During the distillation process, a mixture is heated until it vaporizes, then is recondensed on the trays or at various stages of the column where it is drawn off and collected in a variety of overhead, sidestream, and bottom receivers. The condensate is referred to as the distillate. The liquid that does not vaporize in a column is called the residue.

Key words: *Tray columns-devices located on a tray in a column that allow vapors to come into contact with condensed liquids; three basic designs are bubble-cap, sieve, and valve.*

Valve trays-a small round metal disc with three or four legs called risers that allow the valve to lift as hot vapors push through the horizontal tray. Designed to enhance vapor-liquid contact in a plate column.

Tray columns-devices located on a tray in a column that allow vapors to come into contact with condensed liquids; three basic designs are bubble-cap, sieve, and valve.

INTRODUCTION TO DISTILLATION OPERATIONS

Separation operations achieve their objective by the creation of two or more coexisting zones which differ in temperature, pressure, composition, and/or phase state. Each molecular species in the mixture to be separated responds in a unique way to differing environments offered by these zones. Consequently, as the system moves toward equilibrium, each species establishes a different concentration in each zone, and this results in a separation between the species.

The separation operation called distillation utilizes vapor and liquid phases at essentially the same temperature and pressure for the coexisting zones. Various kinds of devices such as random or structured packings and plates or trays are used to bring

the two phases into intimate contact. Trays are stacked one above the other and enclosed in a cylindrical shell to form a column. Packings are also generally contained in a cylindrical shell between hold-down and support plates. The column may be operated continuously or in batch mode depending on a number of factors such as scale and flexibility of operations and solids content of feed. A typical tray-type continuous distillation column plus major external accessories is shown schematically in Fig. 1. The feed material, which is to be separated into fractions, is introduced at one or more points along the column shell. Because of the difference in density between vapor and liquid phases, liquid runs down the column, cascading from tray to tray, while vapor flows up the column, contacting liquid at each tray.

Liquid reaching the bottom of the column is partially vaporized in a heated reboiler to provide boil-up, which is sent back up the column. The remainder of the bottom liquid is withdrawn as bottoms, or bottom product. Vapor reaching the top of the column is cooled and condensed to liquid in the overhead condenser. Part of this liquid is returned to the column as reflux to provide liquid overflow. The remainder of the overhead stream is withdrawn as distillate, or overhead product. In some cases only part of the vapor is condensed so that a vapor distillate can be withdrawn.

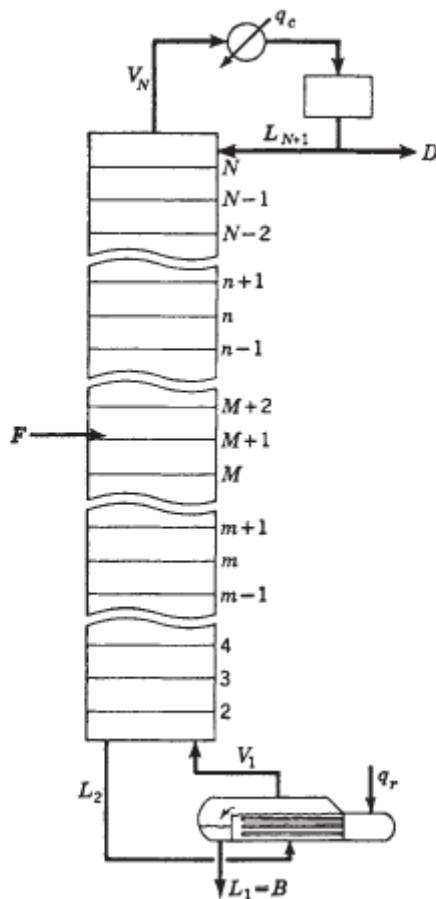
This overall flow pattern in a distillation column provides countercurrent contacting of vapor and liquid streams on all the trays through the column. Vapor and liquid phases on a given tray approach thermal, pressure, and composition equilibria to an extent dependent upon the efficiency of the contacting tray.

The lighter (lower-boiling temperature) components tend to concentrate in the vapor phase, while the heavier (higher-boiling temperature) components concentrate in the liquid phase. The result is a vapor phase that becomes richer in light components as it passes up the column and a liquid phase that becomes richer in heavy components as it cascades downward. The overall separation achieved between the distillate and the bottoms depends primarily on the relative volatilities of the components, the number of contacting trays in each column section, and the ratio of the liquid-phase flow rate to the vapor-phase flow rate in each section.

If the feed is introduced at one point along the column shell, the column is divided into an upper section, which is often called the *rectifying* section, and a lower section, which is often referred to as the *stripping* section. In *multiple-feed* columns and in columns from which a liquid or vapor sidestream is withdrawn, there are more than two column sections between the two end-product streams. The notion of a column section is a useful concept for finding alternative systems (or sequences) of columns for separating multicomponent mixtures, as described below in the subsection Distillation Systems. All separation operations require energy input in the

form of heat or work. In the conventional distillation operation, as typified in Fig. 1, energy required to separate the species is added in the form of heat to the reboiler at the bottom of the column, where the temperature is highest. Also heat is removed from a condenser at the top of the column, where the temperature is lowest. This frequently results in a large energy-input requirement and low overall thermodynamic efficiency, especially if the heat removed in the condenser is wasted. Complex distillation operations that offer higher thermodynamic efficiency and lower energy-input requirements have been developed and are also discussed below in the subsection Distillation Systems.

Batch distillation is preferred for small feed flows or seasonal production which is carried out intermittently in “batch campaigns.” In this mode the feed is charged to a still which provides vapor to a column where the separation occurs. Vapor leaving the top of the column is condensed to provide liquid reflux back to the column as well as a distillate stream containing the product. Under normal operation, this is the only stream leaving the device. In addition to the batch rectifier just described, other batch configurations are possible as discussed in the subsection Batch Distillation. Many of the concepts and methods discussed for continuous distillation are useful for developing models and design methods for batch distillation.

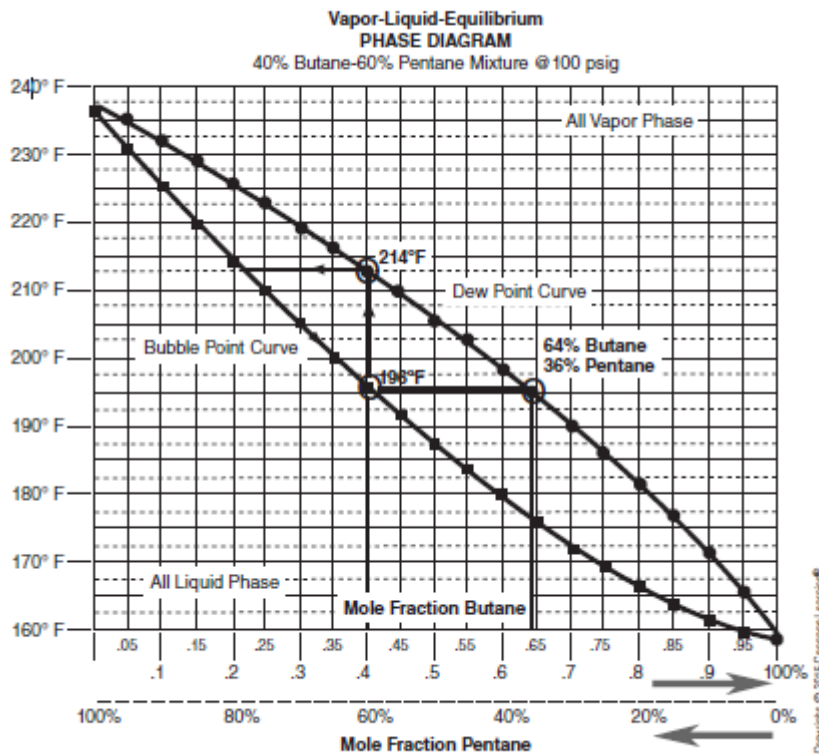

Petroleum compounds are composed of hydrocarbon molecules of varying sizes and shapes. Molecular weight determines how a chemical reacts during separation. For example, ethane has two carbon atoms and butane has four. During separation, butane remains in the lower section and ethane moves up the tower. The smallest or lightest components in a tower have the lowest boiling points. A distillation column is built on the principle that light and heavy molecules have different boiling points. Industry relies heavily upon this process to produce many of the chemicals we use today. For example, crude oil is a mixture of many of the chemicals used in modern manufacturing, including straight-run gasoline, naphtha, gas oil, various gases, salt, water, and clay. By knowing the temperature at which a chemical vaporizes, an operator can identify these specific components after they are heated, vaporized, and condensed on the different trays in a distillation column.

Distillation involves boiling liquids and condensing the vapors. When water boils, it turns into water vapor. The condensed water vapor is purer than the original mixture because most of the salts, minerals, and impurities do not vaporize at 212°F (100°C), the boiling point of water.

Principles of Distillation

The separation of components in a distillation column is based on the differences in volatility or boiling point. As the vapor rises up the tower and contacts the liquid, the concentration of the lower boiling or more volatile components increase. As the liquid descends the tower, the concentration of the higher boiling or less volatile components increases. Increased pressure will result in increased temperatures in the tower. Each section in a trayed or packed column will have its own individual footprint or characteristics: pressure, temperature, composition, velocity, and performance. In the chemical processing industry, distillation and reactor technology are considered to be the two most complex operating areas. The basic principles of distillation include the study of phase behavior of a binary or two-component mixture, bubble point, dew point, boiling range, initial and final boiling points (IBP and FBP), mole fraction, the McCabe-Thiele method, and the concepts of entrainment, foaming, and weeping. Each of these areas is important for a technician to understand in order to work in and operate a distillation system. Figure 1 is often

referred to as **vapor-liquid-equilibrium (VLE) diagram** or phase diagram.

It provides a simple way for a technician to visualize the complex phase behaviors associated with distillation, boiling, and condensing of a two-or-more-component mixture. In this example 40% butane (C4), and 60% pentane (C5) will be used. The operating pressure will be controlled at 100 psig. The diagram can be used to show that the mole fraction of butane is 0.4 or 40%.

The starting mole fraction of pentane is 0.6 or 60%. This vapor-liquidequilibrium diagram is set up with the temperature on the left vertical axis and the mole fraction going across the bottom. The phase diagram also shows the **bubble point curve** and the **dew point curve**. It is important to remember that the **bubble point** is defined as the specific temperature where the mixture first produces vapor. The **dew point** is defined as the temperature where the first drop of liquid forms. Looking at the curve, we see that the bubble point for our mixture is 196°F at 100 psig. If we had a mixture that included a butane mole fraction of 0.6. or 60% and 40% for the pentane, the bubble point would be 180°F. We can also see that a 0.4 butane mole fraction would have a dew point of 214°F.

As this mixture of butane and pentane heats up, vaporization begins to occur.

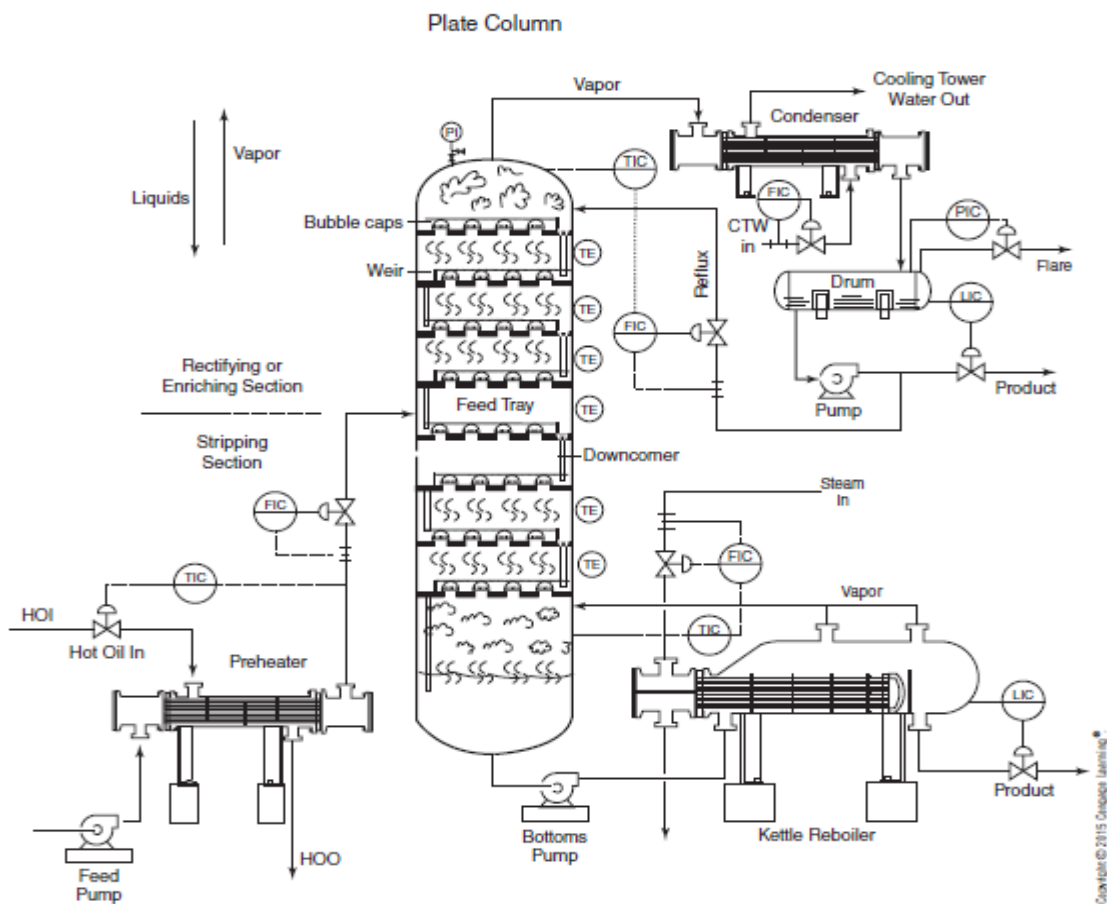
As more of the lighter component (butane) begins to boil off, a lower concentration of butane will remain until eventually all of the butane will be separated from the pentane. As this process occurs the bubble point will be shifted for the butane to the left on the phase diagram. It is also important to point out that everything below the bubble point curve will be in the liquid state while everything above the dew point curve will be in the vapor phase.

Plate Columns

Plate columns, sometimes called **tray columns**, come in three basic designs:

bubble-cap, sieve, and valve tray. The basic components of a plate column include the feed inlet, feed tray, rectifying or enriching section, **stripping section**, bottom outlet, overhead outlet, reflux line, reboiler, condenser, feed preheater, sidestream outlets, downcomer, weir, riser, control loops, pipes, pumps, valves, instrumentation, and computers (Figures 2 and 2.1).

The tray arrangement inside a plate distillation column will depend on the specific process for which it is being used. The tray in Figure 2.3 has all three types of components.

REFERENCES

1. H. Schulz, Short history and present trends of Fischer-Tropsch synthesis, *Applied Catalysis A: General* 186 (1999) 3-12.
2. J.J.C. Geerlings, J.H. Wilson, G.J. Kramer, H.P.C.E. Kuipers, A.Hoek and H.M. Huisman, *Applied Catalysis A: General* 186 (1999) 27.
3. W. de Graaf and F. Schrauwen, *Hydrocarbon Engineering* (May 2002) 55.
4. A. P. Steynberg and H.G. Nel, in *ACS Spring National Meeting Symposium on Clean Coal Technology*, K. Miura (ed.), American Chemical Society, New Orleans (2003).
5. J.W.A. de Swart, PhD Thesis, University of Amsterdam, (1996).[6] DON W. GREEN, ROBERT H. PERRY

“ТРАНСПОРТ КОРИДОРЛАРИ” ТУШУНЧАСИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ ТАРИХИ, АСОСИЙ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Нуриддинов Сардор Бобоярович,

Ф.ф.б.ф.д.(PhD),

Тошкент давлат транспорт университети

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада фалсафий-сиёсий нуқтаи назаридан транспорт коридорлари унинг йўналтирувчи векторларини институционализация қилиш воситасидир ва мултимодал логистика марказлари транспорт коммуникациялари бўйлаб ҳаракатланишни кўпайтириши ёки чеклаши мумкин бўлган “назорат клапанлари” сифатида ишлайди, уларнинг тартибга солиниши ва шунинг учун рақобат воситаси сифатида муҳим рол ўйнайди. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, Транспорт коридорлари ҳудудларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириши, рағбатлантириши нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга бўлган ягона техник, бошқарув ва ҳуқуқий инфратузилма асосида ташкил этилган оммавий транспорт оқимлари маконлари сифатида белгилаш мумкин кўринадиган ҳамда миллий манфаатлар ва геосиёсий манзарани белгилаб беради.

Kalit soʻzlar: transport koridorlari, yuk va yoʻlovchi oqimlari, transport siyosati, multimodal yoʻnalish, transport, savdo yoʻllari, transport integratsiyasi, transport-logistika infratuzilmasi.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПОНЯТИЯ «ТРАНСПОРТНЫЕ КОРИДОРЫ», ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ

АННОТАЦИЯ

В данной статье с философско-политической точки зрения транспортные коридоры выступают средством институционализации его направляющих векторов, а мультимодальные логистические центры выступают «регулирующими клапанами», способными увеличивать или ограничивать движение по транспортным коммуникациям, играют важную роль в их регулировании и, следовательно, как средство конкуренции. На основании вышеизложенного представляется возможным определить зоны транспортных коридоров как территории массовых транспортных потоков, организованных на основе единой технической, управленческой и правовой инфраструктуры, важных с точки зрения социально-экономического развития

и продвижения. и определить национальные интересы и геополитический ландшафт.

Ключевые слова: транспортные коридоры, грузопассажирские потоки, транспортная политика, мультимодальный маршрут, транспорт, торговые пути, транспортная интеграция, транспортно-логистическая инфраструктура.

HISTORY OF THE EMERGENCE OF THE CONCEPT OF "TRANSPORT CORRIDORS", MAIN ELEMENTS

ABSTRACT

In this article, from a philosophical and political point of view, transport corridors act as a means of institutionalizing its guiding vectors, and multimodal logistics centers act as "regulating valves" capable of increasing or limiting traffic along transport communications, play an important role in their regulation and, therefore, as a means of competition. Based on the above, it seems possible to define transport corridor zones as territories of mass transport flows organized on the basis of a single technical, managerial and legal infrastructure, important from the point of view of socio-economic development and promotion. and to determine national interests and the geopolitical landscape.

.Keywords: transport corridors, cargo and passenger flows, transport policy, multimodal route, transport, trade routes, transport integration, transport and logistics infrastructure.

Мавзунинг долзарблиги. Халқаро транспорт коридорларини шакллантириш ва ривожлантиришнинг фалсафий-назарий ва амалий шартлари чуқур тарихий илдизларга бориб тақалади. Ҳатто қадимги даврларда ҳам, ўрта асрларда ҳам транспорт савдо-иқтисодий коридорлари шаклланган бўлиб, улар юк ва йўловчи оқимларининг кенг концентрацияси, ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг частотаси ҳамда бирлашган давлатлар ва қитъаларнинг ўзаро боғлиқлиги билан ажралиб турарди. Тарихда минтақалараро савдо йўллари кўплаб учрайди. Хусусан, машҳур тарихий савдо йўлларида бири Шарқий Осиё ва Ўрта ер денгизи мамлакатларини боғлаган Буюк Ипак йўлидир. Хитойлик олим Ҳансен В. такидлаганидек, “Бу каби йўллар қаторига Ҳиндистон, Зираворлар ороллари ва Шарқий Африкадан Ўрта ер денгизигача бўлган “Зираворлар йўли”; “Янтар йўли”–Болтиқ бўйидан Ўрта ер денгизигача; “Туз йўли”–Салария портидан Адриатика денгизи соҳилидаги Труетн лагеригача каби йўллари мисол келтиришимиз мумкин” [1, 320]. Албатта,

мазкур қарашлар қадимги халқларнинг маданий, ижтимоий-иқтисодий алоқалари ҳақидаги қизиқарли тарихий ҳақиқатларни очишга хизмат қилади. Тарихий савдо-иқтисодий йўлақларнинг ҳар бири амалиётга йўналтирилган сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий-маданий асослаш ва концентрацияланган мақсадли оқимни таъминловчи транспорт коммуникациялари тармоғи бўлиб, унинг доирасида иқтисодий ресурслар, фойдали қазилмалар ва табиий ресурслар, фан ва техника ютуқлари, билим ва технология, маданиятларнинг халқаро трансчегаравий алмашинуви амалга оширилади.

Мавзуга оид мавжуд муаммолар. Савдо йўллари жамиятлар, давлатлар ва халқлар ўртасида иқтисодий муносабатларни йўлга қўйиш билан бир қаторда маданий алмашинувга, диний ва маънавий-ахлоқий қадриятлар, ғоялар, мафкураларнинг алмашинуви ҳам хизмат қилганлиги маълум.

Антик ва ўрта асрлардаги савдо-иқтисодий транспорт коридорлари замонавий халқаро транспорт коридорларини шакллантиришда асос ҳамда манба вазифасини бажариш билан бирга замонавий амалиётга йўналтирилган амалий транспорт коммуникацияларини қуриш учун зарур шарт-шароитларни яратди ва ўзига хос намуна бўлди.

Шу ўринда “коридор” ва “транспорт коридори” атамаларига фалсафий жиҳатдан ойдинлик киритиб олишимиз лозим. “Коридор” атамаси илмий жамоатчилик ва амалиётчилар томонидан турли соҳаларда кенг қўлланилади, чунки Транспорт коридорлари кўплаб билим соҳалари: транспорт, логистика, тарих, сиёсат, география, халқаро алоқалар, технология, молияларни қамраб олади. Шу билан бирга, “транспорт коридори” XX аср бошларида темир йўл, автомобил, ҳаво транспорти шаклланган ва янги транспорт турларига ўтиш даврида барча транспорт турларининг шаклланишидан пайдо бўлган янги тушунчадир. Рус олими В.Далнинг ушбу атамага қуйидагича таъриф берган “Ўша даврдаги транспорт коммуникацияларини белгилаш учун “йўл” тушунчаси—йўл, ўралган чизик, маршрут ва “коридор” атамаси - бир дам олишдан иккинчисига тор ўтиш сифатида ишлатилган” [1, 43]. XX асрга келиб транспорт тизимида қулайлик, тезлик, хавфсизлик тамойилларига асосланган кўплаб илмий кашфиётлар қилиниши дунё мамлакатлари ўртасидаги транспорт орқали ўзаро ижтимоий-иқтисодий муносабатларини янада ривожланишини таъминлади.

Муаммони ҳал қилиш усуллари. Сўнгги йилларда, “халқаро транспорт коридори” тушунчаси жаҳон илмий ҳамжамиятида анча оммалашмоқда. Ҳозирги вақтда халқаро транспорт коридорлари бўйича кўплаб тадқиқотлар олиб бориляпти. Бундан ташқари, улар орасида ушбу ҳодисани модал ташиш

нуқтаи назаридан кўриб чиқадиган логистика соҳасидаги олимларнинг тадқиқотлари муҳим ўрин эгаллайди. Бироқ, А.М.Гаджинскийнинг фикрига қўшилмаслик мумкин эмас. “Транспорт коридори—бу маълум географик ҳудудлар ўртасида катта юк ташишни таъминлайдиган миллий ёки халқаро транспорт тизимининг бир қисмидир” [1, 228]. Аввало, транспорт коридорларига бундай қисқа таъриф орқали изоҳлаш ўйлаймизки нотўғри бўлади. Ҳозирча биз мазкур тушунчага ўз қарашларимизни беришдан олдин яна бир қанча олимларнинг қарашларини таҳлил қилиб олсак мақсадга мувофиқ бўлади.

Замонавий мутахассисларнинг талқинига кўра, “Бугунги кунда “транспорт коридори” тушунчаси маълум бир йўналиш бўйлаб ҳаракатланиш учун ҳаво, қуруқлик ёки денгиз йўли сифатида талқин қилинади ва транзит ташиш зарурати каби мажбурий компонент бундан мустасно” [1, 13]. “Транспорт коридори тушунчаси транзитга қараганда кенгроқ ва ҳар бир транспорт коридори ҳам транзит эмас, чунки у орқали нафақат транзит юклар, балки ички ва ташқи савдо йўллари ҳам олиб ўтилиши мумкин” [1, 26]. А.С.Зиневич илмий қарашларида транспорт коридорларига имкон қадар кенгроқ ёндашишга ҳаракат қилган. Ҳақиқатда транспорт коридорлари функцияси чегараланмаслиги керак деган фикрни қўллаб-қувватлаймиз.

Кўриниб турибдики, “транспорт коридори” тушунчасига халқаро терминологик жиҳатдан сезиларли таъсир кўрсатади ва рус терминологиясида эса бу тушунча “йўл”, “йўлак” маъноларини англатади.

Шуни таъкидлаш керакки, “ҳозирги вақтда Европа Иттифоқининг қўллаб ҳужжатларида “транспорт коридори” тушунчаси “транспорт ўқи” билан алмаштирилмоқда ва баъзи ҳолларда “мультимодал маршрут” логистик атамаси қўлланилади” [1, 7]. Ю.А.Шербанин замонавий транспорт коридорларининг асосий вазифаларини анча чуқур таҳлил этган олимлардан бири саналади. Шунга кўра, ушбу концепцияни сиёсий, иқтисодий, молиявий, техник ва ҳуқуқий маъноларда бирлаштириш маҳаллий иқтисодий фан ва амалиёт учун жуда муҳим бўлиб кўрилади ва келажакда минтақавий иқтисодиётнинг техник, транспорт ва иқтисодий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда. Ушбу соҳани молиялаштиришга ва ягона сиёсий-ҳуқуқий соҳада ҳаракат қилган ҳолда транспорт коридорини яратиш имкон беради.

Замонавий адабиётларда “халқаро транспорт коридорлари”ни фалсафий-сиёсий ва иқтисодий ҳодиса сифатида таърифлашга турлича қарашлар ва ёндашувлар мавжуд. МДҲ олимларидан В.А.Дергачев, О.В.Внукова,

М.О.Тўраева, Л.Б.Вардомский, э.М.Кузнецовалар “транспорт коридорлари” бўйича қатор илмий тадқиқотлар олиб борган.

В.А.Дергачевнинг таърифига кўра, “минтақавий транспорт коридорлари умумий фойдаланиладиган транспорт(темир йўл, автомобил, денгиз, ҳаво, қувур линияси) ва телекоммуникацияларнинг асосий йўналишлари бўйича концентрация деб тушунтиради” [1, 66].

О.В.Внукова ва В.А.Никифоровлар томонидан берилган таърифга кўра, “транспорт коридорлари тегишли инфратузилмага эга бўлган, кўпроқ концентрацияли йўналишларда халқаро ташишларда ташишни таъминлайдиган турли хил транспорт турларининг асосий транспорт коммуникациялари тўплами - деб таъриф бериб ўтади” [1, 193]. О.В.Внукова ва В.А.Никифоровларнинг илмий қарашларида транспорт коридорларини асосий транспорт коммуникациялари тўплами сифатида ёндашувини кўриш мумкин. Бундай ёндашув одатда бир ёқлама ёндашув сифатида баҳоланади. Транспорт коридорлари вазифаси ва характериға кўра кенг мақсадларга мўлжаллангани билан изоҳланади.

МДХ мамлакатлари олимларидан В.Н.Морозовнинг транспорт коридорларига, “Турли мамлакатларни боғлайдиган ва экспорт, импорт ва транзит ташиш ҳажмини оширишга ёрдам берадиган ташкилий ва иқтисодий жиҳатдан мувозанатли алоқани ташкил этувчи турли хил транспорт турлари инфратузилма объектларининг тартибланган тўплами” [1, 74]–дея таъриф бериб ўтади. Фикримизча, В.Н.Морозов транспорт коридорларига иқтисодий жиҳатдан ёндашганлигини кўришимиз мумкин.

Илмий асосланган таклиф ва тавсиялар. Юқоридагиларнинг таърифларининг асосланиб, ТК давлатларни боғлайдиган ва ташқи савдо ҳамда транзит қийматларининг ошишиға ҳисса қўшадиган мувозанатли алоқа модели эканлиги маълум бўлди. У нафақат инфратузилманинг бир қисми, балки халқаро алоқани ривожлантиришнинг уйғунлаштирилган траекториясини ташкил этади, балки унинг асосини транспорт-логистика жараёнларини рационализациялаштириш ва оптималлаштириш деб ҳисоблаймиз.

Фалсафий-сиёсий нуқтаи назаридан транспорт коридорлари унинг йўналтирувчи векторларини институционализация қилиш воситасидир ва мултимодал логистика марказлари транспорт коммуникациялари бўйлаб ҳаракатланишни кўпайтириши ёки чеклаши мумкин бўлган “назорат клапанлари” сифатида ишлайди, уларнинг тартибға солиниши ва шунинг учун рақобат воситаси сифатида муҳим рол ўйнайди. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, Транспорт коридорлари ҳудудларини ижтимоий-иқтисодий

ривожлантириш, рағбатлантириш нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга бўлган ягона техник, бошқарув ва ҳуқуқий инфратузилма асосида ташкил этилган оммавий транспорт оқимлари маконлари сифатида белгилаш мумкин кўринадиган ҳамда миллий манфаатлар ва геосиёсий манзарани белгилаб беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Hansen V. The Silk Road: A New History : [англ.]. — Oxford University Press, 2012. — 320 p.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.3, ч.2, Т.2 – М.: 1980. – С. 543.
3. Гаджинский А. М. Логистика: Учебник для высших и средних специальных учебных заведений. — 2-е изд.— М.: 1999. — С. 228.
4. Что такое транспортный коридор? – АТИ- Медиа: Информационный портал о грузоперевозках и логистике: <http://www.ati.su>.
5. Зиневич А.С. Роль международных транспортных коридоров в организации и развитии транзитных перевозок // Известия Санкт-Петербургского Университета Экономики и Финансов. 2017 URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/175367/1/zinevich_sbornik18.pdf.
6. Щербанин Ю.А. “Транспортные коридоры: еще модно?” // Транспорт Российской Федерации. 2006. №5. – С.7.
7. Вардомский Л.Б., Тураева М.О. Развитие транспортных коридоров постсоветского пространства в условиях современных геополитических и экономических вызовов / М.: 2018. – С. 66.
8. Внукова О.С., Никифоров В.А. Международные транспортные коридоры // Ученые записки Орловского государственного университета. 2015. – С. 193.
9. Нестерова Н.С. Методология проектирования мультимодальной транспортной сети дисс... канд. филос. наук. Санкт-Петербург. 2018. – С.74.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Умирзокова Шахноза Давронжон кизи

Старший преподаватель кафедры «Философия», ТГЭУ

Назарова Рано Рустамовна

Д.э.н., профессор кафедры «Экономика отраслей» ТГЭУ

АННОТАЦИЯ

В статье изучен иностранный опыт деятельности химической промышленности. Деятельность предприятий химической промышленности в развитых странах мира основана на высоких стандартах качества, инновационных подходах и устойчивом развитии.

Ключевые слова: *Эффективность производства, химические предприятия, химическая промышленность, рынок.*

ABSTRACT

The article examines foreign experience in the chemical industry. The activities of chemical industry enterprises in developed countries are based on high quality standards, innovative approaches and sustainable development.

Keywords: *Production efficiency, chemical enterprises, chemical industry, market.*

ВВЕДЕНИЕ

Зарубежный опыт совершенствования деятельности предприятий химической промышленности может быть ценным для Узбекистана. Во многих странах мира были предприняты шаги для модернизации и развития этой отрасли, что привело к повышению эффективности производства, снижению негативного воздействия на окружающую среду и расширению номенклатуры продукции.

Германия известна своими технологическими инновациями и высокими стандартами в области химической промышленности. У этой страны стабильная и прогрессивная база химических предприятий, которые активно внедряют новейшие разработки и современные методы производства. Особое внимание в Германии уделяется экологической устойчивости и безопасности процессов производства, а также разработке продукции с низким уровнем вредных веществ.

Однако, несмотря на это, немецкие химические предприятия в настоящее время сталкиваются со все возрастающим конкурентным давлением на своем рынке. Одними из факторов такого усиления конкурентного давления являются глобализация производственно-сбытовых цепочек⁶⁸.

Германия является одной из ведущих стран в области химической промышленности и имеет богатый опыт в совершенствовании деятельности предприятий в этой сфере. Вот несколько примеров практик, применяемых в Германии, которые могут быть полезны для предприятий химической промышленности.

Правительство Германии вкладывает значительные ресурсы в научные исследования и разработки в области химии. Многие предприятия сотрудничают с университетами и научно-исследовательскими институтами для разработки новых технологий, материалов и процессов производства.

В ФРГ активно привлекается внимание к устойчивости и экологической ответственности. На многих предприятиях отрасли используются инновационные и энергосберегающие технологии. Более эффективное использование ресурсов и сокращение выбросов становятся все более важными аспектами работы предприятий⁶⁹.

В Германии уделяется особое внимание обучению и развитию персонала в сфере химической промышленности. Учитывая большое количество внедряемых инноваций, отрасли требуется персонал с широким набором специальных навыков, а также желанием и способностью к обучению. Предприятия организуют обучающие программы и стажировки, чтобы обеспечить высокую квалификацию сотрудников и развить их профессиональные навыки.

Помимо профессиональных знаний (полученных в результате профессиональной или академической подготовки), знания клиентов и рынка в сочетании с налаженной отраслевой сетью, являются важнейшими факторами для сотрудников, занимающихся развитием новых бизнес- операций.

Важное значение в развитии немецкой химической промышленности имеет научное и техническое сотрудничество с университетами и исследовательскими институтами. Это позволяет компаниям быстро внедрять новейшие технологии и инновации. Данная особенность также находит

⁶⁸ Bergman T., Frank N. On the current practice of New Business Development in the German chemical industry https://www.researchgate.net/publication/325270109_On_the_current_practice_of_New_Business_Development_in_the_German_chemical_industry

⁶⁹ Chemical Industry in Germany: <https://www.researchgermany.com/chemical-industry-in-germany-our-industry-report/>

отражение в немецком изобретении химических парков, где производство может быть высокоэффективным благодаря синергии и комплексному эффекту. Планируется, что к 2030 году в немецкой химической промышленности будет использоваться 30% возобновляемого сырья⁷⁰.

В Германии широко распространены химические кластеры, которые расположены в Саксонии и Баварии.

В Нидерландах химическая промышленность опирается на передовые научные исследования. Существует передовая исследовательская среда с надежным партнерством между государственным и частным секторами в области НИОКР, которые поддерживают внутрифирменные и государственно-частные исследования, проводимые такими компаниями, как DSM, SABIC, AkzoNobel, Shell, Avantium, Corbion и Arlanxeo.

В химической промышленности Нидерландов активно используется кластерный подход. Благодаря эффективному использованию кластерного подхода, устойчивому развитию, инновациям, циркулярной экономике и развитию рабочей силы, Нидерланды создали благоприятную среду для развития предприятий химической промышленности и сохранения их конкурентоспособности.

Четыре из шести кластеров расположены недалеко от морского порта, все кластеры имеют железнодорожное сообщение, до всех кластеров можно добраться по шоссе, а до пяти можно добраться по водному пути. Интегрированные химические объекты в Нидерландах, занимают общую площадь около 3700 гектаров, из которых 1190 гектаров в настоящее время доступны для новой застройки.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В рамках концепции устойчивого развития, химическим предприятиям стран ЕС необходимо снижать выбросы углекислого газа в атмосферу (проводить декарбонизацию производства), как по соображениям соответствия требованиям, так и для удовлетворения потребностей своих клиентов.

Меры декарбонизации химического производства в странах ЕС приведены на рис.1.3.

⁷⁰ Chemical Industry in Germany: <https://www.researchgermany.com/chemical-industry-in-germany-our-industry-report/>

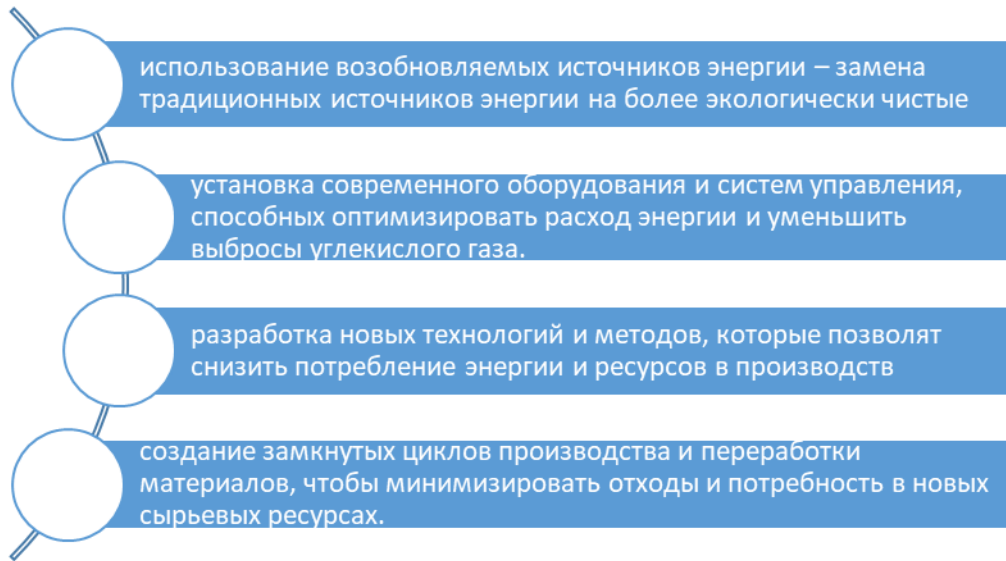

Рисунок 1.3 – Методы декарбонизации химического производства в странах ЕС⁷¹

Химическая промышленность Франции является ключевым компонентом экономики страны. По данным на 2023 год, «добавленная стоимость химической промышленности страны оценивалась в 18,5 млрд евро, что составляло более 8 % добавленной стоимости во французской обрабатывающей промышленности, где химическая индустрия занимает третье место после пищевой промышленности и металлургии»⁷².

Стратегическая роль химической промышленности, обозначенная правительством Франции, заключается в обеспечении устойчивого роста экономики.

Химическая промышленность Великобритании - это разносторонняя и далеко идущая организация, активно работающая в различных ключевых секторах. Эта отрасль охватывает широкий спектр отраслей, от базовых химических веществ, таких как неорганические вещества, нефтехимия и полимеры, до производства таких товаров, как краски, моющие средства и средства личной гигиены. Это касается даже более специализированных областей, таких как клеи, ароматизаторы и различные промышленные продукты, такие как смазочные материалы, присадки к топливу, строительные материалы и катализаторы.

⁷¹ Разработано автором

⁷² Deleuze R. Sustained growth of the French chemical industry
https://www.researchgate.net/publication/294447958_Sustained_growth_of_the_French_chemical_industry

Химическая промышленность неизменно демонстрирует устойчивость, даже перед лицом постоянных сбоев, и продолжает оставаться краеугольным камнем экономики Великобритании. Для обеспечения того, чтобы она продолжала опираться на разнообразный и инклюзивный кадровый резерв, что имеет решающее значение для сохранения ее ключевой роли, крайне важно представлять отрасль как привлекательную и динамичную сферу, в которой люди могут построить полноценную карьеру. Существует настоятельная необходимость предпринять упреждающие шаги по привлечению будущей рабочей силы с конечной целью обеспечения отрасли постоянным притоком высококвалифицированных специалистов.

Химическая промышленность Великобритании сталкивается с серьезными проблемами, но ее устойчивость, инновации и экономическое значение делают ее краеугольным камнем национальной экономики.

США также имеют сильную химическую промышленность, которая базируется на развитии новых материалов, высокочистых технологий и прогрессивных методик исследований. В США широко применяются автоматизированные системы управления, что позволяет повысить эффективность производства и гарантировать высокое качество продукции.

С начала 2021 года химическая промышленность США пережила значительное восстановление после пандемии, и в 2022 году достигла допандемийных объемов производства. Несмотря на некоторые ограничения в цепочке поставок, несмотря на это, химическая промышленность США развивается хорошо, и ожидается, что в дальнейшем она также продемонстрирует высокие показатели в 2022 году. Преимущества этой отрасли включают устойчивый спрос со стороны многочисленных секторов конечного потребления, восстановление запасов и конкурентные преимущества.

Химическая промышленность США продолжает оставаться одним из крупнейших производителей в мире со значительным отрывом от конкурентов с положительным сальдо торгового баланса, превышающим 20 миллиардов долларов. Это крупный игрок, вносящий 21% ВВП в экономику США⁷³.

В химической отрасли США широко применяется концепция устойчивого развития (ESG). Устойчивое развитие стало императивом бизнеса и ключевым показателем эффективности, определяющим будущее дистрибуции. По мере того, как все больше компаний определяют свои цели ESG в соответствии с

⁷³ Global Chemical Industry Trends in 2023//www.univarsolutions.com/blog/chemical-manufacturing-articles/global-chemical-industry-trends

экологической политикой и ставят задачи по сокращению выбросов углерода, крупные корпорации отрасли находятся на переднем крае внедрения инновационных материалов и технологий для поддержки экономики замкнутого цикла и помогает контролировать загрязнение пластиком с помощью решений для ответственного повторного использования и перепакетовки⁷⁴.

Химические корпорации США придерживаются строгого кодекса поведения, запрещающего поддерживать производителей, использующих недобросовестную трудовую практику, или покупать их у них.

На пути цифровой трансформации в течение последних четырех лет химические корпорации США внедряли цифровую стратегию, которая ставит клиента в центр всего производственного и логистического процесса. На самом базовом уровне предприятия рассматривают, как можно упростить прием заказов, доставку и выставление счетов. На консультативном уровне сотрудники химических предприятий ищут способы помочь клиентам разобраться в новых решениях, преодолеть препятствия со стороны регулирующих органов и реагировать на новые тенденции рынка⁷⁵.

Применение расширенной аналитики с поддержкой искусственного интеллекта помогает предприятиям химической промышленности отслеживать и анализировать выбор клиентов, моделировать и прогнозировать потребительский спрос, выявлять логистические проблемы и прогнозировать нехватку продукции.

Достижения в химической промышленности в первую очередь направлены на цифровизацию, обезуглероживание и автоматизацию. Например, IoT (интернет вещей) способствует расширению возможностей подключения между различными устройствами для улучшения качества материалов, производительности активов и безопасности работников.

Химическая промышленность Канады постоянно развивается, появляются новые технологии и процессы, отвечающие требованиям быстро меняющегося мира. В рамках Канадской промышленной программы энергосбережения химическая промышленность стремится использовать энергию более эффективно, хотя бы для того, чтобы быть более конкурентоспособной на

⁷⁴ Hoffman A.J. Institutional Evolution and Change: Environmentalism and the U.S. Chemical Industry https://www.researchgate.net/publication/265239904_Institutional_Evolution_and_Change_Environmentalism_and_the_US_Chemical_Industry

⁷⁵ American Chemistry Council (ACC): <https://www.americanchemistry.com/chemistry-in-america/news-trends/press-release/2022/industry-outlook-competitive-edge-and-sensible-regulations-key-to-weathering-recession-for-us-chemical-producers>

мировых рынках. К 2022 году химическая промышленность Канады сократила потребление энергии на единицу продукции примерно на 35% по сравнению с базовым 2010 годом. Выбросы углекислого газа в процентах от постоянной долларовой стоимости промышленных продаж сократились на 10% в период с 2012 по 2022 год.

Правительство Канады осуществляет борьбу с неблагоприятным воздействием химических предприятий на окружающую среду. Например, было прекращено производство фторуглеродов, которые когда-то широко использовались в качестве хладагентов, пенообразователей и пропеллентов для аэрозолей. Научные исследования показали, что фторуглероды поднимаются в стратосферу и разрушают озон, который защищает жизнь на Земле от ультрафиолетового излучения солнца.

В Канаде широко используются принципы «зеленой химии», которая выражается в следующем:

- химические процессы организуются таким образом, чтобы использовать возобновляемое сырье, сократить использование растворителей и других вспомогательных веществ и повысить атомную экономию. Это может привести к значительному сокращению отходов и выбросов, а также к снижению энергопотребления и затрат;

- сокращение использования опасных химических веществ, разработку продуктов, которые разлагаются до нетоксичных веществ, и сведение к минимуму риска аварий и выбросов химических веществ. Это может помочь защитить работников и окружающую среду, а также снизить затраты, связанные с несчастными случаями и очисткой окружающей среды⁷⁶.

Использование принципов «зеленой химии» включает сокращение использования невозобновляемых ресурсов, увеличение использования возобновляемой энергии и минимизацию воздействия производственных процессов на окружающую среду. Внедряя эти методы, компании могут сократить свой углеродный след, сберечь ресурсы и создать более устойчивую бизнес-модель.

Химические предприятия Канады занимаются разработкой и выпуском инновационных химических веществ и материалов, разработка которых требует значительных инвестиций и специалистов высокой квалификации.

Использование инновационных материалов в химическом производстве имеет потенциал для преобразования отрасли за счет создания новых

⁷⁶ The Latest Trends in Chemical Manufacturing Technology <https://www.deskera.com/blog/the-latest-trends-in-chemical-manufacturing-technology/>

материалов и производственных процессов, которые являются более устойчивыми, эффективными и рентабельными. Внедряя эти инновационные материалы, производители могут снизить воздействие на окружающую среду, создавать новые продукты с уникальными свойствами и получить конкурентное преимущество на рынке.

Одним из примеров передового производства в химическом производстве Канады является использование автоматизации для повышения эффективности и снижения затрат на рабочую силу. Автоматизация может использоваться для контроля различных аспектов производственного процесса, от обработки сырья до упаковки и распределения. Автоматизируя повторяющиеся задачи, производители могут снизить риск человеческих ошибок, повысить производительность и снизить трудозатраты⁷⁷.

Заслуживает внимания применение робототехники в химической промышленности Канады. Робототехника используется для обращения с опасными материалами, выполнения точных задач, (например, смешивание или дозирование, проведения контрольных проверок качества). Использование робототехники повышает эффективность производства, снижает риск несчастных случаев, улучшает качество производимой продукции.

Китай, одна из мировых лидеров в области химической промышленности, также обладает значительным опытом совершенствования своих предприятий. Основные принципы развития отрасли в Китае – это масштабность, низкая стоимость производства, постоянные инвестиции в исследования и технологическое развитие. Благодаря этому, Китай стал крупнейшим в мире экспортером химической продукции.

КНР обладает огромными масштабами химического производства. В 2022 году на долю Китая приходилось 44% мирового химического производства и 46 % капиталовложений⁷⁸. Многие предприятия в стране осуществляют массовую производственную деятельность и обеспечивают большие объемы продукции для внутреннего и зарубежного рынков.

В последние годы Китай сделал значительные усилия для развития исследований и разработок в химической промышленности. Китай является не только крупнейшим в мире производителем химикатов, но и мировым рынком сбыта, который, как ожидается, будет расти по мере расширения китайского

⁷⁷ The Latest Trends in Chemical Manufacturing Technology <https://www.deskera.com/blog/the-latest-trends-in-chemical-manufacturing-technology>

⁷⁸ Hoffman A.J. Institutional Evolution and Change: Environmentalism and the U.S. Chemical Industry https://www.researchgate.net/publication/265239904_Institutional_Evolution_and_Change_Environmentalism_and_the_US_Chemical_Industry

производства автомобилей, аккумуляторов и других химически активных продуктов.

Одним из преимуществ Китая является то, что химический сектор связан с определенными секторами, такими как автомобили, электроника, возобновляемые источники энергии и т.д. Поскольку китайское производство многих из этих продуктов такое большое и растет такими быстрыми темпами, местные химические компании имеют преимущество, находясь рядом со своими потребителями.

Китай активно внедряет новейшие технологии в химическую промышленность, включая использование автоматизации, искусственного интеллекта, больших данных и цифровизации производства. Это позволяет повысить эффективность и качество производства, а также обеспечить лучший контроль и управление процессами.

Китай также инвестирует значительные суммы в возможности университетов в области химических исследований, что уже окупилось с точки зрения количества подготовленных ими научных работ. Фактически, Китай обогнал Соединенные Штаты в качестве основного источника научных работ в этой области. Однако эксперты утверждают, что ограничения на количество квалифицированных китайских руководителей в области исследований и разработок сдерживают инновации.

Правительство Китая сосредоточено на оказании помощи фирмам в разработке химических веществ, отвечающих экологическим требованиям и более безвредных для окружающей среды. Это включает материалы для покрытия транспортного оборудования, биоразлагаемые материалы и материалы для батарей.

В целом, опыт деятельности предприятий химической промышленности в Китае связан с масштабностью производства, инвестициями в исследования и разработки, экологической ответственностью, технологическим прогрессом и глобальным сотрудничеством. Эти факторы делают Китай одним из ведущих игроков в сфере химической промышленности и открывают перспективы для будущего развития отрасли в стране.

План правительства Китая по нулевому уровню выбросов описывает всеобъемлющую стратегию сокращения выбросов парниковых газов и перехода к более устойчивой и низкоуглеродной экономике. Данный План охватывает различные секторы, включая химическую промышленность, которая играет важную роль в профиле выбросов углекислого газа в Китае.

В японской химической промышленности доминирует группа крупных корпораций. Большинство из них высоко диверсифицированы и имеют большое количество дочерних компаний. Как и во многих других отраслях Японии, сильными сторонами химической промышленности являются инновации и качество продукции.

Япония внедрила большое количество передовых зарубежных технологий, завершила предварительное усовершенствование отечественного оборудования, а затем использовала иностранные инвестиции для создания тяжелого оборудования для химической промышленности, инвестиции в оборудование в различных подразделениях быстро росли⁷⁹.

По состоянию на 2023 год четыре японские компании входят в число 20 крупнейших специализированных химических компаний по доле рынка. Все больше японских компаний могут последовать этой тенденции, изменив свои портфели, сосредоточившись на специализированных продуктах; мировые химические компании часто предлагают решения, адаптированные к потребностям клиентов, и сложные решения, совместно созданные с учетом специфики потребностей клиентов.

Чтобы сохранить прочные позиции в нынешних условиях, японские компании начинают осваивать новые рынки с помощью инноваций в бизнес-моделях и улучшении взаимодействия с клиентами, что становится все более важным изменением в отрасли.

Инновационные решения требуют комплексного подхода и четко установленных приоритетов. Таким образом, японские химические компании планируют реструктурировать свои продуктовые портфели, переключившись на области с высокими темпами роста и менее циклическими производствами конечного потребления, такими как автомобилестроение и электроника, которые в основном потребляют специальные химикаты, такие как катализаторы и специальные полимеры. Для лучшего продвижения этих продуктов маркетинг, в том числе цифровой, имеет ключевое значение.

Химические компании Южной Кореи имели прочную основу во всем мире на протяжении десятилетий. Они добились хороших результатов благодаря высокому уровню операционной деятельности, преимуществам высокого регионального спроса и конгломератной структуре, которая предоставляла возможности для роста.

⁷⁹ Ohashi M. Japan's chemical industry: Current state and outlook https://www.researchgate.net/publication/294412726_Japan's_chemical_industry_Current_state_and_outlook

Химическая промышленность Кореи - обширная отрасль, которая занимает 5-е место по объему поставок и может похвастаться объемом около 158 миллиардов долларов, занимая 4,0% мирового рынка⁸⁰. Химическая промышленность Южной Кореи является мировым лидером в области цифровизации производства и внедрения передовых систем управления технологическими процессами.

Учитывая, что в Корее есть крупные высокотехнологичные отрасли, такие как производство полупроводников и дисплеев, электротехника и электроника, автомобилестроение, вторичные аккумуляторы и водород, ведущие компании страны, ведущие мировые тенденции, являются важными заказчиками для глобальных химических компаний, которые поставляют различные основные материалы, необходимые для производства готовой продукции. В частности, в связи с тем, что в глобальной цепочке поставок акцент смещается с эффективности на стабильность, несколько мировых компаний химической промышленности и материалов выразили готовность управлять производственными базами и научно-исследовательскими центрами⁸¹.

Южная Корея активно внедряет четвертую промышленную революцию, чтобы воссоздать свою производственную мощь для будущего.

Химическая промышленность Австралии является важнейшим фактором занятости, повышения уровня жизни и экономики Австралии. Из 114 отраслей промышленности Австралии 108 зависят от химического сектора в обеспечении необходимыми материалами, продуктами, технологиями, инновациями и персоналом⁸².

В Австралии в химической промышленности используется методика исследовательского партнерства: поставщики промышленной химии тесно сотрудничают с исследовательскими институтами, университетами и промышленными предприятиями для разработки передовых материалов и решений. Такой совместный подход ускоряет научные открытия и расширяет границы возможного.

Приверженность Австралии устойчивому развитию поддерживается поставщиками промышленных химикатов, которые предлагают экологически чистые альтернативы. Их роль в развитии зеленых технологий, таких как

⁸⁰ South Korea - Specialty Chemicals <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/south-korea-specialty-chemicals>

⁸¹ Moon I. The Chemical Industry of South Korea: Progress and Challenges https://www.researchgate.net/publication/298024415_The_Chemical_Industry_of_South_Korea_Progress_and_Challenges

⁸² Ananda J. A roadmap to a green chemical industry in Australia https://www.researchgate.net/publication/225326359_A_roadmap_to_a_green_chemical_industry_in_Australia

материалы на биологической основе и решения из возобновляемых источников энергии, способствует более устойчивому будущему.

Ряд австралийских химических предприятий активно работают над снижением воздействия своей деятельности на окружающую среду и внедряют экологически чистые технологии производства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И РЕКОМЕНДАЦИИ.

Таким образом, деятельность предприятий химической промышленности в развитых странах мира основана на высоких стандартах качества, инновационных подходах и устойчивом развитии. Вот некоторые особенности этой деятельности в развитых странах:

- использование инновационных и энергосберегающих технологий;
- организация обучающих программ для персонала для повышения его квалификации;
- сотрудничество с университетами и научно-исследовательскими институтами для разработки инновационных технологий и продуктов;
- наличие химических кластеров с удобной логистикой;
- применение концепции устойчивого развития (ESG), сберегающих природу технологий «зеленой химии»
- использование достижений автоматизации и цифровизации производства для более комфортной и безопасной работы сотрудников предприятий;
- проведение декарбонизации выбросов химических предприятий;
- возможность реструктуризации продуктовых портфелей.

Узбекистан может изучать и адаптировать положительный зарубежный опыт совершенствования химической промышленности, чтобы улучшения функционирования химической отрасли. Для этого рекомендуется привлечь иностранных инвесторов, внедрить инновационные технологии производства, развить сотрудничество с зарубежными партнерами, улучшить экологическую устойчивость производства. Такие шаги помогут Узбекистану стать конкурентоспособным игроком на международной арене химической промышленности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Bergman T., Frank N. On the current practice of New Business Development in the German chemical industry https://www.researchgate.net/publication/325270109_On_the_current_practice_of_New_Business_Development_in_the_German_chemical_industry

2. Chemical Industry in Germany: <https://www.researchgermany.com/chemical-industry-in-germany-our-industry-report/>
3. Deleuze R. Sustained growth of the French chemical industry [https://www.researchgate.net/publication/294447958 Sustained growth of the French chemical industry](https://www.researchgate.net/publication/294447958_Sustained_growth_of_the_French_chemical_industry)
4. Global Chemical Industry Trends in 2023//www.univarsolutions.com/blog/chemical-manufacturing-articles/global-chemical-industry-trends
5. Hoffman A.J. Institutional Evolution and Change: Environmentalism and the U.S. Chemical Industry
6. American Chemistry Council (ACC): <https://www.americanchemistry.com/chemistry-in-america/news-trends/press-release/2022/industry-outlook-competitive-edge-and-sensible-regulations-key-to-weathering-recession-for-us-chemical-producers>
7. The Latest Trends in Chemical Manufacturing Technology <https://www.deskera.com/blog/the-latest-trends-in-chemical-manufacturing-technology/>
8. Ohashi M. Japan's chemical industry: Current state and outlook [https://www.researchgate.net/publication/294412726 Japan's chemical industry Current state and outlook](https://www.researchgate.net/publication/294412726_Japan's_chemical_industry_Current_state_and_outlook)
9. South Korea - Specialty Chemicals <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/south-korea-specialty-chemicals>
10. Moon I. The Chemical Industry of South Korea: Progress and Challenges [https://www.researchgate.net/publication/298024415 The Chemical Industry of South Korea Progress and Challenges](https://www.researchgate.net/publication/298024415_The_Chemical_Industry_of_South_Korea_Progress_and_Challenges)
11. Ananda J. A roadmap to a green chemical industry in Australia https://www.researchgate.net/publication/225326359_A_roadmap_to_a_green_chemical_industry_in_Australia

MUNOZARA – ILMIY BILISH FAOLIYATINING TARKIBIY QISMI SIFATIDA

Turabova Sevara Kattaqulovna,

falsafa fanlari bo`yicha falsafa doktori (PhD)

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

«Ijtimoiy-gumanitar fanlar» kafedrasida dotsenti

E-mail:turobova.sevara@mail.ru

[ORCID - 0000-0001-9028-6943](https://orcid.org/0000-0001-9028-6943)

Tel.:+998996762269

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola ilmiy bilish faoliyatining asosiy turlaridan biri bo'lgan bahs-munozaraning zamonaviy talqiniga bag'ishlangan. Bahs-munozaraning nazariy asoslari, ilmiy bilimlarni shakllantirishdagi o'rni va tanqidiy tafakkur rivojlanishiga ta'siri ko'rib chiqiladi. An'anaviy shakllar va raqamli texnologiyalardan foydalanishni o'z ichiga olgan holda, ilmiy munozaralarni tashkil etishning turli yondashuvlari qiyosiy tahliliga alohida e'tibor qaratilgan. Munozaraning kognitiv, metodologik va kommunikativ jihatlari hamda ularning fanlararo tadqiqotlarga ta'siri tahlil qilinadi. Muallif fan raqamlashuvi sharoitida munozara olib borish usullarini takomillashtirish zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: munozara, ilmiy faoliyat, bilish faoliyati, tanqidiy fikrlash, kognitiv jihatlari, fanlararo yondashuv, fanni raqamlashtirish, muloqot, tadqiqot metodologiyasi.

DISCUSSION AS A COMPONENT OF SCIENTIFIC AND KNOWLEDGE ACTIVITIES

Turabova Sevara Kattakulovna

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy

Associate Professor, Termez University of Economics and Service

E-mail:turobova.sevara@mail.ru

[ORCID - 0000-0001-9028-6943](https://orcid.org/0000-0001-9028-6943)

Tel.:+998996762269

ABSTRACT

This article is dedicated to the modern interpretation of discussion, which is one of the main types of scientific and cognitive activity. The theoretical foundations of the discussion, its role in the formation of scientific knowledge and its influence on

the development of critical thinking are considered. Particular attention is paid to the comparative analysis of various approaches to organizing scientific discussions, including the use of traditional forms and digital technologies. The cognitive, methodological, and communicative aspects of discussion, as well as their influence on interdisciplinary research, are analyzed. The author emphasizes the need to improve the methods of conducting discussions in the context of digitalization of science.

Keywords: *discussion, scientific activity, cognitive activity, critical thinking, cognitive aspects, interdisciplinary approach, science digitization, communication, research methodology.*

ДИСКУССИЯ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ НАУЧНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Турабова Севара Каттакуловна,

доктор философии по философии (PhD)

доцент Термезского университета экономики и сервиса

E-mail: turobova.sevara@mail.ru

[ORCID - 0000-0001-9028-6943](https://orcid.org/0000-0001-9028-6943)

Тел.: +998996762269

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена современной интерпретации дискуссии, являющейся одним из основных видов научно-познавательной деятельности. Рассматриваются теоретические основы дискуссии, ее роль в формировании научных знаний и влияние на развитие критического мышления. Особое внимание уделяется сравнительному анализу различных подходов к организации научных дискуссий, включая использование традиционных форм и цифровых технологий. Анализируются когнитивные, методологические и коммуникативные аспекты дискуссии, а также их влияние на междисциплинарные исследования. Автор подчеркивает необходимость совершенствования методов ведения дискуссий в условиях цифровизации науки.

Ключевые слова: *дискуссия, научная деятельность, познавательная деятельность, критическое мышление, когнитивные аспекты, междисциплинарный подход, цифровизация науки, коммуникация, методология исследования.*

KIRISH

Bahs-munozara ilmiy bilish faoliyatining eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi, chunki u nafaqat muloqot vositasi, balki yangi bilimlarni shakllantirish, mavjud paradigmalarni qayta ko‘rib chiqish va ilmiy tahlilni chuqurlashtirishga yordam beradigan vosita hamdir. Fanlararo, murakkab va globallashib borayotgan zamonaviy ilmiy tadqiqotlar sharoitida munozaralarning roli sezilarli darajada oshib, ularni ilmiy hamjamiyatning o‘zaro ta’siriga asos qilib olgan. Konferensiyalar, seminarlar, davra suhbatlari yoki virtual forumlar kabi turli formatlarda tashkil etiladigan munozaralar yangi g‘oyalarni tanqidiy mushohada qilish, tadqiqot natijalarini taqdim etish va munozarali masalalar bo‘yicha konsensusni shakllantirish uchun platforma hisoblanadi.

Munozara bilish faoliyatining bir shakli sifatida chuqur falsafiy ildizlarga ega. Qadimgi Shaqr va Antik davr madaniyatida Qadimgi Hind faylasufi Akshapada Gautamaning «Nyaya–sutra” asarida⁸³, Dxarmakirtining “Ilmiy dasturlar haqida o‘gitlar”⁸⁴ nomli traktatida Qadimgi Xitoy faylasufi Mo-Dining “Mo–byan” (Mo–szining mulohazalari) nomli risolasida⁸⁵, Aflotun, Suqrot va sofistlar bilan bir qatorda Arastu⁸⁶ ham haqiqatga erishish uchun savol va javoblardan foydalanishni nazarda tutgan. Bu amaliyot falsafa va fanda yanada rivojlandi, unda tanqidiy tahlil va dialog bilishning ajralmas tarkibiy qismlariga aylandi. Tarixiy asoslarni saqlab qolgan ilmiy munozara murakkab ilmiy muammolarni hal qilishda turli yondashuvlar va nuqtai nazarlarni hisobga olish imkonini beruvchi vositaga aylandi.

Ilmiy bilish faoliyatining elementi sifatida munozaraning asosiy xususiyati uning haqiqatga erishishga qaratilganligidir. Muloqotning ritorik yoki eristik shakllaridan farqli o‘laroq, ilmiy munozaraning maqsadi bahsda g‘alaba qozonish emas, balki ilmiy fikrlarni asoslash va tekshirishdir. Bu ishtirokchidan nafaqat muhokama qilinayotgan mavzuni chuqur tushunishni, balki akademik halollik, tanqidga ochiqlik, raqiblarning fikriga hurmat bilan munosabatda bo‘lish va dalillashning mantiqiy uyg‘unligi kabi ma’lum bir axloqiy va uslubiy me’yorlarga rioya qilishni talab qiladi.

Munozara samarali ilmiy bilish uchun zarur bo‘lgan asosiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Birinchi navbatda, bu tanqidiy fikrlash bo‘lib,

⁸³Akshapada Gautama — hind mutafakkiri, nyaya tizimining asoschisi, “Nyaya-sutra” risolasining muallifi hisoblanadi. Nyaya-sutra» 5 kitobdan iborat bo‘lib, unda to‘g‘ri bilishning vosita va usullari, bahs munozara elementlari haqida so‘z boradi. Akshapada Gautama o‘z ta’limoti bilan Qadimgi Hind mantig‘iga asos soldi, bahslashish amaliyotini umumlashtirdi va mutafakkirlar e’tiborini haqiqat, yolg‘on asoslar, sofistlik bahs kabi mavzularga qaratdi.

⁸⁴ Дхармакрити — Википедия <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁸⁵ Пан Шимо. Логика Древнего Китая // Философские науки. — 1991. — №11. — С. 174-178

⁸⁶ Маковелский А. О. История логики. — М.: Кучково поле, 2004. — С. 150.

ishtirokchilarga taqdim etilgan dalillarni tahlil qilish, dalillardagi zaif joylarni aniqlash va muqobil echimlarni taklif qilish imkonini beradi. Tanqidiy fikrlash, ayniqsa, mavjud ilmiy ma'lumotlar hajmi doimiy ravishda o'sib borayotgan va ishonchli ma'lumotlarni noto'g'ri ma'lumotlardan ajratish zarurati tobora dolzarb bo'lib borayotgan sharoitda muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, munozara o'z pozitsiyalarini mantiqiy asoslash, dalillar va qarshi dalillardan foydalanish, shuningdek, gipoteza va taxminlarni shakllantirish qobiliyatini o'z ichiga olgan dalillash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Turli metodologik yondashuvlarni hisobga olish va fanning turli sohalaridagi bilimlarni birlashtirish zarur bo'lgan fanlararo tadqiqotlarda ham munozara muhim rol o'ynaydi. Bunday kontekstlarda munozara tadqiqotchilarning sa'y-harakatlarini birlashtirish, yangi nazariy modellarni yaratish va murakkab masalalarning amaliy echimlarini ishlab chiqish imkonini beruvchi mexanizmga aylanadi. Masalan, iqlim o'zgarishini o'rganishda yoki sun'iy intellektni ishlab chiqishda, bu erda ham tabiiy, ham ijtimoiy omillarni hisobga olish talab etiladi, turli fanlar mutaxassislari o'rtasidagi munozaralar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ilmiy muloqotdagi zamonaviy tendensiyalar shuni ko'rsatmoqdaki, raqamlashtirish tufayli munozaralar samaradorligi sezilarli darajada ortmoqda. Masalan, virtual anjumanlar kabi ilmiy munozaralar uchun raqamli platformalardan foydalanish ilmiy muloqotning ochiqligini oshiradi. Bu esa 2023 yilda xalqaro ilmiy hamkorliklar sonini 35% ga ko'paytirish imkonini berdi. Zoom, Google Meet kabi raqamli platformalar va ixtisoslashgan ilmiy forumlar geografik va vaqt to'siqlarini engib, real vaqt rejimida muhokamalarni tashkil etish imkonini beradi. Virtual simpoziumlar va konferensiyalar ishtirokchilarga birgalikda ishlash, ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish va tahliliy jarayonlarni avtomatlashtirish vositalarini taqdim etadi. Bu nafaqat munozaralarning ochiqligini oshirishga, balki kengroq auditoriya va ilg'or texnologiyalardan foydalanish orqali ularning sifatini oshirishga yordam beradi.

Ta'lim muhitida munozara alohida ahamiyatga ega bo'lib, u talabalarda ilmiy muloqot, tanqidiy fikrlash va dalillash ko'nikmalarini shakllantirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Ta'lim muassasalarida munozaralar seminarlar, debatlar, davra suhbatlari va guruh loyihalari shaklida qo'llaniladi, bu talabalarga nafaqat bilimlarni o'zlashtirish, balki ularni amalda qo'llash imkonini beradi. Bu, ayniqsa, zamonaviy ilm-fan sharoitida samarali ishlay oladigan bo'lajak tadqiqotchilarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq, munozara ilmiy bilish faoliyatining elementi sifatida bir qator muammolarga duch kelmoqda. Ulardan biri bahs-munozaraning konstruktivligini

ta'minlash zarurligidir. Buning uchun ilmiy etika me'yorlariga rioya qilish, manipulyatsiya, mantiqiy xatolar va hissiy dalillashdan qochish talab etiladi. Bundan tashqari, raqamlashtirish sharoitida shaxsiy o'zaro ta'sirning yo'qolishi bilan bog'liq xavflar ortib bormoqda, bu esa muhokamalar sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun munozaralarning an'anaviy va zamonaviy shakllarini uyg'unlashtirish, ularning maksimal samaradorligi uchun sharoit yaratish muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, munozara ilmiy bilish faoliyatining ajralmas qismi bo'lib, u bilimlarni yaratish, asosiy ko'nikmalarni rivojlantirish va ilmiy muammolarni hal qilishga turli xil yondashuvlarni birlashtirish imkonini beradi. Jamoaviy sa'y-harakatlar, fanlararo yondashuv va olimlar o'rtasidagi samarali hamkorlik talab qilinadigan zamonaviy ilm-fan sharoitida uning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Munozaralardan bilish vositasi sifatida foydalanish ma'lum qoida va tamoyillarga rioya qilishni talab etadi. Bu esa uni ilmiy taraqqiyotning muhim omiliga aylantirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Маковелский А. О. История логики. — М.: Кучково поле, 2004. —С. 150.
2. Пан Шимо. Логика Древнего Китая // Философские науки. — 1991. — №11. — С. 174-178
3. Turabova, S. (2023). Talabalarning eristik kompetentligini rivojlantirishda ilg'or xorij tajribalarni implementatsiya qilish imkoniyatlari. TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi, 1(2), 89-93.
4. Турабова, С. К. (2023). Влияние современных технологий и социальных сетей на формирование молодёжи. *International scientific journal of Biruni*, 2(3), 132-137.
5. Турабова, С. К. (2023). Влияние современных технологий и социальных сетей на формирование молодёжи. *International scientific journal of Biruni*, 2(3), 132-137.
6. ТУРАБОВА, С. Innovative thinking-criteria for sustainable development of society.
7. Turabova, S. (2023). O 'rta asrlar sharq falsafasi tarixida ilmiy bahs muammosi va uning zamonaviy tafakkur rivojiga ta'siri. Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi, (8), 294-298.
8. Википедия <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

THE QUESTION OF THE IMPLEMENTATION IN LIFE OF INDUCTIVE AND DEDUCTIVE INFERENCE IN ADULTS

Sattarova Dilfuza Erkinbayevna

Renaissance University of Education

ABSTRACT

This article covers the question of the implementation in life of inductive and deductive inference in adults. In the statement of his pedagogical knowledge, the question of the effective use of the rules of logic, the use of the rules of syllogism in the process of repeating, practicing and motivating what has been studied is described.

Key words: *deductive analysis, teaching methodology of pedagogical science, logic, syllogism, logical thinking, critical thinking, pedagogical thinking, logical observation.*

INTRODUCTION

The law of the Republic of Uzbekistan “on education” and the “National Program for training” have acquired a high general culture, professional skills, creative and social activity, the skill of observing logic and finding rational solutions to problems in social life. Nowadays, in World Science, the term “deduction” is used in a broad sense, and it is understood to draw conclusions from a certain judgment on the basis of the laws of logic. If the underlying Hukm laws of quagmire and deduction are followed, the conclusion from it will also be valid. Deduction is the main tool of provenance. Therefore, theories in science are created as a result of the deductive method. Typically, the deductive method is used after the accumulation of factual materials in a given field, for in-depth study, systematization, and other purposes. Deduction is also valid in psychology and cognitive theory. Deduction is manifested in psi-psychology as a method of scientific cognition in cognitive theory, when one studies the process of individual thinking of an individual.

The deductive method occurs in various forms, notably the axiomatic method, as well as the hypothetical-deductive method. A complex of ideas that underlie the creation of a theory by deductive means from existing factual materials (Axiom and b.) are selected and other knowledge is generated from them based on logic notation. In the current period, when the volume of information in society is extremely expanding, the acceleration of the flow of information requires that students can

analyze and synthesize information, consider it without direct acceptance, on the basis of a critical and creative approach, and distinguish between what is important and useful to them based on deductive analysis, and in this it is Thinking is a process of personality cognitive activity, characterized by the direct and generalized reflection of reality. Thinking embodies interdisciplinary research, complex Sciences.

To draw conclusions when performing deductive analysis, it will be necessary to develop students' logical thinking, following the rules of logic. K.D.Ushinsky said: "comparison is the basis of any understanding and any thinking. It is complicated in another way if we do not learn everything in the universe by comparing it and seeing it. If we had come across something new that we could not compare with something and find out the difference, then we would not have been able to generate any ideas about that thing and say anything about it."

Logical thinking-as a high stage in the reflection of reality, expresses to a person rational thinking in complex and problematic situations, as well as effective decision-making, sequence consistency, connection of ideas on the basis, and embodies an important aspect of the creative activity of the individual. Formation of students' logical thinking-as a holistic system, covers the purpose of education, the activities of the teacher and the student, the result of education, the content of Education, form, method and Means. To develop logical thinking abilities and deductive analysis skills in students in pedagogical lessons, the result of the activity of the teacher and the student depends on the purpose of the didactic process, the content of the educational material, the correct and reasonably established and selected form, methods and means of teaching, and for its successful implementation, active influencing factors are required. It is known that the mental potential of a person consists of a complex system of processes, which have an extremely complex structure. Psychic activity in vivid observation, abstract (imaginary) thinking and from it to learning is multicomponent in order to correctly interpret things and phenomena, processes and changes in terms of objective reality. Of these, two are induction and deduction. Induction is the total output of a produced summary by observing a certain number of isolated facts, events, and processes, relying on those observations. By this method, a large number of objects or processes are first thoroughly observed, studied, then a single, general conclusion is drawn from these observations. In induction, logic does not have a main place, experience has a primary role. From the facts, the rule is followed by a single general conclusion from many examples in the singular. A general conclusion is developed from private cases, opinions.

RESEARCH METHODOLOGY.

Scientific pedagogical principles such as systematicity, theoretical-deductive inference, analysis and synthesis, historicism and logic, comparative-comparativistic analysis were used during the research. Induction (lot. Induction-rectification, regularization) (in logic) is a method of discussion applied to the derivation of general conclusions from certain points and to logical research. By studying privacy, commonality is learned. Commonality is inextricably linked with objects and phenomena. One of the most important aspects of generality is inductive inference. The study of induction began in science from time immemorial, in Indian, Greek logic, in the Lao-szi school. Induction issues are found in the works of Aristotle, Abu Ali ibn Sino.

With the advent of empirical Natural Science in the XVII-XVIII centuries, scientists paid special attention to this issue. F. for the development of induction. Bacon, G. Galileo, I. Newton, J. Scholars such as Mill made significant contributions. Induction is important for Science in the organization of knowledge, in the opening of laws, in the process of fielding concepts, in the advancement of the hypothesis. Induction is divided into full, incomplete, and scientific inference. Complete inductive inference is based on a careful study and analysis of something. Total induction is always associated with incomplete induction. In incomplete induction, vague facts are induced on the basis of specific facts-as a result, consciousness is enriched. The supreme form of induction is scientific induction. On the basis of scientific induction lies the method of checking the causal connection of things. For example, based on the study of certain manifestations of metals, we conclude that metals have a crystal structure, since metals conduct electric current well, and all metals have a metal crystal lattice (except Mercury). The basis for any inductive inference is being, something. This method plays an important role in the scientific knowledge of the world. Therefore, in the knowledge of objective truth, induction always has a strong association with deduction.

Deduction-one preexisting common truth is said to be applied to ground-breaking, singular states based on the rules of general principle's own orderly reasoning and logic. In deduction, a general hypothesis is examined through existing solitary States in life. This general principle is pre-existing and the cases are only studied to verify, apply this principle. Here the primary is logic; the experiment is secondary. Deduction (lot. deductio-inference) - inference according to the rules of logic. Originally in formal logic, discussion from generality to privity, towards some, was called deduction. For example, "from the two judgments," all metals are electrically conductive and "copper – metal", a deductively new judgment is made,

"copper is electrically conductive". The opposite of induction. In the literature on logic, the term "deduction" is first used by the Roman logician-philosopher Boethius. However, this doctrine in the form of syllogism was first analyzed in Aristotle's "first Analytica". Later, the concept of deduction was developed by R.Descartes, G.Philosopher-mathematicians such as Leibniz developed. In medieval Arabic philosophy, deduction was given special attention by Rozi, Ghazzali, Ibn Rushdi. Those who saw it as a means of giving him new knowledge. Phorobius, Ibn Sina, innovated Aristotle's deductive logic by developing conditional, subversive-like forms of logic rather than just a form of syllogism.

ANALYSIS OF LITERATURE ON THE SUBJECT.

They created new ways to draw conclusions. In modern science, the term "deduction" is used in a broad sense, and it is understood to draw conclusions from a particular judgment on the basis of the laws of logic. If the underlying Hukm is valid and the deduction laws are followed, the conclusion from it will also be valid. Deduction is the main tool of proof. Therefore, theories in science are created as a result of the deductive method. Typically, the deductive method is used after the accumulation of factual materials in a given field, for in-depth study, systematization, and other purposes. Deduction is also valid in psychology and cognitive theory. Deduction is manifested in psychology as a method of scientific cognition in cognitive theory, when one studies the process of individual thinking of an individual. The deductive method occurs in various forms, notably the axiomatic method, as well as the hypothetical — deductive method. A complex of ideas that underlie the creation of a theory by deductive means from existing factual materials (Axiom and b.) are selected and other knowledge is generated from them based on the laws of logic.

ANALYSIS AND RESULTS.

Deductive inference. Deductive inference is done in two ways: 1) Direct deductive inference; 2) indirect deductive inference. Direct deductive inference. From one basis it is argued that the generation of a new thought (knowledge) through logical analysis is directly deductive inference. In this, some observations are processed. In the observation that underlies a new thought (knowledge), the basis of the conclusion is the resulting new thought - the conclusion. In making a direct conclusion, logic is realized using methods. Such logical methods include: (a) inference by substitution (b) inference by rotation (v) placing opposite to the predicate. Substitution is such a logical method in which the subject of the underlying

judgment (s) is replaced by the predicate of the conclusion (R), and its predicate (R) is replaced by the subject of The Conclusion (s) ra. From this, the content of the idea remains unchanged. For example, some simple substances (S) are gas (R). So some gases (s) are ordinary substances. (R). The substitution method ensures that the conclusion drawn is clear. As a result of the substitution, a general confirmation (a) can be formed from the observation of the juzee confirmation (J). For example, all alkaline metals release hydrogen when water is exposed. Hence, hydrogen is released when caesium interacts with water. The given conclusion can be drawn into the following scheme: all S — R (a). So some S-R (J). It is also possible to derive a common negation sentence (YE) from a common negation sentence (YE) as a result of substitution, and a common affirmation sentence (A) from a common affirmation sentence (a).

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS.

In conclusion, socio-economic changes in society require the transformation of the personality of students into specialists who are comprehensively intellectual, educated, able to make optimal decisions in new situations and aimed at spiritual development. The organization of such an education can be ensured only when an individual-oriented and deductive analysis skill-developing study is carried out on the basis of innovative technologies. The introduction of deduction and induction into pedagogy and its teaching process, why these concepts are included, can be explained as follows: - the need to improve the quality of teaching pedagogy; - the use of deduction in teaching pedagogy is not an auxiliary tool, but an important concept in the formation of the kretiv ability of educators, especially in the study of young people; - the absorption of logic as a result of ensuring continuity, training ensures an increase in efficiency.

REFERENCES

1. Rahmonova, S. (2024). THE REFORMS IMPLEMENTED IN NEW UZBEKISTAN ARE THE FOUNDATION OF THE THIRD RENAISSANCE. *Modern Science and Research*, 3(2), 394-399.
2. Qizi, R. S. S., Shukhratovna, T. S., & Karamatovna, M. A. (2024). Implementation of Education and Protection of Children's Rights in the age of Technology. *SPAST Reports*, 1(7).
3. Nishonova S. M. *Pedagogning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllanishining besh sharti // Independent thinking culture formation in the educational process.* - Prague: – 2016. 64 – s.

4. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. -Москва: Издательство: ГрандФаир, – 2004. 576 -с.
5. Леонтев А. Н. Психологические вопросы формирования личности студента. // <http://www.anleontiev.smysl.ru/vospomin/leon-2.htm>.
6. Babamuratov, E., Ulmashon, D., & Zhurabek, Z. (2023). METHODS OF IDEOLOGICAL WORK FOR YOUTH WITH IDEOLOGICAL DEPRESSION. *World Bulletin of Social Sciences*, 27, 136-143.
7. Berdiqulov R.SH. Ta'limni modernizatsiyalash sharoitida bo'lajak kimyo o'qituvchilarining deduktiv taxlil ko'nikmalarini shakllantirish. Pedagogika fanlar bo'yicha falsafa doktori dissertatsiya ishi. -Toshkent: -2020. 142 –b.

“UCHINCHI RENESSANS – TA’LIM VA TARAQQIYOT: O‘TMISH, BUGUN VA KELAJAK”

HASANOVA Feruza Xudoyberdi qizi

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv

va texnologiyalar universiteti

Tarix yo‘nalishi 3 – kurs talabasi.

ANNOTATSIYA

Maqola Markaziy Osiyoda IX-XII va XIV-XV asrlarda yuz bergan birinchi va ikkinchi tamaddun yoki ilmiy taraqqiyot jarayonlariga bag‘ishlanadi. Maqolada O‘rta asr Sharq allomalarining ilmiy merosi va ularning ahamiyati haqida o‘quvchilarga ma‘lumotlar berilgan. Shuningdek tamaddun davri olimlarining ilmiy merosi, ushbu ilmiy merosning jahon ilm-fan rivojiga qo‘shgan hissasi haqida ham ma‘lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *Renessans, “Bayt ul hikma”, matematika, astronomiya, tibbiyot, Uyg‘onish davri, hadis, Al-Xorazmiy, Al-Beruniy, Ibn Sino, qo‘lyozma, rasatxona.*

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена процессам первой и второй цивилизации или научного развития, происходившим в Центральной Азии в IX-XII и XIV-XV веках. В статье читателям представлена информация о научном наследии средневековых ученых Востока и его значении. Также дается информация о научном наследии ученых цивилизационного периода и вкладе этого научного наследия в развитие мировой науки.

Ключевые слова: *Возрождение, «Байт уль Хикма», математика, астрономия, медицина, Возрождение, хадисы, Аль-Хорезми, Аль-Бируни, Ибн Сина, рукопись, обсерватория.*

ABSTRACT

The article is devoted to the processes of first and second civilization or scientific development, which took place in Central Asia in the IX-XII and XIV-XV centuries. The article contains information about the scientific heritage of medieval scientists of the East and its significance. Information on the scientific heritage of scientists of the civilizational period and the contribution of this scientific heritage to the development of world science is also given.

Keywords: *Renaissance, Bayt Ul Hikma, Mathematics, Astronomy, Medicine, Renaissance, Hadiths, Al-Khworzmi, Al-Biruni, Ibn Sina, Manuscript, Observatory*

KIRISH

IX - XII asrlar Movarounnahr xalqlari tarixida moddiy va ma'naviy hayotning rivojlanishida oldingi davrlarga nisbatan keskin yuksalish yillari bo'ldi. Bu davrda Movarounnahrda ilm-fan yuksaldi, hozirgi zamon fanining ko'plab tarmoqlari va yo'nalishlariga chinakam poydevor yaratildi. Xususan, matematika, algebra, astronomiya, tibbiyot, geologiya, geodeziya, geografiya, falsafa singari dunyoviy fanlarning tamal toshi ham shu davrda qo'yildi. IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo va Xurosondagi madaniy hayot, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy munosabatlar, ilm -fan, adabiyot va san'at sohalarida yuz bergan yuksalish ya'ni ilk Uyg'onish haqidagi qimmatli ma'lumotlar ko'pgina manbalarda va boy ma'naviy merosimizni o'rganishga bag'ishlangan ijodiy ishlarda har tomonlama keng sharhlab berilgan. Ilm-fan, madaniyat va san'atda o'ziga xos o'zgarishlar yasagan qomusiy bilim sohiblari, olim, fozil va barkamol shaxslar yashagan ilk o'rta asrlar zamoni Sharq Uyg'onish davri nomi bilan tanilgan. O'zining ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy belgilariga ko'ra bu davr XV-XVI asrlarda G'arbiy Yevropa mamlakatlaridagi madaniy hayot, ilm-fan, falsafiy tafakkur sohasidagi buyuk yuksalishlar yuz bergan Renessans davriga ham qiyos qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu mavzuning ahamiyati shundaki bugungi kundagi uchinchi renessans poydevorini mustahkam qurish, aynan tariximizda yuz bergan chinakam renessans jarayonlarini chuqur tadqiq etishni taqozo etadi. Buning uchun tarixiy jarayonda kechgan ilm-fan taraqqiyotini asosiy mezonlari va bunga ta'sir etgan ijobiy xususiyatlardan bugungi kunda ham tajriba sifatida foydalanish mumkindir. Zero ilm-fanga davlat miqyosida yuksak e'tibor bo'lgan davrda jamiyat taraqqiyoti ham homohang tarzda rivojlanib borgan.

Tahlil va natijalar. Islom dunyosida Abbosiylar sulolasi vakili Al-Ma'mun (813-833) hukmronligi davrida ilm-fan sohasiga homiylik yanada kuchaydi. Uning bevosita homiyligi ostida Yunoniston, Hindiston, Rum, Eron va Marvdan "Bayt ul-hikma" ga katta miqdorda turli mavzudagi kitoblar kelib tushgan. Muhammad Muso al-Xorazmiy, Javhariy, Ahmad Farg'oniy, al-Marvaziy, Ali al-Marvaziy va boshqalar keyingi ijodiy faoliyat yuritish uchun Bag'dodga taklif qildi.

Ularning orasida Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783,Xiva-850,Bag'dod) Abu Ja'far (Abu Abdulloh) Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy - O'rta Osiyolik buyuk matematik, astronom, geograf, fan tarixidagi ilk qomusiy olimlardan. Dastlabki ma'lumotni Xiva shahrida olgan va yetuk olim bo'lib shakllangan. Bunda arab istilosidan so'ng muayyan darajada saqlanib qolgan qadimgi Xorazm fani an'analari asosiy rol o'ynagan. Bag'doddagi "Bayt ul hikma"da mudir sifatida uzoq yillar faoliyat olib bordi. 20 dan ortiq asarlar yozganligi haqida ma'lumotlar bor.

Afsuski, ulardan faqat 10 tasigina saqlanib qolgan. Bular “Al-jabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob”-algebraik asar, “Hisob al-Hind”(“Hind hisobi haqida”) yoki “Qo’shish va ayirish haqida kitob”-arifmetik asar, “Kitob surat ul-arz”(“Yer surati haqida kitob”)- geografiyaga oid asar. Astronomiyaga oid asarlari:” Zij” (Astronomik jadval), “Kitab al-Amal bil Usturlabat” (“Usturlob bilan ishlash haqida kitob”), “Quyosh soati haqida risola”. Tarixga oid asarlari: “Kitob at-tarix”, “Yahudiylarning taqvimi va bayramlarini aniqlash haqida risola”. “Zij” o’rta asrlar fanidagi astronomiyaga oid dastlabki asar bo’lib, 37 bobdan iborat va 116 ta jadvalni o’z ichiga oladi. “Zij” da birinchi marta tangens funksiyasi kiritilgan. Al-Xorazmiy “Zij”i nazariy astronomiya va astronomik jadvallardan iborat bo’lgan. ”Kitob at-tarix” asarida Muhammad (s.a.v) hayoti bilan bog’liq sanalar, islom tarixidagi muhorabalar, quyosh tutilishlari, 713-yil 10-mart kuni Antioxiya shahrida yuz bergan daxshatli zilzila, xalifalikdagi siyosiy hodisalar qayd etilgan. Afsuski, bu asar bizgacha yetib kelmagan. “Zij” asari 1037-yilda ko’chirilgan yagona arabcha nusxasida bizgacha yetib kelgan bo’lib, bu nusxa Strasburg universiteti kutubxonasida saqlanadi.

Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Nosir al-Farg’oniy (797-865) O’rta Osiyolik olimlar orasida buyuk astronom, matematik va geograf sifatida shuhrat qozongan. Farg’ona vodiysining Qubo (Quva) qishlog’ida tavallud topgan. Al-Farg’oniyning hayoti haqidagi ma’lumotlar juda kam bo’lganligiga qaramay, o’rta asrlarda Sharqda uning nomi mashhur bo’lgan. Ibn an-Nadim (X asr), Ibn al-Qiftiy (XII-XIII asrlar), Abul Faraj Bar Ebrey (XIII asr), Hoji Xalifa (XVIII asr) kabi Sharq fihristchilari uni o’z asarlarida salohiyatli olim sifatida eslatishadi.

Ma’lumotlarga qaraganda, u 861-yil Qohira shahri yaqinidagi Ravzo orolida nilometrni ya’ni Nil daryosi suvi sathini o’lchovchi imorat barpo ettirgan. Yevropa Uyg’onish davrining buyuk namoyondalaridan biri bo’lgan mashhur olim Regiomontan XV asrda Avstriya va Italiya universitetlaridan ma’ruzalarni al-Farg’oniy kitoblaridan o’qigan. “Usturlob yasash haqida kitob” qo’lyozmalari Berlin, London, Mashhad, Parij va Tehron kutubxonalarida, “Asturlob bilan amal qilish haqida kitob” - birgina qo’lyozmasi Rampurda (Hindistonda), “Al Farg’oniy jadvallari “ qo’lyozmasi Patnada (Hindistonda), “Oyning Yer ostida va ustida bo’lish vaqtlarini aniqlash haqida risola”- qo’lyozmalari Gota va Qohirada, “Quyosh soatini yasash haqida kitob “- qo’lyozmalari Halab va Qohirada saqlanadi.

IX-X asrlarga kelib Movarounnahr hududida mustaqil davlatlarning tashkil topishi ularda siyosiy barqarorlik, iqtisodiy rivojlanish va madaniy hayotning ravnaqiga katta ta’sir ko’rsata boshladi. Buxoro, Samarqand, Gurganj va Marv kabi shaharlar ilm-fan va madaniyat markazlari sifatida shakllanib, rivojlanish yo’liga

kirdi. X asr oxirlarida Xorazmda ham xorazmshoh Ma'mun davrida (995-997) "Donishmandlar uyi" -Ma'mun akademiyasi (Xorazm akademiyasi) tashkil topdi.

Ushbu akademiyaning eng ulug' olimlaridan biri -bu Beruniy ya'ni Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad - ulug' o'zbek mutafakkir olimi, o'rta asrning buyuk daholaridandir. O'z zamonasining hamma fanlarini, birinchi navbatda falakiyot (astronomiya), fizika, riyoziyot (matematika), ilohiyot, ma'dansunoslik fanlarini puxta egallagan. U Urganch shahridan 120 km naridagi qadimgi janubiy Xorazmning poytaxti Kot (hozirgi Beruniy) da 973-yil 4-sentabrda tavallud topgan. Uning nasl-nasabida "berun" so'zi "tashqi shahar", "Beruniy" esa "tashqi shaharda yashovchi kishi" ma'nosini bildiradi. Yoshligidanoq bilim olishga qiziqishi kuchli bo'lgan. Mashhur olim Abu Nasr Ibn Iroq Mansur qo'lida ta'lim oladi. Ibn Iroq falakiyot va riyoziyotga oid bir qancha asarlar yozib, shulardan 12 tasini Beruniyga bag'ishlaydi. Beruniy ona tilidan tashqari yana bir qancha tillarni: arab, so'g'diy, fors, surroniy, yunon va qadimgi yahudiy tillarini, keyinchalik Hindistonda sanskrit tilini o'rganadi. 17 yoshidan Kotda mustaqil izlanishlar olib borgan. O'shanda u Kotning geografik kengligini o'lchadi. 994-yil 21 yoshligida, ekliptika tekisligining ekvatorga qanchalik qiyaligini o'lchab berdi, dunyoda birinchilardan bo'lib yer shari yarim globusini ixtiro qildi. Ziyoriylar sulolasi vakili Qobus ibn Vashmgirga bag'ishlab "Al-osor al boqiya an al-qurun al-holiya" (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar) asarini Jurjonda muhojirlik davrida yoza boshladi va asarni 27 yoshida 1000-yilda tugatadi. Uning oxirgi asari -"Kitob saydana fi-t-tibb" (Dorivor o'simliklar haqida kitob) qo'lyozmasi XX asrning 30-yillarida Turkiyada topildi. Asar "Saydana" nomi bilan mashhur bo'lib, Sharq xususan, Markaziy Osiyoda o'sadigan dorivor o'simliklarning to'la tavsifi berilgan [1].

Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatini O'rta asr sharoitida dunyo madaniyatining oldingi qatoriga olib chiqqan buyuk mutafakkirlardan biri Ibn Sinodir (980-1037). Abu Ali Husayn ibn Abdulloh ibn Sino - butun dunyoda tibbiyot ilmi yuksalishiga asos soldi, uning "Tib qonunlari", "Najot kitobi" asrlar davomida Sharq, G'arb mamlakatlarida tibbiyot qomusi sifatida tan olinib, o'quv qo'llanmasi vazifasini o'tab kelgan. Ibn Sino asarlari bizning davrimizda ham qayta nashr qilib borilishi ularning bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmaganligidan dalolat beradi.. Boshlang'ich ta'limotni otasidan, yuqori ilmlarni esa Notiliydan olgan. Ibn Sinoning tib ilmida mahoratga erishishida buxorolik bir tabib Abu Mansur al-Hasan ibn Nuh al-Kumriyning xizmati katta bo'lgan. Mashhur asar "Tib qonunlari" o'zining asosiy darslik va qo'llanma sifatida qimmatini 500 yildan ortiqroq vaqtgacha saqlab qoldi. Birinchi bor bu asar Strasburg shahrida 1473-yilda bosilib chiqdi. Umuman, Yevropada 40 martaga yaqin nashr qilingan. Buyuk alloma jahon tarixi va

O'zbekiston tarixida qomusiy olim sifatida tan olingan, chunki u o'z davrining mavjud barcha fanlarning qariyb barchasi bilan shug'ullangan va ularga oid asarlar yozgan. Falsafiy asarlarida Ibn Sino klassik yunon falsafasining davomchisi sifatida uni yangi g'oyalar bilan boyitdi. U o'zining axloq to'g'risidagi fikrlarida axloqiy fazilatlarni ulug'ladi va axloqiy illatlarni, yomonliklarni keskin qoraladi. Olim o'zining ko'p tarmoqli sermahsul ilmiy ijodi, boy merosi bilan jahon madaniyati taraqqiyotida katta o'rin tutdi. U o'z ijodi bilan Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamalakatlardagi yuqori madaniy ko'tarinkilik, madaniy uyg'onishning ma'naviy yutuqlarini mujassamlashtira oldi, bu bilan butun Sharq va Yevropadagi ma'rifat, madaniyat taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi [2].

Amir Temur va temuriylar davrida (XIV asrning ikkinchi yarmi-XV asr) Movarounnahr va Xuroson - O'rta Osiyo madaniy hayotida juda katta yuksalish ro'y berdi. Bu davr o'z mohiyati bilan Sharq renessansining, uyg'onish davrining o'ziga xos bosqichi bo'ldi. Bu davrda madaniy hayotning kuchayish darajasi IX-XII asrlar orasidagi ilk musulmon renessansidan qolishmaydi.

Ko'plab Temuriy hukmdorlar katta-kichik shoirlarga homiylik qilganlar, iste'dodli qalamkashlarni parvarishlaganlar. Shuning uchun, ham temuriylar davri o'zbek va fors adabiyoti rivojida muhim bosqich hisoblanadi. Alisher Navoiy Ikkinchi Uyg'onish davrininggina emas, balki kishilikning eng yorqin shaxslaridan biri sifatida tan olingan. Umumiy adabiy merosi 200 000 misradan iborat, ulug' mutafakkir qalamiga tegishli 52 000 misrali "Xamsa" borliq va tabiat, inson va jamiyat, axloq va kamolot haqidagi o'ziga xos qomusdir.

Boburiylar saltanatining asoschisi, buyuk davlat arbobi va sarkarda, noyob iste'dod egasi Zahiriddin Muhammad Bobur ham aslida Ikkinchi Uyg'onish davrining mahsulidir. Uning "Boburnoma"si esa jahon tarixiy-badiiy xazinasining o'ziga xos gavhari sanaladi [3].

Salkam yetti asr davom etgan Sharq astronomiyasining jo'shqin faoliyati Ulug'bek akademiyasining boy ilmiy merosi bilan yakunlandi. Mazkur rasadxona ishga tushirilganda uning bosh "teleskop" ining aniqlik darajasi atigi bir necha yoy sekundigacha borib, to optik teleskoplar ixtiro qilingan XVII asrga qadar uning samaralari o'rta asr astronomlari uchun astronomik kuzatishlarda erishilgan rekord natija bo'lib xizmat qildi [4]. Ulug'bek astronomiya maktabi vakillarining tadqiqotlari natijasi bo'lgan buyuk meros -"Ziji Jadidi Ko'ragoniy" dan keying yuz yillar mobaynida faqat Sharq emas, balki G'arb mamlakatlari ko'pgina yirik rasadxonalarining olimlari dasturulamal sifatida keng foydalandilar. Rasadxonada o'sha davrning iste'dodli vakillari Qozizoda Rumi, G'iyosiddin Jamshid Koshoniy, Ali Qushchi, Ma'munuddin Koshifiy kabi astronom va matematiklar kuzatish

ishlarini olib bordilar. Shuningdek, Ulug'bek farmoni bilan bunyod etilgan Samarqand, Buxoro, G'ijduvon shaharlaridagi madrasalarda Qur'on, hadis, tafsir, fiqh (din va shariat qonun-qoidalari), riyoziyot (matematika), handasa (geometriya), jo'g'rofiya (geografiya), ilmu aruz, arab tili kabi dunyoviy ilmlar ham o'qitildi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Sharq allomalari ilmiy merosi umumjahon-insoniyat tarixining ajralmas qismi hisoblanib, u olamshumul voqealiklarga juda boy. Asrlar davomida ularning asarlari o'z ahamiyatini shu bugungacha yo'qotmay kelmoqda. Abbosiy xalifalar va keyinchalik temuriylar sulolasi davrida ilm-fanga katta e'tibor berildi va ilmiy faoliyat yuritish uchun ko'plab shart-sharoitlar yaratildi. Abbosiy xalifa Xorun ar-Rashid zamonida ilm-fanga kuchli e'tibor qaratilib, IX asrda Bag'dodda dunyoga mashhur "Bayt ul hikma" ya'ni "Donishmandlik uyi" tashkil etildi.

Uning o'g'li xalifa Ma'mun davriga kelib, ilm-fanga bo'lgan e'tibor yuksak cho'qqiga ko'tarildi. Aynan shu davrda ko'plab qomusiy olimlar faoliyat olib bordilar va ular yozgan asarlari bilan jahon ilm-fan rivojiga ulkan hissa qo'shdilar. Temuriylar davri Renessansi ham ana shunday kechdi. Allomalarimizning qoldirgan buyuk merosi hozirgacha dunyo ilm-fan rivojida qo'llanilib kelinmoqda. Ular yaratgan boy ma'naviy va moddiy meros o'z ahamiyatini hozirgacha yo'qotmagan. Bugungi kunda biz yoshlar, avvalo ularning qoldirgan boy merosi mazmun-mohiyatini chuqur anglab yetishimiz va o'rganishimiz, ularning umuminsoniy merosi tizimidagi o'rnini ko'rsata bilishimiz, milliy va umuminsoniy ilmiy meroslarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini bayon qila olishimiz kerak. Shu o'rinda qomusiy allomamiz Ibn Sinoning ushbu hikmatli so'zlarini keltirish joiz: "Ilm - narsalarni inson aqli yordami bilan o'rganishlikdir". Afsuski, keyinchalik mintaqamizda vujudga kelgan siyosiy vaziyat va Xonliklar davridagi ahvol ilm-fandagi rivojlanishni biroz sustlashtirib, asta-sekin Yevropa va Osiyoning qator davlatlaridan orqada qola boshladi. Keyinchalik, jadidlar, ma'rifatparvarlar davrida ham ilm-fan birmuncha rivojlandi, ammo mintaqa hamon Rossiya imperiyasi hukumati qo'lida edi.

Shunday bo'lsada, ular yurtni ma'rifatparvar, ongli va ilmli qilish uchun, hatto jonlarini ham fido qilganlar. Shu o'rinda Prezidentimizning 2022-yil 29-dekabrda O'zbekiston Mustaqilligining yigirma to'qqiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimidagi nutqida shunday deydi: "Haq berilmas, haq olinur!" deb, millat ozodligi yo'lida jonini fido qilgan ulug' ajdodlarimizning buyuk maqsadi ham shu edi. Biz qanday tahlikali va suronli davrlarni boshimizdan kechirmaylik, qanday yutuq va natijalarga erishgan bo'lmaylik, mustaqillik g'oyasi, istiqlol ruhi bizga

doimo tog'dek tayanch bo'lmoqda". Mustaqillikka erishganimizdan so'ng hozirgi davrgacha ta'lim, maorif, san'at va madaniyat sohalarida juda katta ishlar amalga oshirildi. Iqtidorli va salohiyatli yoshlarni chet davlatlarda o'qishi uchun bepul grandlar tashkil etildi va zamonaviy texnologiyalar asosidagi ta'lim tizimi ham joriy etildi, aniq va tabiiy fanlar bo'yicha yoshlarimiz xalqaro olimpiadalarda yuqori marralarni qolga kiritdilar. Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, O'zbekistonda yangi bir uyg'onish - Uchinchi renessans davriga poydevor yaratilmoqda. Bu esa yana o'sha Birinchi va Ikkinchi renessans davrlari kabi ilm-fan va madaniyatga katta shart-sharoit va keng ko'lamda e'tibor berilayotganligidan dalolat beradi. Haqiqatan ham, rivojlangan davlatlar tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ularda jamiyat hayotini o'zgartirishga qaratilgan islohotlar, avvalo, ta'lim tizimidan, bog'cha, maktab, tarbiya masalasidan boshlanganini ko'ramiz. Chunki maktabni, ta'lim-tarbiyani tartibga solmay turib shaxsni, jamiyatni o'zgartirib bo'lmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A.S.Sag'dullayev. O'zbekiston tarixi I kitob. Toshkent "Donishmand ziyosi". 2021. - 624 b
2. T.Xatamov. Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosi. Toshkent "Ijod-Press". 2020. - 350 b.
3. A.Asqarov. O'zbekiston tarixi (eng qadimgi davrlardan hozirgi kungacha bo'lgan tarixi). Toshkent "Ma'naviyat". 2022.
4. Ne'matulla Nasrullayev va mualliflar jamoasi. Movarounnahrda islom madaniyati tarixi. Toshkent "Mahalla va oila ". 2023. - 524 b.

PRIORITY OF MODERN INNOVATIVE METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES (ENGLISH-LANGUAGE)

Xalikova Latofat Uktamovna

Tashkent State transport University

Associate professor of the Department “Foreign languages”

ABSTRACT

This article will talk about the priority of modern interactive methods in the study of foreign languages (English-language) and the work of the educator on himself, the feeling of responsibility, the methodology of teaching a foreign language, the history of its development as a science, the types of modern methods used in the teaching methodology of foreign languages and their use. It was written that he would innovate in the lessons, ensuring that the lesson was fun and lively.

Key words: *Innovation, technology, method, methodology, information and communication, telecommunications methodology, innovation, skills, competence, didactics, listening comprehension.*

INTRODUCTION

President Of The Republic Of Uzbekistan Sh. In order to ensure the quality of teaching of the growing young generation to foreign languages at all stages of the system of continuing education by Mirziyoev, to radically improve the system of training specialists who can speak foreign languages fluently, to ensure continuity and continuity of educational programs in this direction, to provide benefits to students, students and educators with a certificate of qualification based on the development writing), was put into practice by developing a mechanism for evaluation based on “speaking” (speaking) skills.

In the process of globalization, it is difficult to imagine our life without the internet. It is considered the most effective methods of making the most effective use of a foreign language in the process of learning and streaming. There will be an opportunity to communicate with speakers of a foreign language through the Internet. With correspondence by e-mail, the writing exercise can be improved. The introduction of modern - communicative technologies into the Talim process is the most important issue for their targeted and correct use, gaining interest in a foreign language in the stream through them, increasing the efficiency of its discharge.

Through this, the opportunity to use the innovative technologies of training is exhausted and demand increases.

Today, there are several different methods of innovative training technologies. If they are used in the lessons in a wide and varied way of covering the topic, the effectiveness of the lesson will be high, and an increase in the interest of the student in the lesson will also be ensured. It is intended to increase the effectiveness of training by bringing innovations into the training process and implementing them. The use of various role-playing, action games in the streaming of foreign language lessons will be the reason for the increased interest in both the lesson and the language learning.

ANALYSIS OF THE LITERATURE ON THE SUBJECT.

By working in pairs or small groups of students, on the other hand, it helps streamers to communicate communicatively with others. The use of graphic organizers in the training process is considered one of the most important visitations in the coverage of the topic, its delivery to the streamers. It is also possible to use several different graphic organizers in the coverage of one topic. When streaming a foreign language, it is advisable to use graphic organizers to explain new words on the topic, grammatical rules. It will also be easy to keep in mind if these are given through graphic organizers. Bibliograficheskoe opisanie: Otaboeva, M. R. The use of modern innovative technologies in teaching a foreign language and its effectiveness in today's rapidly developing time, science and technology are also rapidly hanging. Progress in each area is stepping forward. In particular, in science there are also major changes, significant progress is being made. The delivery of each subject to students using new innovative pedagogical Technologies is one of the main requirements of today's Talim.

In the process of teaching foreign language lessons, the use of advanced pedagogical technologies, interactive, innovative methods, communicative-information tools is required. In our republic, new methods and requirements have been developed in accordance with the pan-European framework recommendations (CEFR) for assessing the fluency of a foreign language, knowledge and conics of foreign language fluency. It was provided with textbooks for the streamers of kora secondary schools and vocational colleges. In accordance with these requirements, the flow rooms were equipped with stands and new information communicative techniques. The demand for a foreign language organ is also increasing day by day. Foreign language science is divided into tort aspect (ICO, yoish, listen, understand and speak), each of which is given separate concepts and connications.

Training technologies, this is the most effective use of modern information technologies in the training process. It also provides for improving the quality and effectiveness of training by bringing modern innovative technologies into the training process. In particular, there are several advantages to using such information and communication technologies when learning a foreign language. The role of modern taxonomy in language learning and flow is incomparable. The use of technological means remains in every aspect of a foreign language organ (ICO, yoish, listen, understand and speak). For example, to understand by listening, of course, this process cannot be carried out without a computer, player, CD discs. Listening and understanding is one of the most important parts of language learning. In this case, the streamer is required at some point to rely on the pronunciation of the adjuster, the observance of grammatical rules, the richness of the word and its meanings.

An important factor in the use of modern technologies in the process of training is that streamers are also able to know and use information and communication technologies well. Organizing and organizing a foreign language using modern technologies is one of the most samador methods. In this process, including: — when using computers, the streamer can also hear video rollers, demonstrations, dialogues in a foreign language, see movies or cartoons; — it is possible to hear and watch radio broadcasts and programs on television in a foreign language; — the use of tape recorders and cassettes, which are considered a much more traditional method; — CD players can be used. The use of these technical means ensures that the process of foreign language organs of the streamers becomes hotter and more efficient.

Nowadays, the importance of learning English is becoming much higher in Uzbekistan than before. A number of English experts are bringing to life new methods and ways to learn English. This will certainly further increase the effectiveness of teaching foreign languages. There are several specific advantages to teaching using technology. In addition, it greatly increases the effectiveness of the teaching system and, in turn, promotes the advancement of a language learner by keeping pace with the Times. Technology is slowly taking the place of traditional teaching.

Today, television programs regularly broadcast new programs and shows that help teach a number of English. It should also be noted that to improve the effectiveness of teaching today, new methods of using new modern innovative technologies have been introduced in Uzbekistan. For example, a student who is taught a foreign language on a multimedia basis has the opportunity to develop four skills, learn both by sight and by ear through interesting materials. In addition the

reader is able to guess the meaning of some words by seeing live action and try to get it down.

Of course, in any foreign language lessons, modern technologies such as computer, radio, internet application further advance the educational process, allowing the growing younger generation to learn foreign languages faster. The fact that some teachers do not know and do not use technology during English classes leads to some boredom of students. It is for this reason that, that is, the use of technologies and at least a computer during the course of the lesson so as not to quench the student's passion, which further ensures that the student's interest increases. After all, training materials prepared depending on the age, interest, ability, mastery of classes of the learner will definitely pay off.

On the contrary, if we teachers do not choose teaching materials based on these requirements, broadcast video films, songs or texts to elementary students that consist of complex words, or show them through mul-timedia, computers, when we show learning materials to middle and upper-class or group learners that consist of much simpler texts, the learners' interests in learning the language begin to gradually fade and This in turn can lead to a drop in grades, causing the teacher to lose his respect in front of the students. Hence, it follows that it is the main task during the lesson not to simply use technologies, but to be able to apply them in their place and ensure that the use of technologies serves to increase the student's knowledge.

The current CEFR i.e. the efficient and appropriate use of technology during classes conducted on the competencies of learning by writing, reading, listening, speaking in English is relevant, as required by the international European standards of Education four: (writing, reading, listening, speaking). For example, listening and understanding classes also have proper rules for audio text release. In it, it is important that the main goal is for the learner to understand the audio material he is hearing and be able to analyze it without difficulty. To do this, first of all, it is necessary to prepare the environment for broadcasting by releasing the audio material, in which the audience will provide a calm atmosphere, and the teacher will focus on the quality of the audio being put and the sound amplifiers are working well, and that the exercises performed before and after the Audio Broadcast are ready, and.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS.

Once all the requirements imposed are met, the teacher can start broadcasting the audio material by placing it on the learners. The broadcast is done at least twice-otherwise language learners may not understand the subject and be unable to properly perform the exercises performed once the audio ma-thermal is heard. It is also a very

effective way to show Video Films, rollers to students and discuss it, using multimedia in the course of classes using technology, both in spoken and written learning. It is possible to use a dictionary familiar to learners, to comment on words if new and complex words are involved, to demonstrate video material if exercises related to new words are performed. It is also important to carry out this process, of course, in a calm, non-noise environment, a comfortable and clean classroom, the availability of the possibility of tamosha for everyone, to check whether the loudspeakers are working. Before releasing a video, the learner must talk about the subject of the video to be displayed, conduct Q & A, and indeed release the video material when the learner is convinced that they are interested in the subject. When the Video is over, the teacher will have to be interested in the students' thoughts about the video-film, perform exercises. Once this round of skirts is implemented, these lessons will definitely contribute a lot to the increase in the interests and knowledge of the learners. It follows from this that the role of modern technologies in the further enrichment of our lessons, the ability to interest learners, the enrichment of their knowledge is incomparable. And being able to apply them correctly and appropriately is the main guarantee of our achievements.

REFERENCES

1. Мирзакаримова М. М. Замонавий шароитларда умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш тизими //Science and Education. – 2020. – Т. 1. – №. 4. – С. 216-222.
2. Madaminjonovna M. M. Innovative Methods and Tools for Developing Students' Entrepreneurial Skills Using CLIL Technologies //International Journal of Human Computing Studies. – 2023. – Т. 5. – №. 3. – С. 15-17.
3. Муҳаммаджон Ходжаев, Мавлуда Қаҳҳорова. Чет тили ўқитиш методикаси. –Т.: «Fan va texnologiya», 2012, 148 бет
4. Komilova, V. (2022). O'QITUVCHINING KOMMUNIKATIV QOBILİYATI. Scientific progress, 3(4), 1150-1155
5. Rahmonova, S. (2023). YANGI O 'ZBEKISTONDA MA'NAVIY-MADANIY ISLOHOTLAR. Current approaches and new research in modern sciences, 2(10), 40-43.
6. Rahmonova, S. (2023). YUKSAK MA'NAVİYATLİ AVLOD-UCHİNCHİ RENESSANS BUNYODKORLARİ. Наука и технология в современном мире, 2(3), 76-79.

7. Rahmonova, S. (2024). THE REFORMS IMPLEMENTED IN NEW UZBEKISTAN ARE THE FOUNDATION OF THE THIRD RENAISSANCE. *Modern Science and Research*, 3(2), 394-399.
8. Qizi, R. S. S., Shukhratovna, T. S., & Karamatovna, M. A. (2024). Implementation of Education and Protection of Children's Rights in the age of Technology. *SPAST Reports*, 1(7).
9. Ramatov, J., Hasanov, M., & Rahmonova, S. (2024). TA'LIM TIZIMI MODERNIZATSIYALASHUVINING IJTIMOY-FALSAFIY ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(8), 160-172.
10. Xolmirzaev, X. N. (2024). YANGI O'ZBEKISTON TARAQQIYOTIDA INSONNING INTELLEKTUAL VA MA'NAVIY SALOHIYATI OMILLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 583-589.
11. Xolmirzayev, X. (2023). JAMIYAT TARAQQIYOTIDA INSON SALOHIYATINI NAMOYON BO'LISH OMILLARI. *Farg'ona davlat universiteti*, (1), 197-197.

КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АСОСИДА РИВОЖЛАНТИРИШ БИЛАН БОҒЛИҚ БЎЛГАН МУАММОЛАР

ХУДОЙНАЗАРОВ Фахритдин Хаитович

Термиз иқтисодиёт сервис университети

2-босқич магистранти

+998972441967

faxriolam@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада жаҳонда ва Ўзбекистонда кичик бизнес фаолиятини рақамли технологиялар асосида ривожлантириш масалалари таҳлил қилинган. Халқаро ташкилотларнинг ҳисоботлари асосида рақамли савдонинг ривожланиш тенденциялари ўрганилган. Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда кичик бизнесни рақамлаштириш борасидаги муаммолар аниқланган. Ўзбекистонда кичик бизнесни қўллаб қувватлаш бўйича амалга оширилаётган ислохотлар таҳлил этилган. Соҳани янада ривожлантириш юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

***Калит сўзлар:** Кичик бизнес, рақамли технологиялар, рақамли савдо, рақамлаштириш муаммолари, рақамли инфратузилма, электрон тижорат, киберхавфсизлик, рақамли кўникмалар.*

ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С РАЗВИТИЕМ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО БИЗНЕСА НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Худайназаров Фахритдин Хайтович

Термезский университет экономики и сервиса

магистрант 2-го курса

+998972441967

faxriolam@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются вопросы развития малого бизнеса на основе цифровых технологий в мире и Узбекистане. На основе отчетов международных организаций изучены тенденции развития цифровой торговли. Выявлены проблемы цифровизации малого бизнеса в развитых и развивающихся странах. Проанализированы реформы, проводимые в Узбекистане по

поддержке малого бизнеса. Разработаны предложения и рекомендации по дальнейшему развитию отрасли.

Ключевые слова: Малый бизнес, цифровые технологии, цифровая торговля, проблемы цифровизации, цифровая инфраструктура, электронная коммерция, кибербезопасность, цифровые навыки.

PROBLEMS RELATED TO THE DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESS ACTIVITIES BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

KHUDAYNAZAROV Fakhritdin Khaitovich

Termez University of Economics and Service

2 st year master's student

+998972441967

faxriolam@gmail.com

ABSTRACT

The article analyzes the development of small business based on digital technologies globally and in Uzbekistan. Based on reports from international organizations, trends in digital trade development are studied. Problems of small business digitalization in developed and developing countries are identified. Reforms implemented in Uzbekistan to support small business are analyzed. Proposals and recommendations for further development of the sector have been developed.

Keywords: *Small business, digital technologies, digital trade, digitalization challenges, digital infrastructure, e-commerce, cybersecurity, digital skills.*

КИРИШ

Ҳозирги даврда жаҳон иқтисодиётида рақамли технологиялар етакчи ўрин тутмоқда. Бу жараён савдо муносабатларини тубдан ўзгартириб, янги имкониятлар яратмоқда. Айниқса, кичик бизнес соҳасида рақамли технологияларни жорий этиш орқали самарадорликни ошириш, янги бозорларни ўзлаштириш ва рақобатбардошликни кучайтириш мумкин.

Ўзбекистон ҳам рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йўлида фаол қадамлар қўймоқда. Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиш жараёни, халқаро ҳамкорликни кенгайтириш, кичик бизнесни қўллаб қувватлаш борасида муҳим ислохотлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Рақамлаштириш соҳасида малакали мутахассислар тайёрлаш фаолиятини қўллаб-қувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги” қарори қабул қилинди. Қарор ИТ соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, ёшларни ИТ соҳасига жалб қилиш ва ИТ-хизматлар экспортини ривожлантиришга қаратилган

комплекс чора-тадбирларни ўз ичига олади. Бу эса ўз навбатида рақамли иқтисодиётни ривожлантиришга хизмат қилади. [1]

Бироқ бу йўлда ҳал этилиши лозим бўлган қатор муаммолар мавжуд. Ўзбекистонда кичик бизнесни рақамлаштириш борасида қандай муаммолар мавжуд ва уларни бартараф этиш учун қандай чоралар кўрилмоқда?

Ушбу мақолада жаҳонда ва Ўзбекистонда кичик бизнесни рақамлаштириш жараёнлари, бу борадаги муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари ўрганилган. Шунингдек, мамлакатимизда кичик бизнесни рақамли технологиялар асосида ривожлантириш истиқболлари ёритиб берилган.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Мавзуни илмий тадқиқ қилишда таҳлил ва синтез, статистик таҳлил ва илмий абстраксия каби ёндашувлар қўлланилган. Мақолада мамлакат миллий иқтисодиётидаги аҳамияти кўриб чиқилади. Кичик бизнес субъектлари фаолиятини рақамли технологиялар асосида ривожлантириш билан боғлиқ бўлган муаммолар мавзусини ўрганиш турли хил ёндашувлар, жумладан қиёсий таҳлил, иқтисодий таққослаш ва таҳлил қилиш, назарий умумлаштиришни ўз ичига олади. Мазкур методологик ёндашувлар асосида, муаммоларнинг моҳияти очиқ берилди.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

Кичик бизнесда рақамли технологияларни жорий этиш самарадорликни ошириш ва глобал бозорларга кириш имкониятларини кўпроқ талаб қилади. Бироқ, бу жараён кўплаб иқтисодий ва ижтимоий муаммолар билан юзма-юз келмоқда. Осиё ва Европа олимлари бу борада кўплаб тадқиқотлар олиб боришган.

Хорижий тадқиқотчилардан М. Скаре ва Д. Р. Сориано кичик бизнесда рақамли технологияларни жорий этиш самарадорлигини ўрганиб, бу жараён корхона фаолиятини оптималлаштиришга олиб келишини, бироқ молиявий тўсиқлар мавжудлигини аниқлаганлар [2]. Бу фикрни маҳаллий олим Л.Т. Рахматжанов ҳам қўллаб-қувватлайди, у ўз тадқиқотида Ўзбекистон шароитида рақамли технологияларни жорий этиш орқали кичик бизнеснинг глобал бозорларга чиқиш имкониятлари кенгайишини исботлаган [5].

Я. Дабровска, А. Алмпанопулу ва А. Брем томонидан олиб борилган тадқиқотларда рақамли трансформациянинг кичик бизнес учун ижобий ва салбий оқибатлари комплекс ўрганилган [3]. Маҳаллий олимлардан З.А. Ашуров, Г.А. Махмудова, Б.С. Разаковалар бу йўналишни давом эттириб,

Ўзбекистонда рақамли экотизимни ривожлантириш ва рақамли платформаларни шакллантириш бўйича таклифлар ишлаб чиққанлар [7].

Индонезиялик олимлар М. Алфаризи, Т. Видиястути ва Нгатиндриатун саноатни рақамлаштиришда молиявий ресурсларнинг ролини тадқиқ этганлар [4]. Ўзбекистонлик тадқиқотчи Д.Таджибаева эса маҳаллий шароитда кичик бизнесни молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиққан [6].

Б.Т. Салимов ва ҳаммуаллифлар кичик бизнеснинг минтақавий ривожланишида рақамли технологияларнинг ролини ўрганиб, уларни интеграциялаш стратегияларини таклиф этганлар [8]. Бу тадқиқот М. Скарре ва Д. Р. Сориано томонидан илгари сурилган ғояларни минтақавий даражада ривожлантирган.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Жаҳон савдо ташкилоти – давлатлар ўртасида кўп томонлама савдо тизимини мувофиқлаштирувчи муҳим халқаро ташкилот ҳисобланади.

Ўзбекистонда 2020-йил натижаларига кўра, тўқимачилик маҳсулотлари экспорти 3,3 миллиард долларни ташкил этди. 2021 йилда Ўзбекистон GSP+ тизимига қўшилгани ортидан Европа бозорига тайёр маҳсулот экспорти 1,5 баробар кўпайди.

Ўзбекистон 2019 йилдан Жаҳон савдо ташкилотига аъзолик жараёнини янгилаган. Бу борада бир қатор муҳим қадамлар қўйилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев, Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиш зарурлигини таъкидлаб, унинг иқтисодий аҳамияти ҳақида:

– Биз келгуси уч йилда тайёр маҳсулот экспортини 2 баробар оширишни режалаштирганмиз. Бунга эришишнинг ягона йўли – Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлишдир. Бу бизга 164 давлат билан адолатли савдо тизимини йўлга қўйиш ва барқарор бозорлар яратиш имконини беради, – деди. [9]

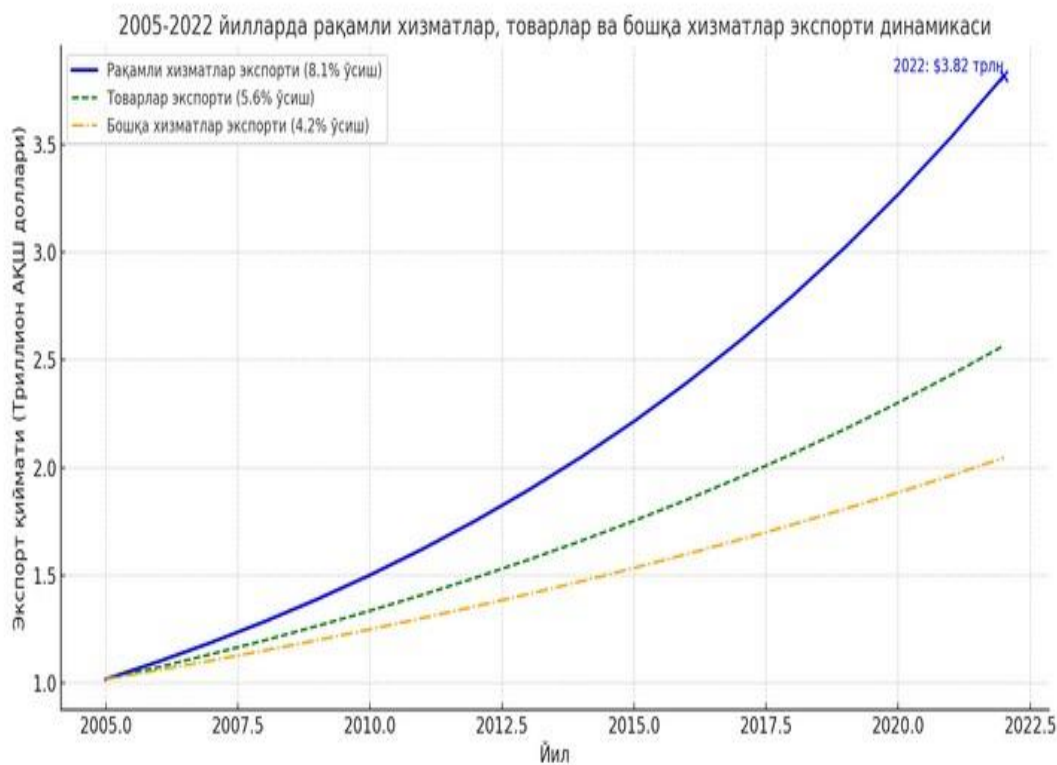
Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиш, Ўзбекистоннинг Европа бозоридаги рақобатбардошлигининг ошганидан далолат беради. Умуман олганда, Ўзбекистон экспортида юз бераётган ижобий ўзгаришлар мамлакатнинг иқтисодиётини ривожлантириш ва жаҳон бозорларида самарали иштирок этиши учун қулай шароит яратмоқда.

Халқаро валюта фонди (ХВФ), ИХТТ, ЮНКТАД, Жаҳон банки ва ЖСТнинг 2023-йилда тақдим этган қўшма ҳисоботга асосан, ривожланаётган

мамлакатлар учун рақамли савдонинг имкониятлари ва муаммоларини енгиб ўтишда халқаро ҳамкорликнинг ролининг аҳамиятига урғу беришган. [10]

Жаҳон иқтисодиёти ва савдосининг тез суръатларда рақамлаштирилиши долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Ривожланган мамлакатлар рақамли савдода устунлик қилади. (экспортнинг 82%), ривожланаётган мамлакатлар эса орқада қолмоқда.

2005-2022 йилларда жаҳон экспортининг таркибий ўзгариши (ўртача йиллик ўсиш суръати, фоизда). 1-жадвал

Манба: Халқаро валюта фонди (ХВФ), ИХТТ, ЮНКТАД, Жаҳон банки ва ЖСТнинг 2023 йилдаги қўшма ҳисоботи маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Юқоридаги 1-жадвал орқали қуйидагиларни кўришингиз мумкин. 2005–2022 йиллар оралиғида рақамли хизматлар экспортининг ўртача йиллик 8.1% ўсиш суръати билан жадал ривожланганини, товарлар экспорти (5.6%) ва бошқа хизматлар экспорти (4.2%) билан таққослаганда юқори бўлганини кўрсатади. 2022 йилда рақамли хизматлар экспорти 3.82 трлн долларни ташкил этган.

Рақамли хизматлардаги ушбу ўсиш ривожланган мамлакатларнинг рақамли савдодаги устунлик мавқейини мустаҳкамлайди, чунки улар жаҳон бўйича рақамли хизматлар экспортнинг 82% ни амалга оширганлар.

Ривожланаётган мамлакатларда, рақамли инфратузилмаларнинг етарли миқдорда эмаслиги, рақамли кўникмалар етишмовчилиги, тартибга солиш муҳитининг номукамаллиги, интернетга чиқиш чеклангани (2.6 млрд одам кира олмайди). асосий муаммога айланган.

Ҳисоботда, ҳар бир давлат ўзининг рақамли инфратузилмаларига инвестициялар ажратиши, рақамли кўникмаларни ривожлантириши, тартибга солишни такомиллаштириши, электрон тўловларни қўллаб-қувватлашини тавсия қилинади. Халқаро даражада эса, тартибга солиш соҳасида ҳамкорликни кучайтириш, маълумотларнинг трансчегаравий оқими қоидаларини уйғунлаштириш, истеъмолчиларни ҳимоя қилиш механизмларини ривожлантириши, рақобат сиёсатини мувофиқлаштиришини таъкидлаган.

Жаҳонда кичик бизнеслар учун рақамли технологияларни жорий этиш аҳамият касб этмоқда. Бироқ, ривожланишнинг кўплаб муаммолари сақланиб қолмоқда ва улар турли мамлакатларда турлича кўринишда намоён бўлади.

Кичик бизнеслар рақамли технологияларга сармоя киритишда қийинчиликларга дуч келмоқда. Масалан, Осиё ва Африкада кичик бизнеслар молиявий танқислик туфайли тўлиқ рақамли трансформацияни амалга оширишда қийналади.[11] Кичик бизнес эгалари ва ходимлари кўпинча замонавий технологияларни ўзлаштиришда билим етишмаслигидан азият чекишади. Бу муаммо кўпинча Жанубий Америка ва Осиё мамлакатларида учрайди.[12] Кўпгина мамлакатларда рақамли савдо ва технологияларни ривожлантириш учун ҳуқуқий меъёрий базанинг камчилиги сезилмоқда, бу эса бизнеслар учун муайян муаммоларни келтириб чиқаради. [13]

Кичик бизнесни рақамлаштиришдаги асосий муаммолар ва уларнинг кўринишлари. 2-жадвал

Кичик Бизнесларнинг Рақамлаштириш Муаммолари

Асосий муаммолар	Муаммонинг кўринишлари
Молиявий Маҳдудиятлар	<ul style="list-style-type: none">• Сармоя етишмаслиги• Молиявий танқислик
Техник Билим ва Кадрлар Етишмаслиги	<ul style="list-style-type: none">• Замонавий технологияларни ўзлаштириш қийинчилиги• Малакали кадрлар етишмаслиги
Киберхавфсизлик Таҳдидлари	<ul style="list-style-type: none">• Кибер ҳужумларга тайёр эмаслик
Инфратузилма Етишмаслиги	<ul style="list-style-type: none">• Интернет сифати пастилиги• Дастурий таъминот етишмовчилиги
Ҳуқуқий Регуляция Мушкилликлари	<ul style="list-style-type: none">• Ҳуқуқий база камчилиги

Манба: Муаллиф томонидан илмий адабиётлар таҳлили асосида тузилган.

Юқоридаги 2-жадвал таҳлили шуни кўрсатадики, муаммолар тизимли характерга эга, аммо ҳар бир асосий муаммо ўзининг аниқ кўринишларига эга. Муаммолар бир-бири билан боғлиқ ва комплекс ёндашувни талаб қилади. Ечимлар давлат ва хусусий сектор ҳамкорлигини талаб этади. Бу муаммоларни ҳал этиш учун, давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш механизмларини кучайтириш, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, киберхавфсизлик инфратузилмасини яхшилаш, ҳуқуқий базани такомиллаштириш зарур.

Ўзбекистонда кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш мақсадида, 2024 йил 20 январдаги 37-сонли ҳукумат қарори асосида Кичик бизнесни узлуксиз қўллаб-қувватлаш дастурига оид Низом қабул қилинди. Ушбу низом, Президентнинг 2023 йил сентябр ойидаги қарорига мувофиқ, кичик бизнес субъектларини молиявий ва институционал ёрдам билан таъминлашга йўналтирилган.

Дастур иштирокчиларига 7 йилгача бўлган муддатда 1,5 миллиард сўм миқдорда имтиёзли кредитлар, асосий воситаларни бўлиб тўлаш орқали харид қилиш имконияти берилган. Шунингдек, бўш ер майдонлари ва давлат объектларидан фойдаланиш учун шароитлар яратилмоқда. Лойиҳаларга маслаҳат хизматлари, лицензия ва рухсатномалар олишда ёрдам, шунингдек, сертификат олиш учун ўқув курсларидан ўтиш имконияти берилган.[14] Мазкур дастур кичик бизнесни ривожлантириш ва барқарорлаштиришга қаратилган қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларининг бир қисмидир.

Ўзбекистонда кичик бизнес субъектларини рақамли технологиялар асосида ривожлантириш билан боғлиқ қатор муаммолар мавжуд бўлиб, бу соҳада турли таҳлиллар олиб борилмоқда. Рақамли иқтисодиёт ва кичик бизнеслар учун технологияларнинг жорий қилиниши Ўзбекистоннинг иқтисодий ўсишига ижобий таъсир кўрсатишда, иш ўринларини яратишда муҳим аҳамиятга эга. Бироқ, мамлакатдаги кичик бизнеслар турли технологик, инфратузилмавий, молиявий ва кадрлар етишмаслиги билан боғлиқ муаммоларга дуч келмоқда.

Бугунги кунда, кўпгина кичик бизнеслар рақамли технологияларни тўлиқ қўллаб-қувватлайдиган инфратузилманинг чекка ва қишлоқ ҳудудларида етишмаслиги билан боғлиқ муаммога дуч келмоқда, [15] Кичик бизнеслар учун рақамли қурилмалар ва интернет хизматларини жорий қилиш харажатлари кўп ҳолатларда юқори ҳисобланади, бу эса молиявий муаммоларни келтириб чиқаради.[16] Рақамли технологияларни бошқариш ва улардан самарали фойдаланиш учун мутахассисларнинг етишмаслиги кичик бизнеслар учун катта муаммо ҳисобланади.[17] Киберхавфсизлик ва маълумотларни муҳофаза қилиш масалалари. Рақамли иқтисодиётда фаолият юритувчи кичик бизнеслар маълумотлар хавфсизлиги ва киберхужумларга дуч келиши мумкин.[18]

Ўзбекистонда кичик бизнеслар рақамли технологияларни жорий қилиш орқали самарадорликни ошириш, янги бозорларга чиқиш ва фойдаланувчилар билан ўзаро алоқани яхшилаш имкониятига эга. Масалан, онлайн савдо платформалари ва электрон тўлов тизимлари кичик корхоналарга мижозлар базасини кенгайтириш имконини беради.[19]

Ҳукумат томонидан кичик бизнеслар учун инфратузилмани яхшилаш ва молиявий ёрдам кўрсатиш бўйича дастурлар амалга оширилмоқда. Бу эса бизнеслар рақамли иқтисодиётда рақобатбардош бўлишини таъминлайди. Ахборот технологиялари соҳасидаги билимларни оширишга қаратилган ўқув дастурларининг жорий қилиниши кичик бизнеслар рақамли технологияларни самарали қўллаш имкониятини яратади.[20]

Хорижий давлатларнинг рақамли иқтисодиётда кичик бизнесларни қўллаб-қувватлашга оид тажрибасини ўрганиш ва уни миллий иқтисодиётга татбиқ қилиш орқали Ўзбекистонда кичик бизнеслар учун янги имкониятлар яратилади. [21]

Кичик бизнесни рақамлаштириш йўлидаги муаммоларни ҳал этиш учун, замонавий ускуналар учун маблағ ажратиш, малакали кадрлар тайёрлаш, хавфсизлик тизимларини яхшилаш, қонунчиликни такомиллаштириш, хорижий тажрибаларни ўрганиш тавсия этилади.

Бунинг натижасида, келгусида иш унумдорлиги ошиши, янги бозорлар очилиши, рақобатбардошлик кучайиши, электрон тижорат ривожланиши кутилмоқда. Мавжуд муаммоларни бартараф этиш учун давлат томонидан зарур чоралар кўрилмоқда. Бу эса ўз навбатида соҳанинг жадал ривожланишига замин яратмоқда.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Жаҳон миқёсида рақамли хизматлар соҳаси шиддат билан ривожланиб, Ўзбекистонда кичик бизнесни қўллаб-қувватлашга оид дастурлар амалга оширилмоқда. Тадқиқот натижаларига асосланиб, қуйидаги таклифлар ва уларни амалга ошириш механизмлари ишлаб чиқилди:

1. Давлат идоралари даражасида, кичик бизнесни янги технологиялар асосида ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш.

- 2024-2026 йилларга мўлжалланган "Рақамли кичик бизнес" дастурини ишлаб чиқиш;

- Худудларда рақамли инфратузилмани яхшилаш учун мақсадли инвестиция дастурларини жорий этиш;

- Кичик бизнес субъектларига рақамли технологияларни харид қилиш учун солиқ имтиёзларини тақдим этиш;

- Рақамли технологияларни жорий этган корхоналар учун имтиёзли кредит ставкаларини белгилаш;

2. Таълим тизими доирасида, янги технологияларни ўргатиш дастурларини такомиллаштириш.

- Олий таълим муассасаларида "Рақамли тадбиркорлик" йўналишини очиш;

- Ҳар бир туманда "Рақамли кўникмалар" ўқув марказларини ташкил этиш;

- Онлайн таълим платформасини яратиш ва бепул курсларни жорий этиш;

- Хорижий мутахассисларни жалб қилган ҳолда махсус тренинглар ўтказиш;

3. Тадбиркорлар учун, ходимларнинг малакасини ошириш ва замонавий дастурларни жорий этиш.

- Ходимлар учун йиллик малака ошириш режасини ишлаб чиқиш;

- Корхонада рақамли технологиялар бўйича масъул шахсни тайинлаш;

- Киберхавфсизлик тизимларини жорий этиш бўйича чора-тадбирлар режасини тузиш;

- Электрон хужжат айланиши тизимида босқичма-босқич ўтиш графигини ишлаб чиқиш;

4. Банк тизими доирасида, тўлов тизимларини такомиллаштириш ва масофавий хизматларни кенгайтириш.

- Кичик бизнес учун махсус мобил иловаларни ишлаб чиқиш;
- Онлайн кредит бериш тизимини такомиллаштириш;
- Электрон тижорат учун махсус тўлов шлюзларини яратиш;
- Трансчегаравий тўловлар учун янги технологик ечимларни жорий этиш;

Бу таклифларнинг амалга оширилиши Ўзбекистонда кичик бизнеснинг рақамли технологиялар асосида барқарор ривожланишини таъминлайди ва мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлигини оширади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 01.02.2024 йилдаги ПҚ-51-сон Рақамлаштириш соҳасида малакали мутахассислар тайёрлаш фаолиятини кўллаб-қувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида <https://lex.uz/docs/6786586>
2. *Marinko Skare, Domingo Riberio Soriano*, How globalization is changing digital technology adoption: An international perspective, *Journal of Innovation & Knowledge*, Volume 6, Issue 4, 2021, Pages 222-233, ISSN2444-569X, <https://doi.org/10.1016/j.jik.2021.04.001>.
3. *Dąbrowska, J., Almpantopoulou, A., Brem, A., Chesbrough, H., Cucino, V., Di Minin, A., Giones, F., Hakala, H., Marullo, C., Mention, A.-L., Mortara, L., Nørskov, S., Nylund, P.A., Oddo, C.M., Radziwon, A. and Ritala, P.* (2022), Digital transformation, for better or worse: a critical multi-level research agenda. *R&D Management*, 52: 930-954. <https://doi.org/10.1111/radm.12531>
4. *Muhammad Alfarizi* (*Department of Management, Binus Online Learning, Bina Nusantara University, Jakarta 11480, Indonesia), *Tika Widiastuti* (†Department of Sharia Economics, Faculty of Economic and Business Airlangga University, Surabaya 60115, Indonesia), and *Ngatindriatun* (*Department of Management, Binus Online Learning, Bina Nusantara University, Jakarta 11480, Indonesia) *Journal of Industrial Integration and Management* 2024 09:01, 65-96
5. *Rakhmatjanov Lazizkhon Turabaevich*. (2024). THE IMPACT OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY ON THE GLOBALIZATION OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN [Data set]. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.11178356>
6. *Tadjibaeva, Dildora* (2019): Small and medium-sized enterprise finance in Uzbekistan: Challenges and opportunities, ADBI Working Paper Series, No. 997, Asian Development Bank Institute (ADBI), Tokyo <https://www.econstor.eu>

7. *Ashurov, Zufar and Makhmudova, Guljakhon and Razakova, B.*, Development of Digital Ecosystem and Formation of Digital Platforms in Uzbekistan (February 2022). *π-Economy*. 2022, Vol. 15. No.2. pp. 7-21., Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4187764>
8. *Bakhtiyor Salimov, Rukhsora Kholikova, Shoh-Jakhon Khamdamov, Abdurakhim Turaev, Jamshid Tukhtabaev, Nargiza Nosirova, and Dilrabo Akhmedova*. 2024. Strategies for Integrating Digitalization in Leveraging Regional Economic and Scientific Expertise for the Innovative Growth of Small and Medium Enterprises. In Proceedings of the 7th International Conference on Future Networks and Distributed Systems (ICFNDS '23). Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, 483–490. <https://doi.org/10.1145/3644713.3644784>
9. Ўзбекистон Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлади. <https://president.uz/uz/lists/view/6157>
10. Digital Trade for Development https://www.wto.org/english/res_e/reser_e/reser_e.htm#research_data
11. *Akpan, I. J., Udoh, E. A. P., & Adebisi, B.* (2020). Small business awareness and adoption of state-of-the-art technologies in emerging and developing markets, and lessons from the COVID-19 pandemic. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 34(2), 123–140. <https://doi.org/10.1080/08276331.2020.1820185>
12. *Ritz, W., Wolf, M. and McQuitty, S.* (2019), "Digital marketing adoption and success for small businesses: The application of the do-it-yourself and technology acceptance models", *Journal of Research in Interactive Marketing*, Vol. 13 No. 2, pp. 179-203. <https://doi.org/10.1108/JRIM-04-2018-0062>
13. *Eze SC, Chinedu-Eze VC, Awa HO, Alharthi RHE* (2021) Factors stimulating value micro-businesses attribute to digital marketing technology (DMT) adoption. *PLoS ONE* 16(12): e0260145. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0260145>
14. Қандай қилиб кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш дастури аъзоси бўлиш мумкин. https://www.norma.uz/uz/qonunchilikda_yangi/qanday_qilib_kichik_biznesni_qullab-quvvatlash_dasturi_azosi_bulish_mumkin.
15. *Khamdamov, SJ.* "The Role of Technology and Innovation in Driving Economic Growth in Uzbekistan." *American Journal of Modern World Sciences*, 2024
16. *Tadjibaeva, D.* "Small and medium-sized enterprise finance in Uzbekistan: challenges and opportunities." Econstor, 2019. PDF.
17. *Abdurakhmanov, K va Zokirova, N.* "Directions of innovative development of Uzbekistan." Kharkiv Polytechnic Institute, 2018. PDF.

18. *Kuldosheva, G.* "Challenges and Opportunities for Digital Transformation in the Public Sector." SEA-VET, 2022. PDF.
19. *Khushmurodova, M va Komil, U.* "Trends and Problems of Development of Electronic Commerce in Uzbekistan." Journal of Law and Sustainable Development, 2023. PDF.
20. *Khakimova, N va Mukhammedov, E.* "Uzbekistan Case Study." Academia, 2023. PDF.
21. *Davlatova, Z.* "Using Foreign Experience in the Development of Digital Technologies in Uzbekistan." Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 2022. PDF.
22. *Худойназаров, Фахритдин.* (2024). КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИДА РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари / Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук / Actual Problems of Humanities and Social Sciences. 4. 10.47390/SPR1342V4I3Y2024N16.

DUG‘LATLARNING ETNIK SHAKLLANISH JARAYONIDAGI YONDOSHUVLAR

BEKMURADOV Sandjar Tursunmamatovich

Toshkent amaliy fanlar universiteti,

Tarix kafedrası katta o‘qituvchisi

E-mail: stb.uz.com@gmail.com

MUXTOROVA Gulhayo Alisher qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti, Tarix kafedrası talabasi

ERKINOV Suhrobbek Tuyg‘unboy o‘g‘li

Toshkent amaliy fanlar universiteti, Tarix kafedrası talabasi

ANNOTATSIYA

Dug‘latlarning etnik shakllanish jarayoni haqida manbalardagi ma‘lumotlarning ozligi bois dug‘lat amirligining nafaqat etnik shakllanish tarixi balki, XIV-XV asrlardagi ichtimoiy siyosiy tarixining yoritilishi ham tadqiqotchi olimlarning oldida turgan masalalardan biri hisoblanadi. Shu boisdan, ushbu maqolada Dug‘latlarning etnik tarixi haqidagi ba‘zi yondoshuvlar ko‘rib chiqildi.

***Kalit so‘zlar.** Dug‘lat, Dulu, Rashid ad-Din, Yettisuv, G‘arbiy turk xoqonligi, Chig‘atoy ulusi, Manglay Suba, Budanjar Duklan.*

АННОТАЦИЯ

Ввиду скудности сведений в источниках о процессе этнического формирования дуглатов, не только история этнического формирования дуглатских эмиров, но и социально-политическая история XIV-XV веков является одним из вопросов, стоящих перед исследователями. Поэтому в данной статье были рассмотрены некоторые подходы к этнической истории дуглатов.

***Ключевые слова:** Дуглат, Дулу, Рашид ад-Дин, йеттисув, Запдно Туркское ханство, Чигатайский улус, Манглай Суба, Буданжар Дуклан.*

ABSTRACT

Due to the paucity of information in the sources about the process of ethnic formation of Dughlats, not only the history of ethnic formation of Dughlat emirs, but also the social and political history of the XIV-XV centuries is one the issues facing researchers. Therefore, in this article, some arguments about the ethnic history of Dughlats were considered.

***Keywords:** Duglat, Dulu, Rashid ad-Din, Yettisuv, West Turkic Khanate, Chigatai Ulus, Budanjar Duklan.*

KIRISH

Dug'latlar XIII-XVI asrlarda Markaziy Osiyoda mavjud bo'lgan sulolalarning ijtimoiy, siyosiy tizimida o'z mavqeiga ega bo'lgan davlatdir. Shuning bilan birga Dug'lat etnonimining shakllanish jarayoni nafaqat chet el balki, mahalliy tadqiqotchilarimiz tomonidan ham munozaralidir. Mazkur etnonimning Dug'latlarning asli turkiy qabilalar negizida yoki mo'g'ul urug'lari asosida shakllangani haqida turli qarashlar mavjud. Shu boisdan dastlab Chig'atoy ulusi tarkibida, keyinchalik Temuriylar saltanatida o'z mavqelariga ega bo'lib kelgan dug'latlar asli qaysi xalqlardan kelib chiqqanligini aniqlash mazkur maqolaning bosh mavzusi etib belgilandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Dug'latlar⁸⁷ XIII asrlardan Chig'atoy ulusining sharqiy mintaqalarida yashovchi yetakchi urug' vakillaridan biri hisoblangan. Bu qabilaning etnik shakllanish jarayonlari haqida manbalar mavjud, ammo ulardagi ma'lumotlar juda qisqa. Shu boisdan, zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan *Dug'latlar* asli turkiy yoki mo'g'ul bo'lgani haqida aniq xulosalar yo'q. *Dulu* va *dug'lat* urug'lari bir xalq negizida shakllanganmi degan munozarali g'oyalar ham mavjud. Dug'lat amirligi haqida ma'lumot beruvchi manbalardan Rashid ad-Din⁸⁸, Mirzo Muhammad Haydar⁸⁹, Mirzo Ulug'bek⁹⁰, Zahridin Muhammad Bobur⁹¹, Abulg'oz Bahodirxon⁹², va zamonaviy tadqiqotchilardan V.V.Bartold⁹³, N.A.Aristov⁹⁴, N.I.Berezin⁹⁵, L.P.Potapov⁹⁶, M.M.Butt⁹⁷, O.Q.Qorayev⁹⁸ shuningdek, mahalliy tadqiqotchilardan

⁸⁷ Dug'lat – duklat, doglat, dulat mo'g'ullarning nirun bo'limi tarkibiga kirgan qabilalardan biridir. Dug'lat urug'i (qoz. Dulat, Dulat, ma'nosi "shafqatsiz yoki vahshiy jangchi"; mo'g'ulcha: Dolud/yettilik, Dolo/yetti; protomo'g'ulcha: Doluga, Dolugad; Dulg'at; xitoycha: 杜格拉特 [Dù gé lā tè]) mo'g'ul (keyinchalik turk-mo'g'ul) 14-16-asrlarda g'arbiy Tarim havzasidagi, hozirgi Shinjondagi bir qancha shaharlarning merosxo'r vassal hukmdorlari sifatida Chag'atoy xonlariga xizmat qilgan urug'.

⁸⁸ Рашид ад-дин. Сборник летописей / перевод с персидского О.И.Смирновой, примечания Б.И.Панкратова и О.И.Смирновой. Под редакцией проф. А.А.Семёнова. Т. I-III. М., Л.: Наука, 1956-1963.

⁸⁹ Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой. – Т.: Фан, 1996. – 726 с.

⁹⁰ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. (Б.Ахмедовнинг кириш сўзи изоҳлари ва таҳририда; Форс тилидан Б.Ахмедов ва бошқ. Тарж./ – Т.: Чўлпон, 1993. – 352 б.

⁹¹ Бобурнома. Заҳридин Мухаммад Бобур. Таҳрир ҳайъати А.Қаюмов, Х.Султанов, Б. Алимов ва бошқ.; Халқаро Бобур фонди. – Т.: "O'qituvchi" НМИУ, 2008. – 288 б.

⁹² Баҳодирхон А. Шажарайи турк: Ўрта ва катта мактаб ёшидаги болалар учун /Масъуд муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Б.А.Ахмедов/; – Т.: Чўлпон. 1990. – 192 б.

⁹³ Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии; Карлуки; Дуглат; Образование империи Чингиз-хана; История турецко-монгольских народов; Тюрки. Соч. Т. V. – М., 1968. –752 с.

⁹⁴ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // "Живая старина", вып. III-IV. – СПб., 1896. – с. 291-300

⁹⁵ Березин И. Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева // Труды восточного отделения Императорского археологического общества. № 8. – СПб., 1864.

⁹⁶ Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. / Отв. ред. А.П.Окладников. – Л.: Наука, 1969. – 196 с.

K.Shoniyozov⁹⁹, A.Asqarov¹⁰⁰, R.R.Alimova¹⁰¹, S.Ulashova¹⁰² va shu kabilarning tadqiqotlaridan o‘rin olgan katta-kichik hajmdagi ma‘lumotlardan keng foydalanildi.

Dug‘latlarning etnik shakllanish jarayonlari haqidagi ilk ma‘lumotlar Rashid ad-Dinda uchraydi. Unda mahalliy mo‘g‘ul qabilalari ikki guruhga ajratilib ularning bir guruhi Arabiston, Hindiston, Xitoy hududlariga tarqalgani haqida aytib, ikkinchi guruhni bir qator qabilalar misolida tasniflaydi¹⁰³. Jumladan, *Katakin, Xartakan, Tayjiut, Chinos, u ba‘zi manbalarda Nukuz deb ataladi, Nuyakin, Urut, Mangut, Durban, Baarin, Barulas, Xadarkin, Juryat, Budat, Duklat, Insut, Sukan va Kingiyat*. Shu bilan birga Chingizxon *Tayjiut* qabilasi bilan jang qilgan paytda dug‘latlar Chingizxon va uning qo‘shini bilan ittifoqdosh bo‘lganligini aytib o‘tgan. hamda ularning birorta yo‘lboshchisi hokimiyat yoki shon-shuhratga ega bo‘lmaganligini ham qo‘shimcha qilib o‘tgan¹⁰⁴

Shu o‘rinda, Rashid-ad-Din *Tayjiutlar* tatarlar bilan amakivachcha urug‘ vakillari ekanligi aytilgan¹⁰⁵. Jumladan, T.D.Skrinnikova¹⁰⁶ ham Rashid ad-Dinga suyanib quyidagi ma‘lumotlarni keltirib o‘tadi. U Mo‘g‘ullar va tayjiutlar umumiy shajaraga ko‘ra bir avlod tarkibidan bo‘lganligini aytadi. T.D.Skrinnikova mo‘g‘ul nomi *Xobulxonning* taxtga o‘tirishi (ya‘ni, Bodonchardan sakkizinchi avlod) haqida gapirilganda paydo bo‘lsa, Tayjiutning tarixiy maydonda paydo bo‘lishi ikkinchi o‘g‘il (yettinchi avlod) *Qayduning* avlodlari deb keltiradi¹⁰⁷.

Dug‘lat amirlaridan hisoblangan Mirzo Muhammad Haydar (1464/65-1480)¹⁰⁸ ham dug‘latlarni *Alanquva* (Alan Goa)¹⁰⁹ nasabidan tarqagan mo‘g‘ullarga taqaydi. U

⁹⁷ Murad Butt. *The Tarikh-i-rashidj*. Edited by N. Elias & Translated by E. Denison Ross. – Karakoram Books. – P. 440.

⁹⁸ Караев О.К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. – Бишкек, 1995. – 160 с.

⁹⁹ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: Шарқ, 2001. – 463 с.

¹⁰⁰ Асқаров А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Т., 2007. – 339 б.

¹⁰¹ Alimova R.R. *Markaziy Osiyo xalqlari tarixi (O‘rta asrlar)*. – Toshkent: TOSHDSHI, 2013. – B. 29.

¹⁰² Улашова С. XIII-XV асрларда Мовароуннахрдаги этник жараёнлар. Монография. – Тошкент: “Firdavs-Shoh” нашриёти, 2023. – 205 б.

¹⁰³ Рашид ад-Дин. *Сборник летописей / перевод с персидского Л.А.Хетагурова*. Редакция и примечание проф. А.А.Семёнова. Т. I. К.1. – М.,-Л.: Наука, 1952. – С. 78.

¹⁰⁴ O‘sha asar. – B. 193.

¹⁰⁵ Мирза Мухаммад Хайдар. *Тарих-и Рашиди / Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой*. – Т.: Фан, 1996. – 611 с.; Рашид ад-Дин. *Сборник летописей*. Т. I. К.1. – М.,-Л.: Наука, 1952. – С. 175.

¹⁰⁶ Монгольская империя и кочевой мир. Кн. 2: Сб. ст. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2005. – с.115.

¹⁰⁷ O‘sha yerda.

¹⁰⁸ *Тарих-и Рашиди*. – С. 217.

¹⁰⁹ *Alanquva* – Mo‘g‘ullarning afsonaviy ajdodi. Rashid-ad-Dinning yozishicha barcha mo‘g‘ul qabilalari Dobunbayon va uning xotini Alanquvadan tarqagan. Alanquva oqila ayol bo‘lib quralas qabilasidan bo‘lgan. Ularning Belgunutoy va Bugunutoy ismli o‘g‘illari bo‘lgan. Dobunbayon yoshlik paytida vafot etgan. Beva qolgan Alanquva rivoyatlarga ko‘ra, tushida tuynukdan nurga burkangan malla sochli, ko‘k ko‘zli kishi unga asta-sekin yaqinlashib so‘ng qaytib ketganini ko‘rgan. Alanquva ilohiy mo‘jiza bilan homilador bo‘lib qolgan va uch o‘g‘il farzand tuqqan. Katta o‘g‘li – Bukun qatag‘andan qatag‘an qabilasi o‘rtanchasi – Saljidan saljiut qabilasi tarqagan, kenjasi – Bodonjarqoon (Budanjir Munqaq) bo‘lib, Chingizxon nasabi unga borib taqalgan. Bu uch o‘g‘ildan tarqalgan barcha urug‘ qabilalar nirun deb atalgan.

o'zining Tug'luq Temurxongacha bo'lgan tarixiy asarida mo'g'ullar shajarasi xususida alohida bayon etadi. Unga ko'ra, *Tug'luq Temurxon – Esan Bug'axonning shajarasi, Esan Bug'axon ibn Suvojixon ibn Baroqxon ibn Qaro Isu ibn Motukan ibn Chig'atoy ibn Chingizxon ibn Yasukoy ibn Birton ibn Kobil ibn Tumana ibn Boysung'ar ibn Qaydu ibn Dumanin ibn Buqo ibn Buzarjinxon ibn Alanquva Ko'rklukxonning o'g'li bo'lgan*¹¹⁰.

Manbalarda dug'latlarning kelib chiqishi mo'g'ullardan ekanligi haqida ishoralar bo'lsada, tadqiqotchilar o'rtasida ular turk yoki mo'g'ul degan turli qarashlar hali ham mavjud. Ular turkiy urug'lardan hisoblangan *dulu* (tadqiqotchilar tomonidan turlicha nomlanish holatlari mavjud – *dulo, tulu, tele*) qabilasi bilan bir xalq degan fikrlar ham bor. Jumladan, V.V.Bartold biz yuqorida keltirgan Rashid ad-Dinning manbasiga suyangan holda dug'latlarni mo'g'ul ekanligini ta'kidlaydi. Ularning avlodini esa Chingizxon bobosining ukasi, *Budanjor Duklan* bilan bog'lagan¹¹¹. N.A.Aristov¹¹² esa *dulular* Bulg'or knyazligining nomiga ko'ra, *Dulo* urug'iga mansubligini aytgan. U Tulu urug'ining V asrda *Gaogyu* urug'lari orasida mavjudligi haqida mulohaza qilib, VII asrda g'arbiy turk xoqonligining beshta viloyati *Dudu* deb nomlanishi, keyinchalik viloyat nomiga asosan urug' nomi ham *dulu* deb nomlanganligini tahlil qilgan. Xulosa etib, N.A.Aristov dug'latlarni dulularning avlodi deb ta'kidlab, ularning har ikkisini turkiy urug'lari negizida shakllangan bir xalq deb keltirgan.

Asosan Xitoy manbalariga tayanib tadqiqotlar olib borgan L.P.Potapovning qayd etishicha, Turk xoqonligi tarkibida shakllangan *tele* qabilalarini qadimgi va o'rta asrlar toponomikasiga muvofiq izohlaydi¹¹³. Unga ko'ra, VII asr oxiridan VIII asr oxirigacha bo'lgan Xitoy yozma manbalarida yozilishicha, ushbu qabilalar *Gobining*¹¹⁴ shimoliy tomonida *Xenteydan* sharqiy Tyanshangacha bo'lgan keng hududlarda yashagan va hozirgi Mo'g'uliston, Tuva va Oltoy tog'lari hududlari bu qabilalar uchun ko'chmanchilik yerlarining bir qismi hisoblangan. L.P.Potapov aniq qaysi manbadan bu ma'lumotlarni olgani haqida ma'lumot bermagan. Uning qayd etishicha Alashan¹¹⁵ cho'lida joylashgan *tele* tog'lari, *Te-de-shan 特的山* ya'ni

¹¹⁰ Тарих-и Рашиди. – С. 219.

¹¹¹ Бартольд В.В. Дуглат. Соч. Том V. – М., 1968. – С. 529.

¹¹² Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // “Живая старина”, вып. III-IV. – СПб., 1896. – С. 298.

¹¹³ Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. / Отв. ред. А.П.Окладников. – Л.: Наука, 1969. – С. 147-149.

¹¹⁴ *Gobi cho'li* – Mo'g'ulchada Goubi, Xitoycha 戈壁沙漠 *Gēbì shāmò* – Gobi cho'li, shimoliy Xitoy va Mo'g'ulistonning janubida joylashgan katta sovuq cho'l va o'tloqli hudud. Bu dunyodagi oltinchi eng katta cho'ldir. Cho'lining nomi mo'g'ulcha *Gobi* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, mo'g'ul platosidagi barcha suvsiz hududlarga nisbatan ishlatilgan.

¹¹⁵ *Alashan cho'li* – Xitoyning shimolida Nanshan va Gobi Oltoy o'rtasidagi pasttikisliklarda joylashgan.

zamonaviy xaritada Alashan¹¹⁶ tizmasini qayd etib o'tgan. L.P.Potapov G'arbdan bu tog'larga Irtishning yuqori qismidan o'tib Mo'g'uliston Oltoy tog'lariga olib borgani haqida aytadi. So'ng Rashid ad-Dinning yilnomalarida *tula* atamasi *Bargudjin To'qum* ya'ni, Mo'g'ulistonda yashovchi turkiy o'rmon qabilalaridan birining etnonimini bildiradi deb izohlab o'tgan¹¹⁷. Fikrimizcha, L.P.Potapov Xitoy yilnomalariga asoslanib *Tele* yoki *Tula* nomi bilan keltirayotgan bu urug' dulularning Xitoycha talqiniga suyangan holda o'z tadqiqotlarida *tele* atamasini ilgari surgan.

Shu o'rinda, mahalliy tadqiqotchilarimizning ham dug'latlarning etnik shakllanish jarayoni haqidagi fikrlari mavjud. Jumladan, K.Shoniyozov *dulu* Xitoycha *tulu* qabilalari bilan bir xalq bo'lganligi hamda *dulu* etnonimini uning ilk ajdodlari Uyg'urlar bo'lganligi haqida aytgan. Uyg'urlarni esa xunlarga taqagan¹¹⁸. Aksariyat adabiyotlarda *dulu* etnonimi, *dug'lat (dulat)* atamasi bilan tenglashtirilib kelinmoqda. K.Shoniyozov asosan N.A.Aristovning fikrini to'g'ri deb hisoblagan va dug'latlarni dulularning avlodi deya ta'kidlagan. U bu fikrini aynan Turk Xoqonligi yemirilgandan so'ng dulular o'z nomlarini dug'lat nomiga o'zgartirgan degan yondoshuv bilan isbotlashga harakat qilgan. Chig'atoy ulusi hududiga aynan Ili vodiysi Yettisuv, Sharqiy Turkiston va Movarounnahr hududlarida dastlab dulular keyinchalik dug'latlar yashagan deb ta'kidlagan¹¹⁹.

A.Asqarov dug'latlarni XIV-XV asrlarda Movarounnahrda yashagan yirik qabilalardan biri bo'lgan deb yozadi. U V.V.Bartold va N.A.Aristovning fikriga qisqacha to'xtalib, N.A.Aristovning xulosalariga javoban agar dulular turkiy qabila bo'lsa u holda dug'latlar ham kelib chiqish jihatidan turkiy bo'lib chiqishini aytadi. A.Asqarovning fikricha, dulular Turk hoqonligi yemirilgach ikki qismga bo'linib ketganligi va ularning bir qismi Ili, boshqasi Yettisuvda qolganligini aytadi. Bu hududlarda XIII asrning ikkinchi choragidan Chig'atoy ulusi tashkil topgach ulusning sharqiy hududlarida *Manglay Suba* ("*Quyosh tomonga qaragan yer*") mulki tashkil topganligi, keyinchalik esa Yettisuvdan Qashg'argacha bo'lgan hududlarni boshqarishni dug'latlarga topshirganligini aytadi. U bu hududlarda istoqomat qilib kelayotgan turkiy dulular, hudud boshqaruvini o'z qo'lga olgan mo'g'ul dug'latlariga singib ketganligini aytib o'tadi¹²⁰. Yana qo'shimcha sifatida, dug'latlarning ayrim guruhleri XIV-XV asrlarda Farg'ona vodiysida, Samarqand va Xisorda Qorategin va boshqa joylarda yashaganliklarini ta'kidlaydi. Shu o'rinda

¹¹⁶ Потопов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. – 147 с.

¹¹⁷ O'sha asar. – B. 148-151.

¹¹⁸ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: Шарқ, 2001. – С. 152-153.

¹¹⁹ O'sha joyda.

¹²⁰ Аскарлов А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Т, 2007. – Б. 262.

Xisor dugʻlatlari sultonlari bilan *Zaxriddin Muhammad Bobur 1483-1530* oʻrtasidagi bogʻliqlik haqida ham qisqacha toʻxtalib oʻtgan¹²¹.

Aynan Zaxriddin Muhammad Bobur ona tomonidan Dugʻlatlarning avlodi edi. Onasi Qutlugʻ Nigorxonim Tugʻluq Temurxonning oltinchi avlodi boʻlib, yaʼni Xizr Xoʻjaxon, Muhammadxon, Sheralixon, undan soʻng Uvaysxon, Yunusxon uning qizi Qutlugʻ Nigorxonim Zaxriddin Muhammad Bobur yettinchi avlod hisoblanadi. Shu boisdan mahalliy tadqiqotchilar tomonidan Dugʻlat amirlari va Zaxriddin Muhammad Bobur oʻrtasidagi siyosiy ijtimoiy munosabatlari haqida ijobiy fikrlar bildiriladi¹²².

S.Ulashovning fikriga koʻra dugʻlatlar ilk bor XIII asr birinchi choragidan forsiy manbalarda tilga olingan. Sababi, moʻgʻul istilosi natijasida mintaqaga boshqa etnoslar qatori dugʻlatlarning kirib kelgan edi¹²³. Yana qoʻshimcha sifatida Tarixi Rashidiydan quyidagi maʼlumotlarni keltiradi. Yaʼni, Qashgʻar va Xoʻtan aholisini toʻrt qismga boʻladi. Birinchisi “*Tuman*” – ular xonga tobe boʻlib, har yili xonga soliq toʻlagan. Ikkinchisi “*Qavchin*”, uchinchisi “*Aymoq*”, toʻrtinchisi esa shariat mansabdorlari masjid madrasa, vaqf yerlarining mutasaddilari boʻlganligini aytib aynan ularning ikkinchi va toʻrtinchi urugʻlarini Dugʻlatlarning ota bobolari boshqarganligini keltiradi. Shu bilan birga Dugʻlatlar moʻgʻullarning *ulusbegilari*¹²⁴ boʻlganligini ham aytib, xarbiy qoʻshinlar toʻgʻridan toʻgʻri ularga boʻy sungan¹²⁵ degan maʼlumotlarni keltiradi.

Shu oʻrinda Movarounnahrda dugʻlatlar Fargʻona, Toshkent, Samarqand va Xisorda yashaganligi va sharqiy Turkiston Issiqkoʻlning janubi hamda Fargʻona vodiysining shimoliy qismida koʻchib yurgan deb aytadi. Aynan XIV asrning ikkinchi yarmi XV asrdan Chigʻatoy ulusida ularning mavqeyi oshib borganligini taʼkidlab oʻtadi¹²⁶.

Dugʻlatlarning aynan XIII asrdan boshlab Markaziy Osiyoning ichki boshqaruv tizimida koʻzga tashlana boshlaganligining oʻzi ularning Turkiy dulu emas balki, moʻgʻul dugʻlatlari deyishga oʻz davri manbalariga suyangan holda asosimiz bor.

XULOSA

Dugʻlatlar asli moʻgʻul urugʻlarining negizi asosida shakllangan. Dulular esa turkiy urugʻlardan biri boʻlgan va bu ikki urugʻ vakillarining davriy bosqichlarida ham tafovutlar katta. Shu boisdan dulular va dugʻlatlarning etnik shakllanishi davriy

¹²¹ Oʻsha joyda.

¹²² Бобур. Бобурнома. – Т.: Ўзбекистон, 2008. – 39-40 б.; Шониёзов К.Ш. – Б. 312.

¹²³ Улашова С. XIII–XV асрларда Мовароуннахрдаги этник жараёнлар. – Тошкент: “Firdavs-Shoh”, 2023. – б. 106.

¹²⁴ Oʻsha joyda.

¹²⁵ Oʻsha joyda.

¹²⁶ Oʻsha joyda.

farqliligi bilan ajralib turadi. Dug'latlar Mo'g'ullarning davlatida doimo o'zlarining strategik tasir doirasiga ega bo'lgan. Chingizxon davrida ham Chig'atoy va undan keyingi davrlarda ham ma'lum hududlarni boshqarib kelganlar. Dug'latlar Mo'g'ul bo'lsada, turkiy musulmon madaniyatini o'zlariga singdira olgan urug' vakillari sifatida ajralib turgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ahmadali Asqarov. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: “Universitet”, 2007. – 340 b.
2. Bekmuradov S.T. “Al-Mulhakat Bi-S-Surah” and Translations with Notes of the Chapter about History of Mongols // International Journal of Central Asian Studies. Volume 22. 2018. – P. 171-192.
3. Bekmuradov S.T. History of the Chigatay Nation in Arabic Sources // International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD). – P. 56-59.
4. The Tarikh-i-Rashidi: of Mirza Muhammad Haidar, dughlat: a history of the Moghuls of Central Asia / an English version edited, with commentary, notes, and map by N. Elias; the translation by E. Denison Ross.: Sampson Low, Marston, and Company, 1895. – 535 c.
5. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // “Живая старина”, вып. III-IV. – СПб, 1896. – С. 291-300.
6. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии; Карлуки; Дуглат; Образование империи Чингиз-хана; История турецко-монгольских народов; Тюрки. Соч. Т. V. – М, 1968. – С. 753.
7. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. I. – М, 1963. – С. 760.
8. Баходирхон А. Шажарайи турк: Ўрта ва катта мактаб ёшидаги болалар учун / Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Б.А.Аҳмедов. – Тошкент: Чўлпон, 1990. – 192 б.
9. Бобур. Бобурнома. – Т.: Ўзбекистон, 2008. – 287 б.
10. История Рашиди / Мирза Мухаммад Хайдар; [введение, пер. с перс. А.Урунбаева, Р.Джалиловой, Л.Епифановой; примеч. и указ. Р.Джалиловой и Л.Епифановой; отв. ред. В. Рахманов]; Акад. наук Узбекистана, Центр восточных рукописей им. Абу Райхана Бируни, Междунар. общественный фонд им. Бабура. - Изд. 4-е, полная версия. – Ташкент: Sharq, 2016. – 783 с.

11. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди / Введ, пер. с перс. А. Урунбаева, Р. Джалиловой, Л.М. Епифановой. – Т.: Фан, 1996. – 727 с.
12. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой. – Т.: Фан, 1996. – 726 с.
13. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи (*Британия музейи (Англия) қўлёзмаси. инв. № ADD 26190*: Тарих-и арбаъ улус). – Тошкент: Чўлпон, 1994. – 352 б.
14. Монгольская империя и кочевой мир. Кн. 2: Сб. ст. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2005. – 298 с.
15. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. / Отв. ред. А.П. Окладников. – Л.: Наука, 1969. – 196 с.
16. Рашид ад-Дин Фазлаллāх. Джāми ат-таварих Т. I. Ч. 1. / Критический текст А.А. Ромаскевича, А.А. Хетагурова, А.А. Ализаде. – М.: Наука, 1968. – 588 с.
17. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / перевод с персидского Л.А.Хетагурова. Редакция и примечание проф. А.А.Семёнова. Т. I. К.1. – М.,-Л.: Наука, 1952. – **220 с.**
18. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / перевод с персидского О.И.Смирновой, примечание Б.И.Панкратова и О.И.Смирновой. Редакция и примечание проф. А.А.Семёнова. Т. I. К.2. – М.,-Л.: Наука, 1952. – **316 с.**
19. Тарих-и Рашиди (Рашидова История): Перевод с персидского язкка, 2-е изд. дополненное. – Алматы: «Санат», 1999. – 656 с.
20. Улашова С. XIII-XV асрларда Мовароуннаҳрдаги этник жараёнлар. Монография. – Тошкент: “Firdavs-Shoh” нашриёти, 2023. – 205 б.
21. Шониёзов Карим. Ўзбек халкининг шаклланиш жараёни /Тахрир ҳайъати: Д.А.Алимова, Э.Х.Арифханова, У.С.Абдуллаев ва бошқ, – Т.: «Шарк», 2001.– 464 б.

UDK:801.361

BUGUNGI KUNDA ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA ASSOTSIATIV MAYDONNI O'RGANISHNING AHAMIYATI

XIDIROVA Gulzoda

Toshkent davlat agrar universiteti o'qituvchisi, PhD

E-mail: gulzoda@yandex.ru

tel: 90933 63 78

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi kunda zamonaviy tilshunoslikda assotsiativ maydonni o'rganishning ahamiyati yoritilgan. Ma'lumki, inson borliqni til orqali angelaydi, tushunadi va his etadi. So'zlar ongimizda muayyan guruhlarni tashkil qiladi. Ularning ma'nosini anglash uchun har bir guruh mohiyat, undagi so'zlar voqelik, ma'nolar orqali ifodalangan bilim ekanligini tushunish lozim. Tilshunoslikda bu kabi til birliklarning shakliy yoki mantiqiy-semantik belgisiga ko'ra o'zaro birlashuviga assotsiatsiya deb qaraladi. Predmet hamda so'z haqidagi tasavvurni bir-biridan ayro tushunish mumkin emas.

***Kalit so'zlar:** assotsiativ, lisoniy assotsiatsiya, assotsiativ ma'no, o'zbek leksemasi assotsiatsiyalari, zamonaviy tilshunoslik.*

ABSTRACT

This article highlights the importance of studying the associative field in modern linguistics today. It is known that a person perceives, understands and feels being through language. Words form certain groups in our minds. To understand their meaning, it is necessary to understand that each group is essence, the words in it are knowledge expressed through reality, meanings. In linguistics, a language like this is seen as an association to the Union of units according to their formative or logical-semantic sign. The idea of the subject and the word cannot be understood separately from each other.

***Key words:** associative, linguistic association, associative meaning, Uzbek lexeme associations, modern linguistics.*

KIRISH

Bugungi kunda jahon tilshunosligida so'z birikmasini tadqiq qilish masalasi azaldan keng muhokamalarga sabab bo'lgan. Bugungi kun tilshunosligida til sohiblarining ongida olamni konseptuallashtirish va lisoniy voqelantirishning o'ziga xos tadqiqi doirasida ma'lum tematik maydonga tegishli birliklarni struktur-semantik,

kommunikativ-pragmatik, qiyosiy-tipologik yoʻnalishlarda izchil izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, sintaktik konstruksiyalar tizimidan oʻrin egallagan predlogli soʻz birikmalarining tabiati, kategorial belgilari va lisoniy xususiyatlari haqida hozirgacha bildirilgan fikrlar turli-tuman, baʼzan oʻta ziddiyatli boʻlganligi sababli fanda soʻz birikmasi nazariyasi yaxlit va tugallik kasb etgan emas.

Maʼlumki, inson borliqni til orqali anglaydi, tushunadi va his etadi. Soʻzlar ongimizda muayyan guruhlarni tashkil qiladi. Ularning maʼnosini anglash uchun har bir guruh mohiyat, undagi soʻzlar voqelik, maʼnolar orqali ifodalangan bilim ekanligini tushunish lozim. Tilshunoslikda bu kabi til birliklarning shakliy yoki mantiqiy-semantik belgisiga koʻra oʻzaro birlashuviga assotsiatsiya deb qaraladi. Predmet hamda soʻz haqidagi tasavvurni bir-biridan ayro tushunish mumkin emas. Ularning oʻzaro muvofiqligi assotsiatsiya qonuniyatlariga boʻysunadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy-komparativistik tahlil kabi ilmiy pedagogik tamoyillardan foydalanildi. Tilshunoslikda til elementlari orasidagi tizimli munosabatlarni tushunish XX asr boshlarida shveysariyalik olim Ferdinand de Sossyur tomonidan til tavsifiga asos boʻldi. F. de Sossyurning fikricha, til – belgilar tizimidir: Til tizim boʻlib, uning barcha elementlari bir butunlikni tashkil etadi va bir elementning ahamiyati faqat bir vaqtning oʻzida boshqalarning mavjudligidan kelib chiqadi.. *Assotsiativ maydon* atamasi esa ilmiy adabiyotlarda ilk marotaba Sh.Balli tomonidan qoʻllanilib, assotsiativ guruh va qatorlar maʼnosini anglatgan.

Oʻrganilayotgan obʼekttni tizimli modellashtirish koʻplab fanlar rivojlanishining hozirgi bosqichida bilishning eng samarali usuli hisoblanadi. Tabiat va jamiyatning turli sohalarida izchillikni oʻrnatish XX asr fanining eng muhim yutuqlaridan biridir.

Tizimning quyidagi taʼrifini umumeʼtirof etilgan deb hisoblash mumkin: tizim – bu tarkibiy qismlar (komponent) va elementlar (tuzilma) oʻrtasidagi aloqalar yoki munosabatlar sxemasini ajratib koʻrsatish mumkin boʻlgan har qanday murakkab birlik.

Mavzuga oid adabiyotlarning taxlili (Literature review).

Til tizimining dastlabki modellaridan biri tabiiy fanlar taʼsirida vujudga kelgan daraja modelidir. Bu modelda til tizimi ierarxik munosabatlarda boʻlgan darajalar yigʻindisi – tizimlar tomonidan shakllantiriladi. Birinchi darajali modellar I.A. Boduen de Kurtene va fransuz tilshunosi E. Benvenist asarlarida paydo boʻlgan. Tilning darajali modelining oʻziga xos xususiyati uni simmetrik va ideal tartiblangan tizim sifatida taqdim etish istagidir. E. Benvenistning fikricha, “sathlar bir xil

tuzilishga ega, ya'ni ular bir-biriga izomorfdir. Darajali kontseptsiya vositasida tilning tuzilishi talqin qilinarkan, uning juda oddiy ekanligi aniqlandi"¹²⁷.

Til tizimini modellashtirishning yana bir turi maydon hisoblanadi. Maydon yondashuvi XX asrning 30-yillarida semasiologiyada paydo bo'lib, keyinchalik til hodisalari va umuman tilning keng doirasiga tarqaldi. Mashhur nemis olimi J. Trier maydon nazariyasining asoschisi hisoblanadi. Tilning global tizimi, J.Trierning fikriga ko'ra, bir-biriga parallel bo'lgan ikki turdagi sohalarga bo'linadi: kontseptual va og'zaki sohalari. "Har bir soha o'z navbatida elementar birliklarga – tushunchalar yoki so'zlarga bo'linadi, shu bilan birga og'zaki (belgi) maydonning tarkibiy qismlari, xuddi mozaik toshlar kabi, tegishli kontseptual sohani to'liq qamrab oladi"¹²⁸.

Maydonlar nazariyasining keyingi rivojlanishida ikkita asosiy yo'l belgilandi. Ayrim olimlar (L.Vaysgerber, K.Reyuning va boshqalar) paradigmatic sohalarni, boshqalari (masalan, V.Portsig) sintagmatik munosabatlarni, ya'ni sintagmatik sohalarni o'rgandilar. Ham paradigmatic, ham sintagmatik munosabatlar orqali bog'langan so'z turkumlarini, ya'ni qo'shma (yoki murakkab) sohalarni o'rgangan olimlar ham talaygina.

Ba'zi manbalarda assotsiativ maydon atamasi mazmuniy maydon tushunchasining sinonimi sifatida qo'llaniladi. Masalan, "Yu.S. Stepanov mazmuniy maydonlarning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatadi: Pakrovskiy maydoni, Trir maydoni, Portsig maydoni. U assotsiativ maydonni ham mazmuniy maydon turlaridan biri sifatida to'rtinchi turga kiritadi"¹²⁹, ya'ni olim assotsiativ maydon va mazmuniy maydon tushunchalarini o'zaro farqlamaydi, ularni o'zaro sinonim deb hisoblaydi.

Y.N. Karaulov esa o'z tadqiqotida assotsiativ maydon va mazmuniy maydon tushunchalarini farqlaydi va ikki alohida hodisa sifatida ajratadi. U assotsiativ maydonni reallikni anglaydigan individual shaxsning ta'rif-tasviri ekanligini asoslab beradi. Yu.N. Karaulov firkriga ko'ra, "assotsiativ maydon va mazmuniy maydon o'zaro farqlanadi. Assotsiativ guruhlar tuzilishida ongda shakllangan bilim va munosabatlar har bir shaxsda individual bo'lishi, assotsiativ maydon elastik tarzda belgilanishi, ya'ni turli shaxslar tomonidan tuzilgan assotsiativ guruhlarining hajmi har hil bo'lishi mumkinligi, ya'ni assotiativ guruhlar tuzilishi jarayonida individual erkinlikka va ixtiyoriylikka yo'l qo'yilishini kuzatish mumkin"¹³⁰.

¹²⁷ Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию/ В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во МГУ, 1962. – 384 с.

¹²⁸ Трир Й. Немецкий словарь в смысловой области разума. История языкового поля. От истоков до начала 13-го века / Й. Трир. – Берлин, 1934. – С. 177.

¹²⁹ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания.-М.:Просвещение, 1975. – С. 52.

¹³⁰ Караулов Ю.Н. Общая и русская идиография,-М.Наука, 1976. – С. 176.

“Mazmuniy maydon esa ko‘pincha aniq ma‘lumotlarga asoslanib, komponent tahlil yordamida, izohli lug‘atlar yoki umumiy me‘yorlardan foydalanib tuziladi. Ba‘zi hollarda individual va tasodifiy assotsiatsiyalarga ham asoslanishi mumkin. Ushbu individuallik va tasodifiylik mazmuniy maydonda komponent tahlil bilan almashtiriladi. Assotsiativ maydon chegaralanmaganligi bois assotsiativ guruhlarining qanday tuzilishi shaxsning borliq, olam haqidagi tushunchalariga bog‘liq bo‘ladi”¹³¹.

Keltirilgan maydon tushunchalarining farqini aniqlashda, aytish mumkinki, mazmuniy maydon tilning kognitiv xarakteristikasini anglatadi, assotsiativ maydon esa shaxsning fikrlash jarayonini, ong darajasini ta‘riflaydi. “Mazmuniy maydon til vositasi, assotsiativ maydon esa shaxs tafakkurini tadqiq etish vositasi hisoblanadi. Assotsiatsiyalar esa shaxs ongida va ong ostida to‘plangan tushunchalarni aks ettiradi hamda ichki – ongosti aloqalarni yuzaga chiqishini ta‘minlaydi”¹³².

Leksemalarni yaqin periferiyaga kiritish mezonlari quyidagilardan iborat: yadro til birliklariga nisbatan kamroq chastotalilik, bir ma‘nolilik, yetarlicha umumlashgan, stilistik neytral ma‘no, kontekstga minimal bog‘liqlik.

Uzoq periferiyaning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: past chastotalilik, noaniqlik, uzoq periferiya zonasidagi asosiy ma‘nolar polisemantik leksemalarning bosh ma‘nolariga tegishli emas; boshqa leksik-semantik guruhlar va leksik-semantik sohalarga mansub chegaralovchi emotsional, stilistik sema, kontekstga semantik qaramlikning mavjudligi.

Ekstremal periferiya birliklari juda past chastotali, periferik seme-temporal, funktsional, tasodifiy, stilistik odatiylikning mavjudligi bilan tavsiflanadi. Til birliklarining leksik-semantik sohaning o‘ta chetiga mansubligining eng muhim ko‘rsatkichi, masalan, “Chastotalar lug‘ati”da ularning yo‘qligidir.

“Maydon tuzilishi” nomli monografiyada I.A.Sternin maydonning xususiyatlarini quyidagicha umumlashtiradi: Maydon – bu strukturaviy munosabatlar bilan bog‘langan elementlarning inventarizatsiyasi”. Maydonni tashkil etuvchi elementlar semantik umumiylikka ega va tilda yagona vazifani bajaradi. Maydon bir xil va geterogen elementlarni birlashtirishi mumkin. Maydon tuzilishida mikromaydonlar ajralib turadi. Maydonning bir qismi sifatida yadro va periferik tarkibiy qismlar ajralib turadi. Yadro dominant komponent atrofida birlashtirilgan. Periferiya esaqatlam tashkil etish xususiyatiga ega Yadro tarkibiy qismlari soha funktsiyalarini bajarish uchun eng ixtisoslashgan, tizimli ravishda qo‘llaniladi, soha funktsiyasini eng aniq bajaradi, boshqa tarkibiy qismlarga nisbatan eng ko‘p uchraydi

¹³¹ Yuqorida keltirilgan manbaa.

¹³² Абрамов В.П. Теория ассоциативного поле как самоорганизующаяся система. Вестник Башкирского университета. № 3, Том 14-Наука, 1976.

va soha uchun majburiydir. “Maydon va periferiya o‘rtasida maydon tomonidan bajariladigan funktsiyalarni taqsimlash amalga oshiriladi, funktsiyalarning bir qismi yadroga, ba’zilari esa periferiyaga o‘tkaziladi. Maydon tarkibiy qismlari bir maydonning yadrosiga va boshqa maydonning periferiyasiga tegishli bo‘lishi mumkin va aksincha. Turli maydonlar qisman bir-birining ustiga o‘rnatiladi va asta-sekin o‘tish zonalarini hosil qiladi.

Lug‘atga xos tizimli tabiatning namoyon bo‘lishi – bu turli xil semantik assotsiatsiyalarni ajratib ko‘rsatish orqali uni tavsiflashning asosiy qobiliyatidir, masalan: sinonimik qatorlar, leksik-semantik guruhlar, leksik-semantik sathlar, leksik-frazeologik sathlar, shuningdek, assotsiativ guruhlar.

Leksik mikrotizimlarni farqlash mezonini quyidagi xususiyatlardir:

- 1) leksemalar orasidagi bog‘lanishlarning lisoniy/nolisoniy shartliliigi;
- 2) mikrotizim ichidagi strukturaviy munosabatlar turi;
- 3) guruhlash identifikatorining (nomining) joylashuvi va turi.

Quyida guruhlashning asosiy turlarini ko‘rib chiqamiz.

Sinonimik qator – bitta asosiy so‘z, ya‘ni dominant so‘z atrofida birlashgan sinonimlar guruhi. Dominant so‘z eng umumiy ma‘noga ega bo‘lib, u odatda ma‘lum kontekstlarda boshqa sinonimlarni almashtirish qobiliyatini o‘zida mujassam etgan stilistik jihatdan uslublararo qo‘llanadigan birlikdir.

“Sinonimik qator, boshqa til shakllanishlari singari tizimli xususiyatga ega”ligi birinchi marta Yu.D. Apresyan tomonidan qayd etilgan. Sinonimik qator markaz (yadro) va periferiyadan iborat. Yu.N. Denisovning fikricha, sinonimik birikmalarga leksik-semantik guruhlardagi so‘zlarning leksik-semantik bog‘lanishlarining alohida turi sifatida qaraladi.

Leksik-semantik guruh – bu “nutqning bir qismiga oid so‘zlarning katta guruhi bo‘lib, unda nafaqat umumiy grammatik sema, balki kamida bitta umumiy toifali leksik sema ham mavjud. Bu sema guruhning semantik asosini tashkil qiladi va har bir alohida so‘zda differensial semalar yordamida sayqallanadi. Ular tarkibidagi birliklarning korrelyatsiyasining asosiy turi semantik qarama-qarshiliklardir.

Leksik-semantik guruhni tanlash tilning leksik tarkibining tizimli xususiyatini aniqlash usullaridan biridir. Leksik-semantik maydon – umumiy tushuncha (sema) bilan birlashtirilgan bir yoki bir nechta nutq qismlarining ko‘p sonli so‘zlari yig‘indisi. Maydon nomi, qoida tariqasida, sun‘iy xarakterdagi (ya‘ni barqaror bo‘lmagan) ibora bo‘lib, bir tushuncha atrofida birlashtirilgan ma‘lum bir tushunchani nomlaydi. Masalan, avtomobil, trolleybus, velosiped, paroxod, kema, taksi, tramvay, poezd va boshqalar - “transport vositalari”; yil, soat, daqiqqa, soniya, oy, hafta, lahza, yoz, qish, asr va boshqalar - “vaqt o‘lchovlari nomlari”.

Bu murakkab leksik mikrotizim bo‘lib, so‘zlarni semantik printsiplga ko‘ra birlashtiradi va o‘ziga xos maydon tuzilishini shakllantiradi. Leksik-semantik maydon mikromaydonlardan iborat. Leksik-semantik maydon quyidagi strukturaviy xususiyatlarga ega: elementlarning o‘zaro bog‘liqligi, ularning tartiblilik va ierarxiyasi. Bundan tashqari, leksik-semantik maydonni boshqa bir qator til tizimlaridan ajratib turadigan bir qator xususiyatlar mavjud va ular quyidagicha: Aniq chegaralarning yo‘qligi, uzluksizligi, ochiqligi, boshqa sohalar bilan o‘zaro ta’siri, bo‘shliqlarning mavjudligi, assimetrik qurilish, avtonomiya, mustaqillik, semantik tizim”.

Leksik-semantik sathning identifikatori har doim maydondan tashqarida bo‘ladi va qoida tariqasida, umumiy tushunchani bildiruvchi ibora bo‘lib, unga nisbatan sohaning barcha a’zolari tur tushunchalari hisoblanadi. Leksik-semantik sath bir qator zamonaviy ilmiy ishlarda, xususan A.A.Edalina, Kurenkova, Moiseeva, Nikulshina, Polyakova va Tilloevalar tadqiqotlarida o‘rganish ob’ekti hisoblanadi.

Leksik-frazeologik maydon leksik-semantik sathga tegishlidir. Lingvistik asarlarda leksik va frazeologik tizimlar o‘rtasidagi munosabatlar masalasi noaniqligicha qolmoqda. E.A. Nojin leksik va frazeologik birliklar bir sathga tegishli bo‘lishi mumkin degan fikrni ilgari suradi. U leksik-frazeologik semantik maydonlarni yaratish faoliyatini real deb hisoblaydi, chunki leksika va frazeologiyaning semantik guruhlar bitta, ya’ni umumiy tushunchalarning aksariyati lug‘at va frazeologiyaning ma’lum doiralarga to‘g‘ri keladi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, umumiy sema orqali birlashgan leksik va frazeologik birliklar turli gap bo‘laklari leksemalari va turli tipdagi frazeologik birliklarni o‘z ichiga olgan leksik-frazeologik sathni tashkil qiladi. Sath doirasida leksik-semantik va leksik-frazeologik mikromaydonlar ajralib turadi, ular o‘z navbatida sinonimik qatorlar va antonimik juftlarni o‘z ichiga oladi.

Tematik maydon – bu bir xil voqelikka aloqador ko‘p sonli so‘zlar, iboralar va frazeologik birliklar, nutqning turli qismlari birliklarini o‘z ichiga oladi. Masalan, tematik guruhlar, jumladan sport, qishloq xo‘jaligi, sanoat, hayot, san’at va boshqalar. F.P.Filin “tematik guruh doirasida bir leksemaning boshqasiga almashtirilishi butun guruhning leksik ma’nosining o‘zgarishiga yoki yo‘qolishiga olib kelmaydi, degan fikrni ilgari suradi. Bu esa ushbu assotsiatsiyadagi leksemalar o‘rtasida semantik bog‘lanishlar yo‘qligini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Bugungi kunga qadar o‘zbek tilshunosligi miqyosida milliy psixolingvistika maktabi shakllanmaganligi bu sohada olib borilajak ilmiy izlanishlar uchun keng imkoniyatlar ochishi barobarida soha rivoji uchun fundamental tadqiqotlarni jahon

andozalari darajasiga yuksaltirishdek ustuvor vazifani qo'ydi. Ta'kidlab o'tish joiz, psixolingvistika sohasida ilmiy tadqiqot olib borayotgan o'zbek olimlari asosan rus psixolingvistik maktabining nazariy qarashlariga tayanadilar, bu esa begona madaniyat va unga xos til xususiyatlari negizida rivojlangan psixolingvistik nazariyalarni moslashtirish va takomillashtirish, xususan o'zbek tilida so'zning psixolingvistik ma'nolarini aniqlashning psixolingvistik qoliplarini yaratish, til jarayonlari hamda ularning tafakkur mexanizmlariga ta'sirini chuqurroq tushunishga yordam berishi mumkin bo'lgan tadqiqotlar uchun istiqbolli soha ekanligidan dalolat beradi.

REFERENCES

1. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. -T.: O'ME, 2002. – B. 19.
2. Крушевский Н.В. Очерк науки о языке. – Казань, 1883,-С. 67.
3. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М., 1977. – 696 с
4. Балли Ш. Общая Лингвистика и вопросы французского языка,-М., 1955
5. Rahmonova, S. (2024). THE REFORMS IMPLEMENTED IN NEW UZBEKISTAN ARE THE FOUNDATION OF THE THIRD RENAISSANCE. *Modern Science and Research*, 3(2), 394-399.
6. Qizi, R. S. S., Shukhratovna, T. S., & Karamatovna, M. A. (2024). Implementation of Education and Protection of Children's Rights in the age of Technology. *SPAST Reports*, 1(7).
7. Рахмонова, С. (2024). HARMONY OF EDUCATION AND TRAINING. *Журнал универсальных научных исследований*, 2(5), 366-375.

ХАЙБАР АДАБИЙ МАКТАБИ ВАКИЛЛАРИ ИЖОДИДА АДАБИЙ АНЪАНА ВА БАДИИЙ МАҲОРАТ МАСАЛАЛАРИ

С. Қорабоев

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Хайбар адабий мактаби вакиллари ижодида вазн (шеърий тизим), адабий анъана ва бадий маҳорат масалалари таҳлилга тортилган бўлиб, таҳлил жараёнида асосий эътибор анъанавий шеърий санъатларнинг бадииятига қаратилган.

Калит сўзлар: вазн (шеърий тизим), анъанавий шеърий санъатлар, адабий анъана ва шеърлардаги бадий маҳорат масаласи.

ABSTRACT

In this article, the issues of weight (poetic system), literary tradition and artistic skill in the work of representatives of the Khyber literary school are analyzed.

Key words: weight (poetic system), traditional poetic arts, literary tradition and the question of artistic skill in poems.

КИРИШ

XX аср пушту адабиётида янги мактаб сифатида вужудга келган Хайбар адабий мактаби афғон адабиётига етказиб берган ижодкорларнинг аксарияти анъанавий шеъриятда ижод қилганликлари сабабли улар ижодидаги ғоявий-бадий хусусиятларни таҳлил қилишда вазн масаласига ҳам аниқлик киритиш зарур бўлади.

Таъкидлаб ўтиш керакки, “вазн” атамаси тор маънода бирон-бир шеърнинг ўқилиш ритмини ифодаласа, кенг маънода шеърий тизимга синоним бўлиб кела олади. Шеърий тизим шеърнинг ёзилиш усули, таркибидаги унсурлари ва қонуниятларига кўра шаклланади. Шеърий тизимларнинг хилма-хиллиги жаҳон миллатлари тилларининг табиатига боғлиқ. Ушбу тил табиатлари ва хусусиятларидан келиб чиқиб жаҳон халқлари поэзияси метрик, силлабик ва тоник каби шеърий тизимларга бўлинади.¹³³

Агар метрик шеър тизими бўғинларнинг чўзиқ қисқалигига асосланса (аруз вазни), силлабик шеър тизими бўғинлар миқдорига асосланади (бармоқ вазни). Тоник шеър тизими эса урғунинг сўзнинг қайси бўғинига тушиши ёки гапдаги мантикий урғу қайси сўзга тушишига асосланади. Баъзи халқлар шеъриятида

¹³³ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т., 2002.

охирги икки шеърий тизим ўзаро уйғун бириккан ҳолда учрайди. Унда шеър бўғинлар миқдори ва урғуга асосланиб, силлабо-тоник тизимни ташкил этади.

Вазн (шеърий тизим) масаласи пушту адабиётида қизғин баҳсларга сабаб бўлган. пушту адабиётидаги вази ҳақида афғон олимлари Абдулҳай Хабиби¹³⁴, Абдурауф Бенаво¹³⁵ ва ўзбек олими А.Маннонов¹³⁶ бир қанча тадқиқот олиб борганлар. А.Маннонов юқоридаги олимларнинг фикрларини таҳлил қилиб қуйидаги хулосага келади: “Пушту шеъриятида шеър тузилиши ва вазни муаммосига бағишланган ушбу ишларнинг қисқача обзоридан қуйидагича хулоса қилиш мумкин:

1. Фольклор ёки китобий бўлишидан қатъи назар пушту шеърияти тўлалигича силлабик шеър тизимига асосланади;

2. Пушту тилида ёзилган шеърлар силлабо-тоник шеър тизимида ўқилиши керак;

3. Пушту шеъриятида унча кўп бўлмаган миқдорда аруз вазнида ёзилган шеърлар ҳам мавжуд. Бунга қўшимча равишда айтиш мумкинки, ўтмишдаги баъзи шоирларнинг бир миқдор шеърларининг аруз вазнида ўқилиш имконияти мавжудлиги рад этилмайди.”¹³⁷

Буни пушту поэзиясидаги шеърий тизимларни таҳлили бўйича қилинган мукамал хулоса, дейиш мумкин. Чунки унда муаллиф мумтоз Пушту шеъриятида аруз вазнига мансуб шеърларнинг ҳам мавжудлигини инкор этмайди. Бунинг сабабларини кўрсатди. Унинг фикрича, таркиби асосан арабий-форсий сўзлардан ташкил топган ғазалларнинг баъзиларини аруз вазнига солиб ўқиш мумкин.

Худди шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, Амир Ҳамза Шинворий ва унинг издошларининг таркибида арабий-форсий сўз қатлами кўп бўлган баъзи ғазалларини таҳлил қилиб кўрамиз.

سادہ تعريف به د تقدير غوارم	په آينه كښي د تدبير غوارم
د سحر مسته غځوونه د يار	زه د ټول عمر په شېگير غوارم
ستا د اوردو زلفو بلا واخلم	زه ليونى يمه ځنځير غوارم
زه نه تقدير او نه تدبير غوارم	د حسن او عشق درنه تفسير غوارم
خوب مى ليدو چې دوه جهانه دى خوب	زه ددى خوب درنه تعبير غوارم
زړه مى راتنگ په خاموشيو كښي شو	ځكه آشنا درنه تصوير غوارم
زما نظر د ښكليو اوگى نه دى	زه په هر يو كښي ستا نظر غوارم
ما وى د زړونو په تخريب كښي څه دى	وى چې ته ژاره زه تعمير غوارم

¹³⁴ عبدالحى حبيبي ، د پښتو ادب تاريخ ، ټوك – ١ ، كابل – ١٣٢٥ هـ

¹³⁵ عبد الروف بينوا ، ادبى فنون ، كابل – ١٣٣٢ هـ

¹³⁶ Маннонов А. М. Рошанийская литература. – Т., 2006.

¹³⁷ Ўша манба. – Б. 255.

لږ په جواب كښي به تاخير غواړم
زه د هندوانو نه كشمير غواړم
په اراده كښي دي تاثير غواړم¹³⁸

نن دي ناڅاپه زما حال اوپښته
خپړ دي يم زولفو ته د مخ په طمع
حمزه په خوله كښي دي تاثير څه پكار

Талаффузи:

[сода таъриф ба да тақдир гворим] [пә ойина ке да тадбир гворим]

[да саҳар маста гадзавъна да ёр] [зә да тўл умр да шабгир гворим]

[сто да уждў зулфў бало вохлим] [зә леванай йәма дзандзир гворим]

[зә на тақдир ав на тадбир гворим] [да ҳусн ав ишқ дәрна тафсир гворим]

[хўб ми лидў че два жаҳона дей хўб] [зә даде хўб дәрна таъбир гворим]

[зр̄ь ми ротанг пә хомушийў ке шу] [дзка ошно дәрна тасвир гворим]

[змо назар да шклийў угей на дей] [зә пә ҳар яв ке сто тасвир гворим]

[мо ве да зарунў пә тахзиб ке ца дей] [вий че тә жорь зә таъмир гворим]

[нън ди ноҷона змо ҳол вупуштә] [лиж пә жавоб ке ба тохир гворим]

[дзеир ди йәм зулфу та да мих пә таъма] [зә да ҳиндувону на Кашир гворим]

[Ҳамза, пә хула ке дей тотир ца пә кор] [пә ирода ке дей тосир гворим]

Кўриб турганимиздек, ғазалда арабий-форсий сўзлар кўп бўлса-да, шеър оҳанги арузга тушмайди. У бўғинлар миқдори ва урғули, урғусиз бўғинларнинг сони ва жойлашиш тартибига асосланади. Бундан Хайбар адабий мактаби вакиллари шеърятти ҳам умумпушту шеърятти каби шеър тизимларининг силлабо-тоник тизимига мансуб эканлигини кўриш мумкин.

Хайбар адабий мактаби вакиллари шеърятти ривожига ҳақида сўз борганда рус олими М.Л. Рейснернинг форс адабиётида ғазалнинг ривожига тўғрисида берган таърифини эслаб ўтиш мақсадга мувофиқ: “Форс тилидаги ғазал трансформацияси асосида ўзига хос марказга интилувчи айлана тамойили ётади. Зеро, ҳар бир навбатдаги босқич ғазалнинг мазмуний ва шаклий характердаги элементларини ўзига қабул қилиши ўзидан олдингини рад қилмасди, балки ўзига қўшиб оларди ва уни ўзлаштирарди.”¹³⁹ Пушту тилида ғазал жанрининг ривожига борасида ҳам худди шу фикрларни билдириш мумкин. Хайбар адабий мактаби вакиллари шеъряттидаги ғазал ўзидан олдинги адабий мактаб вакиллари ёзган ғазаллардаги бадиият ва ғояни ўзига сингдирган ҳолда уни замон талаби асосида қайта ишлади, такомиллаштирди. Унда рўшонийлар ва Раҳмон Бобо ижодидаги каби тасаввуфий ғоя

¹³⁸ حمزه شنوارى، غزونه، پشاور، ۱۹۵۶، ۵۲ مخ

¹³⁹ Рейснер М. Л. Эволюция классической газели на фарси (X-XIV века). – М., 1989. – С. 210.

ва рамзлардан тортиб, Хушқолхон Хаттак ғазалларидаги юксак бадиий малоҳатгача ўз аксини топган.

Пушту шеърлятида мумтоз адабиёт вакиллари ижодида адабий анъана даражасига кўтарилган юксак ғазилатлар, туйғулар, ғоялар ва баъзи шеърлий санъатлар Хайбар адабий мактаби вакиллари ижодида ҳам янада бойиди, кенг миқёсда қўлланди. Шу билан бирга улар ижодида куйланган айрим умумбашарий қадриятлар, юксак инсоний ғазилатлар янги анъаналар тизимини шаклланишига олиб келди.

Ғоя ҳар қандай санъат асарининг асосини ташкил этади. Бироқ турли санъат асарлари ғояни турли йўсинда ифодалайди. Шеърнинг ўзига хослиги шундаки, у ғояни мусиқий йўл билан шакллантиради. Хайбар адабий мактаби вакиллари ижоди ғоявий жиҳатдан бой бўлиб, умумий ҳажмда миллий-ватанпарварлик руҳидаги шеърлятдан XXI асрга келиб умуминсоний қадриятлар асосий мавзуларга айлана бошлади. Унда ишқ-муҳаббат, меҳр-оқибат, бағрикенглик, садоқат билан бирга эзгу ном қолдириш ҳам алоҳида таъкидланади. Баъзи ғазалларда эса миллий ва умуминсоний қадриятлар чегараси йўқолгандек, улар ўзаро қоришиб кетгандек туйилади.

Умуман олганда, умуминсоний қадриятларга миллийлик тусини бериш деярли барча халқларда учрайди. Фақат турли халқлар ўзларининг миллий характери, менталитетидан келиб чиққан ҳолда ўзларига мос қадриятга урғу берадилар. Масалан, ўзбек халқи кўпроқ тинчликсеварлик, инсонпарварлик, бағрикенглик ғазилатларини миллий қадриятнинг бир қисмига айлантиришга интиляётган бўлса, паштун халқида жасурлик, садоқат, вафога кўпроқ эътибор қаратиляётгани аҳамиятли. Бу афғон халқининг тарихида рўй берган воқеа-ҳодисалар билан ҳам боғлиқ. Чунки ўзбек олими Қ. Назаров таъкидлаганидек: “Миллий қадриятлар миллий маконда шаклланади, ранг-баранг тарзда намоён бўлади, миллатга мансуб кишиларнинг онгига таъсир қилади, улар учун маънавий мезонлар ролини ўтайди, ижтимоий ривожланиш жараёнида доимо янгиляниб, авлоддан-авлодга ўтиб боради.”¹⁴⁰

Хайбар шоирлари янги авлод вакилларида жасорат туйғусини миллий қадрият талқин қилган шоирлардан бири Мунтазир Афридийнинг қуйидаги мисраларида жасурлик билан бирга миллатга, миллатнинг озодликка интилиш табиатига садоқат руҳи ҳам уфуриб турибди.

ژوند د آزادی لرم پښتون یمه
توره د سیالی لرم پښتون یمه¹⁴¹

¹⁴⁰ Назаров Қ.Н. Қадриятлар тизими: барқарорлик ва ўзгарувчанлик диалектикаси. – Т., 1996. – Б. 139.

¹⁴¹ مراد شنواری ، د خیبر ادب ، پیښور - ۱۹۵۸ ، ۱۱۰ مخ

Таржима: “Эркин-озод яшайман, паштунман
Жасурлик қиличи кўлимда, паштунман”.

Шоир фикрича, миллий қадриятларга содиқлик билан бирга мардлик, жасурлик каби фазилатлар ҳам афғонларнинг миллий сифатларидан бири.

Аслида бу каби миллий ва умуминсоний қадриятлар ҳамоханлиги Ҳамза Шинворий байтларида ҳам кенг учрайди. Жумладан, унинг куйидаги байтида ҳам лафз ва ваъдасига вафо каби фазилатларни талқинини кўришимиз мумкин.

دا ځنگه بې وفا شوى پښتې پس له وعدي
پيغور هم نېټه نه كړى انگرېزى سترگى ستا¹⁴²

Таржима: “Қандай қилиб паштунлар ваъдасига бевафо бўлдилар,
Сенинг инглиз кўзларинг таънани камайтирмади”.

Ҳамза ваъдага вафо, лафз, садоқат каби умуминсоний қадриятларни ҳам паштунларнинг миллий қадриятлари қаторида санайди. Бу афғон жамиятида шаклланган ижтимоий фикр билан боғлиқ. Умуман олганда, Хайбар адабий мактаби вакиллари афғонларнинг аҳқоқлари ҳақида сўз борганда поэтик образлар тизимига тўхталиб ўтиш лозим. Чунки поэтик образ сўз маъно доирасидан чиқиб, бирон-бир ёки бир неча тушунчани янги мазмун билан ҳиссиётларга ўраб бера олади. Ўзбек адабиётшуноси С. Мамажонов поэтик образга куйидагича таъриф беради: “Поэтик образ ғоят серқирра ва мазмундор бадиий қурилма бўлиб, шеърнинг ғоявий ва руҳий қудратини ўзида мужассамлаштирган эстетик марказдир. Шоир айтмоқчи бўлган бадиий фикр, у қўллаган сўзлар сеҳри ҳам ана шу поэтик образ бағрига яширингандир. Чунки поэтик образнинг ёрқинлиги, ҳаётийлиги, реалистиклиги ва оригиналлиги ҳам шоир дунёқарашининг чуқурлигига, эстетик идеалининг мукамал шаклланишига боғлиқ.”¹⁴³

Бадиий образлар моҳиятига кўра бир неча турларга бўлинади. Адабиётшунос Ё. Исҳоқов поэтик образларни шартли равишда икки турга ажратади:

1. Жамият ҳаёти билан боғлиқ поэтик образлар;
2. Табиат ҳодисалари билан боғлиқ поэтик образлар.¹⁴⁴

Хайбар шоирлари табиат ва жамият ҳодисаларини янги бадиий талқин қилишга интилиши пушту шеърларида янги поэтик образлар системасини шаклланишига олиб келди. Шоир табиатдан жамиятга хос бўлган хусусиятларни қидиради, ўз кечинмаларини табиат ҳодисалари билан

¹⁴² حمزه شنوارى ، غزونه ، پښاور ، ۱۹۵۶ مخ ۳۶

¹⁴³ Мамажонов С.М. Лирик олам, эпик кўлам. – Т., 1979. – Б. 28.

¹⁴⁴ Исҳоқов Ё. Поэтик афғон ва индивидуал услуб. //Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1978. I-сон. – Б. 36.

ифодалашга интилади. Хайбар шоирлари табиат манзараларини шунчаки тасвирламадилар. Бу тасвирлар асосида тор миқёсда ҳар бир шоирнинг, кенг миқёсда паштун халқининг муайян фалсафий-эстетик қарашлари ётади. Бундай образларнинг айримлари бутун шарқ халқлари адабиётида умумий мазмун-моҳият касб этади. Масалан, گل – гул, بلبل – булбул, ورمه – насим, سپورمى – ой, پتنگ – парвона, ازغو – тикан каби образлар. Булардан гул, ой ёрни ифодаласа, булбул ва парвона ошиқ сифатида талқин қилинади. Тикан, инглиз (фаранги), зоҳид рақиб, душманни ифодаласа, насим ва соқий сирдош дўст сифатида қабул қилинади.

حمزه چه مي الفت د گلرخانو و ، فطرت
بلبل غوندى له خايه غزلخوان راغلى يم¹⁴⁵

Таржима: “Ҳамза, менга гулруҳлар улфат бўлганда табиий,
Ўз-ўзидан булбул каби ғазалхон бўлиб кетдим”.

Ҳамзанинг мазкур байтидаги булбул, ғазалхон билан ифодаланган ошиқ образи Хайбар адабий мактаби вакиллари шеърлятида девона (леванай), гадо, парвона, бемор (норуғ), маъшуқа образи эса ёр, гул, Юсуф, подшоҳ (пачо), шам, ой (спўжмай), табиб сўзлари билан берилади. Қуйидаги мисрада эса деярли ҳар бир мустақил сўз рамзий маънода келганини кўрамиз.

بلبل كرى د گل وصف كه بهار دى كه خزان¹⁴⁶

Таржима: “Булбул гулнинг васфини куйлайди, баҳор бўлса ҳам,
куз бўлса ҳам”

Шоир ҳар бир сўзни ўринли қўллаган. Бу ҳам ўз ўрнида катта аҳамиятга эга. Адабиётшунос Н. Каримов ҳақли таъкидлаганидек: “Шеър ўзига хос организм бўлса, сўз унинг хужайрасидир. Организм тирик бўлиши учун унинг ҳар хужайраси соғлом бўлиши ва нафас олиб туриши лозим бўлганидек, ҳар бир сўз ҳам шеърга унинг қалби бўлган образга ўз қонини бериб туриши ва уни ҳаракатга келтириши керак”.¹⁴⁷

Бу мисрадаги баҳор ва куз сўзлари ҳам фасл маъно қобиғини ёриб чиқа олган ва инсон умрининг маълум даврларига тўғри келади. Хайбар адабий мактаби вакиллари шеърлятида шу каби рамзий маънога эга образлар ранглар билан моҳирона ифодаланган.

Шарқ адабиётида асрлар оша барҳаёт образлар бўлиб, ўз хусусиятлари билан рамзга айланиб кетган тарихий ва афсонавий шахслар ҳам Хайбар шоирлари эътиборидан четда қолмади. Масалан, Айюб – сабр,

¹⁴⁵ حمزه شنوارى ، غزونه ، پيشاور ، ۱۹۵۶ ، ۴۹

¹⁴⁶ مراد شنوارى ، د خير ادب ، پيښور – ۱۹۵۸ ، ۲۷۰ مخ

¹⁴⁷ Каримов Н. Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати. – Т., 1964. – Б. 72.

Юсуф – гўзаллик, Сулаймон ва Искандар – ҳукмронлик, Мажнун – ошиқлик, Қорун – бойлик ва Хушқолхон – миллий бирлик рамзи сифатида кенг ифодаланди. Бундай анъанавий образлар Хайбар адабий мактаби вакиллари ҳаётни теран англаш, бадиий тасвирлар учун бой фикрлар ва оригинал ғоялар манбаи бўлиб хизмат қилди.

Адабиётшунос олим С.Мамажонов таъкидлаганидек, “Илҳом уфқининг кенглиги, тематик ранг-баранглик, ҳозиржавобликнинг ўзи, яъни мавзунини қуруқ кўтариб чиқишнинг ўзи шоир талантининг юксаклигидан далолат бера олмайди. Илҳом уфқи маҳорат уфқи билан чамбарчас қўшилиб, олинган янги мавзунинг моҳияти чуқур ва ҳаққоний очилган тақдирдагина шоирнинг юксак истеъдоди ҳақида сўз бориши мумкин.”¹⁴⁸

Шеърнинг оҳангдорлигини таъминлашда лафзий санъатларнинг ўрни катта. Хайбар адабий мактаби вакиллари ижодида лафзий санъатлардан “такрир” санъатининг кўп ишлатилганини кўришимиз мумкин. Унда шоирлар бир сўзни кетма-кет ёки байтнинг турли ўринларида қайтариш билан ўқувчи диққатини ўша сўз остидаги маънога қаратмоқчи бўладилар.

Такрир санъатининг ажойиб намунасини эса Ҳамза Шинворий ижодида кўрамыз. Унинг қуйидаги икки байтида қайтаришнинг бир неча турлари жамланган.

که د هر چا ئي ته ، خوستا يمه زه
خکه دی ستا يمه چه ستا يمه زه
ستا په نظر کيني چه برېښنا ښکاری
ستا په ککو کيني په خدا يمه زه¹⁴⁹

[ка дэ ҳар чо йе тэ, хў сто йэма зэ]

[дзка дей сто йэма че сто йэма зэ]

[сто пэ назар ке че брешино шэкори]

[сто пэ какў ке пэ хандо йэма зэ]

Биринчи мисранинг охиридаги “сто йэма зэ” – “сеникиман” сўз бирикмаси иккинчи мисранинг ўртасида келиши – “радд ул-аруз ил-ал-ҳашв” дейилса, биринчи мисра охиридаги бирикманинг байт охирида такрорланиши “радд ул-аруз ил-ал-ажуз” деб аталади. Иккинчи байтда эса байт бошидаги “сто” – “сен” сўзининг шу байтнинг иккинчи мисраси бошида такрорланиши “радд ул-садр ил-ал-ибтидо” санъатини вужудга келтирган. Бундан ташқари “сто йэма зэ” бирикмаси иккинчи байтнинг иккинчи мисрасида “сеникиман” маъносини ифодаламаса ҳам, ажратилган ҳолда байт боши ва охирида қайтарилган.

¹⁴⁸ Мамажонов С. Шоир ва замонавийлик. – Т., 1963. – Б. 76.

¹⁴⁹ حمزه شنوارى ، غزونه ، پښاور ، ۱۹۵۶ ، ۶۴ مخ

Хайбар адабий мактабининг анъанавий шеърий жанрларда ижод қилган вакиллари пушту адабиётидаги мумтоз жанрларини замон руҳи билан бойитиб, уларнинг нафақат сақланиб қолишига, балки янада кенг тарқалишига сабабчи бўлдилар.

Инсон тафаккури, унинг ғоявий-эстетик қарашлари ва бадиий диди вақт ўтиши билан ўзгариб боради. Инсон бадиий тафаккурдаги янгиланишлар адабиётдаги янгиланиш ҳаракатини келтириб чиқариши туйин. Чунки ижодкор ўзбек тадқиқотчиси Хуршид Дўсмұхаммедов айтганидек: “Қадриятлар, тушунчалар, дунёқараш ўзгараётган экан, бадиий тафаккур янгиланиши табиий, бунинг шарофати билан адабиёт ўзгариши, ўзгаришга интилиши муқаррар!”¹⁵⁰

Хулоса ўрнида айтиб ўтиш керакки, ижтимоий-сиёсий ҳаётда содир бўлган ўзгаришлар жамият қадриятлар тизимида ҳам ўзгаришларга олиб келди. Бу адабий жараёнларда ўз аксини топади.

XX асрнинг охирида Покистон ҳудудидаги пушту адабиёти ана шундай ўзгаришларни бошидан кечирди. Бунинг натижасида олдин пушту адабиётида учрамаган янги услуб, ноанъанавий шеърий шаклларда ижод қилиш кенг тус олди. Лекин бу жараён Хайбар адабий мактабининг қанотида, унинг ғоявий давоми сифатида юзага келди.

¹⁵⁰ Досмұхаммедов Х. Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида бадиий тафаккурнинг янгиланиши (80-йилларнинг иккинчи ярми – 90-йилларнинг аввалидаги ҳикоялар мисолида). – Т., 1995. – Б. 4.

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИ ШАРОИТИДА ЁШЛАР ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

ОЧИЛОВА Нигора Рузимуратовна

*Иқтисодиёт ва педагогика университети
“Тарих ва Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти*

АННОТАЦИЯ

Ёшлар маънавий қиёфасида содир бўлган ўзгаришлар мамлакат ичидаги сиёсий вазият барқарорлигини таъминлаш, миллий ва миллатларaro тотувликни сақлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинлигини ҳимоя қилиш, янги жамият барпо этишида глобаллашув жараёнининг ютуқларига таянишга қаратилган кўп қиррали фаолиятда, яқин ўтмишда камситилган миллий муаммоларни ҳал қилишда, хусусан миллий тилни, маданий-маънавий меросни, тарихий хотирани тиклашда ҳам яққол намоён бўлмоқда.

Калит сўзлар: *жаҳон тартиботи, ёшларнинг дахлдорлиги ва фаоллиги, миллий гуруҳ, миллий ўзўзини англаш, урф-одат, диний-ахлоқий, маданий, миллий ва умуминсоний қадриятлар.*

ABSTRACT

The changes in the spiritual image of young people are clearly manifested in the multifaceted activities aimed at ensuring the stability of the political situation within the country, maintaining national and interethnic harmony, protecting human rights and freedoms, building a new society, relying on the achievements of the globalization process, solving national problems that were neglected in the recent past, in particular, in restoring the national language, cultural and spiritual heritage, and historical memory.

Keywords: *world order, youth involvement and activity, national pride, national self-awareness, customs, religious and moral, cultural, national and universal values*

КИРИШ

Фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида ёшларнинг ижтимоий фаоллигини оширишнинг йўллари, усуллари, омиллари кўп. Бизнингча, илҳом ва маънавиятнинг моҳиятини англаб, ўзлигини халқ розилиги ва фаравонлигини оширишга бағишлаган инсонларнинг ибрати ҳам таъкидланган усуллардан биридир. Дарвоқе, ҳаёт ва инсон бор жойда илҳом ҳам бор. Унга умри давомида ҳамма ҳам билиб ё билмай дуч келади. Дуч келганида, борлиқни тамоман унутиб, шундай завққа тўладики, бу завқдан жуда осонлик билан фақат янгилик туғилади, кашф этилади.

Бундан эса илҳом эгаси шундай ҳузур, шундай роҳат топадики, у энди шу ҳолатлар ва туйғуларнинг шайдосига айланади. Илҳомни умрнинг мазмунига тенглаштиради, шундангина оромини, тинчини, шодлиги ва бахтини топади. Фақат уни англаш, барча сирларини эгаллаш ва илҳомни ўзига бўйсундириш ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Шу сабаб, илҳомдек Аллоҳ неъматининг кудратини эгаллаганлар, унинг “ҳукмдори”га айланганлар умри – серҳосил, баракали, соф, гўзал, кашфга бой бўлади. Умуминсоний ва умумжаҳоний эзгулик ривожига хисса қўшадиган бўлади. Айни пайтда, чарчашга, узоқ муддат ором топишга имконият бермайди, умрни бесамар ишларга совуришга йўл қўймайди. Бу гапларнинг исботини келтириш учун ҳаммамиз биладиган, барчамиз тан олган ҳаётий бир ибратли мисолни келтирмоқчиман: Халқ билан мулоқот қилиб, инсон манфаатларини ёқлашга киришганимизга 2 йил тўлди. Ана шу йилларда Истиқлолнинг нури туфайли Ўзбекистон ва унинг халқи янги даврга кутлуғ қадам қўйди¹⁵¹.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Истиқлолнинг эртаси – яхшилик бўлишига барча ишонди.¹⁵² “Адли эҳсон билан жаҳон гулшани обод бўлади” (Амир Темур) ҳақиқатини халқимиз ўз танасида синаб кўрди. Буларга минглаб далиллар келтириш мумкин ўн йилликлар давомида эришмаган ютуқларга бир йилда эришдик. Бир йилда Ўзбекистонда сиёсат ўзгарди. Ижтимоий иқтисодиёт, маънавият ва маърифат, давлат ҳокимияти вакиллик органларининг янги тизимлари ишга тушди. Буларнинг барчаси мамлакат ва халқни бошқаришнинг санъатини мукаммал эгаллаган, доимо илҳом билан ҳамкорликда бунёдкорлик ишларини амалга ошираётган Президентимиз Шавкат Мирзиёев билан мусатаҳкам боғлиқдир.

Унинг барча сарҳисоб қилувчи нутқларида маънавиятнинг яратувчи нури уфуриб туради. Чунки, “Маънавият – инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишига чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-этиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир”¹⁵³.

Қуёш барча нарсага нурини сочганидек, истиқлол маънавияти ҳам барча ғоявий, иқтисодий, маърифий ҳаракатларимизга ижодий қувват беради, ҳалол ва адолатли ҳаёт кечиришимизга, комилликка эришишимизга нурли имкониятлар яратади. Қалбимизни ҳаракатга солиб, меҳрга, муҳаббатга бой

¹⁵¹ Таълим технологиялари журнали. 2011 /3 сон

¹⁵³ Мирзиёев Ш. М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: Ўзбекистон, НМИУ, 2017

қилади, ҳурмат-иззатни, ҳалолу покликни, руҳан юксалиш ва ҳаётдан, турмушдан қониқишни барқарорлайди. Бу ҳақиқатлар ундаги илҳомнинг ядросидир. У барчанинг қалбини истиқлол маънавияти нури билан оловлантираётган ва ривож томон, инсонийлик томон, эзгулик томон йўналтираётган раҳнамодир. Ҳар қандай муаммони ҳар томонлама сарҳисоб қилиш илмини эгаллаган, уни адолатли ҳал қилишнинг устувор йўллари кўрсатиб берадиган раҳбари одилдир. Барча ишларнинг чора-тадбирини кўнгил билан топиб ҳал қиладиган раҳбари донишдир. Бугунгача тиним билмасдан, яратишдан чарчамасдан фаолият кўрсатаётган бу инсон ҳаммамизни ҳайратга солмоқда, унингдек ишлашга кўпчилигимиз ожизлик қилмоқдамиз. Чунки Президентимиз илҳомнинг асосини халқимиз ҳаётидан, унинг маънавиятидан топган. Унинг кўнгидаги зарур, керакли ҳақиқатларни англаб етган, Ўзбекистон ва Ўзбекистонликларнинг дардини тўлиқ ўзлаштира ва қалбан ўзлигига айлантира олган. Халқ билан бу масалаларни илмий-амалий эҳтироси билан куюниб, ёниб баҳам кўрадиган шахсга айланган. Бизнингча, бу ҳислатларнинг барчаси – Илҳомнинг сирларини эгаллаб, унга “қўмондонлик” қилаётгани сабаблидир¹⁵⁴.

Шундагина комил инсонлар сафи кўпаяди, кўпайгани сари Ўзбекистон ва халқимизнинг ҳаёт қувватини ошириб, баркамолликка эришаверади; жаҳон машъалига айланади!¹⁵⁵ Бундай намунавий ибратнинг қудратини ёшлар ҳам қалбларига сингдирсалар, улардаги фаоллик, ишонч, садоқат янада кучаяди, яхшиликка ўчлик ортади, жаҳоний таъсирга, демакки, инсоний комилликка томон йўл солади. Улуғворликни, илмга асосланган доноликни, буюкликни, барҳаётликни воқе қилади.¹⁵⁶

Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, бугун бутун юртимиз, шу жумладан Агентликнинг ҳам кучи айнан ёшлар, салоҳиятли ва илғор фикрлайдиган, ўз устида тинимсиз ишлайдиган йигит ва қизлардир.

Ислохотлар ва ўзгаришлар даврида – ёшларга, уларнинг ўзини намоён қилишига катта имкониятлар яратиб берилмоқда. Лекин, бу имконият – қачон улкан салоҳиятга, мислсиз қудратга айланади – қачонки бизнинг ёшлар қатъият билан ҳаракат қилганда, қунт билан ўқиб-ўрганганда, Она ватан ва халқи олдидаги масъулиятни юракдан ҳис қилиб, шунга муносиб бўлишга интилганда.

¹⁵⁴ Мирзиёев Ш. М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: Ўзбекистон, НМИУ, 2017

¹⁵⁵ Қодиров П. Ўйлар. Тошкент, 1971, – Б.107

¹⁵⁶ Умурув Х. Илҳом. – Тошкент: “Наврўз”, 2018. – Б.64

Бугунги кунда Агентлик тизимида жами 875 та ходимдан 223 тасини ёшлар ташкил этади (25,5 фоиз). Уларнинг 16 таси ёки 9 фоизи хотин-қизлардир.

30 ёшгача бўлган жами 21 нафар ёшлар турли раҳбар лавозимларда ишламоқда, бундан ташқари Агентликда масъул лавозимларнинг деярли барчасида 30-40 ёшлардаги ҳамкасбларимиз меҳнат қилмоқда. Шунга қарамай, биз ёшларни ушбу йўналишда кўпроқ ўз устида ишлашининг, ўз қобилият ва имкониятларини намоён этишининг ва сафимизда кўпроқ ёш раҳбарлар бўлишининг тарафдоримиз. Бунинг учун барча имконият ва шароитларни таъминлаб беришга тайёрмиз.

Марказий аппаратда ёш ходимларимизнинг (39 тадан 14 таси) 36 фоизи 2 тадан чет тилини, 58 фоизи эса рус тилини билиши ижобий ҳолат албатта.

Агентлик тизимида ёш ходимларнинг тажрибасини ошириш мақсадида доимий хизмат сафарларига жалб этилмоқда, ўтган йили 9 нафар ходим хорижий мамлакатларга малака оширишга ва хизмат сафарларига юборилди;

25 нафар ходим Давлат бошқаруви академиясининг малака ошириш курсларида иштирок этмоқда, қайта тайёрлаш ва малака ошириш курсларига юборилмоқда, тез кунларда 200 нафардан ортиқ ходимнинг Корпоратив бошқарув илмий марказида ўқиши учун шароитлар яратилади, уларнинг аксарияти ёшларимиздир.

Ёшлар вакили сифатида Ёшлар иттифоқи бошланғич ташкилоти етакчиси барча ижтимоий тадбирларга фаол жалб қилинмоқда. Агентлик тизимида тузилаётган барча комиссиялар фаолиятида иштироки таъминланмоқда¹⁵⁷.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш. М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: Ўзбекистон, НМИУ, 2017
2. Таълим технологиялари журнали. 2011 /3 сон
3. Қодиров П. Ўйлар. Тошкент, 1971, – Б.107
4. Умунов Х. Илҳом. – Тошкент: “Наврўз”, 2018. – Б.64

¹⁵⁷ Ш. Мирзиёев. Ёшлар-қучимиз келажакимиз. 2020 й. 30 июн.

O‘ZBEKISTONDA BAG‘RIKENGLIK TAMOYILLARINING KO‘RINISHI

PARDAYEV Abdurahim Chori o‘g‘li

O‘zbekiston Milliy universiteti

Falsafa kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

e-mail: choriyevich94@mail.ru

tel: 97 140 06 00

ANNOTATSIYA

Butun yer yuzida diniy bag‘rikenglik, diniy konfessiyalararo o‘zaro hurmat, bir-birini tushunish asosiy hayotiy tamoyilga aylanmoqda. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning asl mohiyati ham millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik, o‘zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritishga yo‘naltirilgan, mamlakatimizning xalqaro nufuzini yanada oshirishga qaratilgan. Globallashuv hayotimizga tobora tez va chuqur kirib kelayotganining asosiy omili va sababi xususida gapirganda shuni ob‘yektiv tan olish kerak – bugungi kunda har qaysi davlatning taraqqiyoti va ravnaqi nafaqat yaqin va uzoq qo‘shnilar, balki jahon miqyosida boshqa mintaq va hududlar bilan shunday chambarchas bog‘lanib boryaptiki, biron mamlakatning bu jarayondan chetda turishi ijobiy natijalarga olib kelmasligini tushunish, anglash qiyin emasdir.

Kalit so‘zlar: *Globallashuv, diniy erkinlik, bag‘rikenglik, tolerant- tolerare, e‘tiqod, vijdon, xavfsizlik, baynalmilal, do‘stlik, qadriyatlar, ma‘naviyat, dinlararo totuvlik, milliy g‘oya.*

ABSTRACT

Religious tolerance, inter-religious respect, and mutual respect have become vital conditions all over the world. The regenerating state implemented in our country will also help to further strengthen its international prestige, which is aimed at conducting policies in an international, beneficial and practical spirit. The main factor and reason for its rapid and deep penetration into our global life should be objectively recognized when talking about the movement - the development and level of any country today is a natural close and close relationship with its near and far neighbors, but also with other favorable and close ties on a global scale. the country is being left out of the process.

Key words: *Globalization, religious freedom, tolerance, tolerance, faith, conscience, situation, international, friendship, values, spirituality, interreligious harmony, national idea.*

АННОТАЦИЯ

Религиозная толерантность, межрелигиозное уважение и взаимное уважение стали жизненно важными условиями во всем мире. Возрождающееся государство, реализованное в нашей стране, также будет способствовать дальнейшему укреплению ее международного престижа, который направлен на проведение политики в международном, полезном и практическом духе. Говоря о движении, объективно следует признать главный фактор и причину его быстрого и глубокого проникновения в нашу глобальную жизнь - развитие и уровень любой страны сегодня - это естественная тесная и тесная связь со своими ближними и дальними соседями, но и с другие благоприятные и тесные связи в мировом масштабе остаются за рамками этого процесса.

Ключевые слова: *Глобализация, свобода вероисповедания, толерантность, толерантность, вера, совесть, ситуация, интернационализм, дружба, ценности, духовность, межрелигиозное согласие, национальная идея.*

KIRISH

Bugungi ma'naviy uyg'onishimizning manbai bo'lib xizmat qilayotgan o'zbekona bag'rikenglik, xalqimizga xos etnik, madaniy va diniy sabrbardoshlilikning ildizlari uzoq tarixga borib taqaladi. Asrlar davomida yirik shaharlarimizda masjid, cherkov va sinagoyalarning mavjud bo'lishi, turli millat va dinga mansub qavmlarning o'z diniy amallarini emin-erkin ado etib kelayotgani buning tasdig'idir¹⁵⁸.

Umuman olganda, turli millatlardan tashkil topgan xalqimiz tarixning eng murakkab, og'ir damlarini yengib o'tar ekan, o'zaro hamjihatlik aloqalari mustahkamlanib borgan. Og'ir damlarda bir-biriga yordam bergan xalqlar, bir-birlarining e'tiqodlariga ham hurmat bilan yondashganlar.

Yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek, "Xalqimizning etnik, madaniy va diniy sabrbardoshi ma'naviy uyg'onishning yana bir bitmas-tuganmas manbaidir. Ming yillar mobaynida Markaziy Osiyo g'oyat xilma-xil dinlar, madaniyatlar va turmush tarzlari tutashgan va tinch-totuv yashagan markaz bo'lib keldi. Etnik sabr-toqat, bag'rikenglik hayot bo'ronlaridan omon qolish va rivojlanish uchun zarur tabiiy me'yorlarga aylandi... Ayni shu zaminda ko'p asrlar mobaynida jahon madaniyatlari dunyo miqyosida bir-birini boyitgan"¹⁵⁹. Darhaqiqat, turli konfessiyalarga mansub

¹⁵⁸ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 61 б.

¹⁵⁹ Sh.M. Mirziyoyevning 2017-yil 19-maydagi "Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" [PF-50-46-son. 19.05.2017.]gi Farmoni

fuqarolarning O‘zbekiston zaminida birgalikda hamnafas va hamjihat bo‘lib yashashi diniy-ma’naviy totuvlikning nodir timsoli va barcha din vakillariga nisbatan bag‘rikenglikning eng yaxshi namunasi deb hisoblanishga asoslidir. Mamlakatimiz aholisining 80 foizini o‘zbek, 4,9 foizini tojik, 3,8 foizini rus, 3,6 foizini esa qozoq millatiga mansub kishilar tashkil etgan. Jami 130 dan ziyod millat va elat vakillari orasida islomdan tashqari xristianlik, yahudiylik va buddaviylik dinlariga e‘tiqod qiluvchilar ham bor¹⁶⁰.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq davlat ishlaridan ajratilgan holda bizning mustaqil, hur, ko‘pmillatli mamlakatimizda islom dini bilan barobar pravoslavlik, yahudiylik, baptistlik, adventistlik, katoliklik singari o‘ndan ortiq boshqa konfessiyalar mutlaqo erkin faoliyat ko‘rsatmoqda. Qaysi din yoki mazhabga mansubligidan qat’i nazar, bu konfessiyalarning vakillari o‘zaro yelkama-yelka turib, O‘zbekiston xalqlarining farovonligi va ravnaqi uchun astoydil mehnat qilmoqdalar. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta’kidlaganlaridek, “Men sizlarning e‘tiboringizni bizning xalqimiz misolidagi noyob voqelikka, qimmatli tajribaga qaratmoqchi edim. YUNESKO yordamida bu ibratli tajribani butun dunyoga namoyish etsa arziydi. Bu turli dinga mansub xalqlarning ko‘p millatli davlat sharoitida ham tinchlik va totuvlikda yashay olishi tajribasidir...Ayni vaqtda insoniyat tarixi turli millat va diniy e‘tiqodlarga mansub odamlar yuz yillar mobaynida bir oila kabi inoqlikda yashaganlari borasidagi misollarni ham biladi. Ming yillar davomida turli-tuman din, madaniyat va turmush tarziga ega bo‘lgan xalqlarning birgalikda yashashi va hamkorligi markazi bo‘lgan O‘zbekiston buning inkor etib bo‘lmaydigan tasdig‘idir”¹⁶¹.

Darhaqiqat, davlatimiz rahbarining yuqoridagi fikri global ahamiyatga molik bo‘lib, dunyo hamjamiyati tomonidan turli mintaqalardagi millatlararo, diniy va etnik mojarolarni bartaraf etishga xizmat qilishi mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Nemis olimi T.Nagelning: “O‘zbekiston davlatining dunyoviylik, diniy bag‘rikenglik, barcha dinlarga bir xilda munosabat, jamiyat taraqqiyotida din bilan hamkorlik qilish xususiyatlari ushbu tamoyil asosida amalga oshiriladi. Chunki, konstitutsiyaviy dunyoviy-ma’rifiy davlatda vijdon erkinligi qonuni diniy e‘tiqodi va dunyoqarashlaridan qat’i nazar, siyosiy xohishlarini bildirishda barcha fuqarolarning

¹⁶⁰ Каримов Н. Бебаҳо хазина // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. –Тошкент,2006 йил,10 ноябрь.

¹⁶¹ Каримов И.А. Аҳмад ал-Фарғоний ҳайкалининг очилишига бағишланган маросимда (24.10.1998 й.) сўзланган нутқдан// Ислom зиёси ўзбегим сиймосида. – Т.: Тошкент ислом университети, 2001. – Б. 240.

teng ishtiroki tamoyiliga rioya qiladi”¹⁶², – deb ta’kidlashi ham bunga isbot bo’la oladi.

O’rta Osiyo, xususan O’zbekiston hududi qadim davrlardan turli madaniyat, til, urf-odat, turmush tarziga ega bo’lgan, xilma-xil dinlarga e’tiqod qiluvchi bir-biriga o’xshash bo’lmagan bir necha xalqlar yashagan o’lkadir. O’zbekistonning jo’g’rofiy nuqtai nazardan muhim savdo yo’llari chorrahasida joylashgani, ko’plab davlatlar bilan iqtisodiy, madaniy aloqalar qilgani yerli xalqning diniy va madaniy hayotiga katta ta’sir ko’rsatgan va o’z navbatida bizning madaniyatimiz aks ta’sir o’tkazgani o’ziga xos turmush tarzini shakllantirishda muhim omillardan biri bo’lib xizmat qilgan. Millati va diniy qarashidan qat’i nazar insonni ardoqlash va o’zgalarni qadrlash, kattalarga hurmat va boshqalarni izzat qilish kabi tuyg’ular O’rta Osiyo xalqlarining yuksak sifatlaridir. Aynan shu omillar xalqimizning nafaqat mafnaviy-ma’rifiy, balki diniy bag’rikeng (tolerant)ligining ma’naviy asosini tashkil qiladi.

VII asrda Movarounnahrning arablar tomonidan zabt etilishi natijasida mintaqani islomlashtirish bu yerda asta - sekin, bir tekis bo’lmagan holda yuz berdi¹⁶³. Aholining bir qismi o’zlarining qadimgi dinlariga e’tiqod qilishda davom etdi. Shubhasiz, bu yerda islom va mahalliy dinlarning, ularga xos qadriyat va odatlarning qorishishi yuz berdi. Movarounnahr xalqlari islom diniga mahalliy diniy-axloq g’oyalari, huquqiy normalari va urf-odatlarini olib kirdilar. Movarounnahrda bu holat islomning o’ziga xos xususiyatlar kasb etishiga sabab bo’ldi. O’sha vaqtga kelib mintaqada shakllanib ulgurgan qulay tolerantlik (bag’rikenglik) muhitida bu tasodifiy hodisa emas edi.

X asrda hozirgi O’zbekiston mintaqasida o’z bag’rikenglik xususiyati bilan ajralib turuvchi hanafiy mazhabi uzil-kesil qaror topdi.

Ilgarigi davrlarning eng yaxshi yutuqlarini o’zida mujassamlashtirgan O’zbekiston hududidagi madaniyat, o’z navbatida, nafaqat islom madaniyatining keyingi rivojiga, balki g’arb renessansiga, umumjahon miqyosidagi tolerantlik tamoyillari rivojiga ham sezilarli tafsir ko’rsatdi. Demak, yurtimiz xalqlarining madaniy yutuqlari nafaqat musulmon, balki jahon madaniyatining ajralmas qismidir. Ana shu davrda yaratilgan Imom al-Buxoriyning «al-Jomi’ as-sahih» hadislar to’plami (9 asr) zamondoshlari tomonidan an’anaviy sunniy to’plamlarning eng yaxshisi deb tan olingan va hozirda ham butun dunyo musulmonlarining eng asosiy kitoblaridan bo’lib qolmoqda. Bu kitobda diniy mutaassiblik, aqidaparastlik uchun asos bo’ladigan g’oyalar targ’ib qilinmaganligi ham yurtimiz tarixida ijtimoiy

¹⁶² Нагель Т. Лотин Европасида дунёвий-маърифий давлат ривожини // Ислом ва дунёвий-маърифий давлат. – Т.: 2003. –Б. 25.

¹⁶³ Бартольд В.В. Сочинения. 6-т. - М.,1996.Б.105.

bag'rikenglik tamoyillari ustivor bo'lishiga xizmat qilgan. O'zbekistonda tarqalgan islom, xristianlik, ularning oqimlari, yahudiy dini hamda Bahoiy jamoasi va Xalqaro Krishnani anglash jamiyati, ularning mintaqada paydo bo'lish tarixi, hozirgi vaqtdagi faoliyatini o'rganmasdan turib mamlakatimizda diniy bag'rikenglikni mustahkamlash to'g'risida fikr yuritish qiyin.

XX asr boshlariga kelib Turkistonda 6,03 million musulmonga 391 ming pravoslav to'g'ri kelgan, yoki 5340 masjidga - 306 cherkov to'g'ri kelgan. Bundan tashqari 10,1 ming pravoslavga mansub bo'lgan «staroobyardchi»lar, 8,2 ming lyuterchilar, 7,8 ming katoliklar, 17,1 mingga yaqin boshqa oqimlarga mansub dindorlar va 26 ming yahudiy diniga mansublar tashkil etgan¹⁶⁴.

Yurtimiz xalqlarining tarixi bag'rikenglik, hamjihatlik va tinchliksevarlik namunalarini namoyish qilib, turli millat va din vakillari hamkorlik va osoyishtalikda yashaydigan o'lka ekanini ko'rsatadi. Diniy tolerantlik to'la ijtimoiy teng huquqlik, millati va kelib chiqishidan qat'i nazar inson erkinligiga nisbatan zo'rlikni qoralovchi qarashlar va munosabatlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Tarixiy manbalarda o'tmishda O'zbekistonda diniy munosabatlar asosida biror marta ham nizo chiqmaganini qayd qilinadi. Bunday holatni hozirgi O'zbekistondagi islom, xristian, yahudiy dinlari va boshqa konfessiyalarning o'zaro munosabatlari misolida ham ko'rish mumkin. Bunday do'stona munosabatlardan xulosa qilib aytganda musulmonlar va xristianlarning O'zbekiston zaminida birgalikda hamnafas bo'lib yashashi diniy-ma'naviy totuvlikning nodir timsoli va barcha din vakillariga nisbatan bag'rikenglikning eng yaxshi namunasi deb hisoblanishiga arzigulikdir desak mubolog'a bo'lmaydi.

Mamlakatimiz tarixan ko'p millatli o'lka bo'lgani hamda diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlik tufayli bu zaminda turli-tuman din vakillari emin-erkin yashab kelmoqdalar. Diniy jamoalar, arboblarning jamiyat hayotida tobora faol ishtirok etib, mafnaviyatimiz, qadriyatlarimiz tiklanishida, o'zligimizni tanishda, eng asosiysi - mustaqilligimizning mustahkam va boqiy bo'lishida fidoyilik ko'rsatmoqdalar. Diniy mojarolar har qanday urush kabi nihoyatda xavflidir. Odamlar ertangi kunga ishonch hosil qilib yashashni xohlaydilar. Har bir xalqning bunday orzu-umidlari ro'yobga chiqishida boshqa omillar qatori din ham nihoyatda muhim o'rin egallaydi. Din arboblardan xalqlar o'rtasida o'zaro totuvlik va o'zaro hurmat o'rnatilishida katta ma'suliyat talab etiladi¹⁶⁵.

¹⁶⁴ Нуритдинов Х. Ўзбекистондаги диний ташкилотлар: Маълумотнома. Т.1997. Б.9.

¹⁶⁵ O'zbekiston Respublikasini 2017–2021-yillarda rivojlantirishning beshta ustivor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi Prezident Farmoni PF–47-49-son. 07.02.2017.

Bugungi kunda O‘zbekistonda xristianlikning uch yirik yo‘nalishi pravoslavlik, katoliklik, protestantliklar mavjuddir. Shuningdek, xristianlikda o‘z yo‘nalishiga ega bo‘lgan arman-grigorian (apostol) cherkovi ham faoliyat ko‘rsatmoqda.

1995 yilning oktyabrida bizning mintaqamizda birinchi bor Toshkent shahrida «Yagona osmon ostida birga yashaylik» shiori ostida o‘tkazilgan xalqaro musulmon - nasroniy konferensiyasi fikrimiz dalilidir. 1996 yilning noyabrida shu yerda Rus pravoslav cherkovining Toshkent va O‘rta Osiyo yeparxiyasi 125-yilligi tantanalarining birinchi qismi o‘tkazildi.

O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti taklifiga binoan tantanalarda O‘rta Osiyoga ilk bor tashrif buyurgan Moskva va Butun Rus Patriarxi Aleksey II ishtirok etdi. U, jumladan, shunday dedi: «O‘ylaymanki, O‘zbekistondagi davlat idoralari va diniy tashkilotlar o‘rtasidagi xayrli hamkorlik va sermahsul aloqalar Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligining boshqa respublikalariga ham yaxshi namuna bo‘la oladi»¹⁶⁶. O‘sha yilning dekabr oyida esa poytaxtimizda Yevangel-lyuteran kirkasining 100-yilligi nishonlandi. Yaqin o‘tmishda bu kabi tadbirlarning o‘tkazilishi haqida o‘ylash ham mumkin emas edi. Qolaversa, AQSH senatori Xillari Klinton, AQSH sobiq davlat kotibi Madlen Olbrayt va Iordaniya Qirolligi shahzodasi Hasan ben Talol yurtimizga ziyoratlari vaqtida ham yurtimizdagi diniy bag‘rikenglik yuqori ekanini alohida ta’kidlab o‘tganlar.

Bugungi kunda O‘zbekistonda turli din vakillarining hech qanday to‘siqlarsiz o‘z dinlariga e‘tiqod qilishlari uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Respublikadagi diniy tashkilotlar mustaqil huquqiy shaxs sifatida yer maydoni va uy-joyiga ega bo‘lishlari, diniy adabiyotlarni nashr etishlari, diniy mutaxassislar tayyorlashlari, turli tadbirlar o‘tkazishlari, muqaddas joylarga ziyorat tashkil etishlari uchun barcha imkoniyatlarga ega. Mustaqillik yillarida respublikada yuqorida qayd qilingan qator xalqaro diniy anjumanlar o‘tkazildi:

- Harakatlar strategiyasi (2017-2021): Prezident Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan ishlab chiqilgan ushbu strategiyaning beshinchi yo‘nalishi xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikni ta‘minlashga qaratilgan bo‘lib, bu sohalarda izchil islohotlar amalga oshirildi;

- Bag‘rikenglik haftaligi: 2019-yildan boshlab har yili 16-noyabr – Xalqaro bag‘rikenglik kuni munosabati bilan O‘zbekistonda "Bag‘rikenglik haftaligi" o‘tkazilib, turli madaniy-ma’rifiy tadbirlar, konferensiyalar va ko‘rgazmalar tashkil etilmoqda;

- "Ma’rifat va diniy bag‘rikenglik" rezolyutsiyasi: 2018-yil 12-dekabrda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan ushbu rezolyutsiya O‘zbekiston

¹⁶⁶ «Халқ сўзи» газетаси, 1996 йил 29 ноябрь, №243, Б -1.

tashabbusi bilan ishlab chiqilib, diniy bag‘rikenglikni targ‘ib qilish va savodsizlikka barham berishga qaratilgan;

- "Buxoro deklaratsiyasi": 2019-yilda Buxoroda o‘tkazilgan "Deklaratsiyalar muloqoti" xalqaro forumida qabul qilingan ushbu deklaratsiya diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni mustahkamlashga qaratilgan muhim hujjat hisoblanadi.

Shuningdek jahon ommasiga yaxshi tanish bo‘lgan yirik islom ulamolarining yubileylari uyushtirildi:

-1993 yilning sentyabr oyida Bahouddin Naqshbandning 675 yilligi, 1994 yilning noyabr oyida Xoja Ahror Valiyning 590 yilligi va Najmiddin Kubroning 850 yilligi bo‘yicha tadbirlar o‘tkazildi;

-1998 yilning oktyabr oyida Imom al-Buxoriyning 1225 yilligi va Ahmad al-Farg‘oniyning 1200 yilligi keng miqyosda nishonlandi;

-2000 yilda Imom Moturidiy 1130 yilligi va Burhoniddin Marg‘inoniyning 910 yilligi tadbirlari ko‘plab xorijiy mehmonlar bilan hamkorlikda o‘tkazildi;

-2001 yilda esa «Avesto»ning 2700 yilligini nishonlandi;

Mintaqaning butun tarixi mobaynida musulmon va nasroniy, shuningdek, boshqa din vakillari bilan ham hech qanday nizolar bo‘lmaganligi O‘zbekiston xalqi tinchliksevar, bag‘rikeng ekanligining yorqin dalilidir.

Davlatimizning diniy sohadagi maqsad va vazifalari, birinchi navbatda, Vatanimiz mustaqilligini mustahkamlash, ijtimoiy jihatdan yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotini barpo etish, halqimiz farovonligini yuksaltirishga ko‘maklashishga qaratilgan. Bu faoliyat asosan O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi, «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida»gi qonun, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va hukumat qarorlariga binoan amalga oshirilmoqda.

Yurtimiz asrlar mobaynida turli madaniyatlar, milliy an‘analar va diniy e‘tiqodlar uchrashgan tabarruk zamin bo‘lib kelgan. Milliy va diniy bag‘rikenglik xalqimiz madaniyati va mentalitetining ajralmas qismiga aylangan. Buni boshqa dinlar vakillari ham e‘tirof etishadi.

Xususan, yahudiylar jamoasining vakillaridan biri R.Beneman shu haqda to‘xtalar ekan, Buxoroda dastlabki sinagoga VIII asrdayoq qurilganini, boshqa din vakillari bilan bir qatorda o‘z dinlariga erkin e‘tiqod qilish uchun o‘sha paytdayoq yetarli shart–sharoit yaratib berilganini ta‘kidlab “O‘rta asr Yevropasi va Vizantiya imperiyasida quvg‘in qilingan yahudiylik Markaziy Osiyoda boshqa dinlar bilan bir xil huquqqa ega edi”, – deb yozadi¹⁶⁷. XIX asrda Rossiyaning markaziy

¹⁶⁷ Бенеман Р. Деятельность религиозных организаций по укреплению межрелигиозного согласия. “Межрелигиозное согласие – важное условие углубления демократических процессов в странах Центральной Азии (на примере Республики Узбекистан)”. Материалы международной конференции. –Тошкент: 2002.–С. 125–126.

mintaqalaridan majburlab ko‘chirilgan dehqonlar nochor ahvolga tushib qolganda musulmon aholi ularga har tomonlama yordam ko‘rsatgan. O‘sha davr voqealarini ko‘rgan isromonax Xariton “mahalliy aholi nochor ko‘chmanchilarga rahmdillik bilan munosabatda bo‘ldilar, busiz ularning ko‘pchiligi ochlik va muhtojlikdan o‘lib ketgan bo‘lar edilar¹⁶⁸”, – deb guvoxlik bergan.

Bunday misollarni tariximizning keyingi davrlaridan ham topish mumkin. Ma’lumki, bolsheviklarning ommaviy qatog‘onlaridan ruhoniylar ham chetda qolmadi. Xususan, arxiyepiskop Vladimir ta’kidicha, birgina Toshkent shahrida 3000dan ortiq ruhoniylar va monaxlar surgunda bo‘lishgan. Ularga yordam ko‘rsatganlari uchun o‘zlari ham qatog‘on qilinishini bilgan holda o‘zbeklar ularga iloji boricha ko‘maklashishga harakat qilishgan. O‘z hayotlarini xavf ostiga qo‘yib bo‘lsa ham qatog‘on qilinayotgan ruhoniylarni yashirishgan. Masalan, Toshkentdagi Svyato–Nikolay ayollar monastirining so‘nggi boshlig‘i, otishga hukm qilib qo‘yilgan Igumenya Lidiya (Nagornova)ning qamoqqa olinishidan oldin qochib ketishiga Jo‘ra ismli o‘zbek yigiti ko‘maklashgan¹⁶⁹.

Davlat tashkilotlari boshqa jamoat muassasalari singari, rasmiy diniy tashkilotlarni, ularning ichki, ya’ni bevosita ibodat bilan bog‘liq ishlariga aralashmagan holda konstitutsiyaviy huquqlarni ta’minlaydi. Ammo siyosiy tus olishi mumkin bo‘lgan hamda fuqarolar xavfsizligiga putur yetkazadigan ekstremistik va fundamentalistik oqimlar paydo bo‘lgan taqdirda ularni nazorat ostiga olib, tegishli choralar ko‘radi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 12-moddasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi, hech qaysi mafkura davlat mafkurasiga sifatida o‘rnatilishi mumkin emas, deyilgan. Shunga binoan har bir diniy konfessiya o‘z mafkurasiga ega bo‘lishi mumkin. Lekin bu mafkura xalqqa tazyiq bilan singdirilishiga yo‘l qo‘yilmaydi. Jamiyatimizda diniy tashkilotlar faoliyatining ustivor yo‘nalishlari xalqimizda milliy g‘urur va iftixor, vatanparvarlik va fidokorlik, komil insonni shakllantirishga safarbar etishiga qaratilgan¹⁷⁰.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, O‘zbekiston Respublikasida davlat va din o‘rtasidagi munosabatlarning xususiyatlari bir qator jihatlarga ega. Avvalo, davlat va dinning bir-biridan ajratilganligi, diniy tashkilotlarning ta’lim-tarbiyaning rasmiy tizimiga kirmasligi bilan belgilanadi. Lekin bu aslo davlatning dinga mutlaq befarqligini yoxud dinning ma’naviy hayotdan butunlay ajratib qo‘yilganligini anglatmaydi.

¹⁶⁸ Архиепископ Владимир. ...А друзей искать на Востоке. –Тошкент: 2000. –С. 45.

¹⁶⁹ Архиепископ Владимир. ...А друзей искать на Востоке. –Тошкент: 2000. –С. 44.

¹⁷⁰ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т.: Ўзбекистон, 2000.Б.43-47,60-61.

Davlat va din tashkilotlari jamiyat hayotining ikki uzviy aloqador sohasida faoliyat ko'rsatadilar, jamiyatdagi hamjihatlik, tinchlik, bag'rikenglikni ta'minlashga o'z vakolatlari va imkoniyatlari darajasida hissa qo'shadilar. Yosh avlodni vatanparvarlik, fidokorlik, xalqqa sodiqlik kabi ulug' tuyg'u va shuurlar asosida tarbiyalashda buyuk ajdodlarimiz Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Abu Mansur al-Moturidiy, Burhoniddin al-Marg'inoniy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband singari allomalar hayoti, ijodi, bebaho durdona asarlarini o'rganish, mavjud boy diniy, milliy va ma'naviy tadqiq va targ'ib etish, undan istiqlolni mustahkamlash yo'lida samarali foydalanish umummilliy vazifasiga aylanmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasini 2017–2021-yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'grisidagi Prezident Farmoni PF–47-49-son. 07.02.2017.
2. Sh.M. Mirziyoyevning 2017-yil 19-maydagi “Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” [PF–50-46-son. 19.05.2017.]gi Farmoni
3. N. Alimova, Sh. Asqarov, R. Haydarov, Sh. Amirjo'jaye'v “Milliy g'oya: asosiy tushuncha va tamoyillar”. 2014. – B. 222
4. Очилдиев А. Бағрикенглик — барқарорлик ва таракқиёт омили. Т.:Тошкент ислом университети, 2007. Б.121
5. Геогенезис: философия и методология геоэкономики и геофинансов. Научный альманах высоких гуманитарных технологий. \ Под. ред. Ивановой Г.М. М.: НАВИГУТ, 2003. С. 250
6. Практическая демография \ Под. ред. Л.Л.Рыбаковского. М.: ЦСП, 2005. С. 164.; Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса. (Очерки теории и методов исследования). М.: УФН, 2000. С. 164.
7. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. Б. 111.
8. By Rebecca S. May A Biblical Perspective on Tolerance. Distributed by www.relationalconcepts.org

KECHA VA KUNDUZ ASARIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR VA ULARNING STILISTIK XUSUSIYATLARINI KRISTOFOR FORT TARJIMASIDA AKS ETTISHI

ARIPOVA Kamola Yusupovna

International Islamic Academy of Uzbekistan

Senior teacher of the Department of Uzbek and Foreign Languages

+998 90 981-46-15

e-mail: kamolakind@mail.ru

ANNOTATSIYA

Abdulhamid Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida turli stilistik vositalar, ibora(frazeologik birlik)lar, tasviriy vositalar va boshqa badiiy unsurlardan juda keng foydalanilgan bo'lib, ularni tarjima qilishda Kristofor Fort qanday tarjima usullaridan, strategiyalardan foydalanganini o'rganib chiqib, ba'zi o'rinlarda o'z tomonimizdan qilingan tarjima variantlarini ham taklif etilgan.

Kalit sozlar: *leksik-stilistik birliklar, konnotativ ma'nolar, estetik ifoda vositalari, frazeologik birliklarni, leksik-sintaktik birliklar.*

ABSTRACT

In the novel "Night and Day" by Abdulhamid Cholpon, various stylistic devices, phrases (phraseological units), visual devices and other artistic elements are widely used. In some places, we also offer translation options.

Key words: *lexical-stylistic units, connotative meanings, means of aesthetic expression, phraseological units, lexical-syntactic units.*

АННОТАЦИЯ

В романе Абдулхамида Чолпона «Ночь и день» широко используются различные стилистические приемы, словосочетания (фразеологические единицы), изобразительные приемы и другие художественные элементы. В некоторых местах мы также предлагаем варианты перевода.

Ключевые слова: *лексико-стилистические единицы, коннотативные значения, средства эстетической выразительности, фразеологизмы, лексико-синтаксические единицы.*

KIRISH

Tarjimashunoslikda eng murakkab va e'tibor talab qiluvchi tarjima turi bu badiiy asarlar tarjimasi hisoblanadi. Buning sababi sifatida badiiy adabiyotda keng qo'llanadigan leksik-stilistik birliklar, ular anglatadigan konnotativ ma'nolar, estetik ifoda vositalari, frazeologik birliklarni boshqa tilga o'girishda yuzaga keladigan

qiyinchiliklarni aytishimiz mumkin. Tildagi leksik-sintaktik birliklarning ko'chma ma'noda qo'llanishi har bir tilda o'ziga xos qonuniyat asosida ro'y beradi, shu tufayli ularning so'zma-so'z tarjimasi boshqa tillarda kerakli ma'noni anglatmasligi mumkin. Bunda tarjimonning oldida asliyat matnidagi frazeologik birikmalarning ma'nosini, ifoda xususiyatlarini inobatga olgan holda tarjima matnida ularga ekvivalent bo'lgan boshqa frazeologik birliklarni topish, shakl hamda ma'no o'rtasidagi bog'liqlikni saqlab qolish kabi bir qator qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Frazeologik birliklar birdan ortiq komponentni o'z ichiga olib, ularni umumlashtirgan holda yaxlit bir ma'no anglatuvchi o'zgarmas(turg'un) birikmalar hisoblanib, ular yana iboralar deb ham yuritiladi. Frazeologizm(frazeologik birikma)lar har bir tilda turlicha shaklga ega bo'lib, ularni tarjima qilishda, asosan, ularning ma'no jihatiga ustunlik beriladi. Masalan, ingliz tilida *break a leg* ("omad tilamoq"); *to cost an arm and a leg* ("nihoyatda qimmat turmoq"; "narxi juda baland bo'lmoq"), *to call a spade a spade* ("yoqimsiz bo'lishiga qaramay, haqiqatni gapirmoq"); *to rob Peter to pay Paul* ("bir insondan olingan qarzni to'lash uchun yana boshqa birovdan qarz olmoq") kabi frazeologik birikmalar aynan ingliz tilida so'zlashuvchilar uchun tushunarli bo'lib, boshqa tillarda mavjud bo'lmagan o'ziga xos birliklardir. Mashhur rus filolog-ensiklopedist olimi V.V.Vinogradov, frazeologizmlarni tadqiq etib, ularning uchta asosiy turini farqlab bergan:

1. Frazeologik chatishmalar. Bu turdagi frazeologizmlar tarkibida qatnashgan so'zlar o'zining leksik ma'nosini butunlay yo'qotgan bo'ladi. Undagi har bir so'z umumiy ko'chma ma'noga ega bo'lib, birikmada nazarda tutilayotgan yaxlit ma'noni ifodalab berish uchun birlashib ketgan bo'ladi, semantik tahlilda ham qismlarga ajralmaydi. Ingliz tilidagi *to bite the bullet* iborasi frazeologik chatishmaga yaxshi misol bo'la oladi. Ushbu ibora "qiyin yoki yoqimsiz narsani qilishga majbur bo'lmoq" degan ma'noni anglatadi, unda qatnashgan so'zlar esa leksik jihatdan "o'qni tishlamoq" tarzida tarjima qilinadi.

2. Frazeologik birliklar. Bu guruhga kiruvchi iboralar ham to'liq ko'chma ma'noga ega bo'lgan so'zlardan tashkil topadi va yaxlit ma'no anglatadi. Frazeologik chatishmalardan ularni farqlab turuvchi narsa shuki, bunday iboralarning umumiy ma'nosi bilan uning tarkibidagi so'zlar o'rtasida ma'lum darajada bog'liqlik bor bo'ladi. Masalan, *to cost an arm and a leg* iborasi ingliz tilida "juda qimmat" degan ma'noda ishlatiladi. Ya'ni, biron narsa shu darajada qimmatki, uni sotib olish uchun inson o'zining oyoq va qo'llarini ham sotishi kerak, qabilidagi mubolag'ali tasvirdan ibora tarkibidagi so'zlarning umumiy mazmun bilan bog'liqligi kelib chiqadi.

3. Frazeologik birikmalar. Ushbu guruhga kiruvchi iboralar ko'chma ma'noga ega bo'lsa-da, ularning tarkibida qatnashgan so'zlar o'z lug'aviy ma'nosini butunlay

yo'qotmaydi. Bunday iboralarni sintaktik jihatdan tarkibiy qismlarga ajratib, unda qatnashgan so'zlarni turli sinonimlar bilan almashtirishimiz mumkin. . Ingliz tilidagi *go(get) off the topic* hamda *go(get) off the track* ("mavzuga aloqador bo'lmagan narsani gapirmoq", "asosiy fikrdan chetlashmoq") frazeologik birikmalarini bu guruhga kirgizish mumkin. Bundan tashqari, ingliz xalq maqollari, idiomalar, hikmatli so'zlari ham ushbu tasnifga kiruvchi stilistik vositalar sanaladi.

Frazeologik birliklar o'z tarkibida ko'plab til belgilari: grammatik, leksik, stilistik xususiyatlarni mujassam eta olishi bilan xarakterlidir. Bunday birliklarning ko'chma ma'noda kelayotganini ilg'ab olish, ularning badiiy-uslubiy jihatlarini chuqur tadqiq etib, tarjimada ularni aks ettira olish tarjimondan nihoyatda katta mahorat va ziyraklikni talab etadi. Ushbu tadqiqot ishimizda biz badiiy asarlarda qo'llangan uslubiy vositalarning tarjima matnida ifodalanishi masalalariga doir izlanishlar olib borishni maqsad qilgan edik. Shu sababli ilmiy ishimizning ushbu bo'limida iboralar, ya'ni frazeologik birliklarga oid uslubiy xususiyatlarni tarjima jarayonida aks ettirish muammolarini yoritishga harakat qildik.

Ibora(frazeologik birlik)larni chet tiliga o'g'irishda tarjimon oldida bir qator muammolar yuzaga keladi va tarjima jarayonining qiyinlashishiga sabab bo'ladi. Bu kabi muammolarning paydo bo'lishiga turtki beruvchi bir qancha omillar mavjud bo'lib, quyida ularning ba'zilarini keltirib o'tamiz:

- frazeologik birliklar, asosan, ikki va undan ortiq so'zlardan tashkil topadi va ularning barchasini umumlashtirgan holda yaxlit ko'chma ma'no anglatadi. Masalan: *podadan oldin chang chiqardi*;

- aksar holatlarda frazeologik birliklar tilning madaniy, milliy xususiyatini mujassamlashtirgan bo'ladi, masalan: *Qordan qochib, yomg'irga tutildimoq – Go out of the frying pan into the fire*;

- ba'zi bir frazeologik birliklar bir paytning o'zida ham o'z ma'nosini saqlab qoladi, ham majoziy ma'no ifodalaydi, masalan: *ko'zi qinidan chiqib ketmoq* (mubolag'a).

Yuqorida sanab o'tilgan sabablarga ko'ra, shuningdek, yana bir nechta holatlarda frazeologik birliklarni boshqa tillarga tarjima vilish qiyinlashadi. Bunday vaziyatda asarning sofligini saqlab qolish, to'g'ri tarjima usullarini qo'llay olish uchun ning tarjimonda lingvistik va ekstralingvistik bilimlar yetarli darajada rivojlangan bo'lishi lozim.

Frazeologik birliklarni ingliz hamda o'zbek tillari o'rtasida o'zaro tarjima qilish borasida E.Aznaurova boshchiligidagi tarjimon-olimlar guruhi bir qancha ishlarni amalga oshirganlar. Ular ingliz hamda o'zbek tillarida qo'llanadigan frazeologik birliklarni tadqiq etib, ularni turli jihatlariga ko'ra ma'lum guruhlariga tasniflashni

taklif etadilar. Ularning fikriga ko‘ra, uchta holat frazeologik birliklarni tasniflashimizga asos bo‘ladi. Ular quyidagilar: frazeologik birliklarning to‘liq moslashuvi, qisman moslashuvi yoki moslashuvning umuman yo‘qligi. Dastlabki holat – to‘liq moslashuvga ko‘ra, frazeologik birliklar shakl jihatdan ham, ma’no jihatdan ham yaxlitlikka ega bo‘ladi, masalan: *hard to swallow – hazm qilish qiyin*. Bir tildagi frazeologik birliklarni ikkinchi tilga qisman moslashtirish deganda bu birliklar o‘rtasidagi leksik, grammatik yoki leksik-grammatik jihatdan moslashuv tushuniladi. Ko‘chma ma’no ifodalash xususiyati ularning barchasi uchun umumiy bo‘lsa-da, bunday birliklarga oid so‘zlarning sintaktik tuzilishi, leksik-morfologik birliklarning tarkibi turlicha bo‘ladi. Masalan: *at the drop of a hat – ko‘z ochib yumguncha*. Frazeologik birliklarning har bir tilda turlicha shakllanishi, ularning bir-biriga aynan mos kelmasligining asosiy sababi sifatida milliy, madaniy, tarixiy omillarning frazeologizmlarga ko‘rsatgan ta’siri ko‘rsatiladi. Aynan shu sababli bir tilda yaratilgan ibora - frazeologik birlik boshqa bir tilda biz istayotgan ma’noni anglatmasligi mumkin. Tillardagi milliy-madaniy farqlar tufayli yuzaga keluvchi bunday holatlarda frazeologik birliklarni to‘g‘ri tarjima qila olish uchun mualliflar bir necha tarjima usullarini ishlab chiqqanlar:

- **so‘zma-so‘z tarjima.** Bu usulda frazeologik birlikning tarkibidagi har bir so‘zni tarjima qilish tushuniladi: *a drop in the ocean – dengizdan bir tomchi*.

- **analog tarjima.** Bunda bir tildagi iboraning o‘rnida boshqa tildagi shu ma’noda ishlatiluvchi iborani qo‘llash nazarda tutiladi: *to call a spade a spade – oqni oq, qorani qora demoq*

- **tasviriy tarjima.** Bu holatda bir tilda ko‘chma ma’no anglatuvchi frazeologik birlikning boshqa tilda ekvivalenti bo‘lmaydi. Masalan: *To have Van Gogh's ear for music – “qo‘shiq aytishda qobiliyatsiz bo‘lmoq”, “ohanglarni ajrata olmaslik”*.

Abdulhamid Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romani o‘zbek xalqining milliy madaniyatini, tarixi hamda qadriyatlarini aks ettiribgina qolmay, o‘zbek tilining badiiy imkoniyatlarini, undagi rang-barang uslubiy vositalar, frazeologik birliklarni ham yorqin tarzda aks ettirganligi tufayli o‘zbek adabiyotida alohida o‘ringa ega asar hisoblanadi.

Asliyat matni: *Sanamasdan sakkiz demay turing hali! Otam osonlik bilan ma’qul gapga ko‘nadigan odam emas. Jim turib qolishini ko‘ring: hali ham churq etmaydi.*

Xristofor Fort tarjimasini: *“Don’t count your chickens before they’re hatched! My father is not a person to so easily agree to anything. Look at how silent he is: he still hasn’t said a word”*.

Ushbu parchadagi “*Sanamasdan sakkiz demay turing hali*” jumlasini frazeologik birlik orqali ifodalaniib, “shosholib, xulosa chiqarmay turmoq” mazmunida qo‘llanmoqda. “*Sanamay sakkiz demoq*” o‘zbek tilida keng qo‘llanuvchi ibora bo‘lib, ingliz tilida bu birikmaga so‘zma-so‘z mos keluvchi ibora mavjud emas. Shu sababli tarjima jarayonida uni to‘g‘ridan to‘g‘ri boshqa tilga olib o‘tish kerakli natijani bermaydi.

Xristofor Fort tarjimasida esa ushbu birikma “*“Don’t count your chickens before they’re hatched!?” – “Jo‘jalar tuxumdan chiqquncha ularni sanamay turing!?”*” tarzida berilgan. Tarjimon bu yerda asliyat matnidagi tarjima matniga frazeologik birliklarni olib o‘tishda analog tarjima usulidan foydalangan. O‘zbek tilidagi “*Sanamay sakkiz demoq*” iborasining ma‘nosi saqlab qolinib, unga mos keluvchi boshqa ibora ingliz tilidagi matnda qo‘llangan.

Asliyat matni: *Maslahat natijasida qaynona bilan kelin uyda qoladigan bo‘lib, ikki-uch oydan beri bularnikida yashaydigan qarindoshlardan Savribibi degan kampir qizlarga ko‘z-quloq qilib berilgan edi.*

Xristofor Fort tarjimasi: *Their conversation resulted in both women staying home. They sent Savribibi, an old woman who had been living near them for about two or three months, in their place, to be their eyes and ears.*

Ushbu parchada *ko‘z-quloq qilib berilgan* birikmasi frazeologik birlik bo‘lib, sinekdoxa usulida ma‘no ko‘chishiga asoslangan. O‘zbek tilida *ko‘z-quloq bo‘lmoq* iborasi aslida *diqqat bilan kuzatmoq, nazorat qilmoq, qo‘riqlamoq* ma‘nolarini ifodalashda qo‘llaniladi. Bu yerda ko‘z hamda quloq so‘zlari orqali insonning butun diqqat-e‘tibori nazarda tutilmoqda. Bu yerda tarjimon asliyat matnidagi frazeologik birlikni so‘zma-so‘z tarjima qilgan. Shuningdek, asliyat matnidagi bir nechta so‘zlar tarjima matnida tushirib qoldirilgan. Jumladan, asarda Savribibi obrazining boshqa qahramonlar bilan qarindosh ekanligi haqida to‘xtalib o‘tilgan bo‘lsa-da, ingliz tilidagi matnda bu ma‘lumotni ko‘rmaymiz: *ikki-uch oydan beri bularnikida yashaydigan qarindoshlardan Savribibi degan kampir – Savribibi, an old woman who had been living near them for about two or three months.* Bizningcha, tarjimada bu so‘zni kiritib ketish quyidagicha bo‘lishi mumkin edi: *their relative Savribibi, an old woman who had been living near them for about two or three months, in their place, to be their eyes and ears.* Albatta, X.Fort tomonidan qilingan tarjimada qarindoshlari so‘zining tushirib qoldirilishi asarning asl g‘oyasiga ham, kontekst mazmuniga ham jiddiy zarar bermagan. Biroq, asarning asliyatini saqlab qolish uchun bor imkoniyatdan foydalanib, harakat qilish tarjimonning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Bizningcha, Xristofor Fort ushbu so‘zni tushirib qoldirishda Savribibi

qahramonining asarda muhim o‘rin tutmaganligini ham sabab qilib olgan bo‘lishi mumkin.

Asliyat matni: *Kishi degan o‘z tomiriga bolta chopadimi? — dedi . — Kechasi bilan uxlayolmasdan, shuni o‘ylab chiqdim ...*

Xristofor Fort tarjimasida: *“Can a person really take an axe to the branch on which she’s sitting like that?” she said. “I couldn’t sleep last night and left the house this morning thinking about you.”*

Yuqoridagi parchada keltirilgan *Kishi degan o‘z tomiriga bolta chopadimi* gapi ko‘chma ma’noda qo‘llangan bo‘lib, frazeologik birlik (ibora) hisoblanadi. *O‘z tomiriga bolta chopmoq* iborasi Shavkat Rahmatullaev boshchiligida tuzilgan “O‘zbek tili frazeologik lug‘ati” da “yo‘q qilib yuboradigan zarba bermoq”¹⁷¹ tarzida izohlangan. Biron shaxs tomonidan uning o‘ziga ko‘proq zarar keltiradigan ish-harakat bajarilsa, ushbu ibora qo‘llaniladi.

Xristofor Fort tarjimasida ushbu birikma *“take an axe to the branch on which she’s sitting like that?”* deb tarjima kilgan. Tarjimonlar ushbu birikmani ingliz tiliga o‘girishda to‘g‘ri usulni qo‘llaganlar. Chunki ingliz tilida *“take an axe to the branch on which she’s sitting - to do something unwise and cause harm to yourself or your situation* birikmasi mavjud bulib, aynan o‘zbek tilidagi *o‘z tomiriga bolta chopmoq* frazeologik birligiga ekvivalent bo‘la oladi. Demak, tarjimon ushbu matnni analog tarjimadan to‘g‘ri foydalangan holda ingliz tiliga o‘giran.

Asliyat matni: *Xudodan tilab turing, «noumid shayton», degan gap bor...*

Xristofor Fort tarjimasida: *Pray to God because you know they say, ‘He who has no hope is lost.’”*

Ushbu matnda *noumid shayton* frazeologik birligi o‘zbek tiliga xos til ifodasi bo‘lib, “O‘zbek tili frazeologik lug‘ati”da ungi berilgan ta’rif quyidagicha: *“har qanday sharoitda ham umidni uzmaslik kerak.* Ushbu ibora bilan bir xil ma’noda qo‘llanuvchi maqol ingliz tilida mavjud bo‘lib, Xristofor Fort undan tarjimada foydalangan. *“He who has no hope is lost”* ingliz tilida maqol ko‘rinishidagi ifoda hisoblanib, u ma’noviy jihatdan asliyat matnida qo‘llangan “noumid shayton” frazeologik birligiga ekvivalent bo‘la oladi. Natijada, analog tarjima usuli badiiy matnning uslubiy jihatlarini tarjimada ham aks ettirishga yo‘l ochgan.

Asliyat matni: *Miryoqub g‘ururining kaltaklanishidan kelgan bir zaharxanda bilan kuldi, injener esa burungi kular yuzini ham no‘q talab oldi .*

... To‘ra bu kulishni Miryoqubning xursand va rozi ekaniga yo‘ydi va ko‘ngli o‘rniga tushdi.

¹⁷¹ O‘zbek tili frazeologik lug‘ati [Matn] : lug‘at / Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, Z.Xolmanova, I. O‘razova, K.Rixsiyeva. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022. – 198-bet.

Xristofor Fort tarjimasida: *Miryoqub smiled, revealing his irritation and injured pride, while the engineer, a moment ago smiling, suddenly scowled. ... The nobleman took Miryoqub's smile as a sign that he was satisfied and had calmed down.*

Ushbu parchada bir nechta stilistik vositalar mavjud. Ulardan birinchisi, “g‘ururining kaltaklanishi” birikmasi bo‘lib, unda metafora usulida ma’no ko‘chishi yuz bergan. “G‘ururi toptalmoq” ma’nosini anglatuvchi ushbu metaforik birlik Xristofor Fort tarjimasida *injured pride* tarzida ifodalangan. *Burungi kular yuzini ham no‘qtalab oldi* gapida esa *no‘qtalab olmoq* birikmasi insonning yuziga nisbatan ishlatilganligi metaforik ko‘chimga asos bo‘lgan. Tarjima matnida esa ushbu ibora *a moment ago smiling, suddenly scowled* tarzida keltirilgan. Bu yerda avvalgi boblarda tilga olingan demetaforizatsiya jarayoni yuz berib, O‘zbek tilidagi ko‘chma ma’noli birlik ingliz tilida oddiy so‘zlarga almashtirilgan. Shuningdek, asliyat matnidagi “to‘ra” so‘zining tarjima matnida qanday ifoda etilganiga e’tibor beradigan bo‘lsak, bu atama gapda “*nobleman*” so‘zi orqali ifodalangan. Bu orqali ingliz kitobxoniga kerakli ma’no yetarli darajada yetkazib berilgan, deb o‘ylaymiz. Biroq, butun asar davomida “to‘ra” atamasi qatnashgan o‘rinlarga diqqat qilsak, bu so‘zning ba’zan to‘g‘ridan to‘g‘ri tarjima matniga olib o‘tilganiga guvoh bshlamiz. Bu tufayli romanning ravon o‘qilishi birmuncha qiyinlashadi. To‘g‘ri, ingliz tiliga bu so‘zni “*to‘ra*” shaklida to‘g‘ridan to‘g‘ri olib o‘tish ham, uni “*nobleman*” tarzida tarjima qilish ham tarjimonning xohishiga bog‘liq bo‘lib, asar ma’nosini ochib bera oladi. Bu yerda kuzatilayotgan holat esa, badiiy matnda ularning har ikkalasini ham qo‘llash bilan bog‘liq. Ya’ni, tarjima asarni o‘qiyotgan kitobxon kontekstning umumiy qiyofasida ikki xil shaklda bo‘lgan bu so‘zning aynan bir ma’no ifodalashini bilmasligi mumkin. Demak, Tarjimon bu holatda ikki usuldan birini tanlashi, ya’ni “to‘ra” so‘zini tarjimada aynan qo‘llab, uning izohini keltirib o‘tishi, yoki bu so‘zning ingliz tilidagi ekvivalentini qabul qilishi kerak.

Asliyat matni: — *Ahmoq! — dedi u. — Ularing allaqaylardan daromad qilib kelib, zo‘rg‘a ipning uchini chiqardi-yu, men «yo‘q!» deb tomdan tarasha tushganday javob beramanmi?*¹⁷²

Xristofor Fort tarjimasida: *“Idiot!” he said. “They only hinted at it, just barely tossing a thread out to start a deal, and I am supposed to say ‘no’ suddenly like a chip falling from the roof?”*¹⁷³

Mazkur matnda *zo‘rg‘a ipning uchini chiqardi-yu*, gapi frazeologik birlik hisoblanib, ifodalanayotgan fikrning ta’sir kuchini oshirishga xizmat qilgan. *Uchini*

¹⁷² A.Cho‘lpon. Kecha va kunduz. -Тошкент: “Sharq”, 2000. - 76. 78 A.Cho‘lpon. Kecha va kunduz. -Тошкент: “Sharq”, 2000. - 76 6.

¹⁷³ Christopher Fort, *Night and Day*. –Central Asian Literatures in Translation. Boston, 2020. - 104 p

chiqarmoq frazeologik birligi lug‘atda¹⁷⁴ “biron fikrni boshlab qo‘ymoq”, “noma’lum fikrning bir qisminigina aytmoq” ma’nolarida kelgan. Bu ibora ingliz tiliga tarjima matnida ham o‘z shaklini yo‘qotmagan holda ifodalangan. Matndagi ikkinchi ibora *tomdan tarasha tushganday* frazeologik birligi bo‘lib, biror voqeaning kutilmaganda sodir bo‘lishi, so‘zlovchini qo‘rqitib yuborishi kabi holatlarni ifodalashda ishlatiladi. Mazkur iborani X.Fort tarjima matniga to‘g‘ridan to‘g‘ri olib o‘tadi: *like a chip falling from the roof*. Biroq bu orqali iboraning ma’nosi tarjima matnida to‘liq ifodalanmay qolgan. Bu iboraga ma’nosi aynan mos keladigan ekvivalent ham ingliz tilida mavjud emas. Bu holatda, bizningcha, frazeologik iboralarni tarjima qilishning uchinchi usuli, ya’ni tasviriy tarjimadan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu holatda birikmaning uslubiy-frazeologik ma’nosi yo‘qolsa-da, uning ma’nosi saqlab qolinadi. Bu esa tarjima asarning o‘qishli bo‘lishi uchun muhim omildir.

Asliyat matni: «*To‘rt oy endi bo‘ldi-ya!..» Og‘zingizning bir chekasidan chiqadi!*. *Yo‘q, aravakashligi qursin!*¹⁷⁵

Xristofor Fort tarjimasida: *‘It’s only been four months’. That’s easy to say! No, damn that cart.*¹⁷⁶

Ushbu gapda qo‘llanilgan *og‘zingizning bir chekasidan chiqadi* gapi frazeologik birlik bo‘lib, bu iboradan biror narsani aytish, u haqida gapirish juda oson ekanligi tushuniladi.

Xristofor Fort tarjimasida ushbu gap so‘zma-so‘z tarzda ingliz tiliga o‘girilgan. *That’s easy to say!* – “bu narsa aytishga oson” degan gapni iboraning o‘rnida qo‘llash orqali adib tasviriy tarjima usulini qo‘llagan va matnning ma’no xususiyatini saqlab qolishga ko‘proq urg‘u bergan.

Asliyat matni: *Ona bo‘sh kelmadi:*

— *Bermadi, deb yotaverasizmi? — dedi yana . — «Olma pish, og‘zimga tush!» bilan bo‘ladimi? Axtargan topadi!*¹⁷⁷

Xristofor Fort tarjimasida: *“You’ll just sit there and say, “God’s will”, then? God’s favored can just say, “Ripen, apple, and come to my mouth”, while the rest of us have to suffer?”*¹⁷⁸

¹⁷⁴ O‘zbek tili frazeologik lug‘ati [Matn]: lug‘at / Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, Z.Xolmanova, I. O‘razova, K.Rixsiyeva. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022. – 528-bet.

¹⁷⁵ A.Cho‘lpon. Kecha va kunduz. -Тошкент: “Sharq”, 2000. - 7 б. 78 A.Cho‘lpon. Kecha va kunduz. -Тошкент: “Sharq”, 2000. - 79 б.

¹⁷⁶ Christopher Fort, Night and Day. –Central Asian Literatures in Translation. Boston, 2020. -106 p

¹⁷⁷ A.Cho‘lpon. Kecha va kunduz. -Тошкент: “Sharq”, 2000. - 7 б. 78 A.Cho‘lpon. Kecha va kunduz. -Тошкент: “Sharq”, 2000. - 78 б.

¹⁷⁸ Christopher Fort, Night and Day. –Central Asian Literatures in Translation. Boston, 2020. - 107 p

Yuqoridagi parchada «*Olma pish, og‘zimga tush!*» frazeologik birligi qo‘llangan bo‘lib, bu ibora o‘zbek tilida keng qo‘llaniladi. Sh.Rahmatullaevning lug‘atida¹⁷⁹ keltirilishicha, bu ibora “biron ishning mehnat qilmay, mashaqqatsiz holda ro‘yobga chiqishini kutmoq” ma’noda ishlatiladi.

Xristofor Fort tarjimasida bu ibora “*Ripen, apple, and come to my mouth*” tarzida ifodalangan bo‘lib, so‘zma-so‘z tarjima usulidan foydalanilgan. Bizning fikrimizcha, bu yerda so‘zma-so‘z tarjima usuli yetarli darajada samarali emas, negaki ingliz tili va o‘zbek tillarining milliy-madaniy xususiyatlari bir-biridan farq qiladi. Ya’ni, biron ishning oson bajarilishi o‘zbek tilida olma mevasiga erishish orqali tasvirlanayotgan bo‘lsa, boshqa tillarda bunday holat kuzatilmasligi mumkin. Bir tildagi iboraning ikkinchi tilda ekvivalenti bo‘lmagan hollarda uning ma’nosini yetkazib berish uchun tarjimon tasviriy tarjimini qo‘llashi ma’qulroq hisoblanadi. Negaki, tarjimon oldida agar ikkisidan faqat birini saqlab qolish tanlovi bo‘lsa, matnning badiiy-stilistik bo‘yoqdorligidan ko‘ra uning ma’noviy jihatini ifodalash muhimroq hisoblanadi. Biroq yuqoridagi parchada biz har ikkala usulga ham ehtiyoj yo‘q deb hisoblaymiz va matnda analog tarjimini qo‘llashni taklif etamiz. Chunki tarjimon, odatda, iboraning tarjimadagi ekvivalentini topa olmagan taqdirda uni so‘zma-so‘z yoki ma’noviy jihatdan tasvirlash usulini tanlaydi. Qidiruvlarimiz natijasiga ko‘ra, yuqoridagi «*Olma pish, og‘zimga tush!*» bilan bo‘ladimi gapini ingliz tilida ham frazeologik birliklarni qo‘llagan holda ifodalash imkoni mavjud. Bu iboraning ekvivalenti, bizningcha, shunday bo‘ladi: *While all of us have to suffer, do you want to be handed everything on a silver platter?*

XULOSA

Demak, metafora, metonimiya, mubolag‘a stilistik vositalarini hamda ularga asoslangan frazeologik birliklarni boshqa tillarga o‘g‘irishda, birinchidan, qo‘llanilayotgan iboraning milliy-madaniy xususiyatlarini, kelib chiqish sabablarini yaxshi o‘rganish lozim. Ikkinchidan, frazeologik birlikning aynan qanday ko‘chma ma’no anglatishi haqida ham yetarli ma’lumotga ega bo‘lish tarjimon oldiga qo‘yiluvchi talablardan hisoblanadi. Badiiy asarning uslubiy jihatini ham, ma’noviy xususiyatlarini ham tarjima matniga barobar olib o‘tish uchun analog tarjima usuli eng maqbul yo‘l hisoblanadi. Analog tarjima turi, asosan, asliyat matnidagi frazeologik birlikning dominant ma’nosini topish va unga ekvivalent bo‘lgan iboralar ro‘yxatini tarjima tilidan qidirish jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Muallif tomonidan

¹⁷⁹ O‘zbek tili frazeologik lug‘ati [Matn] : lug‘at / Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, Z.Xolmanova, I. O‘razova, K.Rixsiyeva. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022. – 338-bet.

ko‘zda tutilgan ma‘noni to‘liq ifodalay oluvchi analog iborani tanlagach, tarjimon uni asarga kiritadi.

REFERENCES

1. Averintsev S.S. Philology. // M.: Russian language. Encyclopedia, 1979.
2. Арипова, К. Ю. (2021). The distinctive features of translation of the novel “night and day”. *Международный журнал искусство слова*, 4(1-2).
3. Alekseytseva T.A. Explication as a way to overcome interlingual and intercultural asymmetries in translation. - abstract, dissertation... candidate of philol.sciences, 02/10/20, St. Petersburg State University - St. Petersburg, 2009.
4. Alisova T.B., Repina T.A., Tariverdieva M.A. Introduction to Romance Philology. - M.: Higher School, 2007. - 453 p.
5. English-Russian and Russian-English dictionary (short). Ed. O. S. Akhmanova and E. A. M. Wilson. M.: Russian language, 1990. - 1056 p.
6. Anichkov I.E. Idiomatics among linguistic sciences. // Anichkov I.E. Works on linguistics. - St. Petersburg: Nauka, 1997. P.101 - 145.
7. Antipov G.A., Donskikh O.A., Markovina I.Yu., Sorokin Yu.A. Text as a cultural phenomenon. - Novosibirsk: Science; Sib. department, 1989. - 196 p.
8. Apresyan Yu.D. About the works of I.E. Anichkov on idiomatics. // Anichkov I.E. Works on linguistics. - St. Petersburg: Nauka, 1997. pp. 70 - 87.
9. Arakin V.D. Comparative typology of English and Russian languages. -L.: “Enlightenment”, 1979. - 259 p.
10. Arutyunova N.D. Problems of morphology and word formation (based on the Spanish language). - M.: Languages of Slavic cultures, 2007. -288 p.

KO'HITANG TOG' OLDI QISHLOQLARIDA UY-JOYLAR QURILISHINING SHAKLLANISHI VA TURLARI

XURRAMOV Zahiriddin Zokir o'g'li

Termiz davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada Surxon vohasining ajoyib maskanlaridan biri bo'lmish Ko'hitang tog' oldi qishloqlari va u yerdagi uy-joylarning qurilish usullari, uy-joylarning turlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *Kapa, sariq tol, Chang'arog', o'tov, «kapa cho'p», xaprmach, bo'g'jama, qora uy.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается о горных селениях Кохитанг, одном из чудесных мест Сурханского оазиса, способах строительства там домов и типах домов.

Ключевые слова: *Капа, желтая ива, Чангарог, капа палка, хапрмач, вугчама, черный дом.*

ABSTRACT

The article talks about the mountain villages of Kohitang, one of the wonderful places of the Surkhan oasis, the construction methods of the houses there, and the types of houses.

Keywords: *Shack, yellow osier, Chang'arog', paddock, «kapa cho'p», xaprmach, bo'g'jama, black home.*

KIRISH

O'zbekiston hududida uy-joylar qurilishi bir necha ming yillik tarixga ega bo'lib, xususan, «Jarqo'ton shahar qurilishi yodgorligi bundan uch yarim ming yil muqaddam (hozirgi Surxondaryo viloyati Sherobod tumani hududi) Sherobod daryosining ko'hna o'zani Bo'stonsoy yoqasida joylashgan, maydoni taxminan 100 gektar bo'lgan. Shahar ikki qismdan iborat, ya'ni «Arki a'lo» va «Shahriston» dan iborat. Arki-a'loda shahar xokimining qarorgohi-hukumdon saroyi joylashib, Arki-a'loning umumiy maydoni 3 gektarni tashkil etgan, hamda uning atrofi qalin mudofaa devori bilan o'rab olingan «Arki-a'loga» tutashgan mudofaa devori sharqiy va janubiy qismdan iborat bo'lgan. Bu qadimgi shaharning asosiy aholisi-dehqonlar va hunarmandlar bo'lib ular yashagan joy «shahriston» deb atalgan.

Shu jihatdan ham uy-joylarning qurilishi, tuzilishi va ichki jihozlarida xalqlarning xo'jaligi, moddiy madaniyati hamda xarakterining aks etishi uning o'rganishning ahamiyatini yanada oshiradi. Ajdodlarimiz imorat qurishda uning sifatiga alohida e'tibor berganlar. Tarixga nazar solsak Ko'hitang tog' oldi

qishloqlaridagi masjid, madrasa, xonaqolar o'ta mustahkam xumdonda pishirilgan g'ishtlardan bunyod etilgan. Chupqori usuldagi uylar tumani xalqining azaliy udumi bilan bog'liq. Chunki u zilzilaga bardoshliligi, qishda issiq, yozda salqin bo'lishi bilan ajralib turadi. G'isht qo'yish uchun faqat ariq, quduq suvidan ishlatilib, sho'r suvdan aslo foydalanilmagan. G'isht quyosh issig'ida qurigandan so'ng, xumdonda pishirilgan. O'tin sifatida zardoli, saksovul, sho'ra poyasidan foydalanilgan, chunki ular yonganda yuqori haroratga ega bo'ladi, g'isht sovugandan so'ng ma'lum vaqt suvga tashlab qo'yilib, uning pishiqligi, yaroqliligi chidamliligi aniqlangan. Agar g'ishtda kemtik, mo'rtlik alomatlari ko'rinsa imoratga ishlatilmagan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ko'hitang tog' oldi qishloqlarining yarmi o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi chorvador aholisining asosiy turar joylari mavsumiy va vaqtinchalik bo'lib, ularni lochiq, kapa, chum, chayla, chodir, yer tom, to'la, cho'pon to'la, bog' tom, o'tov, qora uy, oq o'tov, qizil o'tov kabilar tashkil etgan. Ko'hitang tog' oldi qishloqlari aholisi mavsumiy va vaqtinchalik turar joylar ichidan eng ko'p tarqalgani qora uy (o'tov) bo'lib, uning vujudga kelish tarixi bir necha ming yilliklarga borib taqaladi. Miloddan avvalgi V asrda tarix otasi Gerodot o'zining «Tarix» nomli asarida argiplarni mavsumiy va vaqtinchalik turar joy sifatida qurgan uy joy uchun qurilish anjomini tabiiy o'sib turgan daraxtlardan foydalanganliklari xaqida to'xtalib: «Har bir oila daraxt tagida yashaydi. Qishda daraxt qalin oq qigiz bilan yopiladi, yozda esa kigiz olib tashlanadi,»-deb qayd etgan. Ko'hitang tog' oldi qishloqlari aholisining o'tovlari esa o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ko'hitang tog' oldi qishloqlari aholisining qora uy (o'tov)lari ya'ni yurtlari ikki qismdan; a) tol (sariq tol) novdalaridan qilinib, bu uyning suyagi deb ataluvchi keraga, uvuq va chang'aroqdan; b) uyni ustini yopuvchi jihozlar-to'rliq, uzuk va tuynukdan tashkil topgan. Uyning panjara qismi keraga bo'lib, keragalar 48 boshdan 74 boshgacha bo'ladi. Asosan bitta qora uyda to'rtta keraga bo'lib, bu har bir keraga uyning to'rtidan bir qismini egallagan, hamda bu qanot deb nomlangan. Qanotlarning birlashgan joyini jafsar deb atashgan. Jafsarlarga balandligi olti yarim, sakkiz yarim qarich uzunlikdagi jafsar qoziqlar qoqilgan va keragalar jafsar ip (bov)lar bilan jafsar qoziqlarga maxkamlangan. To'rtala keraga birlashtirilib, qora uyning panjara qismini tashkil etgan. Keragalardan xosil bo'lgan panjara kataklari ko'zanak deb atalgan. Ko'zanaklarning keng ya'ni yel ko'zanak hamda tor ko'zanak kabi turlari bo'lib, Ko'hitang tog' oldi qishloqlarining o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholisi asosan tor ko'zanak uylar qurishgan. Ko'chmanchi yoki yarim ko'chmanchi aholisi esa yel (keng) ko'zanakli uylar qurishgan. Chunki, yel (keng) ko'zanakli uylar

nisbatan yengil va ixcham bo‘lib, ko‘chish chog‘ida ulov (tuya, ot yoki eshak)ga ixchamgina joy bo‘lgan. Har bir qanotda 12 tadan chinqoq ya‘ni quloq bo‘lsa, qora uy 48 boshli, 16 tadan chinqoq bo‘lsa 64 boshli qora uy deb atalgan. Keraga panjaralari keraga ko‘ki ya‘ni xo‘kiz yoki tuya terisidan mahsus tayyorlangan tasmalar bilan bog‘langan. Shuningdek, keraga ko‘ki qora uyning oshiq- moshig‘i sifatida ham ishlatilgan. Xo‘jamulki, Shaldiraq, Obodon qishloqlarida keragalar yoyilganda 7-8 qarich balandligidagi panjaralarni tashkil etsa, Zarabog‘, Maydon, Poshxo‘rd, Qorabog‘, Sherjon, Vandob, Xatak, Bedak, Oqtosh, G‘urjak, Kampirtepa, Xo‘janqo qishloqlarida esa 6 qarichni tashkil etgan. Yig‘ishtirib olinganda balandligi 12-14 qarichni, eni esa 3-4 qarichni hosil qilgan. Qora uyning eshigi «turdi» ya‘ni ustki, pastki hamda yon bo‘sag‘alardan iborat bo‘lib, keraganing old tomoni uy eshigining yon bo‘sag‘a ya‘ni yon ustuniga berkitilgan. Yon bo‘sag‘alarning ikki uchi turdi (tepa) va pastki bo‘sag‘alarning chuqurchasiga kiydirilgan. Turdi (tepa bo‘sag‘a)ning ustki qismida beshta yetim uvuq uchun chuqurchalar qilingan. Ikki yon bo‘sag‘aning keragalarga kelib birlashtiriladigan joyi uzunasiga o‘yib, ariqcha shaklida qazilgan va keragalar shu chuqurchaga joylashtirilgan.

Besh-olti qarich balandlikda qamishdan chiy to‘qilib, keragalarning tashqi qismiga tutilgan. Bunda ikki yoki uchta chiy yetarli bo‘lgan. Chiy to‘qishda esa qamish po‘stlog‘idan ajratilib, besh yoki olti qarich uzunlikda qirqilgan hamda chiy to‘qish dastgohida echki qilidan yigirilgan shardozi (ip)lar bilan to‘qib chiqilgan. Qora uyning keraga va bo‘sag‘alari o‘rnatilib bo‘lgandan keyin, keraganing qismidan eni 1-1,5 qarich bo‘lgan rangga bo‘yalgan jundan to‘qildan bog‘ish hamda o‘rta qismidan eni yarim qarichdan uzunroq bo‘lgan rangga bo‘yalgan jundan to‘qilgan jafsar bo‘y ya‘ni ayil aylantirilgan va ikki uchi yon bo‘sag‘alariga tortib bog‘langan. Bular keragalarning o‘tirib qolmasligi, qolaversa jafsarlarning ochilib ketmasligi hamda keragalarning orqaga qarab qiyshaymasligi uchun ko‘rilgan choradir.

Ko‘hitang tog‘ oldi qishloqlarida qora uyning uvuqlari tol novdasidan yasilib, Zarabog‘, Maydon, Poshxo‘rd, Qorabog‘, Sherjon, Vandob, Xatak, Bedak, Oqtosh, G‘urjak, Kampirtepa, Xo‘janqo qishloqlarida sakkiz-to‘qqiz qarich uzunlikni tashkil etib, diametri qo‘l o‘rta barmog‘ining bir yarim ikki bo‘g‘in uzunligini tashkil etgan. Uvuqning egilgan joyi keraga chinqoq (quloq)lariga mahkamlangan. Uvuqlarning soni uyning necha boshli bo‘lishligiga bog‘liq bo‘lib, qora uy 52 boshli bo‘lsa, uvuq 52 ta, yoki 74 boshli bo‘lsa uvuq ham 74 ta bo‘lgan. Albatta yetim uvuqlar bunga kirmagan. Yetim uvuq deb ustki bo‘sag‘aga ya‘ni eshik ustiga o‘rnatiladigan beshta uvuqqa aytilgan. Chunki yetim uvuqlarning egilgan joyi qisqaroq bo‘lib, bir qarichdan oshmagan. Uchi esa chang‘aroq teshiklarga kiritilgan. Qora uyning chang‘arog‘i toldan doira shaklida egib qilinib, uning aylanasi 8-9 qarichni, qalinligi esa bir

qarichni tashkil etgan. Bu qasqoq deb atalgan. Chang‘arog‘ qasqog‘ining ustki qismiga toldan tayyorlangan tayoqlar gumbaz shaklida egilib chang‘aroq teparog‘idan o‘yilgan birinchi qator teshiklariga tiqilgan. Tayoqlar xoch shaklida kesishib, o‘rta qismi esa tuya yoki xo‘kkiz ko‘ni (terisi)dan tayyorlangan tasma bilan bog‘langan. Chang‘aroqning asosi bo‘ylab «chang‘aroq solma» deb nomlangan qizil bov (ip) aylantirib tutilgan.

Ko‘hitang tog‘ oldi qishloqlarida qora uy suyagini ko‘tarishda ya‘ni tikka qilishda ikkita uvuqni echki shoxiga o‘xshatib, egilgan joylari bir-biriga qarama-qarshi xolatda bog‘lab, chang‘aroq shuning yordamida balandlikka ko‘tarilgan hamda uch yoki to‘rtta ayol uvuqlarni chang‘aroqning pastki qator teshiklariga kiritib, pastki qismini keraga chinq (quloq)lariga mustahkamlab bog‘lagan. Uvuqlar chang‘aroq teshiklariga kiritilib bo‘lgandan keyin, eni 2-2,5 bo‘g‘in uzunlikda bo‘lgan, jundan guldor qilib to‘qilgan tizmalar bilan mustahkamlangan. Uvuqlarning egilgan joyidan ya‘ni tizmaning tagidan qur uyning butun aylanasiga tutilgan. Qur jundan guldor qilib to‘qilib, eni 1,5-2 qarich uzunlikda bo‘lgan. Qora uyning ichini chiroyli qip-qizil tusda ko‘rsatib turish uchun bir qarich enlikda qizil gulli qilib, jundan to‘rlab, sachoqlari qubbali qilib to‘qilgan guldurovuq qurning tagidan tutilgan. Ko‘hitang tog‘ oldi qishloqlarida o‘tmishdan mavjud bo‘lgan turar joylardan biri kapa bo‘lib, vohada, qolaversa o‘zbeklarda «kapa», «chayla» deb atalsa qozoqlarda esa «kurke» deyiladi. Kapa vaqtinchalik va mavsumiy turar joy bo‘lib tezda yig‘ishtirib olishga qulayligi hamda sodda tuzilganligi bilan ajralib turadi. Vohada kapani yumaloq (gumbazsimon) va tik (konus) shaklida bo‘lib o‘rtacha kattaligi eniga uch-to‘rt quloch, bo‘yiga besh-olti quloch bo‘lgan. Kapani tikish uchun uzunligi uch to‘rt quloch, diametri bir yarim, ikki bo‘g‘in keladigan tol yoki (tut, yulg‘un, archa, zarang) ya‘ni «kapa cho‘p» yerga bir qarich uzunlikda, orasi uch qarich enlikda qoqilgan. Kapa cho‘plar bo‘shamasligi uchun ikki quloch yuqorirog‘idan jundan to‘qilgan tizma bilan bog‘lab chiqilgan. Jundan eni to‘rt quloch, bo‘yi olti sakkiz quloch uzunlikda kigiz qilingan bo‘lib shamol, dovul ko‘tarib yubormasligi uchun to‘r burjiga jundan arqon qilinib, kapa cho‘pga bog‘langan. Pishiq qilib, mustaxkam tayyorlangan bu kigizlardan qor va yomg‘ir o‘tmagan. Shuningdek, kigizdan tashqari qamish yoki ustidan somonli loy bilan loy suvoq qilganlar. Yozgi kapalar esa qamish bilan yopilgan. Ayrmlarining usti somonli loy bilan suvalgan. Eshik og‘ziga qish faslida kigiz, boshqa issiqli kunlarda bo‘yra yoki sholdan to‘qilgan mato to‘shab qo‘yganlar. Ipoq, Qorluq qishloqlarida tepasidan tutun chiqadigan tuynuk qilingan. Yerga chiy (bo‘yra) to‘shalib, ustidan kigiz yoki gilam to‘shaganlar. Kapaning devoriga taqab xaprmach, bo‘g‘jama, ko‘rpa, yostiq hamda boshqa buyumlar qo‘yilgan. Kiraverishda eshikka yaqinroq joyda o‘choq bo‘lib, tutun tuynukdan

chiqib turgan. Shuningdek sandaldan foydalanganlar. Ko‘hitang tog‘ oldi qishloqlarida kapalarning ustuni maxsus qamishdan to‘qilgan bo‘yralar bilan yopganlar. Bu kapani vohani yuz, do‘rmon, qorluq, barlos urug‘iga mansub aholi «xos kapa», qo‘ng‘irotlar esa «chum» deb ataganlar. Xulosa qilib aytganda bulardan ko‘rinib turibdiki ko‘hitang tog‘ oldi qishloqlari aholisi turar joylari o‘ziga xos tarzda rivojlangan bo‘lib, jahon xalqlari moddiy madaniyatida o‘z o‘rniga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Tursunov S. va boshq. Surxondaryo – etnografik makon. –Toshkent: Akademiashr, 2012.
2. Tursunov.S.N va boshqalar.Surxondaryo tarixi.T., “Sharq”.2004.
3. Jabborov I.“O‘zbek xalqi etnografiyasi”T, “O‘qituvchi”. 1994
4. Nazarov N. Laqaylar: etnografiya, lingvistika va folklor. Toshkent-2010

MITRA XUDOSI VA UNING MODDIY MADANIYATDA IFODALANISHI

NORXAMIDOVA Muattar Zavqiddin qizi

Termiz davlat universiteti Magistratura bo'limi

Tarix yo'nalishi 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qadimgi Markaziy Osiyoda zardushtiylik davrigacha bosh xudo vazifasini bajargan quyosh xudosi Mitraning "Avesto"da, me'morchilik obidalari va moddiy madaniyatda ifodalanishi hamda diniy qarashlardagi o'rni haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: *Avesto, Mitra, Ahuramazda, "shartnoma", zardushtiylik, eneolit davri, "nur sohib turgan quyosh", Yasht, Videvdat, Ahamoniylar, Miura, Rigveda, Agni.*

ABSTRACT

This article talks about the role of the sun god Mithras, who served as the main god in ancient Central Asia until the Zoroastrian era, in "Avesta", architectural monuments and material culture, and his role in religious views.

Key words: *Avesta, Mitra, Ahuramazda, "agreement", zoroastrianism, eneolithic period, "the shining sun", Yasht, Videvdat, Achaemenids, Miura, Rigveda, Agni.*

KIRISH

O'z mazmuni, mohiyatiga ko'ra yakkaxudolik, insonparvarlik, mehr - shafqat, mehnatsevarlik, yurtparvarlik g'oyalarini tarannum etib, odamzod ahlini bunyodkorlik, yaratuvchilikka undagan muqaddas "Avesto" olis tariximizning asl durdona asarlari sirasiga kiradi. "Avesto" kitobi hududimizda yashagan qadimgi xalqlarning o'ziga xos turmush tarzi, xo'jalik mashg'uloti, ijtimoiy-madaniy hayoti, urf – odatlari va marosimlari haqida ma'lumot beruvchi muhim tarixiy manbadir. Avval boshda «Avesto» 21 kitobdan iborat bo'lgan. Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» kitobida ta'kidlanishicha, Eron podshohi Doro I davrida «Avesto» to'liq holda 12 ming qoramol terisiga zarhal xarflar bilan bitilgan. Makedoniyalik Iskandarning Sharqqa istilosi davrida uning buyrug'i bilan zardushtiylik ibodatxonalari vayron qilinib, muqaddas «Avesto»ning katta qismi ham kuydirib yuborilgan. Bizgacha 21 kitobdan iborat "Avesto" ning chorak qismi yetib kelgan va dastlab yevropalik tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan.

M. Is'hoqov Yasht va Videvdatni o'zbek tiliga o'g'irgandan so'ng, Yevropa olimlari tomonidan qilingan, 21 ta naskdan iborat "Avesto" ning tuzilishida (stratigrafiyasi) bir qator juziy kamchiliklar yaqqol ko'zga tashlanib qoldi. Jumladan, Yashtda ikkita alqov bevosita quyoshga, quyosh xudosiga bag'ishlangan. Biri Xurshed Yasht (Quyosh alqovi) bo'lsa, ikkinchisi Mitra alqovi (Mehr yasht) dir. Albatta, buni tarjima davomida M. Is'hoqov ham sezgan, chunki Xurshed Yashtdagi quyosh xudosiga bag'ishlangan bir parchani Mitra alqovidan kirib qolgan, deb izoh beradi¹⁸⁰.

Albatta, zardushtiylik dinining bosh xudosi Ahuramazda bo'lgan. Ammo, "Avesto" ning keyingi davrlarida bitilgan nasklarida Mitraga ham Ahuramazdaga xos bo'lgan sifatlar berilgan, ya'ni "Avesto" da Mitra Ahuramazda bilan¹⁸¹ egizak xudolar sifatida ifodalangan. Mitra "Avesto" da *Miura* ko'rinishida ifodalanib, "shartnoma" va "kelishuv" g'oyasi bilan bog'liq afsonaviy shaxs, quyosh xudosi sifatida kuylangan.

Mitra nafaqat ijtimoiy balki tabiat quruvchisidir. U gohida suv xudosi - Apam-Napat bilan birga ifodalansa, ba'zida keng yaylovlar ato etuvchi, suv bilan ta'minlaguvchi, uning marhamati bilan yomg'ir yog'adi va yaylovlar suvga to'ladi, o'simliklar barq urib o'sadi (X. 61), u insonlarga hayot bag'ishlovchi, o'g'lonlar berguvchi, tilaklarini bajo keltiruvchi (X. 65). Mitra uy, ayol, aravalar bilan ta'minlaguvchi (X. 30), boylik, baxt, sog'liq ato etguvchi, ajdodlarni davom ettiruvchi (X. 108). Mitra to'kin-sochinlik xudosi Ardvisura-Anaxita va Rashn-Sraosh bilan birga Chinvat ko'prigida insonlarni sud qiluvchi xudo sifatida ham ifodalanadi.

"Avesto" mifologiyasi bo'yicha Mitraning quyosh xudosi ekanligi ancha yashirin ko'rinishda ifodalangan, ammo samovat dunyosini yaratuvchi, tartibga solib turuvchi ekanligi aniq, shunday bo'lsa-da, uning quyosh singari charaqlab turishi (X. 44), yarqiroqlik sifatleri kuylangan («Yasht» X. 142, 143; «Videvdat» 19. 28). Mitra Mazda yaratgan borliqlarni sergaklik bilan qo'riqlaydi va nazorat qilib boradi (X.95,141).

Zardushtiylikning din sifatida xalqaro nufuzining oshishida ahamoniylar imperiyasi o'rni katta bo'lgan. Imperiya hukmdorlarining Mitraga itoat qilganligi tadqiqotlar davomida aniqlangan¹⁸². Shu sababli G'arbiy Eronda bo'lgani kabi Sharqiy Eronda ham Mitra tasvirining dastlabki ko'rinishi ahamoniylar davridan izlangan. Karter bergan ma'lumotga ko'ra, Oks xazinasidan topilgan to'n kiygan yigitning

¹⁸⁰ "Avesto" Yasht kitobi. M. Is'hoqov tarjimasini. 37 bet.

¹⁸¹ Thieme P., Mitra and Aryaman, New Haven, 1957.

¹⁸² Frye R., Mithra in Iranian history // Mithraic Studies, v. 1—2, Manchester, 1975.

haykalchasi Baqtriya Mitrasining so'nggi ahamoniylar davriga oid ekanligi haqidagi fikrni taklif qiladi.

Gerodot va Strabon skif massagetlari quyoshga o'zining yagona xudosi sifatida sig'inishganini qayd etadi. Ularning quyoshga e'tiqodini Gerodot quyidagicha ta'riflagan: "Xudolardan faqat Quyoshga e'tiqod qilishadi va unga otlarni qurbonlik keltirishadi. Buning ma'nosi shuki, ilohlardan eng teziga hayvonlarning eng tezini baxshida etishadi (Gerodot I,216).

Strabonga ko'ra, ular xudo sifatida faqat yagona Quyoshni tan olishadi va unga qurbonlik uchun otlarni keltirishadi (Strabon XI 8,6 B173).

O'rta Osiyoda, umuman Eronning Sharqiy hududlarida Mitraning dastlabki tasviri bu Kushon Miuro (MIPO) bo'lib, bu tasvir Kanishka tangalarida uchraydi. Mitra Kushon tangalarida uchraydigan eng mashhur xudolardan biri bo'lib, u Rabatak xudolar ro'yxatini yakunlaydi. Uning haykali Rabatakda ziyoratgohda, ehtimol boshqa Kushon - Baqtriya ibodatxonalarida ham saqlangan. Tadqiqodchi Gobl Mitraning barcha tasvirlarini o'n bir turga ajratadi. Oxirgi turi Kushon-Sosoniylar qiroli Ardasher I davri tasviri edi. Kushon numizmatik panteonining ko'pgina boshqa xudolari singari Miuro to'liq ko'rinishda, o'ngga yoki chapga qaragan holda tasvirlangan. Uning atributlarining aksariyati Kushon tangalarida tasvirlangan boshqa xudolar uchun umumiydir: nayza, qush boshi shaklidagi dastasimon qilich, toj.

M.Shenkarga ko'ra, Kanishka yodgorligidan Mitraning g'ayrioddiy surati topilgan bo'lib, suratda Mitra oy xudosi Mao va Kushon shohining yonida turib, Kanishkaga tojni uzatayotganligi, o'zining boshida esa frigiya qalpog'iga o'xshash bosh kiyim kiygan holatda tasvirlangan. Mitraning qalpoq kiygan bu kabi tasvirlari O'rta Osiyoda topilgan tangalarga tushirilgan tasvirlarda umuman uchramaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, sosoniylar Baqtriyani bosib olgandan keyin ham Kushon davrida mavjud bo'lgan tizim, ya'ni tangalarning orqa tomonida xudolarni tasvirlash an'anasidan voz kechilmagan. Balxda zarb qilingan Kushon - sosoniylar shohi Ardasher I ning ikkita tangasida Mitra ilohining taxtda o'tirgancha tojni taqdim etayotgani va qilich ushlagan holati tasvirlangan. U o'ngga qaragan holda o'ng qo'li bilan tojni uzatayotgan, chap qo'li esa tizzalari orasiga qo'yilgan uzun qilich dastasini ushlagan holatda tasvirlangan. Taxtda o'tirgan iloh kompozitsiyasi sosoniylar san'atida hech qachon uchramaydi, aftidan bu tasvirlarda mahalliy Baqtriya an'analari aks ettirilgan.

O'tkazilgan tarixiy tadqiqotlarda ham Mitra Markaziy Osiyo xalqlarida

zardushtiylik davrigacha bosh xudo vazifasini bajarganligi tasdiqlangan¹⁸³. Din tarixi bo'yicha yetuk mutaxassis V. N. Toporov Hind-Eron xalqlarida mil. avv. III ming yillikdan to I ming yillikning o'rtalarigacha Mitra bosh xudo vazifasini bajarib kelgan, deb hisoblaydi¹⁸⁴⁵. E. E. Kuzmina ham o'z asarlarida bu qarashlarni qo'llab-quvvatlaydi va Mitraning xudo sifatida shakllanishini Yevroosiyo mintaqasida keng tarqalgan Andronovo madaniyati ko'chmanchilari e'tiqodlari bilan bog'laydi¹⁸⁵⁶. Har ikkala tadqiqotchi ham "Mitra" Hind-Yevropacha so'z ekanligini, "mi", "mei" o'zaklaridan kelib chiqqanligini, vositachi, almashtiruvchi (samovot dunyosida quyoshni va oyni), qonuniyat, kelishuvchi ma'nolarini anglatishini e'tirof etishgan.

Me'morchilik obidalari misolida ham Mitraning Markaziy Osiyoda zardushtiylikka bo'lgan davrlarda bosh xudo vazifasini bajarganligi tasdiqlanadi. O'rta Osiyoda Quyosh kulti juda qadimdan, ya'ni eneolit davridan mavjudligi otashkadalar misolida o'z yechimini topgan. Bronza davriga oid Dashtli, Arkaim, ilk temir davriga oid Tallashqon yodgorliklari quyosh ko'rinishida qurilgan. Jarqo'ton ibodatxonasida jami 8 otashkadaning joylashganligi uning quyosh xudosiga atab qurilganligini tasdiqlaydi.

Arxeologik manbalar ham O'rta Osiyo xalqlari diniy qarashlarida Mitra obrazi qadimdan mavjud bo'lganligini tasdiqlaydi. Jarqo'ton, Togolok – 21, Gonur, Dashtli ibodatxonalarini qalin devor va yarim doira shaklli burjlarga ega bo'lib, umumiy ko'rinishda "nur sochib turgan quyosh" shaklini eslatadi. Ushbu ibodatxonalarining fortifikatsiyasi jamoaning, dindorlarning qudratini ko'rsatish, quyoshning, quyosh xudosining simvolini me'morchilikda namoyish etish maqsadida qurilgan.

O'rta Osiyo xalqlari tasavvurida Mitra topinishga loyiq, boylik ulashuvchi simvol sifatida tasavvur qilingan. Mitra yerning chekkalari bo'ylab aylanib, osmon va yer o'rtasidagi hamma narsalarni sinchiklab tekshirgan. Unga ta'zim qilib sharaflangan, negaki u o'z topinuvchilarini tashvishdan qutqargan. Yashtda u hushyor va uyqusiz, uni aldab bo'lmaydi, deb ta'riflangan. U shartnoma shartlariga amal qilmaganlarning turarjoylarini vayron qiladi, aksincha o'z majburiyatlarini bajargan shaxslar bunday holatga tushmaydilar. Mitra kechirimli bo'lib, u rahm-shafqatli bo'lishga chaqiradi. Odamlarga shartnomani bajarishda qat'iy bo'lishlariga imkon beradi va mamlakatni

¹⁸³ Сулейманов Р.Х. Дрейний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н.э. – VII в. н.э. - Самарканд-Ташкент, 2000. – С. 227-234

¹⁸⁴ Топоров В.Н. Митра // МНМЭ. 1988. Т.2. - С. 154.

¹⁸⁵ Кузьмина Е.Е. Образ Митры в искусстве степей Евразии, Индии и Ирана во II – нач. I тыч. до н.э. и лингвистические данные // Культуры Степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями (Материалы международной научной конференции, посвященной 110 летию со дня рождения М.П. Грязнова). Книга 1. - СПб, 2012. - С. 127-134.

dushmanlardan himoya qiladi. Bu holat mamlakatda yaxshi odamlar ko'payishida Mitraning xizmati katta deyishga asos bo'ladi.

Avestoda Mitra alqovi Ahura Mazdaning Mitrani yaratganligi va uni o'zi kabi sajda va ibodatga loyiq qilgani haqidagi bayonot bilan boshlanadi. So'ngra ahdnomaga amal qilmagan biror makkor butun mamlakatni vayron qilishi haqida aytiladi. Shundan so'ng darhol yolg'onchi va sodiq din e'tiqodchisi bilan tuzilgan shartnomani buzmaslik haqidagi buyruq keladi. Mitra odamlarga mol-davlat va uni aldamaganlarga nasl-nasab beradi. U ahdnomani buzganlarning qo'l kuchini, oyoqlarining quvvatini, ko'z nurini, quloqlarining eshitish imkonini olib qo'yadi. Mitrani g'azablantirganlarning pichoqlari, nayzalari, o'qlari samarasiz bo'lib qoladi. U jang aravasini boshqarayotgan jangchi bo'lib, uning asosiy quroli to'qmoq, ammo u nayza va pichoqlardan ham foydalanadi. Ahdiga sodiq bo'lganlarga Mitra yomg'ir yog'diradi va o'simliklarni o'stiradi. Mitra tezyurar aravalar, gilamlar, chorva mollari hamda uning ismini muntazam zikr qiluvchi rostgo'ylarga qullar taqdim etadi. Mitra doimo uyg'oq va shuning uchun ham yalqovlarning dushmanidir. Uning ming qulog'i, o'n ming ko'zi (qorong'ida ham ko'ra oladi) va hamma joyda kuzatuvchilari bor. U Xara tog' tizmasidan turib butun oriylar yurtini kuzatadi. Amesha Spentalar Mitrani tirik mavjudotlarning hukmdori (ahu) va hakami (ratu) deb bilishadi. Shunday qilib, u mamlakatlar va odamlar uchun ham yaxshi, ham yovuz bo'lib, urush va tinchlik ustidan hukmronlik qiladi. U qo'shnilari o'rtasidagi nizolarning oldini olgan.

Mitra uchun mayda va yirik qoramollar, qushlar va parrandalar qurbonlik qilingan ko'rinadi. Ammo Gershetevichning so'zlariga ko'ra, Mitraga hayvonlar bilan birgalikda sig'inilgan. Mitrning keng yaylovlarga ega, deya tavsiflanishi eng ko'p uchraydigan ta'rif bo'lib, davlatlar shartnomani buzmasdan nizolarsiz yashashsagina, odamlar tinch yashashi, mollar erkin o'tlashi mumkin va bu tinch hududlarning bari Mitraniki deyilgan.

Rigvedada Mitraning bitta madhiyasi mavjud bo'lib, dastlab u ikkita bo'lgan deb taxmin qilinadi. Mitra xalqlarning bir-biriga bo'lgan munosabatlarida muhim ahamiyatga ega hisoblanadi, ya'ni, ular o'rtasidagi kelishuvni va bir-biri oldidagi bajarishi majbur bo'lgan shartlarni bajarishini qat'iy nazorat qiladi va ular o'rtasida kelib chiqadigan mojaroning oldini oladi. U osmon va yerni, turarjoylarni qat'iy kuzatadi. Kim Mitraga sadoqatli bo'lsa, u qasddan o'ldirilmaydi va hech qanday tashvish unga yetib bormaydi. Mitra xudolarni ham qo'llab-quvvatlagan, odamlar orasida nizolardan qochish va tinchlikni saqlash orqali xalqlar jilovini o'z qo'lida saqladi. Xudolar va odamlar o'rtasida yomg'irlar yaratdi. Mitra o'zini Agni, ya'ni, olovda namoyon qilgan bo'lib, mehmon va ittifoqchi sifatida xudolar va odamlar

o'rtasida vositachilik qiladi. U er va xotin ittifoqini ham mustahkamlab hozirda mazkur marosim o'tkaziladigan xalqlarda nikoh marosimi olov atrofida yetti qadam bosish bilan yakunlanadi. Avestoda Mitra vositachi sifatida tasdiqlanmagan, ammo u pahlaviy manbalarida va Plutarxning "De Iside et Osiride" asarida Xuromazes va Areimanius o'rtasida vositachi sifatida uchraydi.

Zardushtiylikning jamiyat taraqqiyoti, umuminsoniyat oldidagi buyuk xizmati shundaki, u ko'p xudolikka barham berdi, yagona insonparvarlik g'oyalari asosida o'z ta'limotini yaratdi. Bosh xudo Mitra o'rniga Mazdani ko'klarga ko'tardi, ammo Mitrani xalq qalbidan butunlay o'chira olmadi. U zardushtiylikning taqvimlarida, Gerodot ma'lumotlariga ko'ra, ko'chmanchi-chorvador massaget qabilalarining asosiy e'tiqodi sifatida saqlanib qolavergan. Mitraning xudo sifatida qayta tiklanishida ahamoniy shahanshohlarning, ayniqsa Artakserks II va III ning o'zni katta bo'lgan, ilk marta u o'z bitiklarida Mitrani Ahuramazda va Ardvisura-Anaxita bilan birga ifodalagan. Shu davrdan boshlab Mitra "Avesta"ga kirib kelgan bo'lishi mumkin.

Keltirilgan yozma, arxeologik va gliptik manbalar asosida shunday xulosa qilish mumkinki, Markaziy Osiyo xalqlari juda qadimdan, eneolit davridan boshlab quyoshni ilohiy bilgan. Unga atab altarlar yasalgan, ibodatxona va istehkomlar quyosh shaklida qurilgan. Quyoshni ilohiy bilishdan tashqari ajdodlar ruhiga ibodat, zoolatrik diniy qarashlar, kosmogoniya, narigi dunyo tushunchasi, olovni e'zozlash kabi e'tiqodlar keng tarqalgan bo'lsa-da, ayrim qavmlarda totemizm kabi ibtidoiy diniy qarashlar saqlanib qolgan¹⁸⁶⁷, ammo bosh xudo vazifasini Mitra bajargan.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR.

1. "Avesto" Yasht kitobi. M. Is'hoqov tarjimasini. 37 bet.
2. Thieme P., Mitra and Aryaman, New Haven, 1957.
3. Frye R., Mithra in Iranian history // Mithraic Studies, v. 1—2, Manchester, 1975.
4. Сулейманов Р.Х. Дрейний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н.э. – VII в. н.э. - Самарканд-Ташкент, 2000.–С.227-234.
5. Топоров В.Н. Митра // МНМЭ. 1988. Т.2. - С. 154.
6. Кузьмина Е.Е. Образ Митры в искусстве степей Евразии, Индии и Ирана во II – нач. I тыч. до н.э. и лингвистические данные // Культуры Степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями (Материалы

¹⁸⁶ Шайдуллаев Ш.Б. Этапы возникновения и развития государственности на территории Узбекистана. Автореф. дисс. ... док. ист. наук. - Самарканд, ИА АН РУз. 2009; Сарияниди В.И. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. - Ашгабат, 2002. – 279 с.

международной научной конференции, посвященной 110 летию со дня рождения М.П. Грязнова). Книга 1. - СПб, 2012. - С. 127-134.

7. Шайдуллаев Ш.Б. Этапы возникновения и развития государственности на территории Узбекистана. Автореф. дисс. ... док. ист. наук. - Самарканд, ИА АН РУз. 2009; Сарианиди В.И. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. - Ашгабат, 2002. – 279 с.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA GASTRONOMIC ATAMALAR TADQIQI

GULYAMOVA Farog'at Erkinovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

“Xorijiy til va adabiyoti” magistratura bo'limi

2-kurs talabasi

gulyamovafarogat11@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqot ingliz va o'zbek tillaridagi gastronomic terminologiyaning lingvistik va madaniy xususiyatlarini o'rganadi. Unda oziq-ovqat an'analari, qadriyatlar va hayot tarzi, qanday aks etishini tahlil qilib, gastronomic ifodalarni shakllantirishdagi madaniy kontekstning o'ziga xos jihatlariga e'tibor qaratiladi. Tadqiqot palov va somsa kabi o'zbek taomlarini pie va pudding kabi ingliz taomlari bilan qiyoslaydi hamda lingvistik va madaniy farqlarni ko'rsatadi. Shuningdek, globallashuvning ikki til orasidagi oshxona atamalarining almashinuvida qanday rol o'ynashi o'rganiladi. Topilmalar madaniyatlararo muloqotni tushunishga va oziq – ovqatning o'zaro hurmatni rivojlantirishdagi ahamiyatni ochib beradi.

Kalit so'zlar: *Gastronomic terminologiya, Gastro-tourizm, oshpazlik leksikasi, Taqqoslash tahlili, Ingliz va O'zbek gastronomiyasi, oziq-ovqat madaniyati, oshpazlik merosi, gastronomic tarjima, madaniyatlararo muloqot, oshpazlik lingvistikasi, terminologik taqqoslash, oshpazlik, O'zbek oshpazlik an'analari, Ingliz tilidagi oziq-ovqat bilan bog'liq atamalar, gastronomiyaning etnolingvistikasi.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ГАСТРОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Гулямова Фарагат Эркиновна

Термезский университет экономика и сервиса

Факультет «Иностранных языков и литературы»

магистр 2-курса

АННОТАЦИЯ

Данное исследование изучает лингвистические и культурные особенности гастрономической терминологии в английском и узбекском языках. Исследуется, как еда отражает традиции, ценности и образ жизни, с акцентом на то, как уникальные культурные контексты формируют гастрономические выражения. Работа сравнивает традиционные узбекские

блюда, такие как плов и сомса, с английскими блюдами, такими как *pie* и *pudding*, подчеркивая языковые и культурные различия. Кроме того, рассматривается влияние глобализации на обмен кулинарными терминами между двумя языками. Результаты исследования способствуют пониманию межкультурной коммуникации и роли еды в укреплении взаимного уважения.

Ключевые слова: Гастрономическая терминология, Гастротуризм, кулинарная лексика, сравнительный анализ, Английская и Узбекская гастрономия, культура еды, кулинарное наследие, гастрономический перевод, межкультурная коммуникация, кулинарная лингвистика, терминологическое сравнение, Узбекские кулинарные традиции, термины, связанные с едой, на английском языке, Этнолингвистика гастрономии.

STUDY OF GASTRONOMIC TERMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Gulyamova Farogat Erkinovna

Termez economy and service university

Foreign language and literature of Faculty

Master's department 2nd year of student

[*gulyamovafarogat11@gmail.com*](mailto:gulyamovafarogat11@gmail.com)

ABSTRACT

This research investigates the linguistic and cultural features of gastronomic terminology in English and Uzbek. It explores the ways food reflects traditions, values, and lifestyles, emphasizing how unique cultural contexts shape gastronomic expressions. The study compares traditional Uzbek dishes like palov and somsa with English dishes such as pie and pudding, highlighting linguistic and cultural differences. Additionally, the work examines the impact of globalization on the exchange of culinary terms between the two languages. The findings contribute to the understanding of cross-cultural communication and the role of food in fostering mutual respect.

Key words: *Gastronomic terminology, Gastro-tourism, culinary lexicon, comparative analysis, English and Uzbek gastronomy, food culture, culinary heritage, gastronomic translation, cross-cultural communication, culinary linguistics, Terminological comparison, Uzbek culinary traditions, food related terms in English, Ethnolinguistics of gastronomy.*

INTRODUCTION

Gastronomy, beyond being the art and science of cooking, is a fundamental aspect of cultural identity. It is a mirror reflecting the values, traditions, and history of a society. The terms used to describe food, ingredients, and culinary practices often carry deep cultural significance. Food, as an essential part of everyday life, transcends geographical and linguistic boundaries, becoming a universal language that connects people worldwide. However, the way gastronomy is perceived and discussed can vary widely across different languages, shaped by each culture's unique experiences and environment.

English and Uzbek languages, while both are rich in gastronomic history, offer different perspectives on the world of food. English, as a global lingua franca, has absorbed influences from numerous cultures, leading to a diverse range of culinary terms. In contrast, Uzbek, deeply rooted in Central Asian traditions, offers a distinct vocabulary that reflects the historical, social, and geographical nuances of the region. This study aims to explore the gastronomic terms in both languages and their cultural contexts, providing insights into how language shapes our understanding of food and its place in society.

DISCUSSION

The primary objective of this research is to explore and compare gastronomic terms and cultural practices related to food in English and Uzbek. The specific aims are:

- To identify key gastronomic terminology in both languages, focusing on ingredients, cooking methods, and common dishes.
- To examine the cultural significance of these terms and how they reflect the respective societies.
- To explore how language influences perceptions of food and cooking in both English-speaking and Uzbek-speaking cultures.

RESULTS

English, as a global language with extensive historical influences, has a wide range of culinary terminology. It draws from Latin, French, Italian, and other languages, often incorporating specialized terms for cooking methods, food ingredients and utensils.

- *Ingredients*: Many food-related terms in English come from various languages . For example:

“*Basil*” (from Greek *basilikos*) - a herb commonly used in cooking.

“*Saffron*” (from Arabic *zafaran*) - a spice with rich cultural history.

“Olive” (from Latin *oliva*) – a staple in Mediterranean cuisine.

- *Cooking Methods*: English culinary terminology includes a variety of cooking techniques, often borrowed from French cuisine:

“*Saute*”: Derived from French *sauter*, meaning “to jump” (referring to tossing food in a pan).

“*Braise*”: Also from French *braiser*, meaning to cook slowly in fat and a small amount of liquid.

“*Broil*”: Derived from the Old French *broiler*, meaning to grill or cook over direct heat.

- *Utensils and Equipment*: English culinary vocabulary often reflects specific tools used in cooking:

Whisk, spatula, tongs- simple, everyday tools with direct English names.

Mortar and pestle- used for grinding and mixing, whose names have a shared Latin origin.

- *Dishes*: Many common English dish names are borrowed from other languages, reflecting their place of origin:

“*Pizza*” (from Italian), “*Sushi*” (from Japanese), “*Curry*” (from the Tamil word *kari*).

These terms, especially those borrowed from French, Italian, and Latin, reflect the international nature of English-speaking culinary traditions. The language is rich in synonyms for similar food preparation processes, such as roast vs. grill, or stew vs. simmer, which emphasize different cultural techniques for preparing food.

Uzbek Gastronomic Terms

Uzbek culinary terms are deeply rooted in the history and geography of Central Asia, reflecting both the nomadic and settled agricultural cultures of the region. These terms often reflect the ingredients and cooking methods unique to Uzbekistan and its neighboring countries.

-**Ingredients**: Uzbek gastronomy includes numerous terms for local ingredients that are not only important for cooking but also hold cultural significance:

“*Non*”- a type of bread, a staple in Uzbek cuisine, baked in a tandoor. The word *non* is derived from Persian.

“*Qovurma*” – a term for fried or stir-fried meat, often used in the preparation of traditional dishes.

“*Sumalak*”- a traditional dish made from wheat germ, representing Uzbek folk traditions and often prepared during Nowruz (Persian New Year).

“*Tandir*”- a type of clay oven used for baking bread or cooking meats.

- **Cooking Methods:** Many Uzbek culinary terms describe techniques that are unique to the region, often tied to the use of specific tools and the traditional approach to food preparation:

“*Qovurmoq*”- to fry or sauté meat, a staple technique in Uzbek cooking.

“*Pishirmoq*”- to bake, particularly in the context of breads and meat dishes in a tandoor.

“*Stew*” or “*Shurva*”- a type of meat or vegetable soup, often with a rich broth, and prepared for special occasions.

- **Utensils and Equipment:** In Uzbek cuisine, traditional cooking methods are often associated with specific tools:

“*Kazan*”- a deep, wide pot used for cooking stews, pilaf (plov) and soups, often on an open flame.

“*Lagan*”- a large, shallow bowl used for serving pilaf (plov) and other communal dishes.

- **Dishes:** Traditional Uzbek dishes are often named after ingredients or cooking methods:

“*Plov*”- a rice dish cooked with meat and vegetables, often considered the national dish of Uzbekistan.

“*Somsa*”- a type of pastry filled with meat or vegetables and baked in a tandoor.

The Uzbek language’s gastronomic terms are deeply connected to the region’s agricultural and pastoral lifestyle. Many of the words reflect the use of local ingredients and cooking methods that have been passed down through generations. Unlike English, which borrows heavily from other cultures, Uzbek terms are more homogenous, reflecting the deep connection to the Central Asian and Islamic culinary heritage.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

The exploration of gastronomic terms and culture in English and Uzbek languages reveals how food serves as a profound medium for understanding cultural identity, linguistic diversity, and social values. The analysis shows that while English cuisine reflects a history of global interactions and modern innovation, Uzbek cuisine preserves its traditional roots and emphasizes communal values.

From a linguistic perspective, English culinary vocabulary is rich in loanwords and idiomatic expressions, reflecting the influence of trade, migration, and cultural exchange. On the other hand, Uzbek gastronomic terms remain deeply connected to

the region's history, geography, and spiritual beliefs, offering a glimpse into the Central Asian way of life.

Culturally, gastronomy in English-speaking countries often symbolizes individualism and adaptability, evident in the fusion of cuisines and evolving food trends. In contrast, Uzbek cuisine prioritizes hospitality, sacred rituals, and the communal aspect of dining, where food plays a central role in social gathering and celebrations.

This study highlights the importance of gastronomy as both a cultural artifact and a linguistic

phenomenon. By comparing these two distinct cultures, we gain insights into how language and food are intertwined, reflecting the unique identities and shared humanity of different societies.

REFERENCES

1. "Food Tourism Around the World: Development, Management, and Markets" by C. Michael Hall et al. year:2003. Publisher: Butterworth-Heinemann. Chapter 5 (Food and Identity in Tourism)
2. "The Language of Food: A Linguist Reads the Menu" by Dan Jurafsky. 2014. P. W.W. Norton and Company. Chapter 2 (Cross-Cultural Food Terminology)
3. "O'zbekiston oshxonasi: Milliy taomlar tarixi va madaniyati" (Uzbek Cuisine: History and Culture of National Dishes) by Rahmatulla Saidov. 2010. Tashkent Publishing House. Chapter 4
4. "Gastronomic Tourism in Uzbekistan" by Sherzodbek Karimov. 2018. Samarkand University Press. Chapter 6 (Modern Trends in Gastro-Tourism)
5. "O'zbekistonning madaniyati va mehmondo'stligi" (Culture and Hospitality of Uzbekistan) by Nodirbek Abdullaev. 2016. Bukhara Cultural Press. Chapter 2 (The Role of Food in Social Gatherings)

2017-2024- YILLARDA SURXON VOHASI EKOLOGIYASI: QILINGAN ISHLAR VA NATIJALAR

A'ZAMOV Asliddin Akramovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Tarix (yo'nalishlar va faoliyat turlari) yo'nalishi

II bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada Yangi O'zbekistonda Surxondaryo viloyatida ekologik vaziyatni yaxshilash borasida amalga oshirilgan ishlar va ularning natijalari tahlil qilingan. Shuningdek, sohada mavjud muammolar va ularni bartaraf qilish yo'llari bo'yicha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: *Yangi O'zbekiston, Surxondaryo viloyati, ekologik vaziyat, iqlim o'zgarishlari, tabiat, ekologik muammolar.*

ABSTRACT

The article analyzes the work carried out in the Surkhandarya region of Western Uzbekistan to improve the ecological situation and their results. It also presents proposals on the existing problems in the field and ways to eliminate them.

Keywords: *Western Uzbekistan, Surkhandarya region, ecological situation, climate change, nature, ecological problems.*

KIRISH

Surxondaryo viloyatida 2017-2024-yillarda ekologik muammolarni hal qilish bo'yicha bir qancha muhim tashabbuslar amalga oshirilgan. Bu davrda viloyatda ekologik holatni yaxshilash, tabiatni asrash va tabiiy resurslardan samarali foydalanish maqsadida bir qator davlat dasturlari va loyihalar bajarilgan.

Surxondaryo viloyati, asosan, dehqonchilik va qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan bo'lib, bu sohalarda suv resurslarining samarali boshqarilishi muhim ahamiyatga ega. 2017-yildan boshlab, suv ta'minoti va meliorativ infratuzilmani modernizatsiya qilish ishlari jadallashdi. Suvni tejash, sug'orish tizimlarini takomillashtirish va yerlarni melioratsiya qilish orqali viloyatdagi ekinlar uchun zarur bo'lgan suv resurslarining samarali taqsimlanishi ta'minlandi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Viloyatda ekologik xabardorlikni oshirish maqsadida bir qator tashabbuslar amalga oshirildi. 2017-yildan boshlab, ekologik ta'lim dasturlari va seminarlar tashkil etilib, aholi va yoshlar ekologiya, tabiatni asrash, chiqindilarni qayta ishlash va energiya samaradorligini oshirish masalalarida bilim olishdi. Ochiq maydonlarda

ekologik aksiyalar o'tkazildi. Viloyatda yashil hududlarni yaratish va daraxt ekish bo'yicha tadbirlar davom ettirildi¹⁸⁷. 2021-yilda Surxondaryo viloyatida yashil hududlarni kengaytirish dasturi boshlandi. Bu dastur doirasida har yili minglab daraxtlar ekildi. Ayniqsa, ko'chatlar ekish va yashil hududlarni barpo etishga qaratilgan ishlarga alohida e'tibor qaratildi.

Surxondaryo viloyatida chiqindilarni qayta ishlash tizimini yaxshilash maqsadida moddiy resurslarni qayta ishlash va chiqindilarni kamaytirish bo'yicha ko'plab tadbirlar amalga oshirildi. O'tgan davr davomida ko'p xonali uylarda chiqindilarni to'plash va ajratish tizimi joriy etildi. Shu bilan birga, viloyatdagi ayrim hududlarda eko-hududlar yaratish bo'yicha loyihalar amalga oshirildi. Biologik xilma-xillikni saqlash va yo'qolib borayotgan turlarni himoya qilish bo'yicha ham muhim ishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, Surxondaryo viloyatining tog'li va o'rmonli hududlarida yo'qolib ketayotgan o'simlik va hayvon turlarini asrash bo'yicha loyihalar amalga oshirildi.

Surxondaryo viloyati go'zal tabiat manzaralari, noyob hayvonot dunyosi, shifobaxsh zilol suv va yer osti boyliklari, tog'u-dashtlardagi musaffo havosi bilan ham mashhur bo'lib kelgan.

Ko'hitang tog' tizmasining sharqiy yonbag'ridagi «Surxon» davlat qo'riqxonasida tog'-o'rmon ekotizimi, o'ziga xos o'simlik va hayvonot dunyosi turlarini, archazor o'rmonlar muhofaza qilinadi.

O'simlik va hayvonot dunyosiga juda serob tabiiy hududning umumiy yer maydoni 23 ming 802 gektar bo'lib, shundan 12 ming 239 gektardan ziyodi yashil boylik bilan burkangan. Dengiz sathidan 850 metrdan 3 ming 137 metrgacha balandlikdagi hududda 900 dan ortiq turdagi o'simlik uchraydi. Bu yerda «Qizil kitob»ga kiritilgan Qo'qon zag'ozasi, Litvinov lolaqizg'aldog'i, Maksimovich ravochi, Grek yong'og'i, achchiq hamda tikanakli bodom, soxta yantoq, dug'bay singari ko'plab o'simlik va dov-daraxtlar o'stirilmoqda. Turkiston laqqachasi balig'i, Hind boygasi, cho'lmiqqiysi qushi, mallabosh lochin, sud emizuvchilardan burama shoxli echki, Buxoro tog' qo'yi, Turkiston silovsini singari kamayib borayotgan turli jonivorlar yashaydi.

Qo'riqxonada O'zbekiston «Qizil kitobi»ga kiritilgan 26 turdagi sudralib yuruvchilar, 18 turdagi noyob hayvonlar va 136 turdagi qushlar uchraydi. Jarqo'rg'on tumanidagi «Oqtepa» bog'i ham o'zining noyob o'simlik va hayvonot dunyosi bilan kishini lol etadi. «Sangardak» sharsharasi, Omonxona, Xo'jaipok, Xo'jamayxona singari

¹⁸⁷ K.A.Allanov, A.Q.Choriev, N.J.Embergenov. Ecological Condition of Surkhan Oasis and its Impact on the Health of the Population. Science and education in Karakalpakstan. №1. – Nukus, 2020. p.101-103.

shifobaxsh buloq suvlari, Boysun, Sariosiyo, Uzun kabi tumanlardagi oʻrmon xoʻjaliklari ham maftunkorligi bilan koʻzlarga quvonch ulashadi. Surxondaryo viloyatida jami 1ta hayvonot bogʻi mavjud boʻlib, 2023-yilda hayvonot bogʻiga 58,8 ming kishi tashrif buyurgan, shundan 28,7 ming nafari bolalardir. Viloyatimiz hayvonot bogʻidagi oʻsimlik va hayvonot dunyosining xilma-xilligi oʻziga xosligi bilan tashrif buyuruvchilar eʼtiborini tortadi. Bu yerda, xususan, hayvonot dunyosi 127 ta turi, oʻsimlik dunyosining 35 ta turi mavjud. Hayvonot dunyosi namunalari umumiy soni 853 tani va oʻsimlik dunyosi namunalari 2 115 nusxani tashkil etadi¹⁸⁸.

Oʻrni kelganda shuni aytish lozimki, bizning asrimizga kelib, jahondagi koʻplab ekotizimlar zaxiralari deyarli butunlay tugab, ortga qaytarib boʻlmaydigan salbiy jarayonlarga yuz tutmoqda. Bu jarayonga dunyoda aholining oʻsib borishi, iqtisodiy rivojlanish va boshqa omillar ham oʻz taʼsirini oʻtkazayotgani sir emas. Vaholanki, atrof-muhit sogʻlomligi, iqtisodiyot samaradorligi va obod hayotimiz mavjud tabiiy resurslarni oqilona boshqarish hamda ulardan tejab foydalana olishimizga bevosita bogʻliq.

Keyingi yillarda mamlakatimizda atrof-muhit muhofazasiga qaratilayotgan yuksak eʼtibor tabiat inʼom etgan noyob tuhfalarni qadrlash, mavjud boy biologik xilma-xillikni asrab-avaylashni yangi bosqichda davom ettirishga qulay muhit, keng imkoniyat yaratdi. Yuzaga kelgan ekologik barqarorlikni taʼminlashning eng samarali yoʻllarini belgilab berdi. Shunga muvofiq mamlakatimizning janubdagi vohasida ham joriy yildan mevali va manzarali daraxtlarni hisobga olish tizimi joriy etilgani bunga yaqqol dalildir. Bunda roʻyxatga olingan dov-daraxtlarga maxsus kodli raqam ilinib, elektron bazaga kiritilayotgani ahamiyatli boʻlmoqda.

Jumladan, birgina 2023-yilning oʻzida 10 millionga yaqin manzarali va mevali daraxt koʻchati oʻtqazilib, sakkiz milliondan ortiq qalamcha qadaldi. Lekin, hozirgacha ularning hisob-kitobi yuritilib, hech kim nazorat qilmagan. Vohada qancha mevali, qancha manzarali daraxt borligini yoki yangi ekilgan koʻchatlardan qanchasi unmay qurib qolganini ham hech kim bilmas edi. Yashil boyliklarga yangicha yondashuv har bir daraxtning hisobini yuritish imkoniyatini yaratdi. Shu asosda ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi nazorat boʻyicha tuman, shahar inspeksiyalari xodimlari joylardagi mavjud daraxtlarni xatlovga olib, ularning aniq reestrini tuzmoqda. Daraxtlarning nomi, soni va ularga birlashtirilgan masʼul shaxslar haqidagi maʼlumotlarni oʻrnatilmoqda. Endilikda elektron bazaga kiritilgan har bir daraxtning oʻsuvchan va oʻnuchanligi monitoring qilib boriladi. Bu

¹⁸⁸ Ишмуратова Д.К., Жумаева З.Э. Сурхондарё вилояти Термиз ва Денов тумани худудларидаги атмосфера ҳавоси таркибини физик кимёвий усуллар билан ўрганиш // Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences. International scientific-online conference. P. 92–96.

tartib odamlarda mavjud daraxtlar davlat nazoratida ekanini his etib, beruxsat kesilishi, qurib qolishi va boshqa holatlarning oldini oladi. Yashil dunyo parvarishi va aholi o'rtasida ekologik madaniyatni yuksaltirishga mas'uliyatni yanada oshiradi.

Shu bilan bir qatorda aytish lozimki, ekologik barqarorlikni ta'minlash, atrof-muhitni muhofaza qilish yuzasidan keng qamrovli ishlar amalga oshirilayotgan, bu sohada targ'ibot va qat'iy nazorat tadbirlari olib borilayotgan bo'lsada, joylarda hamon tabiatga beparvolik bilan munosabatda bo'lish hollari to'liq barham topgani yo'q. Masalan, yilning o'tgan davrida o'tkazilgan reytd tadbirlarida 144 shaxsning o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish sohasidagi qonun talablarini buzgani aniqlanib, 158 million 664 ming 500 so'm ma'muriy jarima qo'llanildi.

Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasi bo'yicha davlat inspektorlari tomonidan o'tkazilgan nazorat tadbirlarida 344 ta huquqbuzarlik holati aniqlanib, qonunbuzarlarga nisbatan 38 million 467 ming 632 so'm ma'muriy jarima belgilandi. Yer resurslari bo'yicha 213 nafar shaxs, yer osti boyliklari bo'yicha 36 kishi ma'muriy javobgarlikka tortildi. Chiqindilarning belgilanmagan joylarga tashlanishining oldini olish, suv va suvlarni ifloslantirish kabi yo'nalishlar bo'yicha ham tezkor tadbirlar tashkil etilib, qonunbuzarlarga nisbatan tegishli choralar ko'rilmogda. Maishiy chiqindilarni to'plash, tashish, qayta ishlash, utilizatsiya qilish va ko'mish ishlarining samarali tizimini tashkil qilish ekologik muammolarni bartaraf etish bilan birga mamlakat iqtisodiyotiga ham katta foyda keltiradi. Bugungi kunda dunyo miqyosida chiqindilar muammosi eng dolzarb ekologik masalalardan biriga aylanib bormogda. Chiqindilarni qayta ishlash bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasida mamlakatimizda, xususan, Surxondaryo viloyatida ham qator loyihalar amalga oshirilmogda. Viloyatimizda jami 12 ta "chiqindi poligoni" bo'lib, aholiga 6 ta sanitar tozalash korxonalari xizmat ko'rsatib keladi. Viloyatda yil davomida jami 380-400 ming tonna chiqindi chiqariladi. Shundan, 120-130 ming tonnasi 15 ta korxonadan qayta ishlanib, yarim tayyor va tayyor mahsulotga aylantiriladi. Bu esa yil davomida umumiy chiqariladigan chiqindining 30% foizini tashkil etadi¹⁸⁹.

Xullas, 2023-yilning o'tgan besh oyida viloyatda 1 ming 518 huquqbuzarga nisbatan ish qo'zg'atilib, O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksiga asosan 490 million 525 ming 808 so'm jarima chorasi qo'llanildi. Ma'muriy javobgarlikka tortilganlarning 20 nafari mansabdor shaxslar. Tabiatga yetkazilgan zarar 437 million 661 ming 220 so'mni tashkil etdi.

¹⁸⁹ Эшқараев С.Ч., Тураев Х.Х., Умбаров И.А. Радиометрическое определение активности бета-излучений стронция-90 в почвах Сурхандарьинской области Узбекистана // Сб. науч. трудов по материалам международной науч.-практ.конф. 30 июня 2020. Ч. 1. Тамбов: Консалтинговая компания Юком, 2020. С. 121-124.

Tabiatni muhofaza qilish qonunchiligini buzayotgan bunday shaxslar aniqlanib, ulardan yetkazilayotgan zarar undirib olingan. Bu vohada keng jamoatchilikni birlashtirib, ona tabiatni avaylab-asrashni, atrof-muhit muhofazasiga e'tiborni yanada kuchaytirishni taqozo etmoqda.

XULOSA.

Umuman aytganda, Surxondaryo viloyatida ekologik vaziyatni barqarorlashtirish, vohaning flora va fauna dunyosini, ekologik xilma-xillikni saqlab qolish, mintaqada mavjud ekologik muammolarni bartaraf qilish borasida so'nggi yillarda keng ko'lamlı islohotlar amalga oshirilmoqda. Shuningdek, aholi o'rtasida ekologik tarbiyani rivojlantirish bo'yicha turli targ'ibot dasturlari tashkil etilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. K.A.Allanov, A.Q.Choriev, N.J.Embergenov. Ecological Condition of Surkhan Oasis and its Impact on the Health of the Population. Science and education in Karakalpakstan. №1. – Nukus, 2020. p.101-103.
2. N.J.Embergenov, Kh.Abdunazarov, M.Umarova, Kh.Niyozov. Issues of Development of Industrial Sectors in Surkhandarya Province. Science and education in Karakalpakstan. №3. – Nukus, 2019. p.99-102.
3. Ишмуратова Д.К., Жумаева З.Э. Сурхондарё вилояти Термиз ва Денов тумани худудларидаги атмосфера ҳавоси таркибини физик кимёвий усуллар билан ўрганиш // Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences. International scientific-online conference. P. 92–96.
4. Эшкараев С.Ч., Тураев Х.Х., Умбаров И.А. Радиометрическое определение активности бета-излучений стронция-90 в почвах Сурхандарьинской области Узбекистана // Сб. науч. трудов по материалам международной науч.-практ.конф. 30 июня 2020. Ч. 1. Тамбов: Консалтинговая компания Юком, 2020. С. 121–124.
5. Saidov, S. (2021). Ibn al-Muqaffaning islom tarjima san'atiga qo'shgan hissasi. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1), 334-337.
6. Saidov, S. (2022). "TADBIR UL-MANZIL" RISOLASI–OILAVIY MUNOSABATLAR UCHUN DASTURULAMAL. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5-2), 894-897.
7. Saidov, S. (2022). TARIXIY MANBALARDA KELITIRILGAN IBN AL-MUQAFFA BORASIDAGI MA'LUMOTLAR TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 525-528.

8. Saidov, S. (2023). “TARIXI GARDIZIY” ASARINING TARIXIY QIYMATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(2), 842-847.
9. Saidov, S. A. O. G. L. (2021). IBN AL-MUQAFFANING HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(7), 8-14.
10. Саидов, С. (2022). ЯНГИ МАЪНАВИЙ МАКОННИ ТАШКИЛ ЭТИШДА ИБН МУҚАФФА АСАРЛАРИНИНГ РОЛИ. *International scientific journal of Biruni*, 1(3), 19-22.

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ТАРИХИ МАНБАЛАРИ ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ МУЛОҲАЗА

М.Б. АХМЕДОВ

ORIENTAL Университети доценти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Юртимиз тарихини – юридик ҳужутлар, элчилар ва савдогарларнинг эсдаликлари ва қўлёзма китобларсиз ўрганиб бўлмайди. Улуғ аждодларимиз Амир Темура ва темурийлар даври тарихи манбаларга бой. Уларнинг ичида ўта кимматли ва олий даражадагилари ҳам кўп. Улардан муҳимларига қисқа тарзда тўхталиб ўтамиз.

Асосий масалага ўтишдан аввал тарихий манбаларни ўрганиш билан боғлиқ уч муҳим таъқидни эслатиб ўтмоқчимиз.

Биринчиси. Саройда, харбий юришлар ва жангу-жадал пайтда махсус котиблар (муншийлар, воқеанавислар) тарафидан олиб борилган кундаликлар воқеаларнинг шоҳидлари, ўзидан олдин ёзилган асарларда келтирилган факт ва маълумотларга, шунингдек муаллифнинг шахсий кузатувларига асосланади. Кундаликларда, тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, мамлакатда содир бўлиб турган воқеалар, майда-чуйдаларига қолдирмай, кунма-кун, воқеалар қандай содир бўлса шундайлигича, бирон фактни қолдирмай, ёзиб борилган.

Иккинчиси. Ҳар қандай тарихий асар, хусусан подшоҳлар тарихи, китоб ҳолига келтирилгунча, кўп текширувлардан ўтказилган. Бу хусусда “Зафарнома” муаллифининг кўйидаги гаплари диққатга сазовордир. “(Ёзиб олинган) такрор ўқиб, текшириб ва аниқлаб чиқиларди ва бирор арзимас воқеъликда ноаниқлик, шубҳа бўлса, ўша воқеани аниқ биладиган, сўзларига кўпроқ ишониш мумкин бўлган кишилардан сўраб билиб олинарди. Шу йўсинда ҳар бир қиссани аниқлаб, ёзиб олинарди ва бир неча марта қайта ўқиб тузатиларди”.

Учинчиси. Тарихий асарларда озми-кўпми бирёқламалик, ҳукмрон синф вакиллари кўкларга кўтариб мақташ ҳиллари учрайди. Бу табиий ҳол албатта, чунки, синфий жамият шароитида олимлар, шоирлар ва ёзувчилар шундай қилмаслар куни ўтмаган. Ундан ташқари, уларнинг кўпчилиги ортиқча, дабдабали услубда ёзилган, шеърлар ва Қуръони каримдан олинган парчалар ҳам кўп учрайди, уларнинг саҳифаларида аҳли қалам, шулар қатори тарихшунос олимлар, ўзларининг кенг маълумотли эканликларини намоиш

қилиш учун ҳам шундай қилганлар. Шу боис, бундай асарлардан фойдаланганда тадқиқотчи эҳтиёт бўлиши зарур.

Амир Темури ва Темурийлар даврида ёзилган тарихий асарлар орасида оригиналлиги ва қимматли фактларга бойлиги билан Низомиддин Шомий ва Шарофиддин Али яздийларнинг “Зафарнома” асарлари шак-шубҳасиз биринчи ўринда туради.

Низомиддин Шомий (1409 й., атрофида вафот этган), ўз асарини 1402-1404 йиллар орасида Амир Темурнинг топшириғи билан ёзган. Асарда Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келишидан, то унинг Ғарбий Эрон, Ироқ ва кичик Осиёга қилган етти йиллик урушидан пойтахт шаҳар Самарқандга қайтганига қадар бўлиб ўтган воқеалар баён этилган. Асар оддий тил ва содда услубда ёзилган. Бу асардан фойдаланишни енгиллаштиради, албатта. Низомиддин Шомийнинг “Зафарномаси” бизгача икки таҳрирда етиб келган, Биринчи таҳрир 1404 йилнинг июнь ойида ҳазрат соҳибқирон Эрондан Мовароуннаҳрига қайтиш пайтида унга тақдим қилинган нусха бўлиб, ҳали унга ном берилмаган эди. Иккинчи таҳрири ўша пайтларида Озарбайжон ва Ироқни идора қилиб турган Мироншоҳнинг ўғли Мирзо Умарга тақдим қилинган нусхадир. Муаллиф уни бир қадар таҳрир қилган, муқаддимага баъзи қўшимчалар киритган, яъни Мирзо Умар шаънига ҳам ҳамду санолар айтилган. Машҳур тарихшунос олим Ҳофизи Абру, Шомийнинг бу асарига қўшимча ёзган ва у “Зайли” “Зафарнома” деб аталади. Унда Амир Темур вафотигача бўлиб ўтган воқеалар баён этилган. Мазкур асарнинг қўл ёзма нусхалари жуда кам, улар Франция, Британия, Туркия ҳамда Арманистон кутубхоналарида сақланади. Асардан кўп парчалар рус тилида “Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды” (Москва, Ленинград, 1941.), “Материалы по истории Туркмен и Туркмении” (Москва, 1919.) деган мажмуаларда эълон қилинган. Низомуддин Шомий “Зафарнома” асарининг матни, зарур изоҳлар ва кўрсаткичлар билан таъминланиб, чех шарқшунос олими Феликс Тауэр тарафидан чоп этилган.

Яна бир “Зафарнома” Шарафуддин Али Яздий (1454 й., вафот этган)нинг қаламига мансуб бўлиб боҳодирлик қиссаси тарзида ёзилган. Асар “Зафарномаи Темурий”, “Тарихи жаҳонқушойи Темурий”, “Фатхномаи Соҳибқироний” номлари билан ҳам аталган ва Низомуддин Шомий асари орасида ёзилган. Лекин, Шарофуддин Али Яздий асарнинг бирмунча афзал тарафлари ҳам бор. Масалан, айрим факт ва ходисалар аниқлаб ёзилган, Ҳалил султон ҳукмронлиги йиллари воқеаларини ҳам ўз ичига олган. Асарнинг яна бир муҳим афзаллиги унда асарнинг катта муқаддима қисми ҳам бўлиб, Жўжи,

Чигатой улуслари ҳамда Элхонийлар давлатининг Амир Темургача бўлган тарихи қисқача баён этилган. Муқаддима “Тарихи Жохонгирий” ва “Муқаддимаи Зафарнома” номлари билан ҳам маълум. Шарофуддин Али Яздий ушбу асарини Форс ҳокими Темурийзода Иброҳим Султоннинг топшириғи билан ёзган (1425). Асарда Амир Темур тарихи унинг таваллуд топиши, 1336 йилдан то Ҳалил Султон ҳукумронлигига чек қўйилиши (1409), гача бўлган даврда Мовароуннаҳр, Эрон, Озарбайжон ва бошқа мамлакатларда бўлиб ўтган воқеалар ҳам яхши ёритилган. Асарнинг қўлёзма нусхаларини Осиё ва Оврупа мамлакатлари кутубхоналарида учратиш мумкин. Шарофуддин Али Яздий “Зафарнома”сининг матни икки жилдда Калькутта (1885-1888) ва Техрон (1836-1957) да чоп этилган. Француз (Пети де Ла Круа; 1722) ва инглиз (Ж.Дарби; 1721) тилларига қисқартма таржималари ҳам бор. Асарнинг Шайбоний хонлардан Кучқунчихон (1510-1529-30) замонида Дарвиш Али Бухорий тарафидан эски ўзбек тилига қилинган дурустгина таржимаси ҳам бизнинг замонамизгача етиб келган. Ва яна XIX асрда Худайберди Хиваки тарафидан шоир ва вазир Муниснинг топшириғи билан қилинган таржимаси ва номаълум таржимон тарафидан қилинган таржималари ҳам бор. Мустафо Раҳим амалга оширган Туркча таржимаси (Истанбул, 1929) ҳам мавжуд. Асарда айрим парчалар француз, инглиз, рус, италян тилларида чоп этилган. Парчалар Олтин ўрта ва Амир Темурнинг 1398-99 й., Ҳиндистон юриши даври тарихига оиддир.

Ҳар иккала “Зафарнома” Мовароуннаҳр, Эрон ва Озарбайжоннинг ижтимоий – сиёсий ва этник тарихини, халқнинг маданий ҳаётини шунингдек Темур ва Темурийлар давлатининг бошқа мамлакатлар билан бўлган сиёсий муносабатини ўрганишда муҳим манбадир.

Мовароуннаҳр ва Ҳуросоннинг 1404-1409 йиллардаги сиёсий тарихини ўрганишда хожа Тожиддин ас-Салмонийнинг “Тарихнома” китоби катта аҳамият касб этади. Асар “Зайли Зафарнома” (“Зафарнома”га қўшимча) номи билан ҳам маълум. Асар муаллифи ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз. Фақат унинг моҳир хаттот ва девони иншо (ёзмалар девони)нинг кўзга кўринган ходимни сифатида маълумлиги, Музаффарийлар даврида 1393 йили Самарқандга олиб келинганлиги, 1409 йили Шохрух тарафидан Ҳуросонга олиб кетилганлиги, ва унинг топшириғи билан мазкур асарни ёзишга киришганлиги маълум, халос. Лекин китобини ёзиб тамомлай олмади. Саройда вазир Сайид Фаҳриддинга қарши фитнада иштирок этгани учун қамоққа олиниб, жазога тортилди. Хожа Тожиддин ас-Салмоний Амир Темурнинг сўнги кунлари ва Шохрух Мирзо тарихини ёзишни мўлжалланган эди. Лекин муддаосига

етаолмади. Фақат 5-6 йиллик тарихини ёзиб улгурди, холос. Хуллас, “Тарихнома” 1404 йилнинг кузида Кониғилда бўлган тантана ва тўю томошалар, Амир Темурнинг Хитой устига юришининг бошланиши, унинг вафоти, Ҳалил Султон тарафидан марказий ҳокимиятини тортиб олиниши (1405 йил март ойининг биринчи ярми) ва шу ой охирларида унинг Худойдод бошлиқ бир гуруҳ фитначи амирлар тарафидан асир олиниши тарихидан баҳс юритади. “Тарихнома”нинг учта нусхаси бизнинг давримизгача етиб келган. Улардан бири қусурли ва Англиянинг Британия музейида (тартиб рақ. Оч.159), қолган иккитаси Туркияда Сулаймон Фотих (тартиб рақ. 4305) ва Лола Исмоил афанди кутубхонасида (тартиб рақ. 304) сақланмоқда. Сўнги нусха тўлароқ фойдаланишга яроқли. Асар немис тилига проф. Ганс Роберт Рёмер ва рус тилига академик М.З.Буниётов тарафидан таржима қилинган.

Амир Темур ва Шохрух даври тарихи ҳақида XV асрнинг йирик тарихчиларидан Ҳофиз Абру (асл исми Шохобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид Ҳаравий, 1430 йил 25 июнь куни вафот этган) нинг асарларида ҳам қимматли фактик маълумотлар учратамиз. Ҳофиз Абру Амир Темур ва Шохрухга яқин одам эди. Шунинг учун ҳам у келтирган маълумотлар ўта муҳим. Ҳофиз Абру бир неча муҳим тарихий асарлар ёзиб қолдирган. Улардан бири “Мажмуайи Ҳофиз Абру” деб аталади. Унда машҳур арабийнавис тарихчи Табарий (839-923)нинг “Китоби русул вал мулк вал хулафо” (“Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифалар тарихи”). Китобнинг Балъамий қилган форсча таҳририда, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, халифа Муқтадир замони (908-932)дан то халифи ал-Мустаъсим (1242-1258) давригача бўлган тарих, шунингдек, “Зайли Мужмаъ ат-таворихи Рашидуддин” (Эроннинг 1306-1393 йиллар орасидаги тарихи) ва “Зайли Зафарномомайи Шомий” асарлари ўрин олган. “Мажмуайи Ҳофиз Абру”дан айрим парчалар (матн ва таржимаси) Хонбобо Баёний (1938), Феликс Тауэр ва К.М.Майтра (1934) тарафидан нашр этилган. Ҳофиз Абрунинг иккинчи асари “Зубдат ут-таворихи Бойсунқурий” (“Бойсунқур Мирзонинг сараланган тарихи”) номи билан машҳур ва умумий тарих тилида ёзилган асардир. Унда Оламнинг “яратилиши”дан то 1426-27 йиллар орасида бўлиб ўтган воқеалар баён қилиб ўтилади. Асарнинг тўртинчи қисми оригинал бўлиб, унда Амир Темур тарихи Шомийнинг “Зафарнома”си асосида қисқа тарзда ва Шохрух Мирзо тарихи (1416 йилга қадар) батафсил баён этилади. “Забдат ут-таворихий Бойсунқурий”нинг нусхалари кам, борлари Англия, Франция, Туркия, Эрон, Афғонистон ва Россия кутубхоналарида сақланмоқда.

Амир Темур тарихи Эронлик тарихчи олим Муиниддин Натанзийнинг “Мубтаҳаб ут-таворийхий Муиний” (“Муинийнинг сайланган тарихи”) номи билан машхур бўлган асарида ҳам қисқа тарзда баён этилган. Асар 1411 йили Шерозда Темурий Искандар Мирзо саройида ёзилган. “Мунтаҳаб ут-таворийхи Муиний”нинг иккита тарихи мавжуд. Бири юқорида номи зикр этилган ва Искандар Мирзога бағишланган, иккинчиси Шоҳрух султонга тақдим этилган нусха. Унда Мирзо Искандар ҳақидаги ҳикоялар бир мунча қисқартирилган унинг шаънига айтилган ҳамдусанолар олиб ташланган.

Темурийлар давлатининг тузилиши, армиясининг тузилиши билан боғлиқ масалалар “Темур тузуклари” асарида кенг баён этилган. “Тузуки Темурий” тарихий – ҳуқуқий ҳарактердаги асар бўлиб унда Амир Темурнинг етти яшарлигидан то 1381 йилгача бўлган ҳаётининг воқеалар, бу улуг шахсининг давлат ва армия қурилиши ҳақидаги қарашлари ўз аксини топган. Асарнинг форсча таржимони Мир Абу Толиб ал-Хусайний ат-Турбатий ва шарқ кўлёмаларининг билимдонлари: Ч.Ръе, Г.Эте, Ч.А.Стори ва Н.Д.Микдухо-Маклайларнинг сўзларига қараганда, асарнинг эски ўзбек (Чиғатой) тилида ёзилган нусхаси XVII асрда Яман Ҳокими Жаъфар пошанинг кутубхонасида бўлган. Ат-Турбатий айтадики, у хаж зиёратидан қайтишида Яманда бўлган ва Жаъфар пошанинг кутубхонасини кириб кўрган. Ўшанда китоблар орасида туркий тилда битилган бир кўлёмаси асар унинг кўлига тушган. Танишиш жараёнида асар Амир Темурнинг таржимаи ҳоли бўлиб чиққан. Шундан кейин унинг қимматли бир асар эканлигини тушуниб, уни форс тилига таржима қилган ва юртига қайтишда Ҳиндистонда бўлганда ўз таржимасини Ҳиндистон подшоси Бобурий Шоҳжаҳон (1628-1658)га тақдим қилган. Подшоҳ Мир Абу Толибнинг таржимаси билан танишиб чиқиб, ундан қониқмаган, таржимадан бир қатор камчиликлар топган ва Декан вилоятининг қози Калони Аллома Муҳаммад Ашраф (1652 йил вафот этган) ни чақиртириб, унга Мир Абу Толибнинг таржимасини Темур ва Темурийлар даврида ёзилган бошқа асарлар билан солиштириб чиқишни топширган. Уни хато-камчиликлардан ҳоли этиш ва тушуриб қолдирилган ерлари бўлса, тўлдиришни топширган. Асар муаллифи ҳақида икки оғиз сўз. Бу ҳақида иккита бир-бирига зид фикр мавжуд. Инглиз шарқшунос Э.Г.Браун билан рус академиги В.В.Бартольд ҳеч қандай далил – исботсиз “Тузуклар” Амир Темур тарафидан ёзилганлигини инкор қилибгина қолмай, балки асарнинг оригиналликка ҳам шубҳа билдирганлар. Бахтга қарши оз бўлсада уларга эргашганлар ҳам бор. Ҳайрият, Амир Темурнинг “Тузуклар” муаллифи бўлганлиги ва асарнинг муҳимлигини эътироф этадиган олимлар ҳам бор экан. Улар кўпчиликни ташкил этади. Булар орасида йирик

инглиз шарқшуноси, кўлэзма асарлар билимдони Ч.А.Стори, “Темур Тузуклари”нинг инглизча таржимонлари ва ноширлари Дэвин ва Уайтлар, машҳур Турк қомусий олими Шамсуддин Сомий, йирик кўлэзмалар тадқиқотчиси Н.Д.Миклухо Маклайлар ҳам бор. “Темур Тузуклари” мукамал тарихий китоби, – деб ёзган эдилар Дэвин билан Уайт. Улар “Темур Тузуклари”ни инглизча таржимасига ёзган сўзбошиларида, бу асарни Амир Темур ўз авлодларига атаб ёзган...” деб таъкидлашган. Китобда Темур Ҳокимият тепасига қандай келганлиги сиёсий ва харбий фаолиятининг сиру асрорлари, давлатни бошқариш санъати ва харбий юришларини тушунтириб берган. Чиғатой тилида битилган бу асар форс ва Оврупо тилларига таржима қилинган. Венгер шарқшунос олими Г.Вамберининг манабу сўзлари диққатга сазовордир: (Унинг саройида) турк тили ҳамма вақт расмий мақомни эгаллаб келди. Темурнинг ўзи соф ва жайдари турк шеvasида ёзар эди. “Тузуклар” фикримизнинг далилидир. Хуллас, биз кўп йиллар давомида “Темур Тузуклари”ни ўрганиб ва уни ўша замонларда ёзилган бошқа тарихий асарлар билан, хусусан Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг “Зафарнома”си билан солиштириб ўрганиб, “Тузук Темурий” мукамал, оригинал, асл ва қимматли асар эканлигига ҳамда асар Амир Темурнинг ўзи, ёки унинг раҳбарлиги остида ёзилганлигига тўла ишонч ҳосил қилдик.

“Темур Тузуклари” икки қисимдан:

1. Амир Темурнинг етти ёшлиги (1342 й)дан то (1381) йилга қадар бўлган таржимайи ҳоли.

2. Давлат ва қўшинни ташкил қилиш ва бошқариш хусусидаги кўрсатмаларидан иборат.

Асар нафақат давлат ва армиянинг қурилиши ва уни идора қилиш усулини балки Чиғатой улусининг қирқ йиллик тарихини ўрганиш учун ҳам муҳим манбадир.

Ғиёсуддин Али Яздийнинг “Темурнинг Ҳиндистонга юриши кундалиги” асарини ҳам тилга олмай бўлмайди. Асар ўрта асрларга хос кўтаринки услубда ёзилган. Амир Темур, бошлиқлар шаънига айтилган ҳамда саноларга тўлиб-тошиб ётибди. Қисқаси Ғиёсуддин Алининг “кундалиги” ғазоват руҳида ёзилган бир асардир. Шунга қарамай, асар Амир Темурнинг харбий санъатини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Асарда амирлар ва баҳодирларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва хинд халқининг қаҳрамона қураши ҳақида ўта қимматли маълумотлар учрайди.

Амир Темур шахсига бирёқлама қаралишидан қатъий назар, Ибн Арабшоҳнинг “Ажойиб ул-мақдур фи тарихи Таймур” (Темур тарихидан

тақдир ажойиботлари”) асари Амир Темур ва унинг замони тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири бўлиб хизмат қилади. Асар араб тилида, 1436 йили ёзиб тамомланган. Ибн Арабшоҳ ва унинг бу асарини махсус ўрганиб, ўзбек тилида чоп этган ўзбек шарқшунос олими Убайдулла Уватов мазкур асарни тўрт қисимдан:

1 Темурнинг келиб чиқиши, болалиги ва ёшлиги.

2 Амир Темурнинг 1370 йилдан то вафотига қадар бўлган ҳаёти, ижтимоий-сиёсий ва харбий фаолияти.

3 Мовароуннаҳрда 1405-1436 йиллар орасида бўлиб ўтган воқеалар.

4 Амир Темурнинг шахсий фазилатлари ва унинг қиёфаси тафсилоти қисмларидан иборат деб айтади.

“Ажойиб ул-мақдурда”да Амир Темур тарихи ҳақида бошқа манбаларда келтирилган маълум факт ва маълумотлардан ташқари, бошқа жуда кўп қимматли маълумотлар учратамиз. Темурнинг болалиги ва ёшлиги, у туғилган жой, Дашти қипчоқда истиқомат қилиб турган турк-муғул қавмларининг урф-одатлари, Сарой Берканинг ишғол этилиши (1402 йил, май), Самарқанд сарбадорлари, Амир Темурнинг сўнги кунлари, Темур даврида ўтган олимлар, мусиқашунослар, шахматчилар, моҳир ҳунармандлар ҳақидаги маълумотлар шулар жумласидан. “Ажойиб ул-мақдур”нинг қўлёзма нусхалари Франция, Миср, Сурия, Туркия ва Русия кутубхоналарида сақланмоқда. Матни Лейден (Голландия), Коҳира (Миср), Калькутта (Ҳиндистон)да чоп этилган. Ундан кўпгина парчалар лотин (С.Н.Мангер), Француз (П.Ватье), инглиз (И.И.Сандерс) рус (А.Э.Шмидт), ва ўзбек тилларида нашр этилган.

Абдураззоқ Самарқандий (1413-1482)нинг шоҳ асари “Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-Баҳрайн (Икки саодатли юлдузнинг чиқиши жойи ва икки денгизнинг туташган ўрни) асари Абу Саид-Элхоний (1317-1335) ва Темурий Абу Саид (1451-1469) ҳукумронлиги ўртасида Эрон ва Мавароуннаҳрнинг тарихи бўйича муҳим манбалардан биридир. Асар асосан 1470 йили ёзиб тамомлаган лекин муаллиф яна ўн йил 1480 йилгача унинг устида иш олиб борган, қайта-қайта таъриф қилиб тузатган. “Матлаъ ус-саъдайн” икки қисм (дафтар)дан иборат. Биринчисида Эрон қисман Мавароуннаҳрнинг юқорида номи тилга олинган Элхон Абу Саиднинг туғилишидан Темурийзода Ҳалил Султоннинг Самарқанд тахтини тортиб олингача (1405 й. март ойи) кечган тарихини, иккинчи дафтар Шохрух Султоннинг Хуросон тахтига ўлтиргани (1405 й)дан то Султон Ҳусайн Бойқаронинг Ёдгор Мирзо устидан ғалаба қозониб, иккинчи бор Хуросон тахтига минганича бўлган катта тарихий даврни ўз ичига олади. Лекин, 1427 й, гача кечган тарих баёни компиляция бўлиб,

асосан Ҳофизи Абрунинг “Мажмаъ ут-таворих” китобига асосланган. Асарнинг мустақил ёзилган қисми, яъни 1427-1470 йил воқеалари Эрон ва Мавароуннаҳр тарихини, бу мамлакат халқларининг маданий ҳаётини ўрганишда асосий манба бўлиб хизмат қилади. Асарда Темурийлар давлатининг Хиндистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар билан бўлган сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларига оид маълумотлар ҳам кўп. “Матлаъ ус-саъдайннинг матни Покистонлик шарқшунос олим мавлоно Муҳаммад Шафиф тарафидан 1941 ва 1949 йиллари Лоҳурда чоп этилган. Унда айрим парчалар Немис, Француз, Инглиз, Рус ва бошқа тилларда ҳам эълон қилинган. Асарнинг бир қисми, яъни муаллифининг Хиндистонга қилинган саёҳати Ўзбекистонлик йирик шарқшунос олим А.Ўринбоев тарафидан ўзбек тилига ўгирилиб, нашр қилинган. “Матлаъ ус-саъдайн”нинг 1405-1429 йиллар воқеаларини ўз ичига олган катта қисми яна шу олим тарафидан ўзбек тилида чоп этилган.

Амир Темур ва унинг соҳиби тож фарзандлари тарихи яна бир йирик тарихшунос олим Мирҳонд тарафидан ёзилган. Мирҳонднинг бу асари умумий тарих типига бўлиб, “Равзат ус-сафо фи сийрат ал-анбиё вал мулук вал хулафо” (“Пайғамбарлар, подшолар ва халифаларнинг таржимайи ҳоли ҳақида жаннат боғи”), номи билан машҳур ва етти жилдан иборат. Алишер Навоийнинг топшириғи билан ёзилган асар умумий тарих типигаги асар бўлиб, дунёнинг “яратилиши” дан то 1523 йилга қадар Мовароуннаҳр, Эрон ва мусулмон шарқида бўлиб ўтган воқеалар ҳақида хикоя қилади. Асарнинг I - V жилдлари компиляция, сўнгги икки жилди, аниқроғи VI асрнинг иккинчи ярми тарихини ўрганишда зўр аҳамиятга эга. Унда Темур ва авлодининг тарихи то Султон Бойқаро ва авлоди замониғача, яъни, 1522-23 йилгача баён этилган. “Равзат ус-сафо”нинг кўлёма нусхаларини Англия, Туркия, Хиндистон, Эрон, Русия, Миср, Франция, Татаристон, Арманистон, Тожикистон, Швеция, Қуддуси Шариф, Голландия ва Ўзбекистон кутубхоналарида учратиш мумкин. Асарнинг матни Хиндистон ва Эронда чоп этилган. Ундан айрим парчалар француз, швед, лотин ва бошқа тилларга таржима қилиб, чоп этилган. “Равзат ус-сафо”нинг туркча ва ўзбекча таржималари ҳам бор. Ўзбекча таржимаси Хивада Мунис, Огоҳий ва Муҳаммад Юсуф тарафидан амалга оширилган. “Описание тюркских рукописей института народов Азии” каталоги (Ленинград, 1955).

Хатто, махсус тарихий асарларда ҳам учрамайдиган ўта фойдали материалларни Давлатшоҳ Самарқандий (1435-1495)нинг “Тазкират уш-шуаро” (“Шоирлар зикрида”) асарида (1486 йили ёзилган) учратиш мумкин. Давлатшоҳнинг “Тазкират уш-шуаро” асари муқаддима, хотима ва етти

қисмдан иборат. Темур ва Темурийлар даврида ўтган шоирлар (уларнинг ичида Темурийзода шоирлар ҳам бор) асарнинг VI-VII қисмларида ва асар хотимасида қайд этилган тарихий воқеалардан, Хуросон сарбадорлари ҳақида келтирилган маълумотлар зўр қимматга эгадир. Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират ут-шуаро” асари (матни) Бомбай (1887), Лондон (1901) ва Техрон (1958), шаҳарларида чоп этилган. Ундан айрим парчалар рус, француз, турк ва немис тилларида эълон қилинган. Асарнинг инглизча тўла нашри Э.Г.Браур тарафидан амалга оширилган. Унинг ўзбек тилига таржимаси 1900 йили Хивада Муҳаммад Рафиъ тарафидан амалга оширилган. Битта қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти кутубхонасида 7016 рақам остида сақланмоқда.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг XV аср сўнгги чораги ва XVI-аср бошларида ижтимоий-сиёсий тарихи Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” ва Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”сида кенг баён этилган. Хондамир (1475-76-1535) истеъдодли сермахсул олим бўлиб, у Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг XV-XVI асрнинг биринчи чорагидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига бағишланган ўнга яқин йирик асарлар ёзиб қолдирган. Улар орасида олимнинг “Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афроз ул-башар” (“Инсон хабарлари ва фарзандларида дўстнинг таржимойи ҳоли”) асари алоҳида ўрин тутди. Бу катта асар умумий тарих типиде ёзилган ва уч жилддан иборат. 1524 йили ёзиб тамомланган. Лекин, олим асар устида яна кўп йил иш олиб борди ва 1529 йили уни поёнига етказди. Аммо асарнинг фақат бир қисми – учинчи жилднинг учинчи ва тўртинчи қисмлари оригинал бўлиб, уларда, ката фактик материаллар асосида, Хуросон ва Мовароуннаҳрда сўнгги Темурийлар: Султон Ахмад, Султон Муҳаммад ва Султон Ҳусайн Бойқаро даври тарихи кенг ёритиб берилган. “Ҳабиб ус-сияр”да бой тарихий материалдан ташқари, этнографик (турк қавмларидан барлос, арғин, қипчоқ, жалойир, қўнғурот ва бошқаларнинг мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни ва роли), ижтимоий-иқтисодий характердаги (тарихий амирлар ва суюрғал эгаларининг давлат ва жамиятда тутган ўрни, солиқ ва қиримлар) маълумотлар, Темурийлар давлатнинг маъмурий тузилиши, марказий давлат аппарати, катта-кичик мансабдорлар ва уларнинг ҳуқуқ ва вазифалари, мамлакатнинг маданий ҳаёти, яъни олимлар, шоирлар, мусиқашунослар, хаттотларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учратамиз. “Ҳабиб ус-сияр”нинг қўлёзма нусхалари кўп ва жаҳоннинг қўлёзмалар сақланаётган кўпчилик кутубхоналарида мавжуд. Асардан айрим парчалар инглиз, француз, ўзбек ва рус тилларига таржима қилиниб, нашр этдирилган.

Мавзуни ўрганишда Темурийзода Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530)нинг жаҳонга шуҳрат таратган “Бобурнома”си, Клавихонинг “Эсдаликлари” ва Иоганн Шильтбергернинг “Саёҳатлари”ни эсламай бўлмайди. Бобурнинг “Бобурнома”си ва умуман бу улуғ инсоннинг илмий-адабий мероси жаҳон илмий жамоатчилигига маълум. Бу ҳақида кўп нарса ёзилган. Шунинг учун ҳам биз “Бобурнома” да Мовароуннаҳрнинг XV-аср охири ва XVI бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ҳақида келтирилган факт ва материалларни шунчаки эслатиб ўтишни лозим топдик. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг даври ҳақида келтирилган факт маълумотлари, хулосалари ўзининг ҳаққонийлиги ва муфассаллиги билан ажралиб туради. Масала шундаки, у бу воқеа ва ҳодисаларни ўз кўзи билан кўрган, ўзи гувоҳлик берган. Бобур Темурийлар салтанатининг инқирозига улар ўртасида бирлик ва яқинлик йўқлигидан, ўзаро феодал кучайиб кетганлигидан, деб ҳисоблайди. “Бобурнома”да XV охири ва XVI аср бошларида Фарғона водийсида, Тошкент ва унинг теvarак-атрофида, Хўжанд, Самарқанд ва Хисор вилоятларида истиқомат қилиб турган турк-мўғул қавмлари, хусусан қипчоқ, чарос (чурос), мўғул, барлос, минг, чўғроқ, манғит, ўтарчи ва Туркистон теvarагида кўчиб юрган қавмлар ҳақида зикр этилган воқеаларнинг урф-одатлари ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади. Бу маълумотлар этнограф олимлар учун, хусусан ўзбек, қозоқ ва Марказий ҳамда Ўрта Осиёдаги бошқа туркий халқларнинг этник тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Асарда карвон йўллари, Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Бадахшоннинг шаҳар ва қишлоқлари, ўша ерларда истиқомат қилиб турган халқлар, уларнинг урф-одатлари ва машғулотлари ҳақида келтирилган Жўғрофий маълумотлар ҳам зўр қимматга қимматга эга. Бобур эсдаликларида ўзи босиб ўтган юртларнинг табиати, наботот ва ҳайвонот дунёси ҳақидаги маълумотлар ҳам алоҳида ўрин тутади. Бобурнинг Темурийлар давлатининг тузилиши ва Темурийлар армияси ҳақида келтирилган маълумотлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Умуман олганда “Бобурнома” кўп қиррали асар бўлиб, у нафақат тарихий манба, балки жуғрофия, ботаника, экономика соҳаларида қимматлидир. Асарнинг қўлёзма нусхалари Англия, Хиндистон, Русия, Ўзбекистон, Тожикистон ва бошқа мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда. Унинг эски ўзбек тилидаги матни И.Н.Ильминский 1857, А.Бевеиж (1905), С.Мирзаев ва П.Шамсиев (1960) лар тарафидан чоп этилган. Асарнинг форсча, инглизча, фраунцузча, туркча, русча ва ҳозирги замон ўзбек тилига қилинган таржималари бор. (1982 й.)

“Бобурнома”нинг энг яхши нашри А.Бевеиж амалга оширган нашр ҳисобланади.

Амир Темур саройидаги муҳитни у ердаги тартиб қоидаларни ўрганишда 1404 йл Самарқандга келган Кастилия қироли Генрих III (1390-1407)нинг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг “Кундалиги” катта аҳамиятга эга. Ўша пайтда Клавихо Амир Темурнинг хотинлари, келинлари ва набираларини ҳам кўрган, Темурнинг ўзи билан учрашган; саройдаги ҳаётни кузатган. Шу сабабдан унинг “Кундалиги” Темур давлатнинг ички ҳаётини ўрганишда унинг Оврупа давлатлари билан олиб борган муносабатлари тарихини ўрганишда катта роль ўйнайди. Клавихонинг “Кундалиги”да Амир Темур ва авлоди тасарруфида бўлган халқлар ва мамлакатларнинг умумий аҳволи, уларнинг урф-одати ҳақида шунингдек Темурнинг келиб чиқиши, унинг ота-боболари, Сохибқироннинг амри билан қурилган ва бунёд этилаётган маҳобатли қасрлар, масжиду, мадрасалар, бозор расталар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учратамиз. Клавихонинг “Кундалиги” эски испан тилида 1582 йили Савилья (Испания)да, орадан икки аср ўтиб, 1779 йили Амирохо тарафидан, 1782 йили Антонио Санчо тарафидан чоп этилган. Бу нашрларнинг энг қимматлилари 1582 йиллари амалга оширилган нашрлар ҳисобланади. Асар 1943 йили Мадридда Ф.Лопес эстрада тарафидан, зарур изоҳлар билан қўшиб, қайта нашр қилинган. Клавихонинг мазкур асари рус тилига таржима қилиниб, 1881 йили Н.И.Срезневский, 1990 йилда эса И.С.Миронова тарафидан чоп этилди. Мукамал нашр И.С.Миронованики деб ҳисобланди.

Амир Темур даври тарихини ўрганишда, айниқса Олтин ўрда, Туркия ва Болқон мамлакатларининг XIV асрнинг сўнгги чораги XV аср бошларидаги сиёсий аҳволини ўрганишда Бавариялик Иоганн Шилтбергернинг “Саёхатнома”си ҳам диққатга сазовордир. И.Шилтбергернинг “Саёхатнома”си XV-XIX асарлар мобайнида Оврупо мамлакатларида шуҳрат топди. Шу давр ичида асар олти марта нашр этилди, шундан тўрттаси XV асрда 1859 йилда асар немис ва инглиз тилларида чоп этилди. И.Шилтбергер асарининг аҳамияти овруполик бир груҳ шарқшунос олимлар: Катмер, Девизак, Сен-Мартин, Ҳаммер, Пургиталь ва бошқалар тарафидан эътироф этилди. И.Шилтбергер “Саёхатномаси”нинг жиддий камчиликлари йўқ эмас. Буни вақтида муаллифнинг ўзи тан олган эди. У бундай деб ёзган: “Таъриф ва тафсифлар жуда ҳам тўла эмас. Чунки асрликда бўлганим сабабли, истаганимни қилаолмадим”. Лекин, бу асарни диққат-эътибор билан ўқиб чиқиш шуни кўрсатдики, унда кичик Осиё, Болқон мамлакатлари ва Олтин Ўрданинг XIV асрнинг 80-90 йилларидаги сиёсий аҳволи ҳақида муҳим факт ва маълумотлар

учрайди. Амир Темур ва унинг Эрон билан Озарбайжонда ҳукмронлик қилган авлоди тарихига асарнинг XIV-XXIV боблари бағишланган (21-30 бетлар), хусусан XXIV бобда бу ҳақда кўпроқ маълумот учратамиз. Муаллиф бу бобда ўзининг қандай қилиб Темурийзода Абубакрнинг 1398 йилда Эрон ва Озарбайжондаги ноиб қўлига аср тушиши, мадад истаб Табризга келган олтин ўрдалик шаҳзода Чекра ўғлоннинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади.

Мақола сўнггида яна икки муҳим асар: “Муъиз ул-ансоф” (“Ҳурматли кишиларнинг насабномаси”) ва Фасих Аҳмад Ҳавофий (1375-1442)нинг “Мужмали Фасихий” (“Фасихийнинг тарихлар мажмуаси”)га қисқача тўхталиб ўтамыз. “Муъиз ул-ансаб”нинг муаллифи номи юқорида тилга олинган Ҳофиз Абру деб фараз қилинади. Ҳофиз Абру “Шуъаби панжгона”да араблар, хиндлар ва фарангийларнинг келиб чиқишига оид қисман Чингизийлар, яъни XIII-XIV асрларда Мовароуннаҳрни идора қилган Чигатойхон авлоди, Темур ва Темурийлар шажарасини келтирган. Бу асар Амир Темур ва авлодининг келиб чиқишини ўрганишда муҳим кўмакчи қўлланма вазифасини ўтиш мумкин. “Муъиз ул-ансаб” бизгача уч нусхаси етиб келган. Булардан биттаси Туркияда Тупқопи сарой кутубхонасида 2152 рақамда сақланади. Тўла эмас; Бойсункур мирзо “Альбоми”дан олинган минатюралари бор. Иккинчиси Париж миллий кутубхонасида сақланади (тартиб рақами ОЧ 467). Ва, ниҳоят, Британия музейида сақланиб турган нусха (безакли XVII аср). Америкалик таниқли шарқшунос олим Ж.Вуд шу нусха асосида Темур ва тўрт ўғли авлодининг шажарасини тузди ва китоб ҳолида эълон қилди.

Фасих Аҳмад Ҳавофийнинг “Мужмали Фасихий” асарига келсак, у ўзига ҳос қомусий маълумотнома бўлиб, дунёнинг яратилишидан то муаллифнинг замонигача шарқ мамлакатларида, шунингдек Мовароуннаҳр билан Хуросонда бўлиб ўтган муҳим воқеалар, машҳур кишилар олимлар шоирлар давлат арбоблар, бунёд этилган улуғ бинолар, масжидлар, мадрасалар, карвонсаройлар сув иншоотлар ҳақида қимматли маълумот беради. Асарда бўлиб ўтган воқеалар йилма-йил кўрсатилган ва бу ундан фойдаланишни бирмунча енгиллаштиради. Фасих Аҳмад Ҳавофийнинг “Мужмал-и Фасихий” асари устозимиз академик Дилором Юсупова томонидан батафсил ўрганилган ва алоҳида китоб шаклига келтирилиб халқимиз эътиборига хавола этилган.

FRANSIYANING YEVROPA ITTIFOQI MAMLAKATLARI BILAN MIGRATSION MASALALAR BORASIDAGI HAMKORLIK TARIXI. SHENGEN KELISHUVI

SAYDULLAYEV Sirojiddin Asatullayevich

Alfraganus univesiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti

“Xalqaro munosabatlar va tarix” kafedrası o‘qituvchi

sirojiddin.asatullayevich@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada, Fransiyaning Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bilan migratsion masalalar borasidagi hamkorligi tarixi va Shengen kelishuvining o‘rni va ahamiyati batafsil yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *Migratsiya jarayonlari, Yevropa Ittifoqi, Integratsiya jarayonlari, Siyosiy qochoqlar, Noqonuniy migratsiya, Shengen kelishuvi, Yevropa Kengashi, Migrantlar savdosi*

ABSTRACT

The article examines in detail the history of cooperation between France and the European Union on migration issues, as well as the role and importance of the Schengen Agreement.

Keywords: *Migration processes, European Union, Integration processes, Political refugees, Illegal migration, Schengen Agreement, Council of Europe, Migrant trafficking*

KIRISH

Fransiyaning Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bilan migratsion masalalar borasidagi hamkorligi tarixi, migratsiya jarayonlarining xalqaro xususiyat kasb etishi va integratsiyalashuv jarayonlarining muhimligi bilan ajralib turadi. Yevropa Ittifoqi, o‘zining iqtisodiy va ijtimoiy integratsiya maqsadlariga erishish uchun, migratsiya masalalarini doimiy ravishda muhokama qilib kelmoqda. 2050-yillarga kelib, Yevropa Ittifoqi aholisi darajasini saqlab qolish uchun yiliga 949 ming chet elliklarni qabul qilish zarurati tug‘iladi. Bu raqamlar, migrantlar va ularning avlodlarining Yevropa Ittifoqi aholisi sonidagi ulushining 75% ga yetishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Umumyevropa migratsiya tizimi, G‘arbiy Yevropa davlatlaridan muhojirlarning kirib kelishini yo‘lga qo‘yish va Sharqiy Yevropa davlatlarida maqbul sharoitlar yaratish maqsadida faoliyat yuritadi. Yevropa migratsiya modelining asosiy xususiyatlari siyosiy qochoqlar sonining kamayishi, qurolli mojarolar zonalarida

emigrantlar sonining o'sishi va ichki chegaralarda nazoratni kuchaytirish kabi omillarni o'z ichiga oladi.

Shengen kelishuvi, Fransiya va boshqa Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi migratsiya masalalarini boshqarish uchun muhim hujjat bo'lib, ichki chegaralarni bekor qilish va erkin harakatlanishni ta'minlash maqsadida tuzilgan. Ushbu kelishuv, 1985-yilda imzolanganidan so'ng, 1995-yilda kuchga kirgan va bugungi kunda 29 ta davlatni qamrab oladi. Shengen hududi, migratsiya jarayonlarini boshqarishda muhim rol o'ynaydi va Fransiya, bu jarayonda yetakchi davlatlardan biri sifatida o'zining migratsiya siyosatini ishlab chiqishda faol ishtirok etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Migratsiya jarayonlari ma'lum bir hudud doirasi bilan cheklanmasdan, balki xalqaro xususiyat kasb etishi bilan alohida ajralib turadi. Ayniqsa, integratsiya jarayonlarining eng yuqori va samarali shakllangan tuzilmalaridan biri hisoblangan Yevropa Ittifoqi uchun migratsiya masalasi tarixiy davrlardan muhim ahamiyatga ega bo'lib kelgan va hozirda ham o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda. 2050-yillarda Yevropa Ittifoqi aholisi 2000-yillar darajasida saqlash uchun yiliga 949 ming chet elliklarni qabul qilish kerak; mavjud iqtisodiy faol aholi sonini saqlash uchun 1,4 mln., iqtisodiy faol va nafaol aholi o'rtasidagi nisbatni kamayib ketishining oldini olish uchun esa 12.7 mln chet elliklarni qabul qilishi kerak bo'ladi. So'nggi holatda immigrantlar va ularni avlodlarini Yevropa Ittifoqi aholisi sonidagi ulushi 75% ni tashkil qilishi mumkin bo'lar edi¹⁹⁰.

Xalqaro migratsiya jarayonlarining o'ziga xos tajribaga ega bo'lgan modeli sifatida Umumyevropa migratsiya tizimi modelini ko'rsatib o'tish mumkin. Umumyevropa migratsiya tizimi modeli Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga G'arbiy Yevropa davlatlaridan muhojirlarning kirib kelishini yo'lga solish va muhojirlarning ketib qolishiga to'sqinlik qiluvchi mamlakatlar, eng avvalo, Sharqiy Yevropa davlatlarida maqbul ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni vujudga keltirish maqsadlarida faoliyat ko'rsatmoqda. Yevropa migratsiya modeliga xos bo'lgan eng asosiy xususiyatlar quyidagilardir: siyosiy qochoqlar miqdori keskin kamaygan holda migratsiya xususiyatining sezilarli o'zgarishi; qurolli mojarolar zonalarida emigrantlar sonining barqaror o'sib borayotganligi; Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli migratsiya jarayonlarining jadallashuvi; o'sib borayotgan migratsiya almashuvini hisobga olgan holda tashqi va ichki xavfsizlikni ta'minlovchi me'yoriy bazani yaratishga intilish; ichki chegaralarda

¹⁹⁰Глуценко Г.И. Влияние международной трудовой миграции на развитие мирового и национального хозяйство. –М.: «Наука». 2006. – С. 28.

chegara nazoratini bekor qilish bilan birga ichki chegaralarda yana-da ta'sirchanroq nazoratni ta'minlash; Yevroittifoq darajasida jinoyatchilikning oldini olish va bartaraf etish borasida birgalikda jadal ishlar olib borish; muammoli masalalarni hal qilishning muqobil usullari to'g'risidagi axborotlarning keng oshkoraligi va ularga erishishning osonligi, jabr ko'rganlarga zararni qoplashga tegishli huquqiy hujjatlarni o'zaro e'tirof etish va minimal me'yorlarni belgilash va hokazolar¹⁹¹.

Yevropada iqtisodiy integratsiyaning kuchayib borishi migratsiya jarayonlariga ham bevosita daxldor ekanligini ko'rish mumkin. G'arbiy Yevropaga migrantlar oqimining kirib kelishi asosan ikkinchi jahon urushi tugallangandan so'ng kuchaya boshladi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Yevropada immigratsiya markaziy muammolardan biriga aylandi. Yevropa Kengashining "Migratsiyani boshqarish strategiyasi" materiallarida qayd etilishicha, o'tgan asrning 90-yillariga kelib Yevropa mamlakatlarining migratsiya lug'atida "transzit migratsiyasi", "to'liq bo'lmagan migratsiya", "mehnat turizmi", "migrantlar savdosi", "kunlik transchegara – mayatniklik migratsiya" atamalari paydo bo'ldi. Yevropaning ko'p qismida vaqtinchalik migrantlarning oila qurishlari yoki yangi oilalar vujudga kelishi oqibatida doimiy migratsiya paydo bo'ldi. Shuningdek, Yevropa Kengashi islohotlarida migratsiya sohasidagi xalqaro strategiya ishlab chiqish jarayonida turistik sayohatga chiqqan yoki xizmat safarida bo'lgan ko'p sonli migrantlar ham hisobga olinishi lozimligiga alohida e'tibor qaratilgan. G'arbiy Yevropa mamlakatlaridagi migrantlar qabul qilishning turli ko'rinishlari orasida siyosiy boshpana berish alohida ajralib turadi. 1998-2002-yillari G'arbdan boshpana qidirganlar soni 400-420 ming atrofida bo'lgan. Ushbu davrda Yevropa davlatlaridagi immigrantlar miqdori sezilarli darajada yuqoriga ko'tarildi. XX asr oxirlariga kelib Yevropada qonuniy immigrantlar miqdorining o'zi 18,2 mln kishiga yetgani ham alohida e'tiborga molik jihatdir¹⁹². Shu sababdan Yevropa davlatlari migratsiya jarayonlarini muvofiqlashtirish va boshqaruvni nazorat qilish ushbu davlatlar oldidagi eng asosiy vazifa hisoblanadi. Xususan, Yevropa Kengashi o'zining migratsiya sohasidagi boshqaruvchilik rolini Yevropa ijtimoiy xartiyasi, Inson huquqlar bo'yicha Yevropa sudi ko'magida amalga oshirmoqda. Yevropa ijtimoiy xartiyasining bir qator moddalari migrantlar va ularning oilalari huquqlari va manfaatlarini bevosita himoya qiladi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, Yevropa ijtimoiy xartiyasi nafaqat qonuniy, balki noqonuniy migrantlarning huquqlarini ham himoya qiladi. Inson huquqlar bo'yicha Yevropa sudi amaliyotidan ko'plab misollar, hatto migratsiya

¹⁹¹ Джунайдуллаев Д. А. Ўзбекистон минтакаларида аҳоли миграцияси ва уни тартибга солишни такомиллаштартиш. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Т.: 2012. – Б. 40-41.

¹⁹² Соколова Т.С. Политика регулирования иммиграционных потоков и интеграции иммигрантов в ведущих европейских странах // Человек. Сообщество. Управление. 2009, №1. – С.78.

noqonuniy bo'lganda ham bu sud migrantlarning sha'ni, huquq va erkinliklarini hurmatlash, ularning shaxsiy va oilaviy hayoti, ular yashab turgan mamlakat ma'muriyati bilan o'zaro yaxshi munosabatda bo'lish huquqini himoyalaydi¹⁹³. Shu bilan birgalikda, migrantlarning erkin harakatlanishi, ularning bir davlat hududidan boshqasiga o'tishidagi qiyinchiliklarni oldini olish, qolaversa Yevropa integratsiya jarayonlarida umumiy migratsiya siyosatini olib borish maqsadida o'zaro shartnomalar va kelishuvlar ishlab chiqilgan. Bulardan eng asosiysi sifatida Shengen kelishuvini keltirib o'tish mumkin.

Shengen kelishuvi (Lyuksemburdagi shahar-qishloq nomidan olingan) uning ishtirokchilari hisoblangan davlatlar hududida ichki chegaralarni bekor qilish, tashrif buyuruvchilarning butun hudud bo'ylab erkin harakatlanishi va sayohat qilishini yo'lga qo'yish maqsadida tuzilgan kelishuvdir. Ushbu kelishuv 1985-yil 14-iyunda yettita davlat – Fransiya, Germaniya, Gollandiya, Belgiya, Ispaniya, Portugaliya va Lyuksemburg tomonidan imzolangan. Biroq, ushbu kelishuv oradan roppa-rosa o'n yil o'tgach, ya'ni 1995-yil martda kuchga kirdi. Shengen kelishuvi a'zolari ko'zda tutilgan vazifalarni amalga oshirish maqsadida umumiy hudud – Shengen hududini yaratishgan. Shengen hududi 42673 km dengiz chegaralari va 7721 km quruqlik chegaralarini egallaydi. Bugun kunda Shengen hududiga 29 ta davlat kiradi. Bular: Fransiya, Germaniya, Italiya (Livignoni hisobga olmaganda), Ispaniya, Portugaliya, Avstriya, Belgiya, Vengriya, Gretsiya (Afonni hisobga olmaganda), Daniya (Grenlandi va Farer orollarisiz), Islandiya, Latviya, Litva, Lyuksemburg, Norvegiya (Shpisbergenni hisoblamaganda), Malta, Slovakiya, Sloveniya, Chexiya, Polsha, Finlandiya, Shvetsiya, Shvetsariya, Bolgariya, Xorvatiya, Ruminiya, Niderlandiya Estoniya, Lixtenshteyn. Bulardan 25 tasi Yevropa Ittifoqi mamlakatlari hisoblanadi. E'tibor qaratadigan bo'lsak, sanab o'tilgan mamlakatlar orasida Yevropa Ittifoqi a'zolari hisoblanmagan mamlakatlar (Lixtenshteyn, Shvetsariya, Norvegiya, Islandiya) ham Shengen hududiga kiritilgan. O'z navbatida, Shengen hududiga kirmagan Irlandiya va Kipr kabi Yevropa Ittifoqi a'zolarini ham alohida qayd etish joiz. Biroq, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari fuqarolarining o'z mamlakati Shengen hududiga kirmasa-da, butun Yevroittifoq bo'ylab erkin harakatlanish huquqi mavjud¹⁹⁴. Bundan tashqari Shengen hududi ishtirokchilarining a'zo mamlakatning istalgan hududida erkin harakatlanish huquqini ta'minlash maqsadida Shengen vizasi joriy etilgan. Shengen vizalari shaxslarga Shengen mamlakatlari hududlarida 180 kun ichida maksimal 90 kun Shengen zonasida qolish va sayohat qilish imkoniyatini

¹⁹³Джунайдуллаев Д. А. Ўзбекистон минтақаларида аҳоли миграцияси ва уни тартибга солишни такомиллаштарииш. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Т.: 2012. – Б. 42.

¹⁹⁴ Europe without borders. The schengen area // European commission. www.europa.eu/home-affairs

beradi. Shengen vizalari bir qator ko‘rinishlarga ega: *A, B, C*. *A* va *B* toifadagi vizalar Shengen mamlakatlari orqali tranzit qiluvchi shaxslarga beriladi. *C* toifadagi vizalar esa Shengen mamlakatlariga tashrif buyuruvchi mehmonlar, turistlar va biznes hamkorlarga taqdim etiladi. Shu bilan birgalikda *A* toifadagi vizalar Shengen guruhi davlatlariga aviaqatnov orqali tashrif buyuruvchilar uchun beriladi. *B* toifadagi vizalar yerusti transportining istalgan turida Shengen hududidagi bir yoki bir qancha mamlakatlar orqali keladigan shaxslarga taqdim etiladi. *C* toifadagi vizalar esa qisqa muddatli vizalar deb nomlanib, Shengen hududida 90 kundan ko‘p bo‘lmagan miqdorda harakatlanuvchi shaxslarga beriladi. *C* toifadagi vizalarning bir qancha kategoriyalari mavjud. Masalan, *C1* Shengen hududida 30 kungacha qolish huquqini beradi, *C2* va *C3* toifadagi vizalar 90 kungacha muddatda beriladi. Shundan *C2* yarim yil davomida viza olish imkoniyatini bersa, *C3* bir yil davomida olish mumkinligini anglatadi. Har bir Shengen vizasi foydalanishiga qarab *birmartalik*, *ikkimartalik* va *ko‘pmartalik* vizalarga bo‘linadi. Birmartalik viza shaxs yil davomida 30 kun tashrif buyurish huquqiga ega bo‘lib, 20 kun kelish va yana 10 kun qolish mumkin emas. Boshqacha aytganda, tashrif buyuruvchi 30 kundan darhol foydalanishi zarur. Ikki martalik vizada esa ushbu muddatni ikki qismga ajratish mumkin. Ko‘pmartalik viza Shengen hududidagi mamlakatlardan bittasiga beriladi, biroq fuqaro kelishuvga a‘zo har qanday mamlakatga kirish huquqiga ega. Ko‘pmartalik viza bir oydan bir yilgacha muddatda rasmiylashtiriladi, biroq sayyohlar jami 90 kundan ziyod bo‘lmagan muddatda chegarada qolishi mumkin.

Yevropa Ittifoqining yetakchi davlatlaridan biri hisoblangan Fransiya Shengen kelishuvining tashabbuskorlari sirasiga kiradi. Fransiya bilan birgalikda Shengen mamlakatlarining migratsiya siyosati o‘z ichiga bir qator asosiy yo‘nalishlarni qamrab oladi:

- tashqi chegara nazoratini kuchaytirish;
- migrantlar oqimi nazoratini kuchaytirish bo‘yicha milliy va xalqaro darjada chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- noqonuniy migratsiya va noqonuniy bandlik bilan kurash olib borish;
- qochoqlarni boshpana bilan ta‘minlash tizimi takomillashtirish yuzasidan qabul qiluvchi va bufer mamlakatlar o‘rtasida o‘zaro hamkorlikni yo‘lga qo‘yish¹⁹⁵.

1998-yil boshlaridan G‘arbiy Yevropa mamlakatlari doimiy ravishda immigrantlar qabul qiluvchi mamlakatlarga aylanib qolishdi. Bu esa migratsiya jarayonlarida quyidagicha siyosat olib borishni taqozo qila boshladi:

¹⁹⁵ Судоплатов П.А. Миграционная политика стран Евросоюза. М.: Российская академия наук, 2006. - С.11.

- fuqarolikka qabul qilishning yanada liberal usullarini qayta tayyorlash va ishlab chiqish;
- fuqarolikka qabul qilish muddatini qisqartirish (15 yoshdan, ko'pchilik mamlakatlar uchun 7-8 yosh);
- xorijliklarga nisbatan ksenofobiya va rasizmni batomom bartaraf etish borasida maxsus qonunchilik aktlarini qabul qilish;
- kelib chiqish tamoyilini doimiy va vaqtinchalik yashash joyi tamoyiliga o'zgartirish;
- oilalarni mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlar¹⁹⁶.

Shengen kelishuvi joriy etilishi bilan Shengen hududiga migrantlar oqimi kirib kelishi kuchaya boshladi. Mana shunday sharoitda immigrantlarni qabul qiluvchi mamlakatlar noqonuniy migratsiya muammosi bilan to'qnash kela boshladi. Tabiiyki, Yevropaning "muhojirlar Makkasi" deya e'tirof etilgan Fransiya uchun bu muammo chigal tus oldi. Shengen kelishuvi imzolangan qadar har bir davlat ushbu muammoni mustaqil ravishda hal etardi, biroq chegara nazorati bekor qilingandan so'ng Fransiya uchun Shengen hududi doirasida migratsiya jarayonlarini boshqarish zarurati yuzaga keldi. Shu boisdan Fransiya hukumati oldida noqonuniy immigratsiya masalalariga qarshi kurash rejasini ishlab chiqish vazifasi turardi.

Fransiyaning immigratsiya masalalari bo'yicha vaziri Erik Besson Fransiya hukumati agar noqonuniy immigrantlar qay tarzda kelganligi to'g'risidagi ma'lumotni ayirboshlashsa, vaqtinchalik noqonuniy yashash uchun ruxsat berishga tayyorligi to'g'risidagi buyruqni imzoladi. Bundan Fransiya hukumati noqonuniy migratsiya oqimining asosiy yo'nalishlarini aniqlab, zarur choralarni oldindan ko'rish va bu bilan bog'liq muammolarni o'z vaqtida bartaraf etish maqsadini amalga oshirishni rejalashtirdi. Fransuz davlat arbobi Aleksandr Latsaning ta'kilashicha, noqonuniy migrantlar davlatdan ko'ra, ularni Fransiya jo'natgan jinoiy tuzilmalardan ko'proq qo'rqadi. Kimki hukumatga bu haqida xabar bersa, hukumat ushbu shaxslarga yetarli darajada imkoniyat yaratib beradi¹⁹⁷. Shu bilan birgalikda hukumat Yevropa Ittifoqi doirasida migratsiya jarayonlariga alohida e'tibor qaratdi. Jumladan, "Fransiya Yevropa Ittifoqining yetakchi davlatlaridan biri sifatida o'zaro muvofiqlashtirilgan migratsiyani Yevroittifoq faoliyatining ustuvor yo'nalishlaridan biri deb hisoblaydi"¹⁹⁸.

Ta'kidlash joizki, Shengen kelishuvi Yevropa mamlakatlarida erkin harakatlanish huquqini kafolatlasada, vaqt o'tishi bilan ko'pchilik a'zolarining,

¹⁹⁶ Зайончковская Ж.А. Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты. М.: 2003. - С.35.

¹⁹⁷ Анатолий Поморцев. Европа выгоняет мигрантов. <http://www.rbcdaily.ru/2009/02/06/world/400726>

¹⁹⁸ Fransiya ichki ishlar vazirligining rasmiy sayti <http://www.vie-publique.fr/actualite/alaune/europe-vers-politique-commune-immigration.html>.

jumladan Fransiyaning ham immigratsion qonunchiligi keskin ko‘rinish olishiga sabab bo‘la boshladi. Qolaversa, migratsiya doirasida o‘zaro muvofiqlashtirilgan siyosatning ijobiy roli mavjudligiga qaramay, migratsiya bilan bog‘liq turli masalalarda mamlakatlar o‘rtasida qarama-qarshi yonashuvlar vujudga keldi. Masalan, Fransiya va Buyuk Britaniya chegarada tartibni saqlash masalasida turli xil pozitsiyani egallashgan. Buyuk Britaniya Fransiyaning Yevropa Ittifoqida chegara tartibini markazlashtirish g‘oyasiga qarshi chiqqan. Shuningdek, Buyuk Britaniya immigrantlar va qochoqlar to‘g‘risidagi milliy qonunlarni bir xillashtirishga qarshi chiqib, bu borada mustaqil qaror qabul qilish huquqini o‘zida saqlashga harakat qildi¹⁹⁹.

Fransiyaning Yevropa Ittifoqi doirasida migratsiya muammolarini hal qilishga alohida va jiddiy e‘tibor qaratgan davlat deb hisoblash mumkin. Ushbu mamlakat YI doirasida migratsiyaga doir bir qancha loyihalar tashabbuskori hisoblanadi. Xususan, 2008-yil 7-iyulda Kannada bo‘lib o‘tgan Yevroittifoq ichki ishlar va adliya vazirlari o‘rtasidagi uchrashuvda Fransiya “Qochoqlarni taqdim qilish va immigratsiya to‘g‘risidagi pakt” loyihasini namoyish etdi. Ushbu loyiha YI mamlakatlarida immigratsiya siyosatini muvofiqlashtirish va umumiy prinsiplarni qabul qilish uchun yaratilgan.

XULOSA

Fransiya Respublikasida migratsiya siyosatini shakllanishi uzoq tarixiy davrlarga borib taqaladi. Buyuk fransuz burjua inqilobida fransuzlar va xorijliklar o‘rtasida milliy tenglikni ta‘minlash siyosati olib borildi. Birinchi jahon urushida Fransiya koloniyalaridan immigrantlar oqimining kuchayishi natijasida ularni arzon ishchi kuchi va harbiy frontda ishtirok etishlari uchun jalb qilish siyosati amalga oshirila boshlandi. Migrantlar oqimini nazorat etish va ularni o‘z manfaatlariga munosib tarzda faoliyat yuritishida migrantlar faqat arzon ishchi kuchi bo‘lib qolmasdan, balki malakali bo‘lishini ta‘minlash masalasi ikkinchi jahon urushidan keyingi Fransiya migratsiya siyosatida amaliy ahamiyatga ega bo‘la boshladi. Fransiya XX asrning ikkinchi yarmi oxirlariga kelib migratsiya jarayonlarini davlat tomonidan nazorat qilish va boshqarishni oldingi davrlarga nisbatan kuchaytira boshladi. Agar qiyosiy tahlil asosida e‘tibor qaratsak, Fransiya migratsiya siyosatining tarixiy-an‘anaviy ishtirokchilari yevropaliklar hisoblangan bo‘lsa, Fransiya mustamlakalari mustaqillikka erishgach, Fransiyaning asosiy immigrantlari shimoliy afrikalik va osiyolik shaxslar bo‘lganini ko‘rish mumkin.

¹⁹⁹ Марина Боровик. Стратегии формирования иммиграционной политики ЕС. Выпуск 5(21). 2006. - С.14.

Shengen kelishuvi dastlab Yevropa davlatlarini iqtisodiy integratsiyasini kuchaytirish maqsadida tashkil etilgan edi. Yevropaning mustamlakalari mustaqillikka erishgach, migratsiya to'liqlari butun Shengen hududi bo'ylab tarqala boshladi. Tabiiyki, eng ko'p koloniyalarga ega bo'lgan Fransiyaga Shengen hududidan qonuniy muhojirlar bilan birgalikda, noqonuniy muhojirlar ham kirib kela boshladi. Shu boisdan Fransiya Shengen vizalari masalasida zarur choralar ishlab chiqishni o'z migratsiya siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida belgilamoqda.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR YO'YXATI

1. Глущенко Г.И. Влияние международной трудовой миграции на развитие мирового и национального хозяйства. –М.: «Наука». 2006. – С. 28.
2. Джунайдуллаев Д. А. Ўзбекистон минтақаларида аҳоли миграцияси ва уни тартибга солишни такомиллаштариш. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Т.: 2012. – Б. 40-41.
3. Соколова Т.С. Политика регулирования иммиграционных потоков и интеграции иммигрантов в ведущих европейских странах // Человек. Сообщество. Управление. 2009, №1. – С.78.
4. Джунайдуллаев Д. А. Ўзбекистон минтақаларида аҳоли миграцияси ва уни тартибга солишни такомиллаштариш. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Т.: 2012. – Б. 42.
5. Europe without borders. The schengen area // European commission. www.europa.eu/home-affairs
6. Судоплатов П.А. Миграционная политика стран Евросоюза. М.: Российская академия наук, 2006. - С.11.
7. Зайончковская Ж.А. Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты. М.: 2003. - С.35.
8. Анатолий Поморцев. Европа выгоняет мигрантов. <http://www.rbcdaily.ru/2009/02/06/world/400726>
9. Fransiya ichki ishlar vazirligining rasmiy sayti <http://www.vie-publique.fr/actualite/alaune/europe-vers-politique-commune-immigration.html>.
10. Марина Боровик. Стратегии формирования иммиграционной политики ЕС. Выпуск 5(21). 2006. - С.14.

ONLAYN TA'LIMDA SOTSIALIZATSIYA VA IJTIMOY ALOQALARNING MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

XUDAYBERGANOVA Gulnora Tuxtabayevna

*Osiyo Xalqaro Universiteti, "Ijtimoiy fanlar va texnika" fakulteti, "Ta'limda axborot texnologiyalari" yo'nalishi 1-kurs magistranti
gulnoraxt@gmail.com*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada onlayn ta'limning ijtimoiy jihatlaridagi muammolar va ularni hal qilish yo'llari chuqurroq tahlil qilinadi. Shuningdek, onlayn ta'limning afzalliklari ilmiy asoslanib, mavjud muammolarni hal qilish chora-tadbirlari nazariy izohlanadi.

***Kalit so'zlar.** Onlayn ta'lim, masofaviy ta'limning muammolari, raqamli muhitda ta'limning imkoniyatlari.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно анализируются проблемы социальных аспектов онлайн-образования и пути их решения. Также научно обоснованы преимущества онлайн-образования и теоретически объяснены меры решения существующих проблем.

***Ключевые слова:** Онлайн-образование, проблемы дистанционного образования, возможности образования в цифровой среде.*

ABSTRACT

This article provides a more in-depth analysis of the problems of the social aspects of online education and ways to solve them. Also, the advantages of online education are scientifically based, and measures to solve existing problems are theoretically explained.

***Keywords.** Online education, problems of distance education, opportunities for education in a digital environment.*

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar davrida onlayn ta'lim zamonaviy ta'limning ajralmas qismiga aylandi. Bu format ko'pchilik uchun qulay va iqtisodiy jihatdan foydali bo'lib, masofadan bilim olish imkonini beradi. Onlayn ta'lim zamonaviy talqinida bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

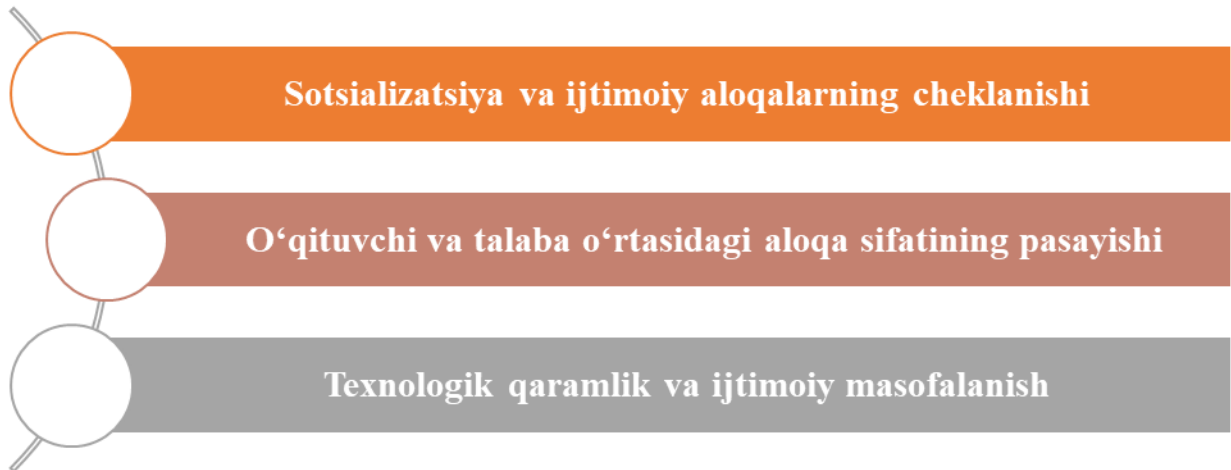
Birinchiidan, moslashuvchanlik tamoyili tufayli talabalar istalgan joyda va istalgan vaqtda ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lib, bu zamonaviy hayot sur'atlariga moslashish uchun qulay shart-sharoit yaratadi.

Ikkinchiidan, onlayn ta'lim individual yondashuvni ta'minlab, har bir talabaning bilim olish sur'ati va o'zlashtirish uslubini hisobga oladi, bu esa o'quv jarayonining sifatini oshirishga yordam beradi.

Uchinchiidan, interaktivlik imkoniyatlari virtual platformalar orqali talabalar va o'qituvchilar o'rtasida jonli muloqotni yo'lga qo'yib, o'quvchilarning faolligini oshiradi va bilimlarni mustahkamlashni ta'minlaydi. Nihoyat, globallik xususiyati tufayli onlayn ta'lim geografik chegaralarni yo'q qiladi va dunyoning istalgan nuqtasidan ta'lim olish imkonini beradi, bu esa ta'lim jarayonini universallashtiradi va global bilim makonining shakllanishiga zamin yaratadi. Zeror, T.Soxranyayeva tadqiqotlariga ko'ra, ta'lim tizimining samaradorligi, avvalo, uning faoliyat natijalarining aniq o'lchanuvchanligi va iqtisodiy jihatdan asoslanishi bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ta'lim tizimi va uning alohida elementlarini samaradorlik nuqtayi nazaridan baholashning muhim mezon – bu ularning turli ijtimoiy guruhlar va shaxslarning hozirgi ehtiyojlarini qondirishga qanchalik hissa qo'shayotganida namoyon bo'ladi[1].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Masofaviy ta'lim shakllarining ilmiy asoslari sifatida biz olim Z.Abduraximov izlanishlarni keltirishimiz mumkin. Jumladan, Z.Abduraximovning tadqiqotlari davomida tibbiyot xodimlari uchun onlayn masofaviy ta'lim shakllarini qo'llash masalasi chuqur ilmiy tahlil qilinib, uning amaliy ahamiyati va samaradorligi asoslab berilgan. Mazkur izlanishlarda zamonaviy texnologiyalar yordamida tibbiyot sohasidagi kadrlarning malakasini oshirish va ularga masofadan sifatli ta'lim berish imkoniyatlari keng yoritilgan. Tadqiqot natijalari onlayn ta'limning nafaqat vaqt va joy jihatidan qulay ekanligini, balki tibbiy ko'nikmalarni mustahkamlash va doimiy yangilab borishda samarali platforma bo'la olishini ko'rsatgan[2]. Lekin, onlayn ta'limning afzalliklari bilan birga, uning ijtimoiy jihatlari bilan bog'liq muammolar ham mavjud bo'lib, ular shaxsiy rivojlanish va jamoaviy muloqot sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi(1-jadval).

1-jadval. onlayn ta'limning shaxsiy rivojlanish va jamoaviy muloqot sifatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.

An'anaviy ta'lim tizimida o'quvchilar va talabalar nafaqat bilim olishadi, balki bir-birlari bilan muloqot qilish, fikr almashish, turli jamoa tadbirlarida qatnashish orqali ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Onlayn ta'limda esa bu imkoniyatlar cheklangan. Virtual darslar vaqtida talabalar o'zaro faqat texnologiyalar orqali muloqot qiladilar, bu esa jonli muloqotning o'rnini to'liq bosa olmaydi. Natijada, ayniqsa yosh avlodda kommunikatsion va emotsional qobiliyatlarning rivojlanishi sekinlashadi.

Sotsializatsiya jarayonining susayishi nafaqat shaxsiy rivojlanishga, balki kelajakdagi ishchi muhitda jamoaviy ishlash qobiliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, ko'plab sohalarda ish beruvchilar nafaqat bilim, balki samarali jamoaviy muloqot qobiliyatini ham qadrlashadi. Agar bu ko'nikmalar onlayn ta'lim jarayonida rivojlanmasa, kelajakda talabalar mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Xususan, tadqiqotchi B.Primov axborot oqimi jadallashuvining yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga ta'sirini o'rganib, ularni ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilgan[3].

Onlayn ta'limda o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi yuzma-yuz muloqotning yo'qligi muhim muammolardan biridir. An'anaviy ta'limda o'qituvchilar talabalar ehtiyojlarini osonroq aniqlay oladilar, ular bilan hissiy aloqa o'rnatadilar va zarur bo'lganda individual yondashuvni qo'llaydilar. Onlayn ta'limda esa bu imkoniyatlar cheklangan. Virtual darslarda talabalar o'zlarini ko'pincha izolyatsiya qilingan his qiladilar va o'qituvchi bilan ochiq muloqot qilish imkoniyati kamayadi. Bu esa ta'lim sifatiga va talabalar motivatsiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

P.Dronovanning tadqiqotlari natijalariga ko'ra, masofaviy ta'lim sharoitida kasbiy sotsializatsiya samaradorligi bir qator omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida axborot ta'lim texnologiyalari resurslaridan samarali foydalanish, masofaviy ta'lim

platformalarining xilma-xilligi va ulardan foydalanish imkoniyatlarini maksimal darajada amalga oshirish muhim o‘rin tutadi. Jumladan, ta’lim jarayonida o‘quvchilarning guruh bilan samarali muloqotini ta’minlash, guruh faoliyati natijalarini integratsiya qilish, ta’lim mashg‘ulotlarini yozib olish imkoniyatlari va platformaning yuqori xavfsizlik darajasini ta’minlash kabi omillar masofaviy ta’lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi[4].

Bu tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, masofaviy ta’lim jarayonlarida innovatsion texnologiyalarning o‘rni nafaqat o‘quv jarayonining texnik jihatdan qo‘llab-quvvatlanishi, balki kasbiy rivojlanish va ijtimoiy integratsiyaga xizmat qiluvchi muhim vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Onlayn ta’lim texnologiyalar bilan bog‘liq bo‘lgani sababli, talabalar ko‘p vaqtlarini kompyuter yoki smartfon ekranlari qarshisida o‘tkazadilar. Bu jarayon ko‘pchilikda texnologik qaramlikni rivojlantirishi, ijtimoiy faoliyatni pasaytirishi mumkin. Tadqiqotlarga ko‘ra, uzoq vaqt onlayn faoliyat bilan shug‘ullanish odamlarning ijtimoiy faolligini kamaytirib, ularni real hayotdagi muammolardan uzoqlashtiradi.

Yuqoridagi fikrlarga ilmiy asoslangan holda tadqiqot natijasida biz nazariy jihatdan onlayn ta’limdagi sotsializatsiya va ijtimoiy aloqalarning muammolarini hal qilish chora-tadbirlarini jadval shaklda ifodaladik(2-jadval).

INTERAKTIV TA’LIM USULLARINI RIVOJLANTIRISH

Virtual muloqotni jonlantirish uchun videokonferensiyalar, guruhli muhokamalar, onlayn o‘yinlar va loyihalar orqali talabalar o‘rtasidagi hamkorlikni rag‘batlantirish mumkin. Bu usul faqat bilim olishni emas, balki ijtimoiy ko‘nikmalarni ham rivojlantiradi.

GIBRID TA’LIM TIZIMINI QO‘LLASH

Onlayn va an’anaviy ta’limni birlashtirgan holda, o‘quvchilarga yuzma-yuz muloqot qilish imkonini yaratish zarur. Bu yondashuv ijtimoiy aloqalar va bilim olish jarayonini muvozanatlashtiradi.

O‘QITUVCHILAR UCHUN MAXSUS TRENINGLAR TASHKIL QILISH

O‘qituvchilarga virtual ta’lim muhitida samarali muloqot usullarini o‘rgatish, ularga talabalar ehtiyojlarini virtual shaklda ham aniqlash ko‘nikmalarini berish muhim.

RAQAMLI DETOKS VA IJTIMOY FAOLIYATNI RAG‘BATLANTIRISH

Talabalarni faqat texnologiyaga qaram bo‘lib qolishdan saqlash uchun ularga real hayotda faoliyat yuritishga imkon beruvchi dasturlarni joriy etish lozim. Masalan, onlayn va oflayn tadbirlarni birlashtirish, sport va madaniy tadbirlarni qo‘llab-quvvatlash.

2-jadval. Onlayn ta‘limdagi sotsializatsiya va ijtimoiy aloqalarning muammolarini hal qilish chora-tadbirlar.

Onlayn ta‘lim zamonaviy hayotning ajralmas qismiga aylangan bo‘lsa-da, uning ijtimoiy jihatlariga oid muammolar yetarli darajada e‘tibor talab qiladi. Sotsializatsiya va ijtimoiy aloqalarni cheklamaslik uchun innovatsion ta‘lim usullarini joriy etish, ta‘lim jarayoniga gibrid yondashuvni qo‘llash, o‘qituvchilar va talabalar uchun mos sharoit yaratish zarur. Mazkur chora-tadbirlar ta‘lim tizimining barqarorligini ta‘minlashga yordam beradi va onlayn ta‘limning afzalliklarini to‘liq amalga oshirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR/ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

1. Сохраняева Т.В. К вопросу о социализирующем потенциале практик онлайн-обучения. // Социально-политические науки, 5, 2017. - с. 42.
2. Абдурахимов З.А. Тиббиёт ходимларини малакасини оширишда журнал ва онлайн масофавий таълим шакллари кўлланиши: Тиббиёт фан. д-ри(DSc) ... дисс. – Т., 2020., – 181 б.
3. Примов Б.А. Ахборот оқими жадаллашувининг ёшлар маънавий-ахлоқий тарбиясига таъсири (ижтимоий-фалсафий таҳлил): Фалсафа фан. бўйича фалсафа доктори(PhD) ... дисс. – Т., 2020., – 147 б.
4. Дронова П.Д. Проблемы профессиональной социализации в условиях дистанционного обучения. // Научные труды Московского гуманитарного университета, 2021, №5. - с. 36.
5. Johnson, R. “Digital Divide and Its Impact on Education”, Education Technology Journal. Chicago: University of Chicago Press, 2020. – 19 bet.
6. Smith, J. “Online Learning in the Post-Pandemic Era: Challenges and Opportunities”. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – 278 bet.
7. Athabasca University. “Community of Inquiry Framework”, Onlayn ta‘lim bo‘yicha ilmiy tadqiqot natijalari. Vancouver: Athabasca University Press, 2013. – 22 bet.

ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРУЮЩЕГО ОЦЕНИВАНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛЕ

Нехочина Лола

*Преподаватель Наманганского государственного
педагогического института*

Оценивание рассматривают как мощное и многоплановое воздействие на обучающегося. Оно влияет на ход учебной деятельности, успешность, мотивацию, на формирование определенных черт личности ребенка. В истории педагогики оценочный компонент имел различные требования: от телесных наказаний до отсутствия оценок вообще.

В современной школе оценивание – это средство воздействия на обучающегося с целью развития его самостоятельности, активности, ответственности и пр. В этой связи особо актуальной становится задача формирования у обучающегося правильно уметь оценивать свою деятельность и ее результаты, изменения, которые происходят в предмете деятельности и в самом себе.

Изучению оценивания в ходе школьного обучения посвящен целый ряд работ. Отметим, на наш взгляд, основополагающие, к числу которых можно отнести концепцию Б.Г. Ананьева, теорию оценивания в контексте развивающего обучения Д.Б. Эльконина – В.В. Давыдова, труды Ш.А. Амонашвили и др.

В работах исследователей постулируются следующие положения: 1) оценивание – мощный мотивационный компонент обучения, способствующий развитию и улучшению результатов учебной деятельности; 2) верно организованное оценивание позволяет сформировать у обучающихся умение осуществлять анализ причин неудач в ходе выполнения определённой деятельности; развивающее оценивание требует создания необходимых условий для организации особого характера сотрудничества учителя и обучающегося, обучающихся между собой, который должен строиться на взаимоуважении, доверии, эмоциональной безопасности; 4) оценивание – средство объективации собственных изменений, способствующее становлению дифференцированной, адекватной и рефлексивной личностной самооценки.

Изучение новой темы урока русского языка должно включать три основных этапа: вводно-мотивационный, операциональнопознавательный и рефлексивно-оценочный. В ходе первого этапа обучающиеся осознают, для

чего им необходимо изучать данную тему и что им придётся осваивать; в ходе второго – происходит осознание содержания темы и овладение учебными действиями; на последнем этапе осуществляется рефлексирование и анализ своей деятельности.

В этом случае одной из главных целей является формирование рефлексивной деятельности, которая становится способностью обобщать и адекватно оценивать свою деятельность и её продукт. Как отмечает М.А. Пинская, это обуславливает внедрение в современной школе системы формирующего оценивания, которая отвечает принципам системно-деятельностного подхода. Она даёт возможность получить учителю информацию о том, насколько эффективно и успешно обучение.

В контексте технологии формирующего обучения происходит осуществление обратной связи, которая позволяет корректировать процесс обучения в плоскость результативности и эффективности. Такая технология имеет определённые преимущества и позволяет: - наметить образовательный результат, который подлежит формированию и корректной оценке в отношении каждого обучающегося, и организовать в соответствии с этим свою деятельность; - вовлечь обучающегося в активную образовательную и оценочную деятельность (Н.В. Бородкина).

Важно отметить, что под оценкой в современной дидактике понимают процесс, в ходе которого соотносятся реальные результаты в образовании с целями, которые были запланированы учителем. К основным функциям оценивания причисляют: информационную, контролирующую, регулирующую.

Однако при рассмотрении существующей системы оценивания, принятой в школе, становится очевидным, что эта система не всегда выполняет обозначенные выше функции.

Система оценивания, интегрированная в образовательную практику, – постоянный процесс. Характер этапа обучения определяет применение двух видов оценивания: стандартное оценивание (констатирующее, суммирующее, итоговое) и формирующее оценивание (текущее, диагностическое, внутреннее). Стандартное оценивание включает определённый набор мероприятий контрольного характера на этапе завершения разделов, тем. Контрольные задания содержат принципиально значимые блоки полученных знаний, сформированных умений и навыков в ходе изучения учебного материала. Стандартное оценивание – средство определения объёма изученного и усвоенного материала за определённый период. Применение формирующего оценивания в ходе дисциплин филологического цикла осуществляется для

получения информации о текущем состоянии с целью определения ближайших шагов для установления перспективы (для корректировки методов, приёмов, форм обучения; учёта возрастных и индивидуальных особенностей обучающегося и пр.).

В дальнейшем полученная информация позволит улучшить работу учителя / преподавателя по устранению недочётов. Такое оценивание с учётом «внешней оценки» (оценивание обучающегося учителем) включает и «внутреннюю» оценку в виде самооценки, взвимооценки и комбинированной оценки. Этот подход способствует не только количественному улучшению результатов, но и их качественному изменению. М.А. Пинская отмечает, что стандартное оценивание и формирующее оценивание выполняют одни и те же функции в образовательном процессе, а именно: 1) обучающую; 2) воспитательную; 3) ориентирующую; 4) стимулирующую; 5) диагностическую; 6) формирующую самооценку учащихся. Но стоит отметить, что стандартное и формирующее оценивания предусматривают разные цели.

Первое преимущественно применяется с целью подведения итога обучения и дополнения контрольных процедур и тестовых заданий в ходе текущей работы; оно включает выставление отметок и текущую фиксацию достижений. Формирующее же оценивание может использоваться для получения актуальной информации в определённый момент, для тщательного учёта достижений каждого обучающегося.

Переход от стандартной (традиционной) модели оценивания к формирующему оцениванию предполагает расставить акценты следующим образом:

- 1) с традиционных письменных работ на учебные проекты, творческие и исследовательские работы, составление тестов, проблемных вопросов;
- 2) с неявных критериев оценивания на чёткие и всем понятные критерии оценивания;
- 3) с оценивания учителем на оценивание с участием обучающихся;
- 4) с принципов отметочной конкуренции на сотворчество и сотрудничество;
- 5) с оценки результатов на оценивание анализа и синтеза, интерпретации и понимания;
- 6) с оценивания знаний на оценивание умений и навыков;
- 7) с принципов важности и значимости оценки (отметки) на значимость учения;

8) с итогового и суммарного оценивания на динамическое оценивание результатов.

И.С. Фишман и Г.Б. Голуб отмечают, что формирующее оценивание предполагает оценку достижений учащихся учителем, который их обучает, то есть человеком, находящимся внутри процесса обучения тестируемых учащихся. Оно ориентировано на конкретного ученика, призвано выявить пробелы в освоении учащимся того или иного элемента содержания образования, с тем чтобы восполнить их с максимальной эффективностью, и не предполагает сравнения результатов разных учащихся. По определению А.М. Пинской, это скорее не балльная, а словесная, описательная система, понимаемая как «оценивание для обучения».

Прежде всего формирующее оценивание (внутреннее оценивание) позволяет определить индивидуальные достижения результатов каждого обучающегося, при этом оно не предполагает сравнение результатов, продемонстрированных разными школьниками, и административных выводов по результатам обучения. Вид оценивания называется формирующим, поскольку оценка ориентирована на конкретного обучающегося, направлена на выявление пробелов в освоении школьниками учебного материала. Это позволяет восполнить «слабые» места максимально результативно. Образно раскрыть суть формирующего оценивания можно с помощью развёрнутой метафоры, которую приводят в своей работе «Формирующая оценка образовательных результатов учащихся» И.С.Фишман и Г.Б. Голуб: «Если представить учеников в образе растений, то внешнее (суммирующее) оценивание растений есть процесс простого измерения их роста.

Результаты измерений могут быть интересны для сравнения и анализа, но сами по себе они не влияют на рост растений. Внутреннее (формирующее) оценивание, наоборот, сродни подкормке и поливу растений, являя собой то, что напрямую влияет на их рост». Авторы сравнивают традиционную оценку с измерением роста растения, а формирующую – подкормкой и поливом, которые непосредственно влияют на его рост. В зарубежной педагогике широко обсуждались преимущества и особенности организации для обучения формирующего обучения. Имеются интересные рекомендации и выводы, которые мотивируют целесообразность использования такой системы оценивания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. ERKINZHANOVNA, F. K. Metaphor Explanation Methods When Studying Artistic Text. *JournalNX*, 6(07), 298-301.

2. Файзуллаева, Х. Э. (2021). Обогащение русской речи студентов общезыковыми метафорами. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 1133-1136.
3. Fayzullaeva, H. E. (2021). THE POSTMODERN NATURE OF A. BITOV'S NOVEL "PUSHKIN HOUSE". *Science and education*, 2(2), 313-315.
4. Файзуллаева, Х. Э. (2020). Работа по фразеологии при изучении имени числительного. *Science and Education*, 1(2), 574-577.
5. Fayzullayeva, H. E., Toshmatova, M. T. Q., & Sobirova, F. I. Q. (2024). The appearance and development of slavic writing. *Science and Education*, 5(6), 402-405.
6. Fayzullayeva, H. (2024). OLD SLAVONIC LANGUAGE IN THE FAMILY OF INDO-EUROPEAN LANGUAGES. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(5), 458-462.
7. Akramova, E. I., & Fayzullayeva, H. E. (2024). Artistic features of folk drama. *Science and Education*, 5(12), 380-383.

AHMAD DONISH – O‘RTA OSIYODA MA’RIFAT ASOSCHISI**ABDURAHMONOV Xolboy To‘xtayevich***Alfraganus Universiteti, Mustaqil tadqiqotchi*

+998977321006

ANNOTATSIYA

Tojik xalqining buyuk farzandi Ahmad Donish Buxoro amirligining qomusiy olimi, pedagog, islohotchi, olim, yozuvchi, faylasuf, mutafakkir, shoir, davlat arbobi bo‘lgan. XIX-asr oxiri- XX-asr boshlarida Ahmad Donish ijodi ta’sirida ziyolilarning ilg‘or qismining uyg‘onishi nafaqat Buxoro amirligida, balki O‘rta Osiyoda ham o‘z o‘rniga ega bo‘ldi. Ularning asosiy g‘oyasi hukmron tabaqadan va byurokratik apparatdan oddiy mehnatkash xalqqa nisbatan o‘zboshimchalikni cheklashni, iqtisodiyot, fan va madaniyatni rivojlantirish chora-tadbirlarini ko‘rish, ta’lim tizimini isloh qilish, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining o‘zboshimchaliklarini ta’minlashni talab qilish edi. Buxoroning nochor fuqarolariga nisbatan elementar va demokratik huquqlar va boshqalar...

Shu bois Ahmad Donisha shaxsi va uning ijodi tariximizning sahifasilarida yorqin o‘rin tutadi.

Kalit so‘zlar: *Ahmad Donish, Ma’rifatparvar, Buxoro, O‘rta Osiyo, Rossiya, ziyolilar, Amir tuzumi, Musulmon ruhoniylari, Madrasa, Jadidlar.*

АННОТАЦИЯ

Великий сын таджикского народа Ахмад Дониш — энциклопедист, просветитель, реформатор, ученый, писатель, философ, мыслитель, поэт, государственный деятель Бухарского эмирата. В конце XIX — начале XX века пробуждение прогрессивной части интеллигенции под влиянием творчества Ахмада Дониша происходило не только в Бухарском эмирате, но и в Средней Азии. Их главная идея состояла в том, чтобы ограничить произвол правящего класса и бюрократического аппарата над рядовыми трудящимися, принять меры по развитию экономики, науки и культуры, реформировать систему образования, обеспечить произвол государственной власти и управления. тел. было требовать. Элементарные и демократические права для нуждающихся граждан Бухары и т.д....

Поэтому личность Ахмада Дониша и его творчество занимают яркое место на страницах нашей истории.

Ключевые слова: *Ахмад Дониш, Просвещение, Бухара, Средняя Азия, Россия, интеллигенция, система Амира, мусульманское духовенство, медресе, джадиды.*

ABSTRACT

The great son of the Tajik people, Ahmad Donish, was an encyclopedist, teacher, reformer, scientist, writer, philosopher, thinker, poet, statesman of the Bukhara Emirate. In the late 19th and early 20th centuries, under the influence of Ahmad Donish's work, the awakening of the advanced part of the intelligentsia took place not only in the Bukhara Emirate, but also in Central Asia. Their main idea was to demand from the ruling class and the bureaucratic apparatus to limit arbitrariness in relation to the ordinary working people, to take measures to develop the economy, science and culture, to reform the education system, to ensure the arbitrariness of state power and administration bodies. Elementary and democratic rights for the helpless citizens of Bukhara, etc.

Therefore, the personality of Ahmad Donish and his work occupy a bright place in the pages of our history.

Keywords: *Ahmad Donish, Enlightenment, Bukhara, Central Asia, Russia, intellectuals, Amir system, Muslim clergy, Madrasa, Jadids.*

KIRISH

Ahmad Donish hayoti va ijodi tadqiqotchilarning diqqat markazida bo‘lib, S.Ayniy, B.G‘. G‘ofurova, Z.Sh.Radjabova, A.M. Bogoutdinova, I.S. Braginskiy, G.A. Ashurova, R. Hodizade, H. Mirzozoda va boshqalar. Z.Sh.Radjabov, R.Hodizoda kabi mashhur tadqiqotchi olimlar Ahmad Donishga bag‘ishlangan chuqur tadqiqotlar olib borgan bo‘lib, ularda buyuk ma‘rifatparvar hayoti va faoliyatining ko‘plab jihatlari har tomonlama tahlil qilingan. Biroq, bu muammo kelajakda tadqiqotchilarning diqqat markazida bo‘lib qoladi.

Shubhasiz, Ahmad Donish tariximizda tasodifiy shaxs bo‘lmagan. XIX-asrning ikkinchi yarmida O‘rta Osiyo mintaqasi, jumladan, Buxoro amirligi uchun xarakterli bo‘lgan o‘ta murakkab vaziyat zamonning eng muhim va muammoli savollariga ko‘plab javoblarni taqozo etdi, shulardan asosiylaridan biri bu davlatga munosabat edi.

Markaziy Osiyo mintaqasi Rossiya tomonidan bosib olinishi arafasida, ayniqsa, iqtisodiy jihatdan dunyoning qoloq burchaklaridan biri edi. Bu davrga kelib ko‘pgina G‘arb davlatlari va ayrim Sharq mamlakatlari kapitalistik ishlab chiqarish usuliga o‘tgan bo‘lsa-da, O‘rta Osiyo mulklarida, jumladan, Buxoro amirligida hamon feodal munosabatlari hukmron edi. Bu yerda siyosiy tuzilishda nafaqat o‘rta asr amir avtokratiyasi, balki diniy-klerikal mafkuraning hukmronligi ham saqlanib qolgan.

Amir tuzumi va aqidaparast diniy arboblarning hukmronlik va imtiyozlarni saqlab qolish uchun amirlik xalqini oʻrta asrlar turgʻunligida saqlab qolishdan manfaatdor edilar.

Oʻrta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi mintaqa hayotining deyarli barcha sohalarida oʻzgarishlarga olib keldi. Oʻrta Osiyo davlatlari – Buxoro amirligi, Qoʻqon va Xiva xonliklari oʻz suverenitetini yoʻqotdilar. Qoʻqon xonligi 1876-yilda chor hukumati tomonidan tugatildi²⁰⁰. Rossiya qoʻshinlari tomonidan bosib olingan va Qoʻqon xonligi va Buxoro amirligi yerlaridan tortib olingan viloyat hududining katta qismi Turkiston general-gubernatorligi nomi bilan Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritildi. Viloyat hududi rus tuzumi boʻyicha boshqarilgan. Bu yerda umumiy imperator qonunlari amalda boʻlgan va mintaqani rus generallari va zobitlari boshqargan. Turkiston oʻlkasining maʼmuriy ishlarida musulmon ruhoniylari aslida asrlar davomida ega boʻlgan barcha imtiyozlardan mahrum boʻldilar. Buxoro amirligi va Xiva xonligi Rossiya imperiyasiga vassal qaramlikka oʻtganidan soʻng, ruhoniylar bu mulklar tez orada nihoyat Rossiya imperiyasi tarkibiga kirishi va Qoʻqon xonligi taqdiriga oʻzlari ham duchor boʻlishlaridan qoʻrqishni doimo his qilib turdilar.

Oʻrta Osiyo hududida chor hukmronligi oʻrnatilishi bilan Buxoro amirligi va Xiva xonligining musulmon dunyosi bilan davlat darajasidagi erkin aloqalari toʻxtadi. Hatto butun mintaqa fuqarolarining, xususan, Buxoro amirligining Rossiya imperiyasidan tashqariga, shu jumladan, Sharqning qoʻshni musulmon mamlakatlariga, jumladan muqaddas musulmon shaharlari Makka va Madinaga ziyorat qilishlari ham allaqachon oʻz zimmasiga olgan edi. Oʻrta Osiyo mintaqasida sodir boʻlgan bunday sezilarli va keskin oʻzgarishlar oʻsha davr milliy ziyolilarining pozitsiyalariga taʼsir qilmay qola olmadi, ulardan biri Ahmad Donish edi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Avvalo shuni yodda tutish kerakki, oʻsha davrdagi milliy ziyolilar vakillari XIX-asr oʻrtalarida sodir boʻlgan barcha voqealarga, jumladan, rus davlatining tashkil topishiga nisbatan turlicha munosabatda boʻlishgan²⁰¹. Markaziy Osiyodagi mustamlakachilik rejimi. Ularni egallagan pozitsiyasiga koʻra uch guruhga boʻlish mumkin:

Birinchi guruh, milliy ziyolilarning kichik bir qismi mustamlakachilik tuzumining oʻrnatilishida faqat oʻz xalqining milliy va diniy tuygʻularining

²⁰⁰ Ахмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. Душанбе. 1960.

²⁰¹ Трактат Ахмада Дониша «История мангытской династии». Перевод, предисловие и примечания И. А. Наджафовой. Душанбе, 1967.

qaytarilmas kamsitilishini ko‘rdi, shuning uchun ular O‘rta Osiyo chegaralarini tark etib, janubga ko‘chdilar.

Ikkinchi guruh, ularning vakillari ham O‘rta Osiyoda chorizmning mustamlakachilik siyosatiga qarshi bo‘lganlar, bularning barchasi vaqtinchalik hodisa, deb hisoblar edilar, shuning uchun ular bunday tuzumni ag‘darish uchun vaqti-vaqti bilan milliy ozodlik harakatlarida qatnashdilar.

Uchinchi guruh milliy ziyolilar ham chorizmning O‘rta Osiyodagi mustamlakachilik siyosatini qo‘llab-quvvatlamadilar. Ammo ular mintaqadagi tub xalqlarning barcha muammolarining asosiy sabablaridan birini iqtisodiy, siyosiy va madaniy qoloqlikda ko‘rdilar. Ziyolilarning bu qismi esa bu vaziyatdan chiqish yo‘lini O‘rta Osiyo chegaralarini tark etmaslikda, chor tuzumiga qarshi kurashda emas, dushmanning harbiy qudrati oldida bunday urinish befoydaligini anglab yetdi. Aksincha, Rossiya bilan ittifoq tuzishga chaqirib, uning nisbiy rivojlangan iqtisodiyoti, ilm-fan va madaniyatiga e‘tibor qaratib, o‘z xalqi va vatanining ahvolini sezilarli darajada o‘zgartirishni kutgan. Ular ta‘lim va islohotlar yordamida din asoslarini, xalqning urf-odatlarini saqlab qolgan holda, bir tomondan, islom dinini tovar-pul munosabatlarining paydo bo‘lishi va rivojlanishining yangi sharoitlariga moslashtirishni, bir tomondan, tovar-pul munosabatlarining paydo bo‘lishi va rivojlanishining yangi sharoitlariga moslashtirmoqchi bo‘ldilar. Natijada, allaqachon XIX-asrning ikkinchi yarmida, O‘rta Osiyoda ma‘rifatchilik shakllandi, uning asoschilaridan biri tojik xalqining buyuk farzandi — tojik xalqining ilm-fan va madaniyat beshigi bo‘lgan Buxoro shahrida tug‘ilib o‘sgan Ahmad Donish edi.

Ahmad Donish hech qachon xalqdan ajralgan emas. U hamisha xalqqa yaqinroq bo‘lib, ularning dardini yaxshi his qilgan. U o‘z davrining eng bilimdon odami sifatida hamisha xalq haqida o‘ylagan, xalqini qashshoqlikdan, ekspluatatorlar zulmidan xalos qilish yo‘lini izlagan. Shuning uchun ham Z.Sh.Rajabovning to‘g‘ri ifodasiga ko‘ra, “Ahmad Donishning Buxoro amiriga taklif qilgan islohot loyihasida bayon etilgan barcha talablarda mohiyatan oddiy xalqning o‘z hukmdorlariga bo‘lgan talablari yashiringan”²⁰².

A. M. Bogoutdinovning yozishicha, “Ahmad Donish to‘g‘ri va keskin odam edi, uni hech narsa to‘xtata olmadi – na musulmon sxolastikalarining xurofotlari, na amir zodagonlarining taqiqlari. U hech kimni ayamasi, lekin azob chekayotgan vatandoshlariga hamdard bo‘lishi mumkin edi. Uning Buxoro feodal-teokratik tuzumining despotik faoliyatini ayovsiz tanqid qilishida namoyon bo‘ladi”.

²⁰² Адашев М. Чанд мулоҳиза доир ба таносуби шаклу мазмун дар адабиёти маорифпарварии тожик // Масъалаи филологияи тожик. Мақола ва гузоришоти илмӣ. – Самарқанд: УДС, 1997.

Ahmad Donish amir saroyida ishlagan va amir amaldorlarining nopokligini ham, o‘z xalqining haq-huquqsizligi va himoyasizligini ham o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan davrda tarbiyachi sifatidagi mavqei mustahkamlanadi. Ahmad Donish amir va uning amaldorlariga ishonganlarning noto‘g‘ri fikrlarini yo‘q qilish uchun ularni ayovsiz tanqid qildi.

U o‘zining tarixiy risolasida amir va uning amaldorlari shaxsini quyidagicha tavsiflaydi: “Amir va vazir, ulamo va lashkarboshilar bir-biriga o‘xshash edilar; barcha fikrlar kundalik non bilan chegaralangan va ochlar to‘yadigan nonni faqat sharaf va baxt deb hisoblangan xo‘rlklar orqali olish mumkin edi²⁰³”.

Hamma nopok va olijanoblar - endi qimmatbaho kiyimlarni kiyinglar, yangi yam-yashil sallalar kiyinglar, hech kimga e’tibor bermang va dunyoda o‘zlaringizdan boshqa hech kimni sezmang.

Hamma faqat amir bilan oshno bo‘lishga, qozi bilan yonma-yon o‘tirishga, raisning ichimlik jo‘rasiga, qorovul boshlig‘ining qo‘shnisiga aylanishga singib ketadi.

Ularga yaqinroq nazar tashlasangiz, amirning zolim va qonxo‘r, qozi — poraxo‘r va tovlamachi, rais — poraxo‘r va ateist, boshliq esa boshqa hech kim emasligini, qo‘riqchi — ichkilikboz va qimorboz, qaroqchilar boshlig‘i va juda ayyor o‘g‘ri ekanligini ko‘rasiz. Z. Sh Rajabovning yozishicha, “Ahmad Donish amir Abdulahadxonning qonxo‘rligini, uning atrofidagilarning buzuqligini ayniqsa shafqatsizlarcha tanqid qilgan”.

Albatta, Ahmad Donishning tarbiyaviy qarashlari havodan shakllanmagan. U o‘z davrining deyarli barcha fanlarini o‘rgangan va aslida qomusiy edi. Ammo uning tarbiyaviy qarashlarining shakllanishida tojik-fors adabiyotimiz namoyandalarining tarbiyaviy g‘oyalari kam rol o‘ynamagan. U, albatta, ularning bilim, insonparvarlik, boshqaruv va hokazolarning ahamiyati haqidagi qarashlari bilan tanish edi. Biroq, u Rossiyaga uch marta tashrif buyurib, bu buyuk mamlakatning shaharsozlik, ilm-fan, madaniyat, ma‘muriy ishlar va boshqalardagi taraqqiyotini ko‘rganida, buyuk pedagogning tanqidiy pozitsiyalari yanada kuchaydi. Ulug‘ ma‘rifatparvar har safar qaytganida ko‘rganlarini Buxorodagi holat bilan qiyoslagan.

S.Ayniy ta’kidlaganidek, “Ahmad Donish doimo o‘z izdoshlari, shogirdlari va hamrohlari orasida edi. U o‘z taassurotlari va mulohazalari bilan o‘sha paytgacha “shunday bo‘lishi kerak, degan fikrdan bosh tortgan” Buxoro ziyolilarining bu qismining uyg‘onishiga hissa qo‘shdi²⁰⁴”.

²⁰³ Ахмади Дониш. Наводир–ул–вакоъ /Мухаррирони масъул: Р.Ҳодизода, А.Девонақулов. Иборат аз ду китоб. Китоби яқум.

²⁰⁴ Раҳимӣ Ф., Олимов К. Девони Аҳмади Дониш бозефти пураарзиши адабӣ ва таърихӣ.

S.Ayniy Ahmad Donishning mashhur “Navodir-ul-vaqoe” (“Nodir voqealar”) asari buxorolik yoshlarning ma’lum bir qismini rag‘batlantirish uchun muhimligini ta’kidlab, unda qiziqarli hikoyalar bilan bir qatorda Ahmad Donish “o‘zimiz har kuni kuzatadigan kundalik hayotning salbiy hodisalarini tasvirlaydi. Bu hodisalarning keskin tanqidi bizni o‘ziga tortdi”.

Natijada, yana S.Ayniy ta’kidlaganidek, “bu kitob bizda juda katta taassurot qoldirdi, amir va uning vazirlari, mullalar va o‘sha davrning butun hayoti bizga butunlay yangicha ko‘rinishda namoyon bo‘ldi”.

Shuning uchun ham S.Ayniy o‘zining va safdoshlarining Ahmad Donishning bu ajoyib asari bilan tanishishini “haqiqiy ma’naviy inqilob” deb bilgan. S.Ayniyning yozishicha, XIX asr oxirlarida Ahmad Donishning Buxorodagi suhbatdoshlaridan eng mashhurlari Sharif Maxdum Mo‘tasim, Iso Maxdum, Inoyat Maxdum, Yahyoxo‘ja, Qori Abdulmajid Zufunun, Mulla Sharif Soat, Mirzo Somiy va boshqalardir. B. G. G‘ofurovning yozishicha, Ahmad Donishning buyuk xizmatlari shundan iboratki, u XIX-asr oxirida ma’rifatparvarlar guruhini o‘z atrofida birlashtira oldi. Ko‘pchilik Ahmad Donish ta’sirida amir tuzumining murosasiz tanqidchilariga aylanib, mehnatkash xalqning dardi va iztiroblarini turlicha his qildi²⁰⁵. Ular na amirdan, na uning amaldorlaridan rahm-shafqat so‘ramasdilar. Ana shu mavqei tufayli ularning hammasi oddiy kambag‘allar bilan birdam bo‘lib, qolgan umrlarini qashshoqlikda o‘tkazdilar. Ahmad Donish ijodi, ayniqsa, uning “Navodir-ul-vaqoe” asari ta’sirida qolganlar soni yangicha, ya’ni, amir tuzumiga tanqidiy nazar bilan qaradi, o‘sib bordi va allaqachon o‘nlab odamlarga aylandi. Ulardan Sharifjon Maxdum Sadri Ziyo, Sadridin Ayniy, Mirzo Abdulvohid Munzim va boshqalarni nomlashimiz mumkin, natijada asoschisi Ahmad Donish bo‘lgan ta’lim-tarbiya g‘oyalari XIX asr oxiri — XX-asr boshlaridayoq o‘zgarib ketdi.

Ahmad Donish ma’rifatparvarligi XIX asr oxirlarida, ayniqsa, XX-asr boshlarida nafaqat buxorolik ziyolilarning ilg‘or qismini, balki Buxoro talaba yoshlari va savdo doiralarini ham qamrab oldi. Muftiy mulla Ikromcha (1847-1925) kabi ruhoniylarning eng ko‘zga ko‘ringan namoyandalari orasida ham amir tuzumiga nisbatan boshqacha munosabatda bo‘lganlar. Mulla Ikromcha ruhoniylarning konservativ davralaridan farqli o‘laroq, amirlikdagi mavjud kamchiliklarni ayovsiz tanqid qilgan, amaldorlar zulmiga qarshi ochiq gapirgan, adolatsizlikni qattiq kaltaklagan, o‘z fikrini nafaqat ruhoniylar ustunlari, balki qushbegilar oldida ham ochiq bildirgan.

Turkiston tumani militsiya bo‘limi boshlig‘ining 1912-yil 8-dekabrdagi hisobotida ko‘rinib turibdiki, o‘sha yilning avgust oyida Xo‘ja-Domulla Ikrom (ya’ni

²⁰⁵ Девонакулов А. Аҳмад Махдуми Дониш – Меъёр-ат-тадайюн. Душанбе, 2008.

mulla Ikromcha)ning kitobi bosilib, unda yo‘l qo‘yilgan qonunbuzarliklar faktlarga asoslanib, o‘sha paytda Buxoro madrasalarida nozil bo‘lgan²⁰⁶.

Shunda Buxoro ruhoniylarining “Abdurazzoq, muftiy Abdurasulzokun va Domulla Qamarno‘g‘ay boshchiligidagi reaksion doiralari o‘z navbatida Xoja Domullo Ikromga hujum qilib, barcha mullabochilarni (shogirdlarni) uning ustiga qo‘yib, Xoja Domulla Ikromning kirib kelganini tushuntirdilar. Rossiya hukumati bilan munosabatlar va yangi tizimni joriy etishni targ‘ib qiladi. Shunda yuqoridagi mullalar Xo‘ja-domulla Ikromni o‘ldirishga qaror qildilar, ammo bu ma‘lumotni olgan Buxoro hukumati Xo‘ja-domulla Ikromni Buxorodan olib chiqish choralarini ko‘rdi va uni Zandani qishlog‘idagi qozilik lavozimiga o‘tkazdi”.

XX-asr boshlarida bu davrdagi siyosiy voqealar, ayniqsa 1905-1907 yillardagi rus inqilobi ta‘sirida, V.I. Lenin “butun Osiyoni uyg‘otdi”, Ahmad Donishning tarbiyaviy g‘oyalari tarixda “jadidiya” yoki “jadidchilik” nomi bilan mashhur bo‘lgan yangi g‘oyaviy-siyosiy harakatning g‘oyaviy manbalaridan biriga aylandi. Jadidlar Ahmad Donishning ma‘rifiy g‘oyasidan chetga chiqmadilar va shu paytgacha da‘vo qilganidek “orqaga qadam” ham tashlamadilar, aksincha, bu g‘oyani yangi usuldagi maktablar, dorixonalar ochish bilan davom ettirdilar. Jadidchilik harakati Buxoro sharoitida amirning reaksion, feodal-monarxiya tuzumiga qarshi yagona muxolifat edi. Shuning uchun ham u dastlab mahalliy ziyolilarning liberal fikrli qismini qamrab olgan bo‘lsa, asta-sekin ularning doirasi nafaqat ziyolilar vakillari, balki vujudga kelayotgan mahalliy savdo burjuaziyasi, ishchilar, hunarmandlar va boshqalar hisobiga ham kengayib bordi.

XULOSA

Shunday qilib, buyuk Ahmad Donish asos solgan Buxorodagi demokratik harakat asta-sekin kengayib, amirlik aholisining tobora kengayib borayotgan doirasini qamrab oldi. S.Ayniy Ahmad Donishni “Buxoroning zulmat osmonidagi yorqin yulduz” deb hisoblagani bejiz emas. Ana shu “chaqqon yulduz” ostida qorong‘u feodal-monarxiya jamiyatida demokratik Buxoro kelajagi uchun ko‘plab kurashchilar uyg‘ondi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ахмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. Душанбе. 1960.
2. Трактат Ахмада Дониша «История мангытской династии». Перевод, предисловие и примечания И. А. Наджафовой. Душанбе, 1967.

²⁰⁶ Меликиён Э. Аҳмади Дониш ва чойгоҳи ӯ дар рушди хунари хушнависӣ/Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, №3, Душанбе. 2021.

3. Адашев М. Чанд мулоҳиза доир ба таносуби шаклу мазмун дар адабиёти маорифпарварии тожик //Масъалаи филологияи тожик. Мақола ва гузоришоти илмӣ. – Самарқанд: УДС, 1997.
4. Аҳмади Дониш. Наводир–ул–вақоеъ /Мухаррирони масъул: Р.Ҳодизода, А.Девонақулов. Иборат аз ду китоб. Китоби якум.
5. Раҳимӣ Ф., Олимов К. Девони Аҳмади Дониш бозёфти пураарзиши адабӣ ва таърихӣ.
6. Девонақулов А. Аҳмад Махдуми Дониш – Меъёр-ат-тадайюн. Душанбе, 2008.
7. Меликиён Э. Аҳмади Дониш ва ҷойгоҳи ӯ дар рушди хунари хушнависӣ/Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, №3, Душанбе. 2021.

YOSHLARNING ILMIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHDA ILM-FAN VA INNOVATSION FAOLIYAT

ABDURAHMONOVA Mohichehra Rabbona qizi

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti,

2-kurs 9a-23-guruh talabasi

Ilmiy rahbar: MASHARIPOVA Gularam Kamilovna

Alfraganus university "Ijtimoiy fanlar" kafedراسi professori,

falsafa fanlari doktori

ANNOTATSIYA

Maqolada yoshlarning ilmiy tafakkurini shakllantirishda ilm-fan va innovatsion faoliyatning o'rnini ilmiy jihatdan asoslab berildi. Ilm-fan, madaniy rivojlanish taraqqiyoti kuchaygan sari insonni tarbiyalash, uning qalbini davolash zaruriyati dolzarb muamolardan biri hisoblanadi. SHuningdek, bugungi kunda innovatsion faoliyatni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: *yoshlar, ilmiy tafakkur, ilm-fan, innovatsiya, innovatsion faoliyat, jahon bozori, raqobatbardoshlik, innovatsion siyosat.*

АННОТАЦИЯ

В статье научно обоснована роль науки и инновационной деятельности в формировании научного мышления молодежи. По мере развития науки и культуры необходимость просвещения людей и исцеления их душ становится одной из самых насущных проблем. Также сегодня большое значение имеет развитие инновационной деятельности.

Ключевые слова: *молодежь, научное мышление, наука, инновации, инновационная деятельность, мировой рынок, конкурентоспособность, инновационная политика.*

ABSTRACT

The article provides a scientific basis for the role of science and innovation in the formation of scientific thinking among young people. As science and culture develop, the need to educate people and heal their souls becomes one of the most pressing problems. Also, the development of innovation is of great importance today.

Keywords: *youth, scientific thinking, science, innovation, innovation, global market, competitiveness, innovation policy.*

KIRISH

Bozor munosabatlariga o'tish davrida ustuvor hisoblangan davlat ilmiy-texnika siyosatining mohiyati respublika ichki talabini tez qondiradigan, jahon bozorida

raqobatbardosh bo‘la oladigan, iqtisodiyot tarmoqlari tubdan yangilanishiga imkon beradigan ilmiy va texnologik tadqiqotlarga ko‘maklashishdan iborat. Davlat innovatsion siyosati mahalliy mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish, barqaror iqtisodiy o‘sishni ta‘minlash, aholining turmush sifati va darajasini oshirish, texnologik va ekologik xavfsizligini ta‘minlash uchun innovatsion faoliyat ustuvorliklarini tan olishdan kelib chiqib shakllantiriladi va amalga oshiriladi. Davlat innovatsion siyosatining asosiy maqsadi innovatsion faoliyat uchun mahalliy mahsulotlar raqobatbardoshligining o‘sishi, fan-texnika yutuqlaridan samarali foydalanish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish masalalarini hal etishni ta‘minlaydigan iqtisodiy, huquqiy va tashkiliy sharoitlar yaratish hamda mamlakatning mudofaa qobiliyatini, shaxs, jamiyat va davlat xavfsizligini mustahkamlashdan iborat. Ilmiy faoliyat davlat siyosatining eng faol sohasi bo‘lib kelgan va bundan keyin ham shunday bo‘lib qoladi. Aytish joizki, ilmiy g‘oya bevosita xo‘jalik faoliyatida qo‘llanilishi mumkin emas. Shuning uchun tashkilotlar tadqiqotlarni moliyalashtirishga sekinlik bilan yondashadi, garchi unga katta ehtiyoj sezsa ham. Hozirgi sharoitda davlat biznesning ta‘minlash funksiyasini, aniqrog‘i, ilmiy bilimlar va g‘oyalar bilan ta‘minlashni o‘z zimmasiga olmoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mustaqil xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar va tadbirkorlarning tinmay izlanishi, ishlab chiqarishga oid yangiliklardan samarali foydalanishga intilishi ham shundandir. Bozor iqtisodiyotining immanent xususiyatlarini tadqiq etgan va tadbirkorlik faoliyatining innovatsiya bilan bog‘liqligini ochib bergan J.SHumpeter fikriga ko‘ra, iqtisodiy izlanishlar – o‘ziga xos tafakkur tarzi, yangiliklarga o‘chlikni, innovatsiyani taqozo etadi [3, 180-182-bb].

Innovatsiya – foydalanish uchun kiritilgan yangi yoki sezilarli darajada yaxshilangan mahsulot (tovar, xizmat) yoki jarayon, sotuvlarning yangicha uslubi yoki ish amaliyotidagi, ish o‘rinlarini tashkil etishdagi va tashqi aloqalarni o‘rnatishdagi yangi tashkiliy uslub hisoblanadi. “Bugungi kunda dunyoda innovatsion g‘oyasiz, ilm-fan yutuqlarisiz bironta sohaning rivojlanishi mumkin emas” [1, 85-b].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi kunda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi yangilanish yo‘lini bosib o‘tdi, qator yutuqlarga erishdi va xalqaro e‘tirofqa sazovor bo‘ldi. Fanlar akademiyasi muassasalarining jahondagi yirik ilmiy markazlar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ilmiy aloqalari tenglik va o‘zaro manfaatdorlik asosida sezilarli ravishda kengayib bormoqda. Xitoy, Janubiy Koreya, Yaponiya, AQSH, Fransiya va Germaniyadagi ilmiy markazlar va institutlar bilan hamkorlik samarali rivojlanmoqda. Hozirgi kunda davlatimiz rahbari tomonidan qabul qilinayotgan ko‘plab me‘yoriy-huquqiy

hujjatlarning qabul qilinishi tufayli ilm-fan va innovatsiya faoliyati sohasidagi asosiy yoʻnalishlar rivojlanish yoʻliga tushib oldi. Ilmiy-texnik salohiyat mustahkamlangani, ilmiy tadqiqotlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning yirik muammolarini hal etishga yoʻnaltirilgani, mamlakatimizda innovatsiya faoliyatini faollashtirish, belgilangan vazifalarni hal etish uchun katta miqdorda valyuta mablagʻlari ajratilayotgani shular jumlasidandir.

Oʻzbekiston Prezidenti SHavkat Mirziyoyev taʼkidlab oʻtganlaridek: “Mamlakatimizda yuqori salohiyatga ega, jahon miqyosida eʼtirof etilgan olimlar koʻp. Ular oʻz maktablarini yaratishi, shogirdlar tarbiyalashi lozim. YOsh avlodni salohiyatli kadrlar etib tarbiyalashdagi birinchi bosqich – maktab taʼlimini tubdan takomillashtirish, ilmiy kadrlar va yuksak malakali mutaxassislar tayyorlash jarayonining uzluksizligini taʼminlash zarur. Bu yoʻlda hech narsani ayamaymiz... Jahonning etakchi institutlari, universitetlari, ilmiy markazlari va Fanlar akademiyalari bilan ilmiy hamkorlikni yanada rivojlantirishni zamonning oʻzi talab qilmoqda” [2]. Xorijning etakchi oʻquv va ilmiy muassasalarida taʼlim va ilmiy daraja olgan yurtdoshlarimiz uchun mamlakatimizda qulay shart-sharoitlar yaratib berish, ularni ragʻbatlantirish choralari koʻrish kerak.

Insoniyat taraqqiyotiga oʻzining salmoqli xissasini qoʻshgan oʻsha yangiliklari taʼlimotlarga qaramasdan, ilm-fan, madaniyat rivojlangan uchunchi ming yillikning boshida ham urushlardan jabr koʻrayotgan, qiyinchiliklarga duchor boʻlayotgan baxtsiz insonlar xali ham bor. Boz ustiga bunday illatlar yangi shakl va mazmunda yana paydo boʻlishi davom etmoqda. Aslida, “jamiyat ehtiyojlariga koʻra axloqiy jihatdan saqlanib borsa, u ijtimoiylashadi” [4, 229-b.]. Aholisi ijtimoiylashgan jamiyat kuchli jamiyatdir. Zero, kuchli jamiyat – bu inson huquqlari va erkinliklarini, demokartik qadriyatlarni ustuvor biluvchi va inson omilini roʻyobga chiqaruvchi jamiyatdir [5, 12-b.].

Ijtimoiy faol shaxs esa bu – davlat va jamiyat hayotida faol ishtirok etuvchi va jamoaga etakchilik qiluvchi shaxsdir [6, 332-b.].

Eng achinarlisi shundaki, ilm-fan, madaniy rivojlanish taraqqiyoti kuchaygan sari insonni tarbiyalash, uning qalbini davolash zaruriyati shunchalar dolzarb boʻlib bormoqda. Voqealar ummonida oʻzini “yoʻqotib qoʻymaslik” zarurati tobora kuchliroq sezilmoqda. Ana shunday sharoitda faqatgina oʻz fikri, tafakkuri, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar uygʻunligi asosida rivojlantirishga harakat qilgan inson, xalqgina oʻzini asrab qolishi mumkin. Aslida sogʻlom maʼnaviy ehtiyoj inson qalbini nurga, yaxshilik, ezgulikka toʻldiruvchi, uning yomon illatlardan ximoya qiluvchi vosita hisoblanadi.

O‘zbek xalqi o‘z milliy-madaniy taraqqiyoti bilan jahonda alohida xurmat va e‘zozga ega bo‘lgan xalq hisoblanadi. Bu - e‘tirof etilgan aksioma. Ana shu milliy-madaniy boylklarni xalqimiz ongi shuhratiga singdirish, ularning qalbiga jo etish asosida millat madaniy-ma’naviy qiyofasini shakllantirish mumkin. Biz ko‘pincha sog‘lom ma’naviy ehtiyojni shakllantirish to‘g‘risida gapiramiz, uning zarurligi xususida o‘z muloxazalarimizni beramiz – bu to‘g‘ri. Ammo, yana shu ham ma’lumki, jahon amaliyotida sog‘lom ma’naviy ehtiyojni shakllantirishning umume‘tirof etilgan yagona yo‘li yo‘q. Bunday ehtiyoj, bir tomondan millatning milliy-madaniy tarixiy merosi, jamiyat fuqarolarining mazkur merosga bo‘lgan munosabati natijasida shakllansa, boshqa tomondan, davlatning milliy-madaniy merosga, uni fuqarolar tomonidan o‘zlashtirishga bo‘lgan munosabatiga bog‘liq.

Demak, eng avvalo, kattalarda maxsiy namuna bo‘lishi lozim.

Ijobiy shaxsiy namuna - o‘quvchilar shaxsini shakllantirishda alohida o‘rin egallashi mumkin bo‘lgan metod bo‘lib, shaxsga shaxs orqali ta’sir etishning eng ob’ektiv yo‘li hisoblanadi. Yoshlar balog‘at yoshiga etib, mustaqil hayotni boshlagunlariga qadar bilish, o‘rganish jarayonida o‘qituvchi-tarbiyachiga, ota-onaga, qo‘ni-qo‘shniga, doston, drama yoki adabiy asarlar qahramonlariga taqlid qilishadi. O‘quvchilar o‘zlari yoqtiradigan odamga taqlid qilish natijasida o‘zlarini mag‘rur tutadilar, xatti-harakatlari xuddi kattalarnikidek tuyuladi. YA.N.Komenskiyning fikricha, «Bola o‘qishni o‘rganishdan oldin taqlid qilishni o‘rganadi» [7, 78-b.]. Taqlid qilish orqali yoshlarning o‘z tajribasi qo‘shilib ketib, ularda yangi shaxsiy xislatlar paydo bo‘la boshlaydi.

Yoshlar qalbi shakllanayotgan qalb hisoblanadi. Bu qalb ma’naviy ideallarni ustun ko‘radi. Shu ma’noda “ma’naviy ideal -Insonning etuklik mezonidir” [8, 204-b.]. Olimlarning fikricha, ma’naviy ideal, oxir oqibatda shaxsda fuqarolik hissining umumdavlat darajasida shakllanishiga olib keladi [9, 272-b.]. Shuningdek, yoshlarni allomalar merosi, ilm-fanni rivojlantirish borasidagi nazariyalar o‘rganish uchun tadqiqotchi G.K.Masharipovning asarlarini o‘qishni tavsiya qilamiz [10, 364 b.; 11, 144 b.; 12, 210 b.; 13, 336-338-bb.].

Xulosa sifatida aytish joizki, mamlakatimizda siyosiy, iqtisodiy va madaniy-ma’naviy sohadagi islohotlar ijtimoiy taraqqiyot jarayonida o‘z ifodasini topmoqda. Bugun yurtimizda yoshlarni kamolotga eltuvchi qadriyatlarning qaror topishi uchun barcha imkoniyatlar mavjud. Milliy innovatsiya tizimi ilm-fan, sanoat va jamiyat o‘rtasida iqtisodiyotni rivojlantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi, innovatsion taraqqiyot ehtiyojlari esa ilmiy faoliyat ravnaqini belgilab beradi va rag‘batlantiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1 tom. -Toshkent: O‘zbekiston NMIU, 2017. 85 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. 2016 yil 30 dekabr kuni mamlakatning etakchi ilm-fan namoyandalari bilan uchrashuvdagi nutqi. Xalq so‘zi gazetasi. 2016 yil 31 dekabr.
3. Шумпетер Ж. Теория экономического развития. – Москва: Экономика, 1982.- с. 180-182.
4. Клакхон. Зеркало для человека. Введение в антропологии. Санкт-Петербург, «Евроазия», 1998 г., стр. 229.
5. Государства и право. – Ж. 2002 г., №1 стр. 12.
6. Афанасьев В.Т. Системность и общество. – Москва: «Наука», 1989 г., стр. 342.
7. Azizxodjaeva N. N. O‘qituvchi mutaxassisligiga tayyorlash texnologiyasi. – Toshkent: 2000 yil, 78-bet.
8. Ильенков Э.В. Философии и культура . – Москва: «Ипл», 1991 г., стр.204.
9. Ионин Л.Г. Социология культуры. – Москва: «Аспект», 2004 г., стр. 272.
10. Masharipova G.K. Xorazm Ma‘mun Akademiyasi allomalari tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-falsafiy va ma‘naviy merosining ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga ta’siri. Monografiya. – Toshkent, Navro‘z nashriyoti, 2019. - 364 b.
11. Masharipova G.K. Abu Ali ibn Sino ilmiy-falsafiy va ma‘naviy merosining jamiyat hayotidagi o‘rni. Monografiya. – Toshkent, Navro‘z nashriyoti, 2020. – 144 b.
12. Masharipova, G. K. (2021). O ‘rta asrning buyuk kashfiyotlari-xorazmlik matematiklarining ilm-fan taraqqiyotiga qo ‘shgan hissalar. Monografiya. *Toshkent: Navro ‘z nashriyoti, 2021, 210.*
13. Masharipova G.K., Ergashova Sh. The View Of Eastern Thinkers On Youth Education. International Conference on Research Innovations in Multidisciplinary Sciences. Mart 6th-7th. New York USA. 2021. - Pp. 336-338.
14. Masharipova, G. K. (2024). ABU ALI IBN SINONING BORLIQ VA BILISH HAQIDAGI FALSAFIY QARASHLARI. *International scientific journal of Biruni*, 3(2), 72-80.

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

RUZMATOVA Gulnoz Miraxrarovna // <i>Sharq va G'arb mutafakkirlari inson ruhiy tabiati haqidagi qarashlarining qiyosiy tahlili</i>	4
RAXIMDJANOVA Dilnavoz Sunnat qizi // <i>Platonning ijtimoiy-siyosiy qarashlaridagi erkinlik tushunchasiga salbiy yondashuv tahlili</i>	16
MAMATG'ANIYEVA Sadoqat Avaz qizi // <i>Nutqi rivojlanmagan bolalarning nominativ lug'atlarini buzilish holatlari</i>	26
HABIBJONOV Izzatbek Dilshodjon o'g'li & PULATOV Sherdor Nematjonovich // <i>Legal foundations of ecological relations</i>	30
ШАМСИЕВ Тимур Ходжимирзаевич // <i>Особенности биологической антропологии гельмута плеснера в его произведении «ступени органического и человек: введение в философскую антропологию»</i>	37
ТО'XTASINOV R. // <i>Movarounnahr fiqh manbalari asosida ayol kishining qimmatbaho toshlardan foydalanish hukmlariga doir hadislar tahlili</i>	47
NAZARMATOVA Yorqinoy Maxmudaliyevna // <i>Ingliz tili darslarida qo'llaniladigan innovatsion texnologiyalar: tahlil va natijalar</i>	53
UMARJONOV Sokhibjon // <i>A brief overview of the works of Fakh al-Din al-Razi kept in the eastern manuscripts center</i>	58
NOSIROV Rashod // <i>The influence of the globalization process on shaping the worldview of young people</i>	65
MASHARIPOVA Gularam Kamilovna // <i>Abu Ali ibn Sinoning borliq va bilish haqidagi falsafiy qarashlari</i>	72
DJURAYEV G'olib Abdurasulovich // <i>Jan Pol Sartr ekzistensial falsafasi - gumanizm sifatida</i>	81
RAHMONOVA Sanoat Shuhrat qizi // <i>O'zbekistonda amalga oshirilgan ma'naviy-madaniy islohotlar dinamikasi va asosiy yo'nalishlari</i>	95
VAFAYEVA Dilyafruz Artikovna // <i>Yoshlar tafakkur tarzi hamda yoshlar bunyodkorlik faoliyatini shakllantirish omillari</i>	105
MAXMITOVA Dilfuza Saydazimovna // <i>Yangi O'zbekiston Uchinchi renessans yoshlarini tarbiyalashda milliy qadriyat sifatida allomalar merosining o'rni</i>	114
КУРБОНОВ Ш.Х. // <i>Машина-трактор агрегатлари титраш манбаларини тадқиқи ва уларни идентификациялаш</i>	121
НОСИРОВА Диловар Нормаҳмад қизи // <i>Иккинчи жаҳон урушидан кейин Сурхон воҳасида илм-фан ва маориф соҳасида амалга оширилган ишлар</i>	128

XO'JANOVA Tamara Jo'raevna // <i>Globalashuv sharoitida yoshlarni buzg'unchi axborotlar tajovuzidan himoya qilish</i>	133
MAMASALIEV Mirzoulug Mirsaidovich // <i>Features of the development of postmodern society and deformation processes in it</i>	141
BOBOMURODOV Foziljon Komiljon o'g'li // <i>Surxon vohasining qadimiy Gazarak qishlog'i ziyoratgohlari va ular bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlar xususida</i>	147
HASANOV Mirshod Numonovich // <i>The influence of socio-philosophical processes of the 9-10 centuries on the scientific and philosophical views of abu nasr farabi</i>	160
KURBANBAEVA Sevara Marat kizi // <i>The connection between digital economics, ai, and promising jobs</i>	169
ХУДОЙНАЗАРОВ Фахритдин Хаитович // <i>Кичик бизнес субъектлари фаолиятига инновацион технологияларни жорий этиши</i>	178
KUSHAKOV Yusup Khaytbayevich // <i>Problems of developing professional competence of a teacher and modern requirements in it</i>	187
SAIDOV Saidalo., BURONOV Firdavsiy // <i>Distillation systems</i>	195
НУРИДДИНОВ Сардор Бобоярович // <i>“Транспорт коридорлари” тушунчасининг келиб чиқиши тарихи, асосий элементлари</i>	202
УМИРЗОКОВА Шахноза Давронжон кизи., НАЗАРОВА Рано Рустамовна // <i>Зарубежный опыт совершенствования деятельности предприятий химической промышленности в условиях глобализации экономики</i>	208
TURABOVA Sevara Kattaqulovna // <i>Munozara – ilmiy bilish faoliyatining tarkibiy qismi sifatida</i>	221
SATTAROVA Dilfuza Erkinbayevna // <i>The question of the implementation in life of inductive and deductive inference in adults</i>	226
HASANOVA Feruza Xudoyberdi qizi // <i>“Uchinchi renessans – ta'lim va taraqqiyot: o'tmish, bugun va kelajak”</i>	232
XALIKOVA Latofat Uktamovna // <i>Priority of modern innovative methods in teaching foreign languages (english-language)</i>	239
ХУДОЙНАЗАРОВ Фахритдин Хаитович // <i>Кичик бизнес субъектлари фаолиятини рақамли технологиялар асосида ривожлантириши билан bog'liq бўлган муаммолар</i>	245
BEKMURADOV Sandjar Tursunmamatovich., MUXTOROVA Gulhayo Alisher qizi., ERKINOV Suhrobbek Tuvg'unboy o'g'li // <i>Dug'latlarning</i>	257

<i>etnik shakllanish jarayonidagi yondoshuvlar.....</i>	
XIDIROVA Gulzoda // <i>Bugungi kunda zamonaviy tilshunoslikda assotsiativ maydonni o'rganishning ahamiyati.....</i>	265
ҚОРАБОЕВ С. // <i>Хайбар адабий мактаби вакиллари ижодида адабий анъана ва бадий маҳорат масалалари.....</i>	272
ОЧИЛОВА Нигора Рузимуратовна // <i>Глобаллашув жараёни шароитида ёшлар фаолигини ошириш йўллари.....</i>	280
PARDAYEV Abdurahim Chori o'g'li // <i>O'zbekistonda bag'rikenglik tamoyillarining ko'rinishi.....</i>	284
ARIPOVA Kamola Yusupovna // <i>"Kecha va kunduz" asaridagi frazeologik birliklar va ularning stilistik xususiyatlarini Kristofor Fort tarjimasida aks ettishi.....</i>	293
XURRAMOV Zahiriddin Zokir o'g'li // <i>Ko'hitang tog' oldi qishloqlarida uy-joylar qurilishining shakllanishi va turlari.....</i>	303
NORXAMIDOVA Muattar Zavqiddin qizi // <i>Mitra xudosi va uning moddiy madaniyatda ifodalanishi.....</i>	308
GULYAMOVA Farog'at Erkinovna // <i>Ingliz va o'zbek tillarida gastronomic atamalar tadqiqi.....</i>	315
A'ZAMOV Asliddin Akramovich // <i>2017-2024- yillarda surxon vohasi ekologiyasi: qilingan ishlar va natijalar.....</i>	321
АХМЕДОВ М.Б. // <i>Амир Темур ва Темурийлар тарихи манбалари ҳақида икки оғиз мулоҳаза.....</i>	327
SAYDULLAYEV Sirojiddin Asatullayevich // <i>Fransiyaning Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bilan migratsion masalalar borasidagi hamkorlik tarixi. Shengen kelishuvi.....</i>	339
XUDAYBERGANOVA Gulnora Tuxtabayevna // <i>Onlayn ta'limda sotsializatsiya va ijtimoiy aloqalarning muammolari va yechimlari.....</i>	347
НЕХОЧИНА Лола // <i>Технология формирующего оценивания в преподавании русского языка в школе.....</i>	352
ABDURAHMONOV Xolboy To'xtayevich // <i>Ahmad Donish – O'rta Osiyoda ma'rifat asoschisi.....</i>	357
ABDURAHMONOVA Mohichehra Rabbona qizi & MASHARIPOVA Gularam Kamilovna // <i>Yoshlarning ilmiy tafakkurini shakllantirishda ilm-fan va innovatsion faoliyat.....</i>	365
